

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BOZKIRDAN BAĞIMSIZLIĞA MANAS

Yayına Hazırlayan:
PROF.DR.EMİNE GÜRSOY-NASKALI

BOZKIRDAN BAĞIMSIZLIĞA MANAS

Yayına Hazırlayan:

PROF.DR.EMİNE GÜRSOY-NASKALI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 625

BOZKIRDAN BAĞIMSIZLIĞA MANAS

Yayına hazırlayan

PROF. DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALİ

5846 sayılı kanuna göre, bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları TÜRK DİL KURUMU'na aittir.

İnceleyen : Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

ISBN: 975-16 -0737-8

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Sunuş.....	V
Manas'lı kutlarken, Emine Gürsoy-Naskali	VII
Değerlendirme, Osman Fikri Sertkaya	XI
Uluslararası Manas Toplantısı Programı.....	XIV

DESTAN GELENEĞİ

Manas destanında giriş merasimleri, Bilge Seyitoğlu.....	1
Manas cana bayırkı Türktördün epikalık saltı, Raisa Kızırbayeva	9
Manas ve eski Türklerin destan geleneği, Raisa Kızırbayeva	21
Variation and stability in the transmission of <i>Manas</i> , Karl Reichl.....	32
Manas anlatımlarında değişken ve statik unsurlar, Karl Reichl.....	48
Manas ozanları, Meral Gölgeci	61
Manas destanının epizotları, Bilge Seyitoğlu	95

KÜLTÜR BAĞLARI

Manas destanı ve Altay destanlarının dilindeki ortak yönler, Aleksandra Tıbıkova.....	101
Manas destanı ve Anadolu halk edebiyatı, Fikret Türkmen	110

DİL BAĞLARI

The Kirghiz enigma, Claus Schönig	116
Kırgızca muamması, Claus Schönig	125

TARİHİ PERSPEKTİF

"Manas" eposundaki genealogiyalık tsiklizatsiya printsibinin maanisi, Aynek Caynakova.....	128
Manas destanında nesillere uzanan mefhumlar ve tarihle ilişkisi, Aynek Caynakova.....	145
Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı ve Manas destanında Doğu Türklerinin savaşları, Tınçtıkbek Çorotegin.....	160

SOSYAL YAPI

Manas destanında şehir ve bozkır, İnci Enginün	165
Manas destanında sosyal ilişkiler ve bunların Dede Korkut hikayeleri ile mukayesesi, Naciye Yıldız	177

BOZKIR KANUNU VE SAVAŞ

Manas destanında askeri terimler, İris Beybutova.....	192
Manas destanında ganimet anlayışı, Esra Karabacak.....	197
Manas destanında kahramanların ölümü, Saim Sakaoğlu.....	202

BOZKIRDA YURT

Manas destanında evlilik geleneği, Gülden Sağol	224
Orta Asya destanlarında bir evlilik türü, Fahrünnisa Bilecik.....	234

İNANÇLAR

Manas destanında islamî unsurlar, Nuri Yüce	241
Manas ve Seytek destanlarında ant içme şekilleri, Özlem Deniz.....	256

DÖRDÜNCÜ BOYUT

Kanıkey'in rüyası, Arzu Erdoğan-Öztürk.....	269
Manas destanında rüya, Sebahat Deniz	271

KİMLİK VE İDEOLOJİ

İpek Yolu destanlarında kültürel kimlik ve ideolojik tahrifat, Lauri Harvilahti.....	278
Manas destanında soy-dil-din üçgeni, Emine Gürsoy-Naskali	288

SUNUŞ

Bozkırdan Bağımsızlığa Manas, Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezinin 23-24 Mayıs 1995 tarihlerinde düzenlediği ve 1995 Manas kutlamaları yılının ilk bilimsel toplantısı olan "Uluslararası Manas Toplantısı"nda sunulan tebliğlerden meydana geldi.

Kitapta yer alan yazılar, Manas destanını çok çeşitli yönleriyle ele alıyor. İlk sırada destan geleneği, destanın anlatım özellikleri, Manas destanında yer alan fasıllar ve Manas destanını söyleyen ozanlar bölümü yer alıyor. Bundan sonra Manas destanının Altaylar ve Anadolu ile bağları, yani Manas destanının kültür bağları bölümü geliyor. Kültür bağı, dil bağlarını ve tarihi perspektifi gündeme getiriyor. Sosyal yapı bölümünde yiğitlik idealleri, bozkır şehir ilişkisi söz konusu ediliyor. Bozkır kanunu ve savaş bölümünde askeri terimler, savaşın bir hedefi ve neticesi olan ganimet ve kahramanların ölümü inceleniyor. Bozkırda yurt bölümü, aile yapısını ele alıyor ve leviratus aile tipini psikolojik boyutlarıyla inceliyor. İnançlar konusunda Şamanizm, arkaik bir zemin teşkil ediyor. İslamiyet, bozkıra, göçebelğe, destana özgü bir biçimde inançlar silsilesinin en yeni katmanı. Yemin çeşitlerinin ve andiçme biçimlerinin büyük bir çoğunluğu Şamanizm kökenli; karşılaştırma yapıldığında bu andiçme biçimlerinin büyük bir çoğunluğuna Anadolu'da da rastlandığını görmekteyiz. Dördüncü boyut, rüyalar alemini irdeliyor: bu alemin, doğu-batı, İslami-evrensel boyutlarıyla tahlil ediyor. Kimlik ve ideoloji bölümü Manas destanının siyasi ve güncel yönünü konu ediyor: destanları ideolojik kalıplara yerleştirebilmek için yapılan düzenlemeler ve şansürler bu bölümde ele alınıyor. Yine bu bölümde, hem bireysel hem toplumsal açıdan Kırgız kimliğinin destanda ne tür bir ifade bulduğu ve nasıl tanımlandığı anlatılıyor. Günümüze de hoşgörü mesajları veren Manas destanı üzerindeki bu araştırmaların bir referans kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

Bozkırdan Bağımsızlığa Manas'ın hazırlanmasında emeği geçen Yard. Doç. Dr. Gülden Sağol, Özlem Deniz, Meral Gölgeci, Arzu Erdoğan, Fahrünnisa Bilecik ve Erdal Şahin'e, kapak resmi için Osman Bayar Naskali'ye, dizgi ve mizanpaj için Yücel Dağlı ve İsrail Dağlı'ya teşekkürlerimi bildiririm. Kitabı basan Türk Dil Kurumuna ve Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a şükranlarımı arz ederim.

Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali
İstanbul 1995

ULUSLARARASI MANAS TOPLANTISI

23-24 Mayıs 1995

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ MÜDÜRÜ
PROF. DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALİ'NİN

AÇILIŞ KONUŞMASI

Sayın Rektörüm, Sayın kurucu Rektörüm, Sayın Kırgızistan'ın Ankara Büyükelçisi Tölömüş Okeyev, Sayın dekanlar, Sayın öğretim üyeleri, Sayın davetliler,

Celal Bayar Vakfının himayesinde, NATO Basın ve Enformasyon Bürosunun destek ve katılımıyla Marmara Üniversitesi, Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezinin tertiplediği Uluslararası Manas Toplantısına hoş geldiniz.

Manas toplantısında Manas destanını çeşitli yönleriyle ele alacağız: Türklerde destan geleneği, Manas destanının oluşumu, Manas destanındaki sanatların tahlili, bu sanatları icra eden ozanlar, yani manasçılar; sonra, tarihi açıdan Manas destanındaki hadiselerin tarih ile bağlantısı; etnoğrafik yönden Manas destanında silahlar, sosyal yönden bozkır-şehir karşılaşması, sosyal ilişkilerin adabı, sosyal yapılar olarak evlilik müessesesi, savaşların hedefi ve neticesi olan ganimet, ideolojik yönden Manas destanında Kırgız kimliği ve Manas destanında ideolojik tahri-fat...

Bilindiği üzere, 1995 yılı, Kırgız Türklerinin destanı olan Manas destanını kutlama yılı olarak kabul edildi. Türkiye Cumhuriyeti UNESCO'ya yaptığı bir müracaatla, Kırgız kimliğinin belki en somut ifadesi olan Manas destanının, tanıtılması gereken kültür varlıkları arasına alınmasını istemiş ve bu teklif kabul edilerek 1995 yılı Türk sözlü edebiyatının bir hazinesi, kültür servetimizin bir abidesi olarak değerlendirildiğimiz Manas destanını anma yılı olarak kabul edilmiştir.

Manas etkinlikleri Türkiye'de - resmi kurumların da teşvikiyle - tabii maddi kaynakların sair yerlerden temini kaydıyla - ve bir dize talimatla yönlendirilerek yürütülmektedir. İlk, orta ve yüksek eğitim kurumlarından belediyelere, PTT de dahil, daha bir çok kuruluşun da içinde bulunduğu bir organizasyonla Manas kutlamaları: şiir, kompozisyon, resim yarışması tertibinden hediyeelik eşya üretimine, hatta Ma-

nas Üniversitesi kurmaya kadar uzanan bir yelpaze içinde yapılması uygun görülen faaliyetler kapsamına giriyor.

Bu noktada, bir hususa değinmek istiyorum. 1995 yılında sadece Manas destanını değil, bu vesile ile sözlü edebiyatımızın diğer eserlerini de, mesela, Altay destanlarını, Yakut destanlarını, Tuva destanlarını, Hakas destanlarını, Başkurt destanlarını, Kazak destanlarını, Özbek destanlarını, Karakalpak destanlarını - önümüzde çok uzun bir liste var - bu destanları da hatıra getireceğimizi, elbette, Oğuz Han destanını, Köroğlu destanını, Dede Korkut destanını da bu çerçevenin içinde görerek, bu kolların oluşturduğu bir bütünün mevcudiyetini unutmayacağımızı ümid ediyorum. Şayet bir enstitü kurulacaksa bu enstitü - YÖK tarafından öngörüldüğü gibi - Manas enstitüsü olmamalıdır, Türk destanlarını araştırma enstitüsü olmalıdır. Manas olsun, Alpamış olsun, Maday Kara olsun, Nurgun Batır olsun, İdigeys olsun - ve daha bir çokları - bu bütünün içerisinde daha farklı bir anlam kazanmakta, daha farklı boyutlara uzanabilmekte ve daha farklı bir zenginliğe işaret etmektedir. Türkiye'de bu güne kadar destanlar üzerine yapılan çalışmalar yetersiz kalmıştır, üzülerken bu destanların büyük çoğunluğunun Türkiye Türkçesiyle henüz bir yayınlarının yapılmadığını, çevirilerinin bulunmadığını, ihmallerimizi telafi için zamanla yarışmamız gerektiğini düşünüyorum.

1990'lı yılların siyasi gelişmelerine hazırlıksızdık. Bu siyasi gelişmelere (yeni dünya düzenine) hiç bir ülke hazır olduğunu söyleyecek durumda değil, ancak, eski Sovyetler Birliği dahilindeki bizi ilgilendiren coğrafya ile bağlar konusunda bizim durumumuz çok farklı; bilgi birikimi konusunda da bizim durumumuzun farklı olması gerekirdi. Maalesef olamamış. Galiba Manas kutlamaları - yine 1995'te anılacak olan Kazak şairi ve düşünürü Abay - kültürümüzü dünyaya tanıtmadan önce - kendi tanımamıza vesile olacak. Bu bakımdan mutluyum.

Toplantıya Kırgızistan'dan katılan Sayın Prof. Raisa Kızırbayeva, Doç. İris Beybudova ve Doç. Tınıçtık Çorotegin burada yapılacak Manas değerlendirmelerinin hayat suyunu verecek. Prof. Raisa Kızırbayeva, Kırgız halk edebiyatının tesbiti, yayınlanması ve yorumlanmasıyla, Altay, Hakas halk edebiyatı araştırmalarıyla, bilim çevrelerinin çok iyi bildiği ve takdir ettiği bir araştırmacı.

Almanya'dan Bonn Üniversitesinden gelen Prof. Karl Reichl toplantıya gerçekten geniş bir perspektif katıyor. Karl Reichl, karyerine ortaçağ Avrupa edebiyatçısı olarak başlamışsa da karyerinin bir noktasında - bizim için talihli bir dönüm noktasında - Orta Asya'ya uzanmış, bu vasfıyla Bonn, Harvard ve Paris, Ecole Pratique des Hautes Etudes'de seminerler vermiş, 78'den bu yana (diğer çalışmalarının yanı sıra) Özbek, Türkmen, Karakalpak ve Doğu Türkistan Uygurlarından halk hikayeleri derlemiş, 1985'te Özbek destanı Ravşan'ı Almancaya çevirmiş, 1992'de *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure* kitabı yayınlanmış, bu arada mukayeseli araştırmalar yaparak *Er Töşтік* ile *Beowulfu Ku-*

utuğmuş ile *Oktavian*'ı karşılaştırmıştır. Halen *Koblan* ve *Edige* destanlarının Karakalpak versyonlarını tercümeleriyle birlikte neşre hazırlamakta ve Cornell Üniversitesi yayınlarında basılacak olan *Epic in Context. Comparative Studies in Turkic Oral Epic Poetry* adlı kitabını yazmaktadır. Resmi kayıtlara geçmemiş olmakla birlikte, etnomüzikoloji ile de ilgilendiğini ve müzik aletleri topladığını da bilmekteyiz.

Yine aramızda bulunan Finlandiyalı araştırmacı Doç. Dr. Lauri Harvilahti'nin de müzik konusunda derin teorik bilginin yanı sıra icraat yönünün bulunduğunu da biliyoruz. Birazdan siz de Doç. Dr. Lauri Harvilahti'nin bu yönüne şahit olacaksınız.

Hepinizin yakından - veya uzaktan - tanıdığı, ama mutlaka tanıdığı Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya'yı ilmi çalışmalarının yanı sıra, tertiplemiş olduğu kongrelerle de size tanıtmak istiyorum. Sertkaya, 1973-1988 yılları arasında altısı milletlerarası, sekizi millî olmak üzere on dört Türkoloji kongresinin Genel Sekreter Yardımcısı ve Genel Sekreteri olmuştur. 1988-1992 yılları arasında Bakü, Elazığ, Almatı, Konya ve Bıkk'ke'te toplanan Türk Sovyet İkili Kollokyumlarının kurucusudur. İ. Ü. Edebiyat Fakültesinin yayımladığı Türk Dili ve Edebiyatı Dergisinin yayın sorumlusu, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten'in 82'den beri yazı kurulu sekreteri ve yazı kurulu başkanıdır. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün yayımladığı Türk Kültürü Araştırmalarının yayın kurulu üyesidir. Göktürk, Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve Erken Osmanlı Türkçesi dönemlerinin dili, edebiyatı, tarihi, sanatı ile ilgili 230 yayını mevcuttur. 25 yıl gibi bir süreye uzanan bütün bu faaliyetlerini takdirle ve yüksek sesle ifade etmemizin zamanı gelmiştir, zannediyorum.

(Prof. Dr. Raisa Kıdırbayeva'ya, Prof. Dr. Karl Reichl'a ve Doç. Dr. Osman Sertkaya'ya Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi'in takdir ve teşekkürlerini bildirmek üzere Prof. Dr. Ömer Faruk Batırel, Prof. Dr. Orhan Oğuz ve Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık'ın tevdi ettiği birer plaket sunulmuştur).

Manas toplantısına katılan bütün meslekdaşlarımızı, Dağlık Altaydan gelen Sayın Prof. Aleksandra Tıbkova'yı, halk edebiyatının pirlerinden Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nu, Prof. Dr. Fikret Türkmen'i, Prof. Dr. Nuri Yüce'yi aramızda görmekten mutluyuz.

Türkiye'de Manas çalışmalarının öncüsü rahmetli Prof. Dr. Abdülkadir İnan olmuştur. Türkiye dışındaki Türklerin meselelerini bilen, zaten kendisi otuzlu yıllarda Başkurdistan'dan Türkiye'ye gelip yerleşmiş olan İnan, Manas destanını Türkiye'deki okuyucuya tanıtan ilk isimdir diyebiliriz. Ondan sonra - orada burada tek tük yazılar dışında - uzunca bir sessizlik mevcut. Derken doksanlı yıllara geldikimizde birden bir canlanma. Manas üzerinde bir halk edebiyatı doktorası ile bu genç nesil öncülerinden Sayın Dr. Naciye Yıldız da aramızda bulunuyor ve toplan-

tımızın konuşmacılarından biri. Marmara Üniversitesinde bir ekip oluştu: Özelem Deniz, Meral Gölgeci, Selçuk Kırbaç, Asuman Subaşı, Ülkü Çavdar yine Manas destanının Seytek bölümü üzerinde master tezlerini hazıladılar. Bunun dışında Kır-gızca ve diğer çağdaş lehçeler üzerinde çalışan genç bir takım yetişiyor. İş dünyası-nın bizim sahaları desteklemesini istiyoruz. Çoğu zaman ihtiyaçlarımız milyarlık yatırımlar değil, bir bilgisayarıcı gibi cüzi fakat elzem şeyler oluyor. Konularımıza duyarlılık göstererek bizi destekleyen İdil İnşaat Genel Müdürü Sayın Cahit İdil beye ve Sayın Yılmaz Güngör'e, Tekfen Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Nihat Gökyiğit'e, Türk Dış Ticaret Bankası Genel Müdürü Sayın Atilla Taşdemir'e çok çok teşekkür ediyorum.

Bildirilerden sonra oturum başkanlarının takdirine bağlı olmak üzere dinleyici-ler soru sorabileceklerdir. Özellikle 24 Mayıs günü eski Dışişleri mensubu Sayın Hasan Tolon'un yöneteceği Modern Perspektifler oturumunda Manas'ın var gücüyle koruduğu toprakların bugünkü savunmasını ele alacak olan NATO temsilcisi Sayın Hüseyin Diriöz'ün konuşmasından sonra sorular için uzunca bir zaman ayrılmış olacak. Soruları, salonun önden ilk sekiz sırasında oturmuş olan dinleyicilerden alabileceğiz. Bu uygulamayı demokrasi anlayışımıza bağlamamanızı, portatif mik-rofonun sekizinci sıradan ötede işlememesiyle ilgili olduğunu bilmenizi isterim. Kampüsümüzün yegane salonu olan bu salonun elden geçeceği hususunda bazı ri-vayetler duyuyoruz, ne diyebiliriz, seviniyoruz.

Bir iki söz de gelecek faaliyetlerimiz hakkında söylemek istiyorum, 1996'nın ilk aylarında İstanbul'daki Alman Enstitüsü ile ortak bir faaliyetimiz olacak. Gelecek toplantımızın konusu "Sibirya" olacak, Güney Sibirya Türk lehçeleri, kültürü, si-yasi tarihi ve Şamanizm. Hepinizi Sibirya toplantımıza da bekliyoruz.

Toplantımızın konserine sesiyle ve enstrümanıyla katılan Sayın Yaşar Gü-venç'e, Gülten Urallı'ya, Meryem Kırız'a ve Hanefi Kırız'a çok teşekkür ediy-o-ruz. Bize bugün - konumuza da uygun olarak - Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinin Atuş kasabasında Kızılsu Kırız oymağından derlemiş oldukları Manas destanın-dan bir parça söyleyecekler. Daha sonra Kırız türkülerine örnek olarak *Kırızın cıgat ırları ve Aşıtp kırmızı savaşın* parçalarını seslendirecekler.

Doç. Dr. Lauri Harvilahti, Tuva'dan bir sıgıt, yani övgü söyleyecek; sıgıt, nefes borusundan yükselen sesin gırtlak ve ağız boşluğunda şekillendirilmesiyle söylenen Orta Asya'ya has bir vokalizasyon türü oluyor. Bu sıgıtta Manas övüle-cek...

Uluslararası Manas Toplantısına tekrar hoş geldiniz diyorum.

DEĞERLENDİRME

OSMAN FİKRİ SERTKAYA*

Değerli meslektaşlarım, sevgili dinleyiciler,

Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen "Uluslararası Manas Toplantısı"nın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Zamanın nasıl geçtiğini anlayamadık. Bu iki gün bizler için iki dakika gibi geçti.

Uluslararası Manas Toplantısı'nı değerlendirmeye geçmeden önce Türkiye'de yürütülen destan projeleri üzerinde durmak istiyorum.

Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun bağlı kuruluşu olan Türk Dil Kurumu'nun Kaynak Eserler Bilim ve Uygulama Kolunda Türk destanlarının genel değerlendirilmesi projesi çok değerli hocalarım ve meslektaşlarım ile dokuz yıl benim başkanlığım altında yürütülmüştü. Türk Destanlarının genel değerlendirilmesi projesi dört yıldan beri Türk Dil Kurumu'nda değerli meslektaşım Emine Gürsoy-Naskali'nin başkanlığında yürütülmektedir. Bu proje ile Oğuz Kağan Destanı'ndan Saltukname'ye kadar bir çok metin hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Projede hazırlanan metinler ve araştırmalar gelecek yıllarda yayımlanmaya devam edecektir.

İkinci olarak Türk tarafının başkanlığı ve yürütücülüğünü yaptığım Türk-Sovyet Kollokyumlarından bahsetmek istiyorum. 1988-1992 yılları arasında beş toplantısı yapılan bu ikili kollokyumların ilki 1-8 Temmuz 1988 tarihleri arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin baş şehri Baku'da toplanmış ve "Kültür anıtı olarak Dede Korkut Kitabı"nın konusu derinliğine işlenmişti. Bildiri metinleri *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1988'de yayımlanmıştır.

Yine 30 Temmuz - 7 Ağustos 1992 tarihleri arasında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin baş şehri Bişkek'te toplanan beşinci kollokyumda da "Türk Dünyasında Destan

* Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya, PDF Kültür Arşivi: <http://www.pdfkulturu.com> Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

Türü (Genel değerlendirme)" konusu işlenmişti. Bu toplantının bildirileri de *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1992*'de yayımlanmıştır.

Bu son toplantıda gelecekte Manas destanı hakkında bir kollokyum yapılması kararlaştırılmıştı. Ancak ikili kollokyumların sona ermesi ile bu karar gerçekleşemedi.

Türkiye'de Manas destanı hakkında çalışmalar çok azdı. Radloff'un *Proben*'indeki Manas destanının Almanca tercümesinin Şaziye Berin tarafından 1934 yılında yapılan Türkçe çevirisinden çok az araştırmacı faydalanmıştı. Türkiye'deki Manas çalışmaları genellikle Abdülkadir İnân hocamızın Manas destanı hakkındaki makaleleri ile yine onun Sagımbay Orozbekuli'nin 180.380 mısralık manzum Manas metninden Türkçe'ye özet mensur metin olarak yaptığı .1972'de yayımlanan *Manas Destanı* başlıklı tek ciltlik tercümeyle dayanıyordu.

1993 yılında Türk Unesco'su sayılan *Türksoy*'un kurulması konuya başka bir derinlik getirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanı Sayın Polat Bülbüloğlu'nun başkanlığında merkezi Türkiye'de olan bu kuruluşun ilk yayını Radloff'un Manas Destanı'nın Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali tarafından hazırlanan Türkçe tercümesi olmuştur.

Türkiye'de Manas üzerinde yapılan çalışmalar genellikle Abdülkadir İnân ve Emine Gürsoy-Naskali'nin yaptığı Manas Destanı yayımlarına dayanmaktadır.

İşte şimdi Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen Uluslararası Manas Toplantısı'nı bu açılardan değerlendirmek gerekiyor.

23-24 Mayıs 1995 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi'nde yapılan bu Uluslararası toplantıda 22 bildiri sunulmuştur.

Toplantıya Kırgızistan Cumhuriyetinden katılan meslektaşlarımız Raisa Kızırbayeva, İrisbubu Beybutova ve Tınçtıkbek Çorotegin ile Altay Özerk Cumhuriyetinden katılan Aleksandra Tıbkova bize Manas'ın at koşturduğu toprakların havasını getirdiler.

Toplantıya Almanya'dan katılan Karl Reichl ile Claus Chönig ve Finlandiya'dan katılan Lauri Harvilahti batı dünyasındaki Manas çalışmalarını tanıtırak değerlendirdiler.

Türkiye'den katılan 15 delegenin beşi tecrübeli hocalarımız İnci Enginün, Saim Sakaoğlu, Nuri Yüce, Fikret Türkmen ve Emine Gürsoy-Naskali idi. Bu meslektaşlarımız yılların verdiği birikimlerini değerli bildirilerinde aksettirmişlerdir. Onların bildirilerinden çok şey öğrendik.

Türkiye'den katılan diğer on meslekdaşım ise genç neslin değerli temsilcileri idi. Bildiri sırasına göre Naciye Yıldız, Esra Karabacak, Gülden Sağol, Fahrünnisa Bilecik, Özlem Deniz, Selçuk Kırbaç, Arzu Erdoğan, Sabahat Deniz, Asuman Su-başı ve Meral Gölgeci Manas Destanı'nı çok çeşitli açılardan değerlendirdiler. Bil-diri verenlerin hepsinde müşterek olan bir husus bu değerli arkadaşlarımızın bu bil-dirilerinin gelecekte çok başarılı ve mükemmel telif, tercüme ve aktarma eserler ve-receklerinin müjdesi olduğudur.

Uluslararası Manas Toplantısında varılan en mühim sonuç Türkiye'de yanlış ve eksik bilinen iki noktanın aydınlatılması olmuştur. Bunlardan birincisi üniversi-telerde hocalarımızın bize öğrettikleri Manas Destanı'nın tamamlanmadığı ve halen oluşmakta olan bir destan olduğu konusunun açığa kavuşmasıdır. Haddizatında destan *Manas*, oğlu *Semetey* ve torunu *Seytek* ile ilgili üç bölüm olup tamamlanmış-tır ve çeşitli kereler de yayımlanmıştır. Yani destanın henüz yayımlanmamış bir bölümü yoktur.

İkinci aydınlanan nokta Manas Destanı'nın hacmi olmuştur. Çeşitli kaynak-larda çeşitli kişiler Manas Destanının hacmi konusunda değişik rakamlar vermekte-dirler ve bu rakamlar bazan 1.500.000 mısraya kadar yükselmektedir. Haddizatında destanın en hacimli varyantı Sayakbay Karalayev'in *Manas-Semetey-Seytek* üçle-mesi olup 500.500 mısradır. Sagımbay Orozbekuli *Semetey* ve *Seytek* bölümlerini ömrü vefa etmediği için anlatamamıştır. Ancak destanın çeşitli Manasçılardan derle-nen 60'tan fazla rivayetinin toplam mısra sayısının da 1.500.000 mısrayı buldu-ğunu belirtmek gerekiyor.

Hülâsa Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi tara-fından hazırlanan Uluslararası Manas Toplantısı son derece başarılı ve yüksek se-viyede geçen bir ilmi toplantı olmuştur.

Başta Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Sayın Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali olmak üzere Merkez'in genç mensuplarına şahsım ve toplan-tıya katılan bütün delegeler adına teşekkür etmek istiyorum. Artık onları bildiri me-tinlerinin bir an önce yayımlanması ve 1996 baharında tertipleyecekleri Sibirya Toplantısı'nın davetiyelerini biran önce ilgili kişilere göndermeleri gibi iki mühim çalışma bekliyor.

Hepinize saygılar sunuyor 1996'da toplanacak Sibirya Toplantısı'nda buluş-mak üzere hoşça kalınız diyorum.

ULUSLARARASI MANAS TOPLANTISI

23-24 Mayıs 1995

**Marmara Üniversitesi, Göztepe Kampüsü,
Dr. İbrahim Üzümcü Konferans Salonu**

AÇILIŞ

(23 Mayıs 1995, 10.15-11.00)

Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali (Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi
Müdürü)

Prof. Dr. Ömer Faruk Batırel (Marmara Üniversitesi Rektörü)

KIRGIZ MÜZİĞİ KONSERİ

(23 Mayıs 1995, 11.00-11.30)

Manas destanından bir bölümün okunması ve Kırgız müziği konseri:

*Gülten Uralı (İstanbul), *Yaşar Güvenç (İstanbul), *Hanefi Kırgız (İstanbul),
*Meryem Kırgız (İstanbul).

*Dr. Lauri Harvilahti (Helsinki)

I. OTURUM

(23 Mayıs 1995, 11.30-13.00)

Oturum başkanları: Doç. Dr. Osman Sertkaya, Prof. Raisa Kızırbayeva,
Doç. Dr. İlhan Şahin

*Prof. Dr. K. Reichl (Bonn): Manas anlatımlarında değişken ve statik unsurlar

*Prof. Dr. İnci Enginün (İstanbul): Manas destanında şehir ve bozkır

II. OTURUM

(23 Mayıs 1995, 14.00 -15.00)

Oturum başkanları: Doç. Dr. Necdet Öztürk, Doç. Dr. İris Beybutova

*Doç. Dr. Tınıçık Çorotegin (Bişkek): Kaşgarlı Mahmut'un divanı ve Manas
destanında Doğu Türklerinin tarihi

*Dr. Naciye Yıldız (Ankara): Manas destanı ve Dede Korkut'ta sosyal ilişkiler

III. OTURUM

(23 Mayıs 1995, 15.00 -16.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Orhan Bilgin, Doç. Dr. Sema Uğurcan

*Dr. Esra Karabacak (İstanbul): Manas destanında ganimet anlayışı

*Prof. Dr. Saim Sakaoğlu (Konya): Manas destanında kahramanların ölümü

*Dr. Gülden Sağol (İstanbul): Manas destanında aile yapısı

IV. OTURUM

(23 Mayıs 1995, 16.00 -17.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Cevdet Küçük, Sevinç Çokum, Doç. Dr. Lauri Harvilahti

*Fahrünnisa Bilecik (İstanbul): Orta Asya destanlarında bir evlilik türü

*Prof. Dr. Aleksandra Tıbıkova (Altay): Manas destanı ve Altay destanlarının dili

V. OTURUM

(24 Mayıs 1995, 9.00-10.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Karl Reichl, Prof. Dr. İnci Enginün

*Dr. İris Beybutova (Bişkek): Manas destanında askeri terimler

*Özlem Deniz (İstanbul): Manas destanında yeminler

VI. OTURUM

(24 Mayıs 1995, 10.00-11.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Nadir Devlet, Prof. Dr. Aleksandra Tıbıkova

*Dr. Lauri Harvilahti (Helsinki): Destanlar ve etnik kimlik

*Prof. Dr. Emine Gürsoy -Naskali (İstanbul): Manas destanında soy-dil-din üçgeni

VII. OTURUM**MODERN PERSPEKTİFLER**

(24 Mayıs 1995, 11.00-13.00)

Oturum başkanı: Dışişleri eski mensubu Hasan Tolon

*Sayın Hüseyin Diriöz, NATO Uluslararası Yazmanlık, Savunma Siyaseti Başkanı (Brüksel): NATO, Orta Asya ve BİÖ

VIII. OTURUM

(24 Mayıs 1995, 14.00-15.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Kemal Eraslan, Prof. Dr. Metin Akar, Dr. Naciye Yıldız

*Prof. Dr. Nuri Yüce (İstanbul): Manas destanında İslamiyet

*Prof. Dr. Raisa Kızırbayeva (Bişkek): Manas ve Eski Türklerin destan geleneği

IX. OTURUM

(24 Mayıs 1995, 15.00-16.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, Prof. Dr. Halil Ersoylu

*Dr. Claus Schönig (İstanbul): Kırgızca muamması

*Selçuk Kırbaç (Sakarya): Manasta ikilemeler

*Arzu Erdoğan (İstanbul): Kanıkey'in rüyası

*Dr. Sebahat Deniz (İstanbul): Manas destanındaki rüyaların tabirnamesi

X. OTURUM

(24 Mayıs 1995, 16.00-17.00)

Oturum başkanları: Prof. Dr. Günay Kut, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Doç. Dr. Tınıçtık Çorotegin

*Asuman Subaşı (İstanbul): Türkiye'de Manas çalışmaları

*Prof. Dr. Fikret Türkmen (İzmir): Manas ve Anadolu halk edebiyatı

*Meral Gölgeci (İstanbul): Manas ozanları

KAPANIŞ

Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali

Değerlendirme: Doç. Dr. Osman Sertkaya

Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi

Tel: (0216) 3603148, 3451186; faks: 3606881

Bu toplantı Celal Bayar Vakfının himayesinde,
NATO Basın ve Enformasyon Bürosu'nun destek ve katılımıyla
gerçekleştirilmiştir.

Uluslararası Manas Toplantısına sponsorluk yapan İdil İnşaat A.Ş. Genel Müdürü Sayın Cahit İdil ve Yönetim Kurulu üyesi Sayın Yılmaz Güngör'e, Tekfen Holding A.Ş. Yönetim Kurulu Başkanı Sayın A. Nihat Gökyiğit'e, Türk Dış Ticaret Bankası Genel Müdürü Atilla Taşdemir'e, Hoca Ahmet Yesevi Vakfı başkanı Sayın Erdoğan Ashyüce'ye teşekkür ediyoruz.

MANAS DESTANINDA GİRİŞ MERASİMLERİ

BİLGE SEYİTOĞLU*

Günümüzde de canlı olarak devam eden giriş merasimlerinin kaynağı mitolojilerdir. Mitolojiler insanlığın ilk dönemlerinde onların maddi ve manevi hayatlarına ait kuralları içeren kanunlardır. Bu kanunların kutsal güçler tarafından konulduğuna inanıldığı için değiştirilemezler ve kutsaldırlar. Aynı zamanda bu kuralların etrafında bir sır vardır. Esrarengiz bir alemin varlıkları bu sırları bilirler. Fakat insanlar ancak onları yerine getirmekle yükümlüdürler. Nedenini niçinini soramazlar. Bunları ne kadar çok aslına yakın şekilde yerine getirirlerse olağanüstü güçlere o kadar yakın olacaklarına inanırlardı. İşte giriş merasimleri de mutlaka yerine getirilmesine inanılan kurallar çerçevesindedir. Başlangıçta gizli ve esrarengiz olan olağanüstü aleme giriş merasimleri daha sonra hayatın bütün safhalarına ait merasimler şekline dönüşmüştür. Çocukluğa, gençliğe, evliliğe ve ölüme giriş merasimlerinde olduğu gibi.

Burada Manas'la ilgili olarak giriş merasimlerini incelediğimiz destan, Abdülkadir İnan'ın özet olarak verdiği Manas Destanı'dır. Destanın bütünü üzerinde çalıştığımız takdirde daha güzel ve daha doğru sonuçlara varacağımız muhakkaktır. Başlangıç olarak bugün hala Anadolumuzda da yaşayan bazı gelenek ve göreneklerin kaynağını göstermek üzere kısaca Manas Destanı'ndaki giriş merasimlerine işaret etmek istedik.

Bu destanda yer alan giriş merasimlerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- I. Hayata Giriş
- II. Gençliğe Giriş
- III. Evliliğe Giriş
- IV. Liderliğe Giriş

* Prof. Dr. Bilge Seyitoğlu, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü, Erzurum.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

- V. Savaşa Giriş
- VI. İslamiyete Giriş
- VII. Ölüme Giriş

I. Hayata Giriş:

Yeni doğan çocuk, bilinmeyen esrarengiz alemden gelen sırları bilen varlıktır. O alemden yeni uzaklaştığı için hatıraları tazedir. İsim verilirken de geldiği yeri hatırlatan kutlu bir isim verilir ve törenler düzenlenir.

Çocuk dünyaya gelmeden de dualar edilir. Bazı törenler düzenlenir. Manas'ın dünyaya gelmesi için annesi mezarlı yerleri, yatırları ziyaret etmeli, elmalı kutlu yerlerde yuvarlanmalı, kutlu pınarlarda gecelerce kalıp çocuk istemelidir.¹

"Büyük hatunu Çıyırdı kocasının ağladığını görüp "Sana ne oldu? Ne sırrın var? Söylesene!" diye sordu. Cakıp dedi: "Seninle evlendiğim, tam on dört yıl oldu. Sen belini sağlam bağlamadın, bir çocuk doğurmadın. Mezarlı yerleri, yatırları ziyaret edip elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmadın, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istemedin. Çocuksuz kadın, dul kadın, kısır kadın, odun olmaktan başka faydası olmayan meyvesiz ağaçtır" dedi...

Cakıp gördüğü rüyayı tabir ettirmek için ziyafet hazırlattı. Atlar, develer, koyunlar kesti. Ulu toy kıldı. Bayyegit adlı bir ihtiyar Cakıp ve Bakdevlet Hatunun gördükleri düşün manasını açıkladı. Bu rüyaya göre "Çıyırdı Hatun bir erkek, bir kız doğuracak. Bakdevlet Hatun da ikiz erkek çocuk anası olacak" dedi.

Cakıp Han isim verirken de büyük bir tören düzenler, düğün yapar."Manas" adını verir. Ancak oğlu büyüüp oniki yaşına girinceye kadar bu ismi gizli tutmaya karar verirler:²

"Cakıp büyük bir düğün yapıp çocuklarına ad vermeye karar verdi. Akbalta "Bu çocuğun adının Manas olduğunu ancak biz bilelim. Kalmuk, Çin ve Moğollar bilmesinler. İsim düğününde bu çocuğun adının "Devcinli" olduğunu ilan edelim" dedi.

Manas'ın yiğit arkadaşı Almambet'in doğumunda kutsal unsurlara rastlıyoruz. Altınay Hatun, Almambet'i doğururken mezarlı ormandan bir dayak getirip koluna

1 İnan, Abdülkadir, *Manas Destanı*, MEB Tarih Dizisi İstanbul 1992, s. 6.

2 a.g.e., s. 7.

vermesi için çoban Macik'i ormana yollar. Doğduğu günde yetmiş gün yağmur yağar, zelzele olur:³

"Altmış tüccar Becin'e doğru kervanla giderken Konurbay'ın kolu tarafından öldürülmüş ve malları yağma edilmişti. Bu kervandan ancak altı yaşındaki Macik adlı çocuk esir olarak sağlam kalmıştı. Alevke'nin adamlarından olan Konurbay bu çocuğu Aziz Han'a vermişti. Bu sırada onbeş yaşına gelen Macik koyun çobanlığı yapıyordu.

Doğum sancısına tutulmuş olan Altınay Hatun ona seslendi ve yanına çağırıp:

- "Ey oğul, ıstırap çekenin halinden anlasana, ata binip hasiyetli mezardan bana dayak getirsen, onu bana versen ne olur" dedi. Macik derhal gidip mezarlı ormandan dayak getirip Altınay'ın koluna verdi. O sevinip dayığı alıp eve girdi ve hiç acı duymadan bir oğul doğurdu ve adını Almambet koydu. Almambet'in doğduğu gün Çin hakanının Becin'ine tam yetmiş gün yağmur yağdı, zelzele oldu.

Almambet on yaşına gelinceye kadar altmış başlı ejderden ders aldı. Bundan sonra Almambet altın kılıç kuşandı, eline aybalta aldı. Baharın güzel günü gibi parladı".

II. Gençliğe Giriş:

Gençlik ve ergenlik dönemine giriş de törenler ile kutlanır. Bu törene kahramanlar ve beyler davet edilir, büyük ziyafetler verilir, arkasından yarışlar tertip edilir. Manas'ın oğlu Semetey oniki yaşına gelince dedesi Temirhan onun için böyle bir tören düzenler. Törenden sonra Semetey'in avlanmak için büyük ormana girmesi ve orada kimliğini bulması, yani annesinin Kankey babasının Manas olduğunu öğrenmesi bize mitik merasimleri hatırlatıyor. Kainatın sırrı, müritlerin ormanda bir dizi gizli merasimlerinden sonra anlatılırdı. Semetey de artık on iki yaşına 'girmiş bazı şeyleri öğrenmesinin zamanı gelmişti':⁴

"Temirhan Semetey ve Manas'ın hatırası için büyük bir toy yapmaya karar verdi. Her tarafa avuç içi kadar mektup yollayıp bu büyük toya davet etti."Koşu atlarına arpa yerine pirinç verenler düğünüme gelsinler. Elllerinde süngü, mızrak oynatan alplar gelsin. İhtiyarlığında gördüğüm bu Semetey denen yaramaz için hazinemi saçayım..." diye ünlü ozanlara, alplara, karnı büyük beylere davetiye gönderdi.

3 a.g.e., s. 25.

4 a.g.e., s. 136.

Koşuya iştirak eden yarış atları arasında Kanıkey'in "Taytoru"su da altmışıncı at olarak arkada geliyordu. Kanıkey bunu öğrenip üzüldü. Tanrıya yalvardı. Biraz sonra "Taytoru" otuzuncu oldu. Böylece öne geçiyordu. Kanıkey büyük merak içinde iken birdenbire gözü önünde sarı ala at üzerinde Almambet'i gördü. Onun arkasından kaplan Manas'ın arkadaşı Sırgak peyda oldu ve "Senin derdin bize ulaştı" dedi. Onun yanıbaşında arslan Çuvak görüldü. Bu ölmüş, geçmiş kahramanları gözü ile takip ederken kahramanlar kahramanı Manas peyda olup "Zavallımın adını duyduk, yardıma geldik" dedi ve geçti. Onun arkasından Acıbay ve Bakay "Zavallı doşumuzun derdi bize ulaştı" diye Kanıkey'in önünden geçtiler. Kanıkey'in gözü önünde cereyan eden bu tayflar ne idi? Düş mü görüyordu? Hayır hayır O uyumuş değildi. Öyle ise bu tayflar geçidi ne idi? Kanıkey kendisinin Manas ve arkadaşlarının himayesinde bulunduğu sevindi ve atının kazanacağına inandı...

Büyük düğün ve oyunlardan sonra Semetey avlanmaya çıkıyor. Yanındaki arkadaşlarından ayrılıp ormanın içine daldı ve babası Manas'ın sadık adamlarından biri olan Sarı Taz'ın çalıştığı sahaya girdi... Sarı Taz'dan babasının Manas, anasının Kanıkey Hatun olduğunu öğrenmiş oldu."

III. Evliliğe Giriş:

Evlilik ilkel devirlerden beri kutsal sayılmış bir kurumdur. İki insan birleşirken aynı zamanda kainatlar bütünleşir. Kutsal bir aleme girerler. Bunun için de tören düzenlenir. Bu törenle ilgili olarak her toplumun kendisine göre kuralları vardır. Savaş ganimeti olarak ele geçirilen kadınlar gerçek eş olamazlar. Gerçek eş olabilmesi için bir kızın törelere uygun olarak evlenmesi gerekir. Kadın ve erkek her bakımdan birbirine eş olmalıdır. Hem sosyal bakımdan hem de güç kuvvet açısından denklik aranır. Manas için istenen Kanıkey'e gönderilen değerli eşyaların yanında alında akı olan sığırlar, av kuşu, sungur, pars ve aslan mitolojik hayvanlar olarak dikkatimizi çeker.⁵

"Temir Han nihayet kızını Manas'la evlendirmeye razı oldu. Bunun için mihr (kalın) istedi: Altı yüz kızıl tek hörgüçlü deve, üzerlerinde torba torba altın olsun, yakındaki tepe dolusu hayvan sürüsü ile iki bin ak koyun olsun, elli gün devam eden düğün yapılsın. Sığırdan iki yüz vereceksin, bunların hepsinin alında akı olacaktır. Bunlara bakan da kız olsun, yük hayvanlarından iki yüz, av kuşu sungurdan doksan kuş, yedi pars, iki arslan vereceksin."

Kanıkey Hatun aynı zamanda Manas gibi bir savaşçıdır. Türk toplumunun kadın hakkındaki düşüncesini göstermek açısından da bu gelenek önemlidir.⁶

"Manas'ın kırklarından Çuvak Alp'in geldiğini Kanıkey duyar, babasına gelip "Bu alpla savaşmak istiyorum. Bana müsaade ediniz" diye ricada bulundu. Babasından müsaade aldıktan sonra Kanıkey tam savaşçı gibi zırh giydi ve silahlandı. Onu gören ahali "Vay zavallı ne yapacak?" diye gürlediler. Çuvak Alp'in karşısına çıkıp meydan okudu. Çuvak onun bir dişi olduğunu derhal anladı ve küçümseyerek onun saldırışını bekledi. Fakat o Çuvak'ın beklemediği bir hücumla öyle bir darbe indirdi ki Çuvak atından az kaldı düşüyordu. Sonra bu kızın şakası olmadığını anlayan Çubak onu süngü ile dürterek atından indirmek istedi ise de muvaffak olamadı. Kanıkey süngüyü kapıp kırıp parçasını yere attı ve aç kaplan gibi saldırdı. Çuvak kaçmaya mecbur oldu. Kız yine, "Erkek isen kaçma?" diye bağırdı... Çuvak kaçıyor, Kanıkey onu takip ediyordu".

IV. Liderliğe Giriş:

Manas'ın lider olarak kabul edilişi bir tören sonunda olur. Manas Kırgızlar arasında kutsal kabul edilen Koşay Alp'in huzuruna gelir. İnaniş'e göre bu alpi Ruh-Tanrı'nın kanatları gölge olup korumaktadır.⁷ Tanrının gölgesindeki Koşay Alp'in huzurunda Manas ve kırk yiğidi diz çöküp onu selamlarlar. Koşay Alp da altından yapılmış kuşağını onun boynuna dolar. Halk doksan kara boğa kurban eder.⁸

"Er Koşay, Cakıp Ağanın Kırgızları ile Altaylara sürülmekten kurtulup Kalmuk ve Çinlilerle mücadeleye devam etmiş, başından büyük sıkıntı ve ıstıraplar geçmiş, nihayet Tanrı dağlarının bir köşesinde kurgan (kale) kurup "azıp-tozmuş" Kırgızları toplayabilmişti. Kırk yiğidi ile Isıkgöl yakınlarına Manas'ın gelmiş olduğunu haber alan Er Koşay, Manas'ı karşılamak için savaşçı erlerini topladı, kendisi de savaşa yahut bir askeri törene hazır muharip kumandan gibi silahlanmıştı. Isıkgöl yakınında Er Koşay'la Manas karşılaşp selamlaşp öpüştiler. Manas, kısa bir nutuk ile kendisinin ve arkadaşları olan "kırk"ların Koşay'ın emrinde bulunmak üzere geldiklerini anlattı. Bu nutku dinleyen Er Koşay'ın gözleri yaşardı, Manas'ın kurgana beraber gelmesini istedi. Manas'ın kırkları atlarından inip Er Koşay'ı Türk töresince diz çöküp selamladılar. Kurgana girdiğinde halk doksan kara boğa kurban kestiler. Er Koşay altından yapılmış kuşağını boynuna dolayıp ağlayarak yaradana yalvarıp genç kahramana başarılar diledi. Sonra bembeyaz, lekesiz kısrakı kendi eliyle getirip Manas'a uzun ömür ve başarılı hayat dileyip ellerini açıp dua kıldı. Beyaz kısrak da Manas için kurban

6 a.g.e., s. 36.

7 a.g.e., s. 15.

8 a.g.e., s. 15.

oldu. Er Koşay genç Manas'a kendi hayatının hikayesi ile Kırgız ilini eline alan Kalmuk Hanı Alöoke (Alevke)'nin zulmü ve vahşetini birer birer anlattı. Bu zalim Kalmuk Hanı ile savaşıp yenildiğini, nihayet onun hanlığını tanımaya mecbur olduğunu göz yaşlarıyla hikaye etti. Altaylara sürülmüşlerden başka Lop derya çevresinde de birçok Kırgız oymaklarının sürülmüş bulunduğunu haber verdi. Şimdi sen Altay'daki Kırgızları toplayıp gel de bu vatani Kalmuk-Kıtaylardan kurtar. Yolun açık olsun!" diye dua ederek Koşay Ağa Manas'ı Altay'daki sürgün kardeşlere selamlarla teşyi etti..."

V. Savaşa Giriş:

Manas Destanında savaşa girmek büyük bir önem taşır. Savaştan önce de tören gerekir. Manas'ın bir seferinde Kanıkey Hatun Manas'a ve kırk yiğidine önce ziyafet verir, sonra savaş aletlerini ve kıyafetlerini hediye eder. Ak boz kısarak kurban edilir:⁹

"Manas, Kanıkey'in sarayına varıp güzel bir ziyafet görmek istedi. Almambet "Kanıkey'in ordasına varalım, onun sunacağı nimeti tadalım. Sonra sefere çıkalım, hiçbir yerde durmadan hareket edip önümüze gelecek düşmanla hesabımızı görelim" dedi. Almambet'in sözlerini Manas makul buldu ve Kanıkey'in sarayına doğru kırk yiğidi ile beraber hareket etti. Kanıkey'in meskeni olan kapısı altın kaleye yaklaştılar. Kanıkey Hatun Manas'a ve kırk yiğidine bu sarayda büyük ziyafet vermek için hazırlıklar yapmıştı. Başları ak ipek tülbentlerle örtülü genç ve güzel kırk gelini misafirlerinin hizmetine tahsis etmişti. Kanıkey ve hepsi mis kokan, sözleri tatlı, çok ince terbiyeli, ince belli kırk gelin Manas'la kırk misafir alpını karşıladılar. Kanıkey misafirlerini şu sözlerle karşıladı:

– "Hoş geldin arslanım Manas! Yanındaki kırk yiğit sana arkadaş olmaya layık ünlü alpıdır. Sefere hazırlanıyorsun, iyi yolculuk ve savaşlarında başarılar dilerim. Karşına gelen düşmanların yok olsun, onlar sana yem olsun! Arslanım, nurum seferin hayırlı, ganimetin bol olsun!"

Kırk gelin kırk yiğidin atlarını alıp bakır kazıklara bağladılar. Atının dizgininden tutup Kanıkey Manas'ı atından indirdi.

Manas ve arkadaşları saraya girdiler. Yirmi yiğit Manas'ın sağına, yirmisi soluna oturdular. Kanıkey Hatun bu misafirlerinin şerefine ak boz (kır) kısarak kestirdi. Bu, kurban niteliğinde idi.

Kanıkey hazineden çıkardığı çok kıymetli hediyeleri kırk yiğide dağıttı. Bunlar arasında asker giyimleri de bulunuyordu. Hazırlanmış giyimlerin üzerinde kırk yiğidin adları yazılmış kağıt bulunuyordu. Bunlar arasında zırh ve tolğalar da bulunuyordu. Kırk yiğit kapıdan dışarı çıktıklarında kendilerine hediye olarak kırk güzel at hazırlanmış olduğunu gördüler".

VI. İslamiyete Giriş:

Kırgızlar Müslümandır ve destan boyunca yeri geldikçe İslamiyet hakkında övücü sözler söylenir. Fakat İslamiyetin etkisi destanda pek güçlü değildir. Şamanizm ve Maniheizm daha kuvvetli olarak gözüktür. İslamiyete girişle ilgili olarak teferruatlı törenlerle karşılaşmayız. Manas'ın Kalmuk diyarından gelen arkadaşı Almambet'in müslüman oluşu çok sade bir şekildedir:¹⁰

"Bir gün Er Gökçe ile sohbet ederken Almambet "O dünya hakkında bir soru sordu. Er Gökçe "O dünyada rahat olmak için bıyıklarını kes, sakalını bırak "kulku alda kuvalda" oku, sünnet olup müslüman ol. O dünyada cennete gireceksin" diye ona müslüman olmasını teklif etti. Almambet müslüman oldu."

VII. Ölümüne Giriş:

Manas destanında ölümle ilgili merasimler çok teferruatlı ve dikkat çekicidir. Kahramanlar ölmeden önce ölüm merasimlerini kendileri de görürler. Neler yapıldığını ve neler yapılacağını öğrenirler. Bu konuda vasiyetleri vardır. Bu törenlerin esası küçük aş ve büyük aş'a dayanır. Önce ölenin içine gömüleceği bir türbe hazırlanır, sonra kahramanlıkla ilgili çeşitli yarışlar düzenlenir, davetliler yedirilir içirilirdi. Han Köketay'ın ve Manas'ın türbesinin yapımında kullanılan keçi yağı ve koyun yünü türbelerin uzun süre dayanması içindir. Bu törenlerde ağlayıp saçını yolmak ve ağaçların dallarını yolmak gibi üzüntülü sahneler olduğu gibi yapılan yarışlar sonunda kazanılan ödüllere sevinilir ve halk heyecanla sevinçle bu yarışları takip eder. Destanda açıkça belirtilmez ama Ölüm'ün bir son olduğu değil bir başlangıç olduğu sezilir. Manas'ın ve arkadaşlarının ruhlarının Kanıkey'e gözükmeleri bu düşüncelerimizi doğrular:

Han Köketay'ın Ölüm Merasimi:

"Ey benim ulusum, gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız, sonra etimi kılıçla kemiklerimden sıyırınız. Kemiklerime zırhımı giydiriniz, deri ile sarınız. Ak kefenimi başımın altına bırakınız, başımı doğruya yöneltiniz. Kızıl

10 a.g.e., s. 29.

çuhayı kızıl deveye, kara kadifeyi kara deveye yükleyiniz. Kırk deve yüklü kervan ile benim mezarıma geliniz. Defin törenine gelen kadınlara çuhayı parçalayıp dağıtınız. Kervanbaşı kara sart keçi yağları karıştırıp türbenin tuğlalarını hazırlasın. Dört yolun ağzındaki türbem mavi göğe benzer mavi kubbeli, aya benzer bir yapı olsun.

"Ey ulusum, bana hizmetinizi gösteriniz. Bayın oğlu Baymirza sözlerime kulak ver, beni iyi dinle: Serseri dolaşan kalabalığı toplayıp toplum yaptım. Sıçan avlayan doğanı terbiye ederek av kuşu yaptım. Yabani doğanı avcı yaptığım gibi serseri dolaşan sizleri il, ulus yaptım... Ben öldükten sonra arslan Manas'a varınız, vasiyetimi yerine getiriniz. Büyük aşım (yoğ törenime) kafir, müslüman ayırmadan çağırınız. Bokmurun'un buluntu diye başına kakmayınız. Bir müddet sonra o yükselir, alp olur. O zaman onu ipek halı üzerine oturtup han seçiniz. Bayın oğlu Baymirza bana bak sözlerimi kulak salıp dinle: Büyük aşımı idare etmesi için Endican'daki Manas'ı çağırınız."

Han Köketay vasiyetini tamamladıktan sonra öldü. Orman gibi kalabalık Kırgız, Nogay halkı yas tutup meyye ağaçlarının dallarını kopardılar, bağıra bağıra ağlaştılar."

Manas'ın Ölüm Merasimi:

Ölüm halindeki Manas'a bir çadır kuruldu. Bu çadırın çevresine halk toplandı. Büyük küçük herkes Manas'ın iyileşmesi için dua ediyordu. Kanıkey Hatun ise Manas'ın birkaç gün hatta birkaç saat sonra öleceğini biliyor ve buna göre hazırlanmıştı. İl yurdunu toplamış, defin töreni ve türbe yapısı için lazım olan herşeyi düşünmüştü. Türbe yapmaya lazım olan malzeme tedariki için Nemegân şehrini altı yüz deve ile kervan gönderdi. Türbenin tuğlasını hazırlamak üzere altmış pehlivan memur etti. Bunlar Aralbay pehlivan yönetiminde çalışacaklardı. Kahraman Manas'ın türbesi altı asır sağlam dursun diye tuğlaların toprağına keçi yağı ile koyun yünü karıştırdılar. Her taraftan ünlü ustalar getirildi, bunlara arzu ettikleri yemekler ve içkiler verildi. Kanıkey Hatun, oğlu Semetey büyüyp alp olduğu zaman, babasını ziyaret ederken onun savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları, oğlu görsün diye, türbenin her tarafına Manas'ın düşmanlarla yaptığı meydan savaşlarının resmini yaptırdı. Bu resimlerde Manas at üzerinde tam silahlı olarak gösterilmiş, yanında Bakay Alp ordunun sancağını tutuyordu. Onun yanında Alp Sırgak, onun yanında yüzü nurlu Almambet bulunuyordu. Duvarın bir tarafında Manas'ın kırk yiğidi resmedilmişti.

Kanıkey Hatun Manas'a layık olsun diye altından tabut yaptırdı. Tabutun altına ardıc ağacının külünü döktürdü."

MANAS CANA BAYIRKI TÜRKTÖRDÜN EPIKALIK SALTİ

RAİSA KIDIRBAYEVA*

Kırgız elinin baatırdık "Manas" eposunun 1000 cıldığın calpı eldik mayramdoo ideyası ilgerteden ele kozgolup kelatkan ideya. Birde bul iş kadimkidey kolgo alınıp, iş çaraları körülö baştasa, birde sayasattaşkan ideologiyanın kısımlında "Manastın" öz tagdırı kapasta kamalıp keldi. Prezident A. Akayevdin atayı ukazınan kiyin gana bul iş realdulukka aylanıp, Uluttuk uyuşturu komiteti dayındalıp bul yubileydik dataga ar taraptan kızuu dayardıq işteri cürö baştadı.

"Manas" eposun kançalagan manasçılar kalayıktın arasında aytıp, anı ulam önüktürüp, toluktap, biyik poetikalık deñgelge cetkizip kelgen. Oşonduktan "Manastı" taza tarih katarı tüşünüp, anı letopis katarı kabil aluu menimçe epostun kalıptangan mıyzam çenemdüülügünö tüşünböğöndüktön kelip çıgıp catat.

"Manas" eposu kança kalımdardı karıtıp kele catkan çıgarma. Bul eposto kança bayırkı köz karaştır - mif, totem, şamandık tüşünüktör çağıldırılğan, kançalık tarihıy okuyalardı başı bir okuyaga baylanıştırılğan, kança okuyalar manasçılardı kıyalınan caralıp, özgörülüp uguuçı eldin talabına, mındayça aytkanda uguuçı auditoriyaga ılayıktaştırılıp kelgen. Ar bir manasçı öz uçurunun elçisi bolgon cana oşonu menen birge kılımdardı basıp ötkön dastandın okuyasın saktoočuu cana aytıçuu bolgon.

"Manas" eposunun köptögön motivderi, obrazdarı bayırkı türktördün doorunda tüptöngön cana oşol alıskı mezgildegi işenimder - ürp-adat, salt-sanaa menen genetikalik baylanışı bar dep ayтуuga bolot."Manas" eposundagı bayırkı

mifologiyalık rudimentter kiyinki tarihıy okuyalardı kalın katmarına bekem bastırılıp kalgan, oşonduktan bul epostu ötö bayırkı dep eseptöögö bolot, oşol ele uçurda anda cakınkı mezgilderdin ısıq ilebin sezüügö bolot. Epos keñdigi cana turmuş çındıgın kamptuu cagınan ötö ar türdüü, oşonduktan anı bir belgilüü tarihıy doorlor boyunça ayırıp karoo ötö ele kıyındıktı tuudurat. Epos köptöğön okuyalardı özünö kabıl algan cana özünün canrdık zakonçenemine ılayıktap kayradan iştep çıkkan, oşonduktan anın sujetinen taza tarihıy okuyanı ce insandı bölüp çıguu kıyın.

Konkrettüü tarihıy faktılardı çağıldırıu ar bir doordo ötö ele öz aldınçaluu cana özgöçölüü kelip, çındıktuulugu ar kıl deñgeelde bolgon. Birok, mezglil ötkön sayın epos özünö tarihıy okuyalardı aktivdüü türdö kabıl alıp, al okuyalar realduu faktılarga cakın talkuulana baştağan. Tarih menen epos, eldik ulamıştıq faktılar çataştırılıp bayandalgan "Macmu-at-tavariktin" okuyaları aga dalil bolo alat. Mis.: "Macmu-at-tavarikte" (bolcolu XIV-XVI kk.) Manas kalmak Coloygo karşı musulmandar tarabında küröşüp, kolgo tüşkön kalmaktardı musulman kılát.¹

Butparas dinindegi köçmөndөrdün çöyrösünө islamdın kirişı menen bir katar cañı kırdaldar tüzüldü. Türk tildüü madaniyatka bul mezglilde arab-iran madaniyatının, tilinin taasiri tiye baştayt.

Bayırkı türktөrdün köptөğön poetikalık estelikteri unutuluga ötöt, arab-iran adabiyatının taasiri küç alat. Kebetesi, uşul mezglilderde Üröstөm, İskender Zulkarnayındın obrazdarı "Manaska" kirgen. Atap aytkanda, köçmөn cana olturuktaşkan elderdin madaniyatı itogoşkon mezglilde islamdıq motivder eposko siñe baştağan. Sey-addindın çığarması "Macmu-at-tavarikte" ulamış, epos, tarihıy faktı bir bütün tüyündө çırmalışkan cana alar tarihtın taza çındıktuu faktısı katarı körsөtүlgön. Nogoy ordosu menen baylanışkan door kırgız eposunun tüzülüüsündө cana çaşoosunda ötö maanilüü uçur bolgon: Manastın nogoy uruusuna taandığı cönündөгү motiv epostun bardık versiyalarında anın içinde "Macmu-at-tavarikte" da colugat.

Kırgızdardın Yeniseyden Orto Aziyaga cer kotoruşkan tarihı kırgızdardın eldik añızdarında carım-cartılay ulamış-tarihıy eskertüülöründө, sancıralarında saktalğan. Nogoy menen Şıgaydın epikalık attarı eldik ulamıştarda uçurayt. Mis.: kırgızdardın başçılardı Nogoy menen Şıgay Yeniseyde turuşkanda ele islam dinin kabıl alışat da naymandardın uruu birimdikteri menen birdikte Orto Aziyanın territoriyasına cer kotoruu cönüngö makuldaşışt. Çüy örөөnүнө cetişip cana Ak-Suu, Kara-Baltanın aymagınan caylanışıp özdөрүнүн başçılardı Nogoy, Şıgaydın atın alıp cürüşkөн ordolordu negizdeşet².

1 "Macmu-at-tavarik". Kırgızstan Uluttuk Akademiyasının kol cazma fondusu İnv. No 5154, 44-bet.

2 Alimbekov T. Kırgız tarıxı boyunça folklorıdık materialdar. Kırgızstan Uluttuk Akademiyanın kol cazma fondusu. İnv. No 1165, depter 9, 213-b.

Mında belgilengendey, Yeniseyde kalgan kırgızdardın bir bölüğü "kakas" delip, kırgızdardın bayırkı cookerçilik uraanının urmatınan atala baştağan.

Mına oşonduktan, epos özünün epikalık sujetine eki başka mezigildegi okuyanı bir epikalık fondo kamtışı da toluk ıktımal.

"Manas" eposu Orto Aziya territoriyasında uzak önüğüü protsessinde tarihıy-baatırdık canr katarı kalıptanıp, epostun bayırkı uruuçuluk sujeti köptögön cañı - konkrettüü katmarlar menen toluktalğan. Eposto, mınday katmarlardın eñ körünüktüüsü katarı kalmak baskınçılarının atı menen baylanışkan doordu eseptöögö bolot.

Belgilüü okumuştıu V. M. Jirmunskiy belgilegendey, -"Manastın" tarihıy sujetinin birotolo kalıptanıp bütkünün, özgöçö XVI-XVII kılımdardagı kalmak soğuşı anıktayt.

Cungar kandığına karşı küröşüü ceke gana "Manaska" emes, kırgızdarday ele özbek, karakalpak, kazak sıyaktıu türk elderinin epestorunan da belgilüü orun eeleyt.

Oşonduktan, kalmak baskınçılarının dooru, türk elderinin eposuna keñiri masştabdagı - sırttan kelgen baskınçılarga karşı küröşüü teması menen toluktalğan.

"Manas" eposunda baatırdık tema keñiri orun alıp, Nogoy uruusunan çıkkın Manas, ceke gana özünün cerin, özünün uruusunun erkindigin, köz karandı emestigin kalmak baskınçılarının korgoboston, bıtırandılıkka uçuragan bardık kırgız elinin başın koşup, alardın erkindigin, teñdigin korgogon baatır bolgon. Anın atı menen calpı eldin birimidigi, eldin erki, küçü kamtılp bayandalğan.

Mına oşonduktan, Manas çaçırandı kırgız uruuların biriktirip turgan mıktı baatır cana akılman col başçı.

Demek, kırgız elinin eposu sırttan kelgen kalmak baskınçılarının doorunu başınan ötkörüp, andagı okuyalar akırındagı sujettin önügüşünö, anın körköm poetikalık traditsiyasına transformatsiyalanıp kelgen.

"Manasta" şamanizmden kalgan közkaraştır köptögön izderin kaltırgan, uşunday ele bayırkılık izder, Yakut, altay, hakas epostorunda da saktalğan. Misalga alsak altaylıktardın şamandık arboolorunda tömönküdü turuktıu formulalar saktalğan: Üzülganın ulap yadarı kandi (nastavitsya li porvannoye?) Uşul turuktu formulanın bir azıraak özgörgön türü kırgız eposunda da koldonulat. Uuz çeber Kanıkey "üzülgöndü ulagan, çaçılğandı cıynagan" degen stilistikalık formula bardık variantlarda keziget. Altaylıktardın şamandık arboosunda bul formula eldin oçoğundagı otton caqsılıktır ketpesin, üzülgöndü iyge keltirip, baş iydirüü üçün

arbalıp, eldik ümüt menen aytilat. "Manasta" Kanıkeydin obrazına münözdömö berüüdö bul formula magiyalık funksiyaşınan acırap, poetikalık stereotip katarı koldonulat. Kanıkeydin münözdömösündöğü bul formula epostu kokusunan emes boluşu mümkün, mınday bayırkı uruu tüzülüşünün kaldıktarı saktalıp kalğan dep oyloogo bolot. Dal oşonduktan Kanıkeydin proobrazı bolgondo da şamandık ritualdardı koldono bilgen akılman daanışman enenin rolun atkarat. Bul misalda körüngöndöy, Kanıkeydin obrazı epostun önügüş kıymıl-araketinde belgilüü bir sapattarın cogotup, ulam cañıça kasiyetterge ee bolot. Dağı bir colu altaylıktardın "Barçın - Bökö" eposuna kayrılısak, anda baatır Kan-Kökölöngö bağıttalğan tömönküdüy formula bar:

Ölgöndörin tirgisti,
Öčköndörin kamıstı³

Kırgız eposunda "öçkön otun tamızıp", "ölgön candı tirgizip" degen turuktuu formula köbüñçö daanışman Kanıkeyge taandık. Mında körüngöndöy, türk elderinde keñiri cayılğan bayırkı poetikalık model, ar bir epostu özünçölük mildetin atkaruuga ötkön.

Yakut olonhosu cana "Manas" eposu obrazdardın portrettik münözdömüsündö da köp calpılıktarga ee: bul calpılık cana okşoştuk epikalık kaytaloодо баарынан көп kezigüüçü turuktuu portrettik süröttöölördö ayrykça baykalıp turat. Adatta baatırdın açuulanganın cana ee caa berbegen kaardanuusun süröttögöndö eki epostu teñ birdey ıkmalar koldonulat.

Yakut olonhosunda:

Aytkan sözümdön kaytpaym,
Aldımdan ötközböym
Uşul kezde baatır Nyurgundun
Sözdörü kaarduu çıktı,
Közdöründö ot candı,
Kanı kaynap çıktı,
Öñü buzula tüştü⁴

Manas eposunda:

Közdön çıkkın zardabı
Köörüktüü ottun calınday
Kayratı kara tün bolup

3 Baskakov, N. A., Dialekt çerneviş tatar. (Tuva-kici), epos "Barçın-Bökö", M., 1965, s. 337.

4 Nyurgun Boobur Stremitelny. Yakutsk: 1947.

Betten çıkkın ızgaarı
Beş bayraktık cün bolup...

S. Orozbekov

Olonhodo baatırdın abalı tüzdön-tüz süröttöö colu menen, Manasta salıştırıu arkaluu berilip catat, birok açuulanu cana kardanuu kartinaları bir tiptüü süröttöölör cana boyoktor menen tartılğan. Bul eki epikalık ıgarmalardagı baatırlardıñ süröttölüşündö açuulanu, baş berbes cana aşıp, tolup taşkan küçün süröttölüşü berilet. Bul planda yakut olonhosundagı cana "Manas" eposundagı mayda detaldardı salıştırıp körüü abdan kızıktuu. Mında baatırdın tışkı kebete - keşpirin süröttöödö ayırım epitetter, stildik türmöktör, barınan köp turuktuu aykalıštarda baykalat, bul bolso bayırkı türk eposunun ezelki birdiktüü poetikalık ıkmaların bulagı boluşu mümkün.

Baatırdın cüzün, caaldangan kaarın, kabagının tünörgönün bergen motivi Yakut olonhosunda özünün eñ ele arhaikalık formasın siñirip alganı baykalat:

Yakut olonhosunda:

Közünön ot çıktı,
Sözünün kücü ukmuş çıktı,
kırpikteri tik turdu,
caagındagı çaçtarı tik turdu,
erdi menen tişteri kaltaya tüştü,
körkü buzula tüştü da,
al üç col bakırıp ciberdi...

Manas eposunda:

Baykap körsö baatırdı
Bayagıday tüsü cok
Arbıp kaarı kalıptır,
Acıdaar türün salıptır,
Üstünkü erdi kalbayıp,
Kararışı tün bolup
Astıñkı erdi kalbayıp
Kandalçının kabınday
Muruttarın karasa
Burgan balta sabınday

S. Orozbekov

Körünüp turganday, Manas baatırdın arhaikalık eposko münözdüü özgöçölüktörü, kebete-keşpiri saktalğan. Al kaardanganda yakut baatır sıyaktuu

surdanıp, közdörünön ot çaçırayt, tişteri kıcırap, sakal-murtu tüktöyüp cüzünün tüğü körünöt:

Örttöy közü bek caynap,
Kan içmesi çın karmap
Kaalgaday kaşka tiş
Kaşkayıp çıgıp alıptır.

S. Karalayev

Kara küçtü, taymanbastıktı poetizatsiyaloo bul eki epostogu arhaikalık motivderge catat, alar algaçkı mezigilde kalıptanganı körünüp turat.

Yakut cana kırgız eposunda kee bir formulalık stil cış koldonulat, misalga alsak Olonhodo "prejde çem uspeli mignut" degen poetikalık formula kırgız eposunda mındayça türü keziget:

Açıp közdü cumgaça,
Anı-munu kılgaça...

S. Orozbekov

Bul formula "Manastın" kontekstinde turuktuu stereotipke aylangan, munun variatsiyaları da başka variantlarda kezigüügü mümkün.

"Manastın" poetikası cönündö söz kılğanda anın Orhon-Yenisey cazuu estelikleri menen ayırım calpılıktarı cönündö aytıp ketpöögö bolboyt. Ç. Valihanov cazıp alğan "Kökötöydün aşındagı" Kökötöydün kereezi Kül-Tegindin kereezinin erkin köçürmösi sıyıktuu. Kökötöy ölöründö balası menen eline kereez kaltrat:

Oo, yurtum kızmatker bolup tura kör,
Mından bölögüm cok, botom,
Mından bölök sözüm cok, yurtum.
Oo aman bolo kör yurt,
Va, esen-esen bolo kör yurtum.
Oo, bayın uulu Baymırza-baatır,
Oo, beri karap kulak sal, baatır.
Teke kuş saldım, baatır,
Kulalı salıp kuş kıldım, baatır,
Kurama cıyıp el kıldım, baatır,
Menin bir közüm ötkön soñ, baatır
Tele kuş közün karatpay,
Tentektin barısın taratpay,
Kuramanın barısın
El - eline taratpay

Cakşı kuş, dep
Bagıp ala kör, baatır!

Kökötöy karıya Bilge-Kagan sıyaktuu ele ölüm aldında özünün "curtun" birimdikke çakırıp, "tentektin barısın taratpay, kuramanın barısın el-eline taratpay, oo aman bolo kör yurt" dep kayrılât. Uşunday akıl-nasaat, cakşılık kaloo motivderi bayırkı türk esteliklerinde da uçurayt. Runikalık cazuular menen "Manas" eposundagı ayırım sujetik-stilistikalık tiptestiktir bul runikadagı körköm söz karacattarı murda ele keñiri taragan oozeki poetikalık madaniyatka negizdelgenin dalildeyt. Runikalık cazuular caralgandan murun ele türk tilindegi elderdin arasında oozeki estelikler - epitafiyalık run cazuularının algaçkı öbölgölörü çaşaganı körünöt.

Orhon-Yenisey esteliklerine münözdüü bolgon sintaksistik paralelizm, poetikalık kaytaloolor "Manastın" da körköm düynösündö ar dayım colukkan forma, misalı:

At kubatı cal menen,
Adamdın kücü mal menen,
Aarı kücü bal menen,
Ayımdın kücü kan menen,
Buluttun kücü cel menen,
Buudandın kücü cem menen...

S. Orozbekov

Bul saptarda oyduñ sıyımdıulugu ukmuştuday tak berilgen da, maanili kaytaloonun ıratı makal-ılakaptardın strukturasına cakındaştırılât, natıycada kandaydır bir turmuştuk cagday, eldik akılmandıktın ülgülöründö calpılaştırılât. "Manastagı" koşoktor, armandar runikalık cazuu menen üñdöş ekenine eç bir künöm cok. Uşunday ele üñdöştüktü biz Mahmud Kaşgarının öz uçurunda cazıp alğan "Tanguttar menen salgılaşuu", "Alp Er Tongtun kaytışına arnalğan arman", "Uygurlar menen salgılaşuu" degen ııgarmalarında taba alabız, uşuga okşogon bir katar motivder, sujetter, poetikalık ıkımlar "Manastın" bir top variantlarında kezdeşet. "Uygurlar menen salgılaşuu" degen tekste mınday saptar bar:

Agdı kızıl bayrak
togdı kara toprak
yetşü kelib Ograk
tokşıp anun kıçtimiz

Uşunday saptardın keñeytilip berilgen türü "Manasta" mındayça berilet:

Ak asaba, kızıl tuu
 Aygaylaşkan uluu çuu,
 Kök asaba, kızıl tuu
 Kök çañırtkan uluu çuu...

S. Orozbekov

Topurak caap, çañ uçup
 çañ asmanga burulup,
 Topurak uçup boz tüşüp
 Topoloñ bolup kalganı...

S. Karalayev

Bul cerde, eki tekste teñ çoñ salgılaşuu cönündö söz bolup catat - bayraktardın calpıldaşı, topuraktardın uçkanı, koldun kötörgön ızı-çuusu-bardığı bir tiptegi süröttö menen berilip catkanın kördük. Demek, -mınday ıkma bayırkı türk adabiyatına keñiri taragan körünüş. "Manastagı" bayırkı uykaştıktın bir türü bolgon alliteratsiya epostun poetikalık tüzülüşündö turuktuu forma bolup esepetelet, uşunday ele cış kezikken alliteratsiyanın turuktuu forması yakut olonhosuna da taandık. "Manastagı" alliteratsiya:

Kara közü sürmaluu,
 Kara çaçı burmaluu,
 Kara kaşı osmoluu,
 Karaanın körgön adamdın
 Kaygıda köñül kozgoluu.

Uşul ır türmögünün baş cagına tüşkön: kara, kara, kara, karaanın, kaygıda degen alliteratsiyalık başkı ündöştük kaytaloonu tüzgön sözdör menen küçötülüp berilgen. Ir tüzülüşündөгү mınday ündöştük kaytaloо bayırkı türk ır sistemasında çaşap kelgen formalardan. Bayırkı türk ır sistemasında alliteratsiya menen canaşa özgöçө önökkön bul rifma, refren sisteması desek da bolot. Dagı bir misal keltireyin:

Nayzanın uçu cıldıldap,
 Askerdin başı kıkıldap,
 Cer soyulup bıkıldap,
 Körgöndө cürök bolkuldap,
 Kan nayzalar solkuldap,
 Oçogor mltık carkıldap,
 Kılıçtın baarı şarkıldap,
 Kalkandın baarı kalkıldap,
 Argımak attar alkıldap

Altınduu tuular carkıldap,
 Cebenin ogu şartıldap,
 Asabalar calpıldap...

S. Orozbekov

Bul cerde manasçı Sagımbay Manastın kolunun cürüp baratkan mezgilin süröttögön, oşol koldun cürüşün etiştik rifma arkıluu uguuçulardın köz aldında bolup catkan okuyaday tartuulap catat, bolgondo da rifmaga alıngan etiştik sözdör uguluşu cagınan cakın bolgonu menen bir colu da kaytalanbayt. Tañ kalaarlık poetikalık körünüş, oozeki aytılp catkan uçurda, manasçı oylonboy turup ele uşunday rifmalardı tögüp saldı dep oyloysuñ, birok bul ebegeysiz akındık talant menen çoñ emgektin natıycası. Oozeki süylöö reçinin uykaştığı, özgöçö "Manas" eposunda öz aldınçalık bötönçölük maanige ee, antkeni uykaştık epostun obonuna cana oozeki aytuu önörünö baş iydirilgen. Egerde manasçı cürüp kelatkan koldun araketin bere turgan bolso, uykaşka tüşkön sözdör birinen ekinçisine ötüp kuyuluşup, bir bütkön oyduñ ayagına çıgıp oozeki aytuu pauzasın cıyıntıktayt. Uşul ayılğan oygo münözdüü tömönkü misaldı körsötüügö bolot:

Esenkan başı eleyip,
 Esinen tanıp seleyip,
 Taktaluusu daldayıp,
 Tacıluusu şaldayıp,
 Urmattuusu umpayıp,
 Uluktun baarı sumsayıp...

S. Orozbekov

Kapısınan kirip kelgen kırıgız kolun kütpögön duşmandın al-abalın süröttögön: eleyip, seleyip, daldayıp, şaldayıp, umpayıp sumsayıp degen bir tiptüü etiştik uykaştıktar, obrazdık münözdömö bere alğan. Bul uçurda oozeki süylöö reçi bir tiptüü etiş sözdördün bardık varianttarın cana ar kıl maanilerin paydalangan. Epikalık ır negizinen alliteratsıyanın, uykaştıktın cana sintaksisttik parallelizmdin cardamı menen kurulat. Oşondoy ele eposto ündöştük kaytaloodon kurulğan uykaştık birdiginin da uçuray kalışın körüügö bolot:

Sozmoluguñ tal cibek, töröm,
 Soktosun üzsöm, bilinbeyt, töröm,
 Donduktan kelgen tuuganıñ, töröm,
 Soo cürçü neme körünböyt, töröm,
 Kızıl-tazıl kırmızı, töröm,
 Kırğagın cazsam bölünböyt, töröm.
 Kalmaktan kelgen tuuganıñ, töröm,

Kırgızdan tiyse koluna,
Kılçayar aram körünböyt, töröm...

S. Orozbekov

Oşentip, Kanıkey kalmaktan kelgen tuugandın Manaska közü tüz emes ekendigin eskertip ayıp catat. Bul keltirilgen misaldagı ır sabının başındagı alliteratsiyalık uykaştık içki attamak uykaştık (bilinbeyt-körünböyt, bölünböyt-körünböyt) menen küçötülüp "töröm" degen sözdü rediftik kaytaloogo aluu arkıluu körkömdötülgön. Cönököy 7-8 muun sanagınan kurulgan bayırkı epikalık ır sisteması rediftin cırdamı menen 10 muun sanagına cetkendigin misal körsötüüdö. Epikalık ırda 7-8 muunduktun buzuluşu eposto bolo turgun körünüş. Antkeni, epikalık ırğa redif, anafora, refren sıyaktuu kısırındı sözdör kirüü menen muun sanaktarı özgörüügö uçuray beret. Mınday uçur manasçının okuyanın öörçülüşündö emotsiyaga berilüü arkıluu ergüü protsessinin cürüşünö caraşa bolot. Oşentip, alliteratsiya menen uykaştık epikalık ırda cetektööçülük mildetti atkarışat. Bul eki ritmikalık forma birdey daracada mildet atkarışa da, alliteratsiya özünün bayırkılığı menen ayırmalanıp turat.

Epikalık ır negizinen alliteratsiyanın, uykaştıktın cana sintaksisttik paralelizmdin cardamı menen kurulat.

Mezgil arılğan sayın uluu muundaır menen urpaktardın ortosundagı baylanıştı saktodo manasçılardın rolu öto zor. Manasçı öz uçurundagı köçmön turmuştı çaşagan kırgız elinin akıl=estüü körköm kaznası bolup esepetelet. Al el tarihinan kabar bergen, tarihyı maalmatta saktagan öz aldınça canduu cazmanın mildetin da atkarıp kelgen. Epikalık ırçı - eldik epostu saktooçu, cana atkaruuçu, o. ele mezgilde al salttı cana epostun stilin caratuuçu da bolup sanalat. Sezimtal cana körköm düynönü taanıy bilgen el aytuuçuga salttan çettep ketüügö mümkünçülük bergen emes, teskerisine, manasçının epikalık salttıq nuguna ılayıktuu koşkon koşumçaların kubattap, anı baalay bilgen. Manasçı aytuu uçurunda eposko alımça=koşumçalardı kirgizüü arkıluu ıgarmaçılık menen cañırtıp turgan. Ar bir talanttuu ayılğan epikalık ıgarma manasçının ıgarmaçılık zor emgegi katarı esepetelgen. Al emi oozeki ayılıp kelgen epos cazma türündö ötköndö başka sapattık kasiyetter menen çaşay baştayt, oozeki ayılıp kelgen caratılışınan tataal, ceke özünö gana taandık epikanın düynösünön, b.a. kılımdar boyu neçen muundan iştep ıkkıkan özünçölük oozeki aytuu önörünön (reçitatsiya) kıymıl cana candoo çeberçiliginen, o. ele uguuçu auditoriyadan acırap, canduu epikalık özgöçölügün cogoto baştayt.

"Manas" eposu azırkı bizdin doorgo ırçı uul menen Caysañ sıyaktuu bayırkı manasçılardın ısımın kaltırdı. ırçıuul Manastın kırk çorolorunun biri bolup, kanduu cortuuldarda birge cürüp, oşol baatırılık cürüşördü dañazalap ırdap kelgen.

Eposto Irçıuul "Iramandın Irçıuul, ıçkırı bapık kırk muun" dep özgöçö süröttölöt. O. ele Caysań "calań üydün borumun, carım küńü ırdagan" dep, Caysań ırçı degen da bar. Irçıuul menen Caysań ırçının manasçı deybızbi? "Manas eposunda eskerilgen manasçılar cönündögü kıskaçı maalamattar alıs kalganına karabastan cogoru baalanıp, kubattalıp, küńü bögünküdöy saktalıp aytıılıp kelgendigi aygınelenip catat. Tilekke karşı, Rev-yaga çeyinki manasçılardıń ısımdarı eldik ulamıştarda, ańız sözdördö gana saktalıp, alar cönündö toluk maalamat bolbogonduktan, alardıń ıçırmaçılık tarcımalın toluğu menen cazıp berüü mümkinçülüğü cok. Birok eki doordun (19-20 k.) çeginde çaşap ötkön uluu manasçılardıń ısımdarı bizdin zamanga çeyin saktalıp cetip, aytıılıp keldi. Ötkön cüz cıldık zamanga Keldibek, Akılbek, Nazar, Tınıbek, Balık, Dıykanbay, Surançı, Çońbaş, Teltay, Kalmırza, Dońuzbay, Candake, Çoodan sıyaktuu ıçgaan manasçılardıń ısımdarın kaltırıp ketti. Atı eskerilgen uluu manasçılardıń salttı karkın ulantkan sovet doorunda çaşap ötkön cana çaşap catkan Çoyuke, Şapak, Togolok Moldo, Bağış, Moldobasan, Mambet, Sağımбай, Sayakбай, Şaabay, Kaaba sıyaktuu manasçılar uluu muundardıń köönörböş murasın ulantıştı.

Manasçı salt boyunça özünün variantın tüş körgöndön kiýin gana el arasına ıçııp ayta baştagan."Tüş körüü" işenimi cön gana oydon ıçarılğan nerse bolboston, bul realduu şarttan kelip ıkkıkan natıyca deşke negiz bar. Antkeni, ar bir cańı manasçı öz taalımcısinen alğan ıçırmaçılık menen özdöştürüü tüýsügün, azabın ötkörüp cürgön uçırda anın "tüşünö" epikalık kaarmandar "kiriş" da mümkin, alar menen betme-bet baarlaşuusu da mümkin, uşunun baarı manasçı taalımcısinen alğan ıçırmaçılık kesipti özdöştürüünün kançalık azaptuu, tüýsüktüü ekenin anıktayt."Tüş körüü" - ıçırmaçılık ergüünün, ekstazdın eń cogorku çekiti, ıçırmaçılık bağıtkı col açuunun baştalışı.

"Manastın" körköm düynösündö eń ele bayırkı tabılğalar sahtalıp kelgen, oozdon-oozgo manasçılardan-manasçılarga ötüp oturup bizdin küngö çeyin çetken. Atkende "Manastın" sujeti bolobu, körköm düynösü bolobu cön ele manasçının ıktıyarı menen özgörlö bergen emes, ar bir manasçı özünün aytuusunda murdagı salttı buzbay saktoogo umtulğan. Mına uşundan ulam "Manas" dastanının alğan ordu, anın ıçkı sırları bögünkü küń üçün baası cok material bolup sanalat."Manas" eposu kança bayırkı okuyalarga arnalsa da, anın içindegi kötörlöğön oylor, sanattar, nasıyattar bögünkü küń menen ündöşüp turgansıyt. Misalı, Sağımбайdın variantında Közkaman uuldarına mınday nasıyat menen kayrılát:

Cıgılıp ketse süyö bol,
Cılas bolgon Manaska,

Aldırap ketse arka bol,
Kayışıp ketse kalka bol,
Öñköyüp ketse öñkö bol,
Çögölöp ketse cölök bol...

İnv. 578.

Uşul nasiyat bizge, бүгүнкү күнгө tee ıraakkı kılımdardan kelip cetip, bizdi uşul tataal uçurda kırgız baldarın kayra dağı bir cöl ıntımakka çakırgansıyt, birin birine süyöögö, arka-cölök, öbök boluuga.

MANAS VE ESKİ TÜRKLERİN DESTAN GELENEĞİ*

RAİSA KIDIRBAYEVA**

Kırgız halkının kahramanlık destanı Manas'ın 1000. yılını ülke çapında kutlama düşüncesi, çok eskiden beri var olan bir düşünceydi. Ancak bu düşünce, siyasi ideolojilerin tesirinden dolayı yıllarca gerçekleştirilemedi. Bu düşüncenin gerçeğe dönüşmesi, Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in verdiği bir talimat ile yürürlüğe girdi. Bundan sonra Milli Teşkilatlandırma Komitesi tayin edildi ve Manas'ın 1000. yıl kutlamaları için her tarafta hazırlıklar yapılmaya başlandı.

Sayırsız manasçı, Manas destanını halk arasında söyleyip, onu günden güne geliştirerek tamamladı ve yüksek bir şiir seviyesine ulaştırdı. Bu sebeple bence Manas'ı, yaşayan tarih gibi anlayıp, onu salname gibi kabul etmek gerekir.

Manas destanı asırları eskiten bir mahsul. Bu destanda pek çok eski görüş, efsane, totem, şamanizmle ilgili unsur göze çarpar. Bir çok tarihi vakanın başlangıcı bir hadiseye bağlanır. Pek çok olay, manasçıların hayalinde yaratılıp, değişerek dinleyici halkın talebine, başka bir deyişle dinleyicilere layık bir hale gelir! Her bir manasçı zamanının elçisi ve böylece asırları aşarak gelen destan vakalarının hem koruyucusu, hem de söyleyicisi olur.

Manas destanının bir çok motifi ve tipi eski Türkler devrinde meydana çıktı. Bunların, o eski zamanlardaki inanç, örf-adet ve ideolojiler ile sıkı bir ilişkisi bulunduğunu söyleyebiliriz. Manas destanındaki eski mitolojik kalıntılar, daha sonraki tarihi vakaların katmanları arasında sıkışıp kaldı. Bu yüzden destanı çok eski sayabiliriz. Bununla birlikte onda son zamanların izlerini de bulabiliriz. Destan, hacmi ve hayat gerçeklerini bünyesinde barındırması bakımından çok çeşitlilik

* Bu yazı, Kırgızcadan Türkiye Türkçesine Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi Özlem Deniz tarafından çevrilmiştir.

** Prof. Dr. Raisa Kızırbayeva, Kırgızistan Cumhuriyeti, Milli İlimler Akademisi Muhabir Üyesi, Bişkek.

gösterir. Bu yüzden onu belirli tarihi devirlere ayırıp, tetkik etmek oldukça güçtür. Destan bir çok vakayı bünyesinde toplar ve kendi normlarına uygun bir hale getirip yeniden işler. Bu yüzden onun konusundan yeni tarihi hadiseler ile insanları bulup çıkarmak zordur.

Somut tarihi olayları aksettirmek, her devirde son derece kendine özgü ve doğruluğu tartışılır olmuştur. Fakat zaman geçtikçe destan, tarihi hadiseleri kendisine aktif bir şekilde kabul edip, o hadiseleri gerçekçi olaylara yakın bir şekilde işlemeye başlar. Tarih, destan ve halk rivayeti olaylar karıştırılarak anlatılan *Mecmuatü't-Tevârih* buna delil olabilir. Örneğin, *Mecmuatü't-Tevârih*'te (14-16. yy.) Manas, Kalmuk Coloy'a karşı müslümanlar safında savaşmış ve ele geçen Kalmuklar'ı müslüman etmiştir.¹

Putperest göçebelerin muhitine, İslamın girişi ile bir takım yeni fırsatlar ortaya çıktı. Türk dilinin hakimiyetinin hüküm sürdüğü medeniyete, işte bu devirlerde Arap ve İran medeniyeti ile dilinin tesiri dokunmaya başlar. Bu yüzden de eski Türkler'in türlü şiir hatıraları unutulmaya başlar. Arap ve İran edebiyatının tesiri güçlenir. Bu devirlerde Rüstem, İskenderî Zülkarneyn'in tarzları, Manas'a girmeye başladı. Kısacası göçebe ve yerleşik halkların medeniyetinde, o devirde İslam motifleri kök salmaya başladı. Sey-âddin'in eseri olan *Mecmuatü't-Tevârih*'te rivayet, destan, tarihi hadise, bir bütün halinde örtüştü ve onlar tarihin gerçek bir hadisesi gibi gösterildi. Nogay halkıyla ilişki içinde bulunulan devir, Kırgız destanının oluşmasında ve yaşamasında çok anlamlı bir devir oldu: Manas'ın Nogay boyundan olmasıyla ilgili motife destanın bütün nüshalarıyla birlikte *Mecmuatü't-Tevârih*'te de rastlanır.

Kırgızların Yenisey'den Orta Asya'ya göç etmesi, tarihi Kırgızların halk söyleyişinde, yarı yarıya rivayet halinde tarihi hatıralarında ve şecerelerinde muhafaza edildi. Nogay ile Şıgay'ın destansı adlarına halk rivayetlerinde rastlanır. Örneğin, Kırgızlar'ın önderleri Nogay ile Şıgay, Yenisey'de oturdukları sırada İslam dinini kabul ederler ve Nayman boyu birlikleri ile beraber, Orta Asya topraklarına göç etmeye karar verirler. Çüy havzasına gelip, Ak-Suu, Kara-Balta arazilerine yerleşip, önderleri Nogay ve Şıgay'ın adına sefere çıkan orduları kurarlar.² Burada belgelendiği gibi Yenisey'de kalan Kırgızların bir bölümüne "Hakas" denilmiştir. Bu ad, Kırgızlar'ın eski savaş narasından esinlenilerek söylenmeye başlanmıştır. Bu yüzden destanın kendi içinde farklı iki zamanın hadiselerini bir destan fonunda birleştirmesi de büyük bir olasılıktır.

1 *Mecmuatü'l Tevârih*. Kırgızistan Milli İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümü. Env. No: 5154, s. 44.

2 Alimbekov, T., *Kırgız Tarihinde Folklor Malzemeleri*, Kırgızistan Milli İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, Env. No: 1155, defter 9, s. 213.

Manas destanı, Orta Asya topraklarında uzun bir süre inkişaf ederek, tarihi-kahramanlık özelliklerini kendisinde toplayarak şekillenmiş ve destanın eski kabilecilik konusu bir çok yeni ve somut katmanlar ile ikmal edilmiştir. Destanda böyle katmanların en kayda değeri, Kalmuk baskınlarıyla irtibat halinde bulunulan devirdir. Tanınmış bilgin V. M. Jirmunskiy'in belirttiği gibi Manas'ın tarihi konusunun tamamen şekillenip bitişini, 16-17. yy.daki Kalmuk savaşı aydınlatır. Cungar Hanlığına karşı yapılan savaş, yalnız Manas'ta değil, Kırgızlar gibi Özbek, Karakalpak, Kazak vb. Türk halklarının destanlarında da belirli bir yer tutar. Bunun için Kalmuk baskınları devri, Türk halklarının destanlarına daha çok, dıştan gelen baskıncılara karşı savaş konusu ile birlikte girmiştir.

Manas destanında kahramanlık konusu geniş bir yer tutar. Nogay boyundan çıkan Manas, yalnız kendi yerini, kendi boyunun özgürlüğünü, tabi olmayışını, Kalmuk baskıncılarından korumakla kalmaz, parçalanmış bütün Kırgız halkını birleştirip, onların özgürlüğü ve eşitliği için çalışan bir bahadır olur. Onun adıyla bütün halkın birliği, iradesi, gücü birleştirilip, beyan edilir. İşte bunun için Manas, dağılan Kırgız boylarını birleştiren seçkin bir bahadır ve akıllı bir rehberdir.

Demek ki Kırgız halkının destanı, dışarıdan gelen Kalmuk baskınları devrini atlatmış, oradaki vakalar, destanın son konusunun inkişafına, onun sanatkarane, şiirsel örf ve adetine nakledilmiştir.

Manas'ta Şamanizmden kalan unsurlar bir çok iz bıraktı. Böyle iptidai izler, Yakut, Altay, Hakas destanlarında da muhafaza edildi. Mesela, Altaylıların şaman büyülerinde aşağıdaki gibi eski şekiller muhafaza edilmiştir:

Üzülganın ulap yadarı kandi

Kopanı nasıl birleştirebiliriz?

Bu eski şeklin biraz değişik biçimi, Kırgız destanında da kullanılır. Maharetli Kanıkey'in *üzülgöndü ulagan, çaçılğandı cıynagan* "kopanı birleştiren, saçılanı toplayan" dediği üsluba bütün nüshalarda rastlanır. Altaylıların şaman büyülerinde bu şekil "halkın ocağındaki ateşten iyilikler gitmesin, kopanlar yola gelsin, baş kaldıranlar itaat etsin" diye söylenir. Manas'ta Kanıkey'in tipini tasvir ve tavsif etmede ise bu şekil, büyü yapma görevinden ayrılmış, tamamen şiirsel klişeleşmiş sözler gibi kullanılır. Kanıkey'in tasvir ve tavsifindeki bu biçimin destanda tesadüfi olmayışı mümkündür. Burada eski boy kuruluşunun kalıntıları muhafaza edilmiştir diye düşünebiliriz. Tamamen bu sebepten Kanıkey, prototipi olduğu şaman kut törenlerini kullanabilen akıllı ananın rolünü üstlenir. Bu örnekte görüldüğü gibi Kanıkey tipi, destanın gelişmesinde belirli vasıflarını kaybederek her zaman yeni özelliklere sahip olur. Altaylıların "Barçın-Bökö" destanına bakarsak orada Han Kökölön'e atfedilen aşağıdaki gibi bir şekil vardır:

*Ölgöndörin tırgisti,
Öçköndörin kamıstı³*

*Ölenleri diriltti,
Sönenleri (yeniden) tutuşturdu.*

Kırgız destanında *öçkön otun tamızıp, ölgön candı tırgızıp* "sönen ateşi (yeniden) tutuşturup, ölen canı diriltip" diye söylenen eski şekil, çoğunlukla akıllı Kanıkey'e aittir. Burada görüldüğü gibi, Türk halklarında çokça kullanılan eski şiirsel model, her bir destanda kendine özgü görevi yerine getirmeye başlamıştır.

Yakut Olonhosu ve Manas destanı, tiplerin portre tasvir ve tavsifinde de bir çok ortaklıklara sahiptir. Bu umumilik ve benzerlik destan tekrarlarında, hepsinden çok eski portre tasvirlerinde ayrıca müşahede edilir. Adet olduğu üzere, bahadırın öfkelenişini ve hiç kimseye aldırmadan gazaba gelişinin tasvirinde iki destanda da aynı usuller kullanılır.

Yakut Olonhosunda:

*Aytkan sözümdön kaytpaym,
Aldımdan ötkörböym
Uşul kezde baatır Nyurgundun
Sözdörü kaarduu çıktı
Közdöründö ot candı,
Kanı kaynap çıktı
Önü buzula tüştü⁴*

*Söylediğim sözden dönmem,
Önümden geçirmem
Şu anda bahadırın Nyurgun'un
Sözleri hiddetli çıktı
Gözlerinde ateş yandı
Kanı başına sıçradı
Yüzü asıldı.*

Manas destanında:

*Közdön çıkan zardabı
Köörüktüü ottun calınday*

*Kayratı kara tün bolup
Betten çıkan ızgaarı
Beş baypaktık cün bolup...
S. Orozbekov*

*Gözden çıkan öfke,
Körükle canlandırılan
ateşin yalımı gibi,
İradesi kara gece olup,
Yanaktan çıkan rüzgar,
Beş çoraplık yün olup*

Olonho'da bahadırın ahvali doğrudan doğruya tasvir yoluyla, Manas'ta ise karşılaştırmalı olarak verilir. Fakat öfkelenme ve gazaba gelme tabloları, aynı tasvirler ve renkler ile verilmiştir. Bu iki destansı yapıttaki bahadırların tasvir edilmesinde öfkelenme, ölümsüzlük ve dolup taşan gücün tasviri yapılır. Bu arada Yakut Olonhosu ile Manas destanındaki ufak tefek ayrıntıları karşılaştırmak da çok ilgi çekicidir. Burada bahadırın dış görünüşünü tasvirde farklı sıfatlar ve üslup ifadelerine, daha çok eski söz birliklerine rastlanır. Bu ise eski Türk destanının, en eski karmaşık şiirsel usullerin kaynağı oluşu ile mümkündür.

3 Baskakov, N. A., *Dialekt Çerneviş Tatar (Tuva-Kici)*, Barçın-Böke destanı, Moskova, 1965, s. 337.

4 Nyurgun Boobur Stremitelniy. Yakutsk: 1947.

Bahadırın yüzünü, kabaran öfkesini, göz kapağının belli belirsiz gözükmelerini veren motife, Yakutların Olonhosunda en eski arkaik biçimiyle rastlanır:

Olonho:

*Közünön ot çıktı,
Sözünün küçü ukmuş çıktı,
kirpikteri tik turdu,
caagındagı çaçtarı tik turdu,
erdi menen tişteri kaltaya tüştü,
körkü buzula tüştü da
al üç col bakırıp ciberdi...*

Gözünden ateş çıktı,
Sözünün gücü şaşırttı,
Kırpikleri dikleşti,
Yandaki saçları dikleşti,
Dişlerini gıcırdattı,
Suratı asıldı ve
O üç defa bağırıldı...

Manas:

*Baykap körsö baatırdı
Bayagıday tüsü çok
Arbıp kaarı kalıptır,
Acıdaar türün salıptır,
Üstünkü erdi kalbayıp,
Kararışı tün bolup
Astınkı erdi kalbayıp
Kandalçının kabınday
Muruttarın karasa
Burgan balta sabınday
S. Orozbekov*

Farketse bahadırı
Eski görünüşü yok
Hiddetlenip, gazaba gelmiş
Ejderha gibi olmuş
Üst dudağı kalınlaşıp,
Öfkesi gece olup,
Alt dudağı kalınlaşıp,
Kılıcın kını gibi
Bıyıklarına baksa
Burulmuş balta sapı gibi

Görüldüğü gibi, bahadır Manas'ın arkaik destana özgü farklılıkları, dış görünüşü muhafaza edilmiştir. O, öfkelenildiğinde Yakut bahadırı gibi korkunç bir yüze sahip olup, gözlerinden ateş saçır. Dişleri gıcırdayıp, sakal ve bıyığı dikleşip, yüzünün tüyü görünür:

*Örttöy közü bek caynap,
Kan içmesi çın karmap
Kaalgadaykaşka tiş
Kaşkayıp çıgıp alıptır.
S. Karalayev*

Alev gibi gözü parlayıp,
Kan içme arzusu tutup
Kapı gibi ön dişleri
Meydana çıkmış

Büyük gücü, gözükaralığı şiir haline getirme bu iki destandaki arkaik motiflere taalluk eder. Onların ilk zamanlarda şekillenmiş olduğu görülür.

Yakut ve Kırgız destanında bazı şekiller çok kullanılır. Örnek verecek olursak Olonho'da *açıp közdü cumgaça* "göz açıp yumuncaya kadar" denilen şiirsel şeklin, Kırgız destanında şu biçimine rastlanır:

*Açıp közdü cumgaça,
Anı-munu kılgaça...
S. Orozbekov*

Göz açıp yumuncaya kadar
Kaşla göz arasında...

Bu şekil Manas konteksinde eski klişeleşmiş sözlere dönüştü. Bunun çeşitlerine başka nüshalarda rastlamak mümkündür.

Manas'ın şiir sanatı hakkında söz söylendiğinde, onun Orhon-Yenisey yazıtlarındaki bazı ortak noktaları hakkında fikir beyan etmemek doğru olmaz. Ç. Valihanov'un yazıya aktardığı *Kökötöy'ün Aştı*'ndaki Kökötöy'ün vasiyeti, Kül-Tegin'in vasiyetinin serbest bir kopyası gibidir. Kökötöy öleceği sırada çocuğu ile halkına şöyle vasiyet eder:

*Oo, yurtum kızmatker bolup tura kör,
mundan bölögüm cok, botom,
Mundan bölök sözüm cok, yurtum.
Oo aman bolo kör yurt,
Va, esen-esen bolo kör yurtum.
Oo, bayın uulu Baymurza-baatır,
Oo, beri karap kulak sal, baatır.
Teke kuş saldım, baatır,
Kulalı salıp kuş kıldım,
baatır,
Kurama cıyıp el kıldım, baatır,
Menin bir közüüm ötkön soñ, baatır
Tele kuş közüün karatpay,
Tentektin barısın taratpay,
Kuramanın barısın
El-eline taratpay
Cakşı kuş, dep
Bagıp ala kör, baatır!*

Ey obam, çalışkan ol,
Bundan başka dileğim yok, oğlum,
Bundan başka sözüm yok, obam.
Ey sağ ol oba,
Ve esen ol obam.
Ey beyin oğlu bahadır Baymırza,
Ey, beri bakıp kulak sal, bahadır,
Erkek yırtıcı kuş saldım, bahadır,
Ala doğanı salıp alıcı kuş kıldım,
bahadır,
On iki boyu yığıp el kıldım, bahadır,
Ben öldükten sonra, bahadır
Yırtıcı kuşun başını eğdirmeden,
Başiboşların hepsini dağıtmadan,
On iki boydan oluşan birliğin hepsini
Boy boy dağıtmadan
İyi alıcı kuş diyerek
Göz kulak ol, bahadır!

İhtiyar Kökötöy, Bilge Kağan gibi ölüm eşiğinde yurdunu birliğe çağırıp, "başiboşların hepsini dağıtmadan, on iki boydan oluşan birliğin hepsini boy boy dağıtmadan, ey sağ salım ol oba!" diyerek seslenir. Böyle nasihat verme ve iyilik isteme motiflerine eski Türk anıtlarında da rastlanır. Runik yazıtlar ile Manas destanındaki farklı konu ve üsluplardaki tip birliktelikleri, Runik yazıtlardaki sanatkarane söz vasıtalarının, daha evvel geniş sahalara yayılan şifahi medeniyete temel teşkil ettiğini ispat eder. Runik yazıtlar meydana çıkmadan önce, Türk dilini konuşan halklar arasındaki şifahi eserler, Runik mezar taşı kitabelerinin ilk başarıları yaşadığını gösterir.

Orhon-Yenisey anıtlarına özgü olan sentaktik paralellik ve şiirsel tekrarlar Manas'ın da sanatkarane dünyasında daima karşılaşılan bir şekildir. Örneğin:

<i>At kubatı cal menen,</i>	Atın kuvveti yele ile,
<i>Adamdın küçü mal menen,</i>	İnsanın gücü mal ile,
<i>Aarı küçü bal menen,</i>	Arının gücü bal ile,
<i>Ayumdın küçü kan menen,</i>	Hanımın gücü kan ile,
<i>Buluttun küçü cel menen,</i>	Bulutun gücü yel ile,
<i>Buudandın küçü cem menen...</i>	Yürük atın gücü yem ile...

S. Orozbekov

Bu mısralarda fikrin yüceliği eşsiz bir şekilde verilir. Manalı tekrarlar atasözlerinin yapısına yaklaştırılır. Sonuçta herhangi bir hayat ahvalı, halk bilgeliğinin örneklerinde genelleştirilir. Manas'taki koşukların, ağıtların Runik yazıtlar ile sesteş olduğu şüphe götürmez. Böyle sesteşliği biz Mahmud Kaşgari'nin yazıya geçirdiği *Tangutlar ile Savaş, Alp Er Tonga'nın Ölümü İçin Söylenen Ağıt, Uygurlar ile Savaş*'ta da bulabiliriz. Buna benzer bir yığın motif, konu ve şiirsel biçime Manas'ın bir çok nüshasında rastlanır. *Uygurlar ile Savaş* adlı metinde şöyle mısralar vardır:

<i>Agdı kızıl bayrak</i>	Kızıl bayrak yükseldi
<i>togdı kara toprak</i>	Kara toprak havalandı
<i>yetşü kelib Ograk</i>	Ograk yetişip geldi
<i>tokşıp anun kiçtimiz</i>	Savaşık ve bu yüzden geciktik

Böyle mısraların genişletilerek verilen türü Manas'ta şöyledir:

<i>Ak asaba, kızıl tuu</i>	Ak bayrak, kızıl tuğ
<i>Aygaylaşkan uluu çuu,</i>	Endişe verdiren ulu çığlık,
<i>Kök asaba, kızıl tuu</i>	Gök bayrak, kızıl tuğ
<i>Kök cañırtkan uluu çuu...</i>	Gök gümbürdeten ulu çığlık...

S. Orozbekov

<i>Topurak caap, çañ uçup</i>	Toprak yağıp, toz uçup
<i>çañ asmanga burulup,</i>	Toz gökyüzünde burulup,
<i>Topurak uçup boz tüşüp</i>	Toprak uçup, sis basıp,
<i>Topoloñ bolup kalganı...</i>	Her şey alt üst olduğunda...

S. Karalayev

Burada, iki metinde eşit bir şekilde büyük bir savaştan bahsedilir. Bayrakların dalgalanışı, toprakların uçuşu, ordunun kopardığı gürültü, patırtı... Bunların hepsinin aynı şekilde tasvir edildiğini gördük. Demek ki böyle şekiller, eski Türk edebiyatına geniş bir şekilde yayılmıştır. Manas'taki eski kafiyenin bir türü olan aliterasyon, destanın şiirsel kuruluşunda eski bir şekil olarak göze çarpar. Böyle sık

rastlanılan aliterasyonun eski şekli, Yakut Olonhosunda da vardır. Manas'taki aliterasyon,

*Kara közü surmaluu,
Kara çaçı burmaluu,
Kara kaşı osmoluu,
Karaanın körgön adamdın
Kaygıda köñül kozgoluu.*

Kara gözü sürmeli,
Kara saç burmalı,
Kara kaşı çatık,
Karaltısını gören adamın
Kaygıyla gönlü titrer.

bu şiir parçasının baş tarafına düşen kara-kara-kara-karaanın-kaygıda gibi aliterasyon teşkil eden ilk sesteş tekrarları oluşturan sözler ile takviye edilerek verildi. Şiir kuruluşundaki böyle sesteş tekrarlar, eski Türk şiir sisteminden gelen şekillerdendir. Eski Türk şiir sisteminde aliterasyon ile yan yana, kendine özgü bir biçimde gelişen bu şekle nakarat sistemi diyebiliriz. Başka bir örnek daha vereyim:

*Nayzanın uçu cıldıldap,
Askerdin başı kulkıldap,
Cer soyulup bıkıldap,
Körgöndö cürök holkıldap,
Kan nayzalar solkıldap,
Oçogor mılık carkıldap,
Kılıçtın baarı şarkıldap,*

Kalkandın baarıkalkıldap,

*Argumak attar alkıldap
Altınduu tuular carkıldap,
Cebenin oğu şartıldap,
Asabalar calpıldap...*

S. Orozbekov

Kargının ucu parlayıp,
Askerin başı sallanıp,
Yer aşınıp, deprenip,
Görüldüğünde yürek ürperip,
Can alıcı kargılar sallanıp,
Tüfek parlayıp,
Kılıçların hepsi hızla hareket
edip,
Kalkanların hepsi süzülerek
dalgalanıp,
Cins atlar atılıp,
Altınlı tuğlar balkıyıp,
Oklar hızla fırlayıp,
Bayraklar nazlı nazlı dalgalanıp...

Burada manasçı Sagımbay, Manas'ın ordusunun hareketini tasvir etmiştir. Bu ordunun hareketini, fiillerden sağlanan kafiye vasıtasıyla dinleyicilerin gözünün önünde olup biten bir olay gibi resmediyor. Kafiye olan fiiller, işitiliş bakımından birbirlerine yakın olması dolayısıyla bir daha tekrarlanmıyor. İnsan, manasçının destanı şifahen söylerken, hiç düşünmeden böyle kafiyeleri nasıl denk getirip söylediğine şaşırıyor. Fakat, bu çok büyük bir şairlik istidadı ile büyük emeklerin sonucudur. Şifahen söyleyiş ahengi, ayrıca Manas destanında kendine özgü bir manaya sahiptir. Çünkü ahenk, destanın havasına ve şifahen söyleme hüneline itaat ettirilmiştir. Eğer manasçı, sefere çıkan ordunun hareketini vermek isterse, kafiye olan sözler birincisinden ikincisine geçip, biten bir düşüncenin sonuna gelerek, şifahi söyleyiş boşluğunu tamamlar. Bu söylenen fikre uygun aşağıdaki örneği gösterebiliriz:

*Esenkan başı eleyip,
Esinen tarıp seleyip,
Taktaluusu daldayıp,
Tacıluusu şaldayıp,
Urmattuusu umpayıp,
Uluktun baarı sumsayıp...
S. Orozbekov*

Esenkan şaşırıp,
Bayılıp, şuurunu kaybedip,
Sedirlisi yere yığılıp,
Taçlısı kuvvetten düşüp,
Saygıdeğeri ne yapacağını şaşırıp,
Ulunun hepsi somurtup...

Ansızın savaşa tutuşan Kırgız ordusunu beklemeyen düşmanın durumunu tasvir eden "eleyip, seleyip, daldayıp, şaldayıp, umpayıp, sumsayıp" kelimeleri bir cins fiil ahengi ve tip tasviri verdi. Bu sırada şifahen söyleyiş, aynı cins fiillerin bütün varyantlarından ve her türlü manalarından faydalandı. Destansı şiir aslında aliterasyonun, kafiyenin ve sentaktik paralelliğin yardımıyla kurulur. Bu yüzden destanda sesçe benzerlikleri tekrarlamaktan oluşan ahenk birliğine rastlamak mümkündür.

*Sozmoluguñ tal cibek, töröm,
Soktosun üzsöm, bilinbeyt, töröm,
Donduktan kelgen tuuganuñ, töröm,
Soo cürçü neme körünböyt, töröm,
Kızıl-tazıl kırmızı, töröm,
Kırgagın cazsam bölünböyt, töröm.*

Görünüşün ipek, efendim,
İpeğin ipliğini koparsam, bilinmez, efendim,
Donduk'tan gelen akrabam, efendim,
Sağlam kişi görünmez, efendim,
Her tür kırmızı ipeği, efendim,
Kadınlara özgü sarık bağını diksem iz
kalmaz, efendim.

*Kalmaktan kelgen tuuganuñ, töröm,
Kırgızdan tiyse koluna,
Kılçayar aram körünböyt, töröm...
S. Orozbekov*

Kalmuk'tan gelen akrabam, efendim,
Kırgızdan biri yanına gelse,
Dayanacak murdar görünmez, efendim...

Bu şekilde Kanıkey, Kalmuk'tan gelen akrabasının Manas'ın başına bela olacağını hatırlatıyor. Bu verilen örnekteki şiir dizesinin başındaki aliterasyon ahengi, iç kısma atlayan ahenk (bilinbeyt, körünböyt, bölünböyt, körünböyt) ile takviye edilip "efendim" redifinin tekrarlarıyla daha da görkemli bir hale getirilir. Bu, basit 7-8'li hece ölçüsünden kurulan eski destansı şiir sisteminin, redifin yardımıyla 10'lu hece veznine ulaştığını göstermektedir. Destansı şiirdeki 7-8'li hece vezninin bozuluşu destanda görülmektedir. Çünkü destansı şiire redif, ön kafiye, nakarat gibi ara cümle teşkil eden kelime veya kelime gruplarının girmesi ile hece sayıları değişmeye başlar. Bu an manasçının hadisenin etkisini artırmak için sözleri mecaz anlamıyla kullanmaya başlamasına yarar. Böylece aliterasyon ile ahenk, destansı şiirde baş görevi üstlenir. Bu iki ritmik şekil aynı derecede görev üstlenirse de aliterasyon eski oluşu bakımından diğerinden ayrılır.

Destansı şiir aslında aliterasyonun, kafiyenin ve sentaktik paralelliğin yardımıyla kurulur. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Zaman ilerledikçe ilk nesiller ile sonraki nesiller arasındaki bağlantıyı muhafazada manasçıların rolü çok güçleşir. Manasçı, zamanındaki göçebe hayatı yaşayan Kırgız halkının güzel akıl hazinesi olarak düşünülür. O, halk tarihinden haber veren, tarihi malumatı saklayan kendine has bir yazma eser oluşturma görevini de üstlenir. Destan şairi, halk destanının koruyucusu ve aktarıcısıdır. Bu yüzden zamanının adetinin ve destan üslubunun da yaratıcısı sayılır. Gizemli ve güzel dünyayı tanıyan halk, söyleyicinin adetlerden uzaklaşıp gitmesine izin vermez. Tersine manasçının destansı adet membına layık bir şekilde söylediği ilaveleri destekleyip, onu takdir eder. Manasçının ilavelerinden sonra destan, yaratma gücü ile yenilenir. Büyük bir istidatla söylenen her destansı eser, manasçının yaratma gücü ve büyük emeğinin ürünü olarak düşünülür. Şifahen söylenen destan, yazıya geçirildiğinde başka vasıfları ile yaşamaya başlar. Şifahi olarak söylenen biçiminden daha karmaşık hale gelir. Yüzyıllar boyu bir çok neslin işleyerek meydana getirdiği kendine özgü şifahen söylenme hünerinden, hareket ve hizmet etme özelliğinden ve dinleyici topluluğundan ayrılır. Canlı destan olma ayrıcalığını yitirmeye başlar.

Manas destanı devrimize Irçıuul ile Caysaň gibi eski manasçıların ismini taşıdı. Irçıuul, Manas'ın kırk yiğidinden biridir. Kanlı yağmalarda birlikte savaşımlardır. Irçıuul, bahadırılık seferlerini hayret ve heyecana mucip bir şekilde söylemiştir. Destanda Irçıuul, *Iramanın Irçıuul, ıçkırı bapık kırk muun* "Iraman'ın Irçıuul, uçkuru kırk boğum" diye ayrıca tasvir edilir. Yine *calaň üydün borumun, carım küñü ırdagan* "yalnız obanın şeklini yarım gün anlatan" Caysaň adlı bir ozan da vardır. Irçıuul ile Caysaň'a manasçı diyebi' miyiz? Manas destanında yad edilen manasçılar hakkında kısaca verilen malumatlara eski olmalarına bakmadan çok kıymet verilmiş, desteklenmiş ve bugünkü gibi muhafaza edilerek söylendiği anlaşılmıştır. Buna rağmen ihtilale kadarki manasçıların isimleri yalnız halk rivayetlerinde, söylentilerde saklanmış ve onlar hakkında tam bir malumat elde edilememiştir. Bu yüzden onların yaratma gücü hakkında tam olarak söz söylemek mümkün değildir. Fakat bu iki devirde (19 ve 20. yy.da) yaşayan büyük manasçıların isimleri günümüze kadar muhafaza edilip söylendi. Geçen yüzyıl Keldibek, Akılbek, Nazar, Tınıbek, Balık, Dıykanbay, Surançı, Çoñbaş, Teltay, Kalmırza, Doñuzbay, Candake, Çoodan gibi mümtaz manasçıların isimlerini bize bıraktı. Adı anılan büyük manasçıların adetini devam ettiren Sovyet döneminde yaşayan Çoyuke, Şapak, Togolok Moldo, Bağış, Moldobasan, Mambet, Sağımbay, Sayakbay, Şaabay, Kaaba gibi manasçılar, eski nesillerin eskimeyen mirasını devam ettirdiler.

Manasçı, adeta göre kendi varyantını düş gördükten sonra halk arasına çıkarak söylemeye başlar."Düş görme" inancı, yalnızca basit bir düşünceden çıkarılan bir şey değildir. Buna gerçek şartlardan ortaya çıkan bir netice demek gerekir. Çünkü her yeni manasçının ustasından aldığı yaratma gücü ile özümseme kaygısını ve azabını çektiği anda, onun düşünce destana ait kahramanların girişi ve

onlarla karşılıklı sohbeti mümkündür. Bunların hepsi, ustasından aldığı yaratma gücünü özümsemesinin ne kadar azaplı, zahmetli olduğunu ispet eder."Düş görme", yaratma gücünün harekete geçmesinin, kendinden geçmenin en yüksek noktası, yaratma gücü talihine ermenin başlangıcıdır.

Manas'ın güzel dünyasında en eski bulgular muhafaza edildi. Ağızdan ağıza, manasçılardan manasçılara geçerek günümüze kadar geldi. Ayrıca Manas'ın konusu, güzel dünyası basit manasçıların isteğiyle değiştirilmiş değildir. Her bir manasçı, kendi söyleyişinde eski adeti bozmadan muhafaza etmeye çalışmıştır. Bugün Manas destanının kazandığı yer ve onun iç sırları, değersiz malzeme olarak görülmektedir. Fakat, aslında Manas destanı ne kadar eski olaylara tahsis edilse de, onun içinde saklanan düşünceler, ibretler, nasihatler, günümüz için geçerlidir. Örneğin Sagımbay varyantında Közkaman, oğullarına şöyle nasihat eder:

*Cıgılıp ketse süyöö bol,
Cılas bolgon Manaska,
Aldırap ketse arka bol,
Kayışıp ketse kalka bol,
Öñköyüp ketse öñkö bol,
Çögölöp ketse cölök bol...*
İnv. 578.

Yığılsa dayanak ol,
Yoksul düşen Manas'a,
Kuvvetten düşse arka ol,
Dirense siper ol,
Düşse kaldır,
Diz çökse destek ol...

Bu nasihat bize, günümüze yüzyıllar öncesinden gelip, bizi, bu karışık zamanda Kırgız gençlerini, tekrar bir defa daha birliğe, birbirini sevmeye, arka, destek ve dayanak olmaya çağırır gibidir.

VARIATION AND STABILITY IN THE TRANSMISSION OF MANAS (ON FORMULAIC STYLE IN MANAS)

KARL REICHL *

As early as 1885 the great Russian turkologist Wilhelm Radloff made a number of illuminating remarks, in the introduction to his edition and translation of Kirghiz oral poetry, on the art of the Kirghiz singer:

Every singer with some ability always improvises his songs according to the inspiration of the moment, so that he is incapable of reciting his poem twice in an absolutely identical manner. One should not believe, however, that this improvising means a new composing every time. The improvising singer is in a similar position to the improvising piano player. Just as the latter puts various runs, transitions and motifs, which he knows, together to form a musical impression according to the inspiration of the moment and thus links the new with the old and familiar, so the epic singer also proceeds. Because of his extensive experience in performing he has, if I may say so, a number of narrative units (*Vortragsteile*) at his disposal, which he puts together in a manner appropriate to the course of the narrative. Such units are descriptions of certain events and situations, as for instance the birth of the hero, the growing-up of the hero, the praise of arms, the preparations for battle, the dialogue of the heroes before battle, the description of persons and horses, the characteristics of famous heroes, the praise of the bride's beauty, the description of the place of abode, of the yurt, of a feast, the invitation to a feast, the death of a hero, the lament for a hero, the description of a landscape, the nightfall and the break of day and many other things. The art of the singer consists merely in stringing these

* Prof. Karl Reichl, Bonn University, Bonn. Ücretsiz PDF Kitap Arsi - <https://rantey.org>

finished pictorial elements (*Bildtheilchen*) together in such a way as is demanded by the course of events and to link them together by the means of newly composed verse lines. The singer is able to use the elements listed above in different ways. He can sketch one and the same picture with a few short strokes, he can give a fuller description or he can, in epic breadth, paint a very detailed picture. The more different narrative units at a singer's disposal, the more varied will be his song and the longer he will be able to recite without tiring his audience by the monotony of his descriptions. The number of units a singer knows and the skill with which he can put them together are the measure of his artistry.

(Radloff 1885: xvi-xvii)

Radloff stresses on the one hand the mechanical character of "improvisation": the singer has a number of ready-made units at his disposal which he uses in his recitation. On the other hand, the singer does not simply reproduce a text which he has learned by heart: every performance of the same epic (or part of an epic) differs from the other. The recitation of the Kirghiz singer is hence both free and restrained, "creative" as well as dependent on "prefabricated" elements.

There is a certain contradiction here with what Kirghiz scholars have said about the art of the singer. While recognizing the importance of the tradition - and that means the importance also of what Radloff called "fertige Bildtheilchen" (ready-made pictorial units) -, the individuality of both the singer and his performance is generally most emphatically underlined. As Samar Musa-uulu writes:

Every true *manasçı-aidos* interprets the well-known episodes, which have been performed continually by numerous singers, in his own words and explains individual traits in his own way. Great *manasçis*, however, furthermore paint the figures of various main heroes of the epic in their own manner.... The traditional and the individual are so closely related that it is sometimes difficult to determine the borders between them. In short, without the contribution of the individual, without creation it is, as in any other creative work, impossible to become a true singer of Manas, a *manasçı-aidos*.

(Musaev 1979: 45)

What Musa-uulu stresses is that, although the singer's art is traditional, he employs "his own words" in performing the epic. Often the term "improvisation" is used to underline the creativity of the singer, the spontaneous character of the poetry he produces in performance.

Scholars have often wondered how extensive epics like the Greek epics *Iliad* and *Odyssey* could have been performed orally. Can a human being really memorize such long texts and reproduce them from memory? Radloff gave an answer to this question and his idea of ready-made units at the disposal of an oral singer has been developed in this century mostly by scholars of the so-called "oral formulaic school." This school originated in the thirties when Milman Parry (following in the steps of other scholars, in particular Matthias Murko) started to record Serbo-Croat oral epic poetry in order to study the mechanisms at work in the composition, transmission and performance of oral epics. Parry was a Classicist and his aim in studying South-Slavic epic poetry was to gain a better understanding of the Homeric epics. One of his findings was that oral singers do not memorize and repeat texts verbatim in performance. Rather, they "compose in performance," that is they have a stock of formulas and "themes" (motifs and typical scenes) at their disposal which they use - somewhat in the manner Radloff describes - in the course of their recitations.¹

This is not the place to trace the development of the oralformulaic theory nor to give a general survey of *Manas* studies. I propose rather to discuss the question of individuality and traditionality, variation and stability, by reference to a specific episode from the *Manas*-cycle.² My example comes from the *Semetey* branch of the cycle. The main hero of this branch is Semetey, Manas' son. According to two versions of this epic, recorded and translated by Radloff - and recently re-edited and translated into English by Arthur Hatto - Semetey and his mother Kanikey are after Manas' death treated badly by Abeke and Köböş, Manas' younger brother, as well as by Manas' father Cakıp. Kanikey flees therefore together with Semetey and Manas' mother Çakan (Çıyırdı in other versions) from Cakıp to find refuge with her father. When Semetey returns to avenge the evil deeds committed by Abeke and Köböş, it is his mother who kills the two villains and Çakan who kills her own husband. This is basically the content of Radloff's first version, which comprises 1,078 lines.³ The second version recorded by Radloff is devoted to the exploits of the hero, together with his two favourite companions, Külçoro and Kançoro.⁴ Külçoro, Acıbaş's son, is a faithful friend, while Kançoro, Almambet's son, is a

1 For a collection of Parry's most important writings see Parry 1971. His research has been complemented by that of A. B. Lord; see in particular Lord 1960 and Lord 1991. For a survey of this school see Foley 1988.

2 For a collection of important essays by Russian and native scholars on *Manas* see Bogdanov et al. 1961; on the question of traditionality and individuality in the Kirghiz singer see also Kydyrbaeva 1984: 97-110.

3 See Radloff 1885: 282-314 (translation volume) ("Semetei's Geburt"); Hatto 1990: 305-37. See also Hatto 1973.

4 See Radloff 1885: 314-71 (translation volume) ("Semätei"); Hatto 1990: 340-95. See also Hatto 1974. The epic comprises 1,927 lines.

traitor who causes the hero's death. This version of *Semetey* continues into the third branch, *Seytek*. Seytek is Semetey's son by Ayçürök; he frees his grandmother Kanikey from slavery and helps avenge the murder of his father. Ayçürök is the daughter of Akın-kan and is engaged to Ümütöy, Kökçö's son, i. e. to the son of one of Manas' adversaries. She has the qualities of a swan-maiden, but this is only hinted at in Radloff's version (she threatens at one point to put on her swan-dress and fly away to her father; l. 1478). With the help of his companions Semetey succeeds in winning Ayçürök's hand.

Apart from the two versions of *Semetey* collected by Radloff, several other versions (more than ten) have been taken down by Kirghiz scholars: the versions performed by Sayakbay Karalaev, by Şapak Rısmendeev, by Moldobasan Musulmankulov, Caksılık San'kov, Bağış Sazanov, Toğolok Moldo, Akmat Rısmendeev, Cakıbay Kocekov and others.⁵ Of these, only the versions by Sayakbay, Toğolok Moldo and Şapak Rısmendeev are complete. The first edition of the Ayçürök episode appeared in 1925 in Arabic writing. Various versions have been used as a basis for the four-volume composite text of the *Manas*-cycle, of which the volume dedicated to Semetey appeared in 1959.⁶ Sayakbay's version has recently been published in full in two volumes.⁷ The *Semetey* branch of the *Manas*-cycle has also been written down from the mouth of the Kirghiz bard from Xinjiang Cüsüp Mamay; his version is in the process of publication.⁸ During my first stay in Xinjiang in 1985, I was able to record a short episode from *Semetey* in Güz, a Kirghiz village in the Pamirs, about 120 km southwest of Kashgar, from a singer by the name of Abdurahman Düney. In the following I will compare a short extract from Sayakbay Karalaev's, Cüsüp Mamay's and Abdurahman Düney's versions.

The basic outline of Sayakbay's version is the following: After Manas' death, Köböş, one of his younger brothers, asks to marry Kanikey. In order to avoid this marriage Kanikey flees with Bakay (Manas' paternal cousin), Çıyırdı (Manas' mother) and Semetey to her father Temir-khan in Bukhara. Semetey grows up under the care of Ismayıl, Kanikey's brother, and rides out together with Bakay on a first visit to the Talas area. Here he meets his paternal grandfather Cakıp, his father's sister Kardiğaç and his paternal uncles Abıke and Köböş. Semetey returns to Bukhara and gathers a large host to march against the Kirghiz in the Talas region. In the ensuing battle Abıke, Köböş and Cakıp meet their death. Manas' forty companions flee, but Semetey pursues them and kills them all. After Semetey has

5 Cf. Mamırov 1963: 8 ff.; according to Mamırov 16.100 m of tape have been used in recording various versions of *Semetey* from Kirghiz singers.

6 *Semetey. Manas eposunun ekinçi bölümü*. Cf. Junusaliev et al. 1958-60.

7 Cf. Kırbaşev et al. 1987-89.

8 Cf. Mamay 1984 ff.

had a quarrel with Çinkoco, the latter helps Toltoy to force Akun-khan to give him his daughter Ayçürök in marriage. Ayçürök, however, transforms herself into a swan and flees. She chooses Semetey as her bridegroom (end of volume I). In order to attract Semetey, Ayçürök steals his white gerfalcon (*Akşumkar*). Semetey, together with his companions Külçoro and Kañçoro, rides out to retrieve his falcon. He finally meets up with Ayçürök in Ürgönç and marries her. In the following episodes Çinkoco and Toltoy continue their hostilities towards Semetey and his companions. There are various battles, in the course of which Toltoy and Çinkoco, as well as other enemies of Manas and Semetey, such as Koñurbay and Neskara, are killed. Finally, Semetey is also killed in a fight with Ümötöy. - The same plot underlies also Cüsüp Mamay's version.⁹

An important element in the Semetey branch of the cycle is the romance-like love story between Semetey and the Swan-maiden Ayçürök.¹⁰ According to the editions, the Ayçürök episode has the following parts:

Sayakbay Karalaev:

- (1) Ayçürök Akkuu bolup uçup çıkıp, cer cüzündögü baatır alptardı sınağanı (Ayçürök flies away as a swan and examines at the heroes on earth)
- (2) Ayçürök Semeteydin Akşumkarın ala kaçıp ketkeni (Ayçürök steals Semetey's White-Falcon)
- (3) Semetey Külçoro menen Kañçoronu eerçitip Ooğanğa Akşumkardı izdep cıkkanı (Semetey rides out together with Külçoro and Kañçoro to Ooğan to find his White-Falcon)
- (4) Külçoro Taybuurul menen Ürgönçtün suusun keçip Ayçürökkö colukkkanı. Ürgönçtün körüntişi (Külçoro crosses with Taybuurul the Ürgönç river and meets Ayçürök. The view of Ürgönç)
- (5) Semetey Ürgönçtün suusunun boyunda Ayçürökkö colukkkanı (Semetey meets Ayçürök on the Ürgönç river)
- (6) Ayçürök Semeteydi çoroloru menen eerçitip, şaarındağı sarayına alıp barğanı (Ayçürök takes Semetey together with his companions to her palace in the town)

Cüsüp Mamay:

- (1) Ayçüröktün akkuu bolup uçuşu (Ayçürök flies away as a swan)
- (2) Ayçüröktün Semeteydi sındası (Ayçürök examines Semetey)
- (3) Ayçüröktün ak şuñkardı alıp kaçışı (Ayçürök takes the white falcon and flees)
- (4) Semeteydin Ayçüröktü izdep cönüşü (Semetey goes and looks for Ayçürök)
- (5) Ayçüröktün Semeteydi tosıp çığışı (Ayçürök meets Semetey)

9 For a detailed analysis of the *Semetey* branch of the *Manas*-cycle see also Žirmunskij 1961: 168-86.

10 On this episode see also Manırov 1963: 32-4.

- (6) Gülçoronun Kayğulğa barışı (Gülçoro goes to Kayğul)
- (7) Semeteydin Ürgönçtön keçisi (Semetey crosses Ürgönç)
- (8) Semetey menen Ayçüröktün toyu (The marriage of Semetey with Ayçürök)

As can be seen, the basic structure is identical, although there are, of course, differences in the sequence of motifs, in wording and generally in the elaboration of a scene.

At the beginning of this episode, Semetey decides to go hunting with his two companions Külçoro and Kañçoro. His wife Çaçıkey, however, warns him. Without Semetey noticing it, she had had a violent quarrel with Ayçürök, who had fallen in love with Semetey: "I will not give my hero away!" Çaçıkey shouted, "I am Semetey's wife!" (*Kankorumdu berbeymin!... Semeteyge men katıñ...*). But Ayçürök wants Semetey: "Semetey is my husband!" (*Semetey menin öz küyööm!*) she retorts and threatens to steal his white falcon to make him follow her and to seduce him.¹¹ This is the reason why Çaçıkey tries to hold Semetey back. Semetey, however, is furious at his wife's interference with what according to him is not her business. In anger he swings his whip and strikes her cruelly. This little scene of Semetey striking his wife Çaçıkey is found in Sayakbay Karalaev's version as well as in Cüsüp Mamay's and Abdurahman Düney's version. It is developed differently in these versions, and yet one can discern a certain verbal core, which I think is interesting for our understanding of a singer's art as both a bearer of tradition and a creative "composer in performance."¹²

- Semeteydin buldursun,
- Çapsa kulak tundursun,
- Kayaşa kılğan katındı
- Kaykalatkan buldursun.
- 5 Keçee bıstı noopas terisin
- Özögünö kerdirgen,
- Kısır taydın terisin
- Kızık tilip ciberip,
- Şıkıp catıp ördürgön.
- 10 Opol-Toonun tüp ırğay
- Tübü menen culdurğan,
- Kamçı sapka burdurğan,
- Bil terisin kaptatkan,
- Bölökbayğa saptatkan,

¹¹ Kırbaşev et al. 1987-89: II, 12.

¹² For a more detailed comparison see also my study (Reichl 1992), pp. 226-35; in this study I did, however, not use Sayakbay Karalaev's full version but the composite version published in 1959.

- 15 Alakanı aynektüü,
 Büldürgösü bargektüü
 Kara caak buldursun
 Karmay kalıp imerip,
 Kañk dedire katındı
- 20 Kaptalğa tartıp ciberip.
 Kuday betin körsötpö,
 Bülküldök ala köynöğü
 Bүgүüsünön bölünүp,
 Bүlkүldöp kanı tögүlүp,
- 25 Kadırluu ala köynöğü
 Kaptalınan bölünүp,
 Kalkıldap kanı tögүlүp,
 Baykuş katın Çaçıkey
 Mañdaydağı toodaktay
- 30 Basa түşүp corğolop,
 Kök ala şayı köynöktün
 Etekten kanı şorğolop,
 Kaptal eti birkırap,
 Kayran ceñeñ erke ele
- 35 Kaçıp kirdi çırkırıp.¹³
 (Kırbaşev et al. 1987-89: II, 14-15)

Semetey's whip,
 when you swing it, your ears become deaf:
 it is a whip
 which makes a chiding woman cringe.
 Earlier the hide of a four-year old oxen
 had been stretched round its handle,
 the hide of a foal, sucking for a long time,
 had been cut into thin stripes
 and firmly plaited.
 He (Semetey) had an *ırğa* bush at the foot of Opol-Too
 dug out with its root,
 and had it made into the handle,
 had it covered with elephant hide,
 commanded Bölökbay to fix the handle,

13 For help with this passage I am grateful to Gundula Salk, Bonn; for help with the following passages I am grateful to Professor Arthur Hatto, London; for help with Abdurahman Düney's version I am grateful to Membet Turdu, Üрімçi.

had its *alakan* decorated with glass,
 had its loop decorated with metal ornaments,
 a whip with a black *alakan*:
 he took it and swung it,
 hit the woman with a crackling sound
 and hit her side.
 May God not allow this!
 Her soft variegated dress
 ripped at the seams,
 her blood spurted,
 her costly variegated dress
 ripped at her side,
 her blood flowed in abundance,
 the poor woman Çaçıkey,
 as if her destiny was that of a (captured) bustard, fell down
 and staggered,
 from the seam of the silk dress with blues spots her blood
 flowed,
 the flesh at her side was ripped into small shreds, your dear
 sister-in-law was spoilt
 and started to run away crying.

This passage is composed of the following motifs: an elaborate description of Semetey's whip (*buldursun*) (l. 1-17), Semetey's hitting his wife with the whip (l. 18-20) and its effect on Çaçıkey: her dress rips (l. 22-23, 25-26), she is wounded and her blood flows (l. 24, 27, 3133), she falls down (l. 30) and runs away crying (l. 35).¹⁴ Before pursuing the analysis any further, let us have a look at Cüsüp Mamay's version:

14 Compare the corresponding passage in the "composite version":

Dep, oşentip, er Semeñ
 Altı erkeçtin terisin
 Tasma kılğan buldursun,
 Asıy ögüz terisin
 5 Özök kılğan buldursun,
 Özögün üç ay kerdiren,
 Cılan boor ördürgön,
 Kak ırğayğa saptağan,
 Karılar körüp maktağan,
 10 "Kolğo cumak bolsun" dep,
 Koy makmal menen kaptağan,
 Alakanın körkömdöp,
 Asıl taştan oydurğan,
 Koy başınday korğuşun,
 15 Tüşkününö koydurğan,

Tolğomo şaptuu buldursun,
 Tolğoy karmap aldı emi.
 Buldursundun kayışın,
 Sayğa cazıp kerdirgen;
 5 Kök torpoktun terisin,
 Aşın cakşı berdirgen;
 Iyin cakşı kandırıp

20 Kayaşa kılğan adamdı
 Kakıldatkan buldursun,
 Koko[ñ]doğon koconu
 Kokuylatkan buldursun,
 Buldursundu Semetey
 Bura karmap aldı, deyt,
 Tizgindep turğan ayımın
 Condon arı saldı, deyt.
 25 Şaatemir kızı Çaçıkey
 Közünün caşı tögülüp,
 Kayğa tereñ çömülüp,
 Kozğolo albay kalğanda,
 Cürö berdi Semetey,
 Opol toodoy körünüp...
 (Junusaliyev et al. 1958-60, c. III, s. 158)

Having said this, Er Semetey
 took the whip -
 a whip that was made from the white tanned hide
 of six gelded he-goats,
 a whip whose lash was made
 from the hide of young oxen,
 whose lash had been stretched (to dry) for three months,
 whose thong had been plaited,
 whose handle was made of *ırğa*,
 a whip which the old men, when they see it, praise,
 saying: "May it be supple for the hand,"
 whose cover was of choice velvet,
 whose *alakan* was decorated with ornaments,
 carved from precious stone,
 whose hash was knotted at the end
 with a piece of lead as big as a sheep's head,
 a whip which causes a man
 who had dared to be rude to scream,
 a whip which makes cry out
 the khodja, strutting with head erect -
 Semetey seized and turned the whip, it is said,
 and struck his wife, who was holding the bridle,
 over the whole length of her back, it is said.
 Çaçıkey, Şaatemir's daughter,
 shed tears from her eyes,
 sank deep into woe,
 unable to move,
 when Semetey set off,
 towering like a giant...

- Çeberlerge terdirgen;
On eki tildüü ördürüp,
10 Önörün sonun keltirgen;
Kas duşmanğa tiygende,
Kanduu kamçı dedirgen.
Buldursun menen kak oşol,
May sooruğa çaptı emi.
15 Çiñirıp ıylap Çaçıkey,
Aylamp attuu kaçtı emi.
Kaldırkan ala köynöğü,
Kat-katınan bölündü.
Çaçıkeydin takımdan,
20 Kuyulup kamı tögüldü.
(Mamay 1984 ff.: 2(I), 305-306)

- Now he seized and twirled
the whip with the notched handle.
He had made the lash of the whip
be stretched out (to dry) on the (boulders) of a dry riverbed.
5 The lash was from the hide of the well-fed
grey calf.
The hide was well-tanned;
he had it collected for the artisans.
He summoned the best of masters
10 to plait the twelve-tongued lash.
When the lash touched the enemy,
he made people call it a bloody whip.
With a whizzing sound he now let the whip
come down on (Çaçıkey's) back.
15 Çaçıkey gave a piercing cry,
while the rider now turned round and galloped off.
Her blouse, multicolored like a butterfly,
split open with a snap.
From the hollow of Cacıkey's knee
20 the blood came streaming down.

Here, too, the description of the whip takes up a good part of the scene (l. 1-12), then Semetey hits Çaçıkey (l. 13-14): she screams (l. 15), her dress rips (l. 17-18) and she bleeds from the lash (l. 19-20). Finally, the same scene in Abdurahman Düney's very short version of the Aycürök episode:

- Koş karağay saptatkan,
 Tışını kara körpö menen kaptatkan,
 Kamçı menen koy sındırğan,
 Koy soyturğan buldursun,
 5 Kayaşa aytkan katındı
 Kakıldatkan buldursun,
 Kamçı menen çaptı, deyt.
 Atiles iş ılas köynök
 Cık-ciginen bölündü,
 10 Kara kanı tögülüp,
 Ayal katın Çaçıgey
 Tizisi menen tik tüşüp,
 Töböüsü menen üp tüşüp.
 The whip with a handle made from two pines,
 covered on the outside with black lambskin,
 the whip with which he had killed sheep,
 the whip with which he had caused sheep to be slaughtered,
 5 the whip which makes
 the nagging wife shriek,
 with this whip he lashed out, it is said.
 The blouse made of silk and satin
 opened at the seams,
 10 her black blood was shed,
 Çaçıkey, his wife,
 fell straight down on her knees,
 fell crashing down on her head.

Once again the whip is described (l. 1-6), Çaçıkey's dress rips (l. 89), she bleeds (l. 10) and falls down (l. 11-13).

This little scene consists evidently of two types of elements: (1) the description of the whip and (2) a sequence of events related to this particular episode, i.e. Semetey's hitting his wife with a whip. The description of the whip (*buldursun, kamçı*) is traditional. It can be found independently of this scene also in other branches of the *Manas*-cycle. It is, for instance, found repeatedly in the *Memorial Feast for Kökötöy-khan (Kökötöydün aşı)* as recorded by Çokan Valikanov.¹⁵ The traditionality of this description implies also a certain fixity in wording. All descriptions dwell on the way the leather of the whip and its parts is prepared and

15 See Hatto 1977: 36-37, 42/43-44/45; cf. Reichl 1922: 233-5. Professor Hatto calls this formulaic description the topos of "The Eulogy of the Lash"; see Hatto 1977: 173.

worked into the finished product. A number of causative verbs are used to express various ideas connected to this; in Sayakbay's version: *kerdirgen*, *ördürgön*, *culdurğan*, *burdurğan*, *kaptatkan*, in Cüsüp Mamay's version: *kerdirgen*, *berdirgen*, *terdirgen*, *ördürüp*, *keltirgen*, *dedirgen*, and in Abdurahman Düney's version: *saptatkan*, *kaptatkan*, *sındırğan*. Analysed in the spirit of the "oral-formulaic school" we could say that this motif is formulaic, although the way a certain verbal nucleus, which is present in all versions, interrelates with the actual verse line is not exactly formulaic in a "canonical" way.

A formula, according to the oral-formulaic theory, is "a group of words which is regularly employed under the same metrical conditions to express a given essential idea."¹⁶ An example in the passage quoted from Sayakbay's version is *Kayran ceñeñ erke ele*. This line occurs with slight variations several times, for instance as *Kayran ceñeñ erkenin* or as *Kayran ceñeñ Çaçıkey*.¹⁷ These variations show that a formula need not be an identically repeated verse line. Some formulas extend over more than once verse line; examples in our text are: *Kayaşa kılğan katındı/ Kaykalatkan buldursun* (Sayakbay) = *Kayaşa aytkan katındı/ Kakıldatkan buldursun* (Düney) ve yahut *Alakanı aynektüü/ Büldürgösü bargektüü* (Sayakbay).

When comparing the various texts quoted, we can see that the second part of the scene is also highly patterned. In one of Radloff's versions of *Semetey*, the hero hits Ayçürök. The way this is described, in particular the ripping of the woman's dress, is clearly reminiscent of our scene:

Ası ögüstün teräsinän
örüm kılğan buldursun
koluna aldı Semetey,
975 anda turğan Ay-çüröktü
buldursun-minän çaptı'la! -
Daraysı dal-dalınan bölündü,
kabırğa 'Tom!' etip üzüldü!
Cakşı tuuğan Ay-çürök
980 cerdä catıp kaldı deyt!

And he [Semetey] laid hold of his horse-lash made of plaited thongs from the hide of an ox in its fifth year and with it struck Ay-çürök standing there a mighty blow! Her silk was shredded to tatters, her ribs broke with a thud! The well-born Ay-çürök lay there on the ground!

(Hatto 1990: 366/367)

¹⁶ This is Parry's definition; cf. Parry 1971: 272.

¹⁷ Kırbaşev et al. 1987-89: II, 15.

What does this short analysis of a very small passage then reveal about the problem of variation and stability in the transmission of *Manas*? What does it reveal about the way singers handle traditional material in their performance of the epic? Naturally, in view of the vastness of the epic itself and the multiplicity of versions current and recorded among the Kirghiz my remarks, based as they are on such small evidence, can only be tentative. However, despite these reservations I would like to stress five points:

(1) The oral epic is the work of individual singers. The Romantic idea of the people, an anonymous collectivity, as author of oral epic poetry ("Das Volk dichtet") is in this form erroneous. Nevertheless, the singer is traditional in various ways and it would be equally wrong to assert that a particular version of the epic is the reflection of an individual poetic expression in the way a modern novel is the work of an individual writer.

(2) The most important element in the transmission of oral epic poetry is the process of learning to perform. In many Turkic traditions of oral poetry, singers learn the art of performing the epic from other singers, even if they sometimes claim supernatural inspiration. It is often possible to trace "genealogies" of singers and to establish schools of singers.¹⁸ A singer might spend many years acquiring the art of performing. Musa-uluu distinguishes between four stages and categories of singer: (1) *üyrönçük manasçı*, the singer who is still learning, (2) *çala manasçı*, the unfinished singer, who has only memorized the texts, (3) *çınığı manasçı*, the true singer, and (4) *çoñ manasçı*, the great singer.¹⁹ A distinction is also made between a *kiçik manasçı*, a little singer, a singer who knows only extracts or a few episodes from the cycle, and a *çoñ manasçı*, who can recite one or more parts of the cycle. There is also a difference made between a *manasçı* (or *semeteyçi*), called *comokçu* in former times, and an *ırçı*. The latter can only perform extracts which he has memorized rather than learned in the traditional way of apprenticeship with a singer.²⁰

(3) One of the ways in which the singer is traditional concerns the plot, the story itself. It is interesting to note that the differences in plot between different versions of an episode, a branch or the whole cycle are differences that can on the whole be accounted for by the vagaries of oral tradition. Stories change when they are transmitted orally, as is amply attested in the study of folktales. Even Cüsüp Mamay, who extends the cycle to cover eight branches, does not invent new

18 On the Kirghiz singer schools see Kydyrbaeva 1984: 12-64; on inspirational visions and dreams *ibid.*: 111-7.

19 Cf. Žirmunskij 1961: 87-8; Musaev 1979: 31-59.

20 There are also other terms such as *apis* (*hafız*) found mainly among the Kirghiz of the Pamirs and *akın*. The latter is the general term for the poet but designates also the "improvising" singer.

episodes: he collected traditional stories about Manas and his descendants and, in his own words, "put them into verse". As to the "canonical" parts of the cycle, i.e. the trilogy, his version is - as the short comparison of the plot of the Ayçürök episode above shows - fairly traditional.

(4) Another way in which the singer is traditional concerns poetic diction (as well as metre and, of course, the manner of performance, i.e. the singing of the epic). We can distinguish various aspects of poetic diction: (a) epithets, (b) syntactic parallelism, (c) formulaic expressions, (d) poetic vocabulary (such as the names of the hero's weapons and armour).

(5) A further important element in the singer's art is the highly patterned character of epic poetry. This means not only that ideas are expressed with the help of formulaic expressions and formulas, but also that whole scenes have a fairly rigid pattern. In our example we saw that a specific part of the epic, Semetey hitting Çaçikey when she tries to prevent him from riding out hunting, is presented in an almost predictable way: first the whip is described and then the effect of the lash on the woman, her ripped dress, the flowing blood and her cries, is depicted. These narrative elements are linked to particular linguistic expressions, which are often of a striking (and hence memorable) nature. The singer has a set store of phrases, expressions and images at his disposal which he uses when narrating a particular event.

But despite the traditionality of oral epic poetry, there is room for individual differences. Not every singer has the same capacity for mastering the tradition. The ability to perform an epic presupposes a great skill in mastering the poetic language, in remembering and using the traditional diction as the story unfolds. The singer is free to elaborate a scene, to shift the emphasis, to underline particular traits of character or story elements, to focus on particular scenes or figures, to abbreviate and to transpose, to add explanations or new motivations. A singer might also introduce a certain point of view in his telling of the story. This is particularly noticeable when a singer puts great emphasis on religious sentiment or alternatively when he introduces "democratic elements." Yet however individual a particular version of the epic, it is surprising how pervasive the tradition is. The more one looks at individual passages in detail the more their traditional character becomes apparent. This is one of the fascinations of studying *Manas*, one, I am sure, of many fascinations....

Bibliographical References

Bogdanov et al. 1961:

Bogdanova, M. I., V. M. Zırmunskij, A. A. Petrosjan, eds. (1961), *Kirgizskij geroiceskij epos Manas*. Moscow.

Foley 1988:

Foley, J. M. (1988), *The Theory of Oral Composition. History and Methodology*. Bloomington, IN.

Gürsoy-Naskali 1995

Gürsoy-Naskali, E., ed. (1995), *Wilhelm Radloff, Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri*, Ankara.

Hatto 1973:

Hatto, A. T. (1973), "Semetey. Part I," *Asia Major*, N.S. 18, 154-180.

Hatto 1974:

Hatto, A. T. (1974), "Semetey. Part II," *Asia Major*, N.S. 19, 1-36.

Hatto 1977:

Hatto, A. T. (1977), *The Memorial Feast for Kökötöy-Khan (Kökötöydün ası)*. A Kirghiz Epic Poem. London Oriental Series, 33. Oxford.

Hatto 1990:

Hatto, A. T., ed. and trans. (1990), *The Manas of Wilhelm Radloff*. Asiatische Forschungen, 110. Wiesbaden.

Junusaliev et al. 1958-60:

Junusaliev, B. M., et al., eds. (1958-60), *Manas*. 4 vols. Frunze.

Kydyrbaeva 1984:

Kydyrbaeva, R. Z. (1984), *Skazitel'skoe masterstvo manasci*. Frunze.

Lord 1960:

Lord, A. B. (1960), *The Singer of Tales*. Cambridge, MA.

Lord 1991:

Lord, A. B. (1991), *Epic Singers and Oral Tradition. Myth and Poetics*. Ithaca, NY.

Mamay 1984 ff.:

Mamay, Cüşüp (1984-), *Manas*, ed. A. Matılı et al. 1(I)- Ürümçi.

Mamırov 1963:

Mamırov, M. (1963), "Semetey" eposu - "Manas" trilogiyasının ekinçi bölümü (Sayakbay Karalaevdin variantı boyunca). Frunze.

Musaev 1979:

Musaev, S. (1979), Epos "Manas". Naucno-populjarnyj ocerk. Frunze.

Parry 1971:

Parry, M. (1971), *The Making of Homeric Verse*, ed. A. Parry. London.

Kırbaşev et al 1987-89:

Kırbaşev, K., R. Sarıpbekov, E. Abdılâev, S. Egemberdieva, eds. (1987-89), *Semetey. Epos. Sayakbay Karalaevdin variantı boyunca*. 2 vols. Frunze.

Radloff 1885:

Radloff, W., ed. and tr. (1885), *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*. V. *Der Dialect der Kara-Kirgisen*. St. Petersburg.

Reichl 1992:

Reichl, K. (1992), *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. The Albert Bates Lord Studies in Oral Tradition, 7. New York.

Zirmunskij 1961:

Zirmunskij, V. M. (1961), "Vvedenie v izucenie eposa 'Manas'," in Bogdanova, Zirmunskij, Petrosjan 1961: 85-196.

MANAS ANLATIMLARINDA DEĞİŞKEN VE STATİK UNSURLAR (FORMÜL ÜSLÜPLARI)

KARL REICHL*

Daha 1885 yılında büyük Rus Türkoloğu Wilhelm Radloff Kırgız halk edebiyatı örneklerinin metin ve tercümelerinin önsözünde, Kırgız destancının ("manasçının") sanatı hakkında aşağıdaki gözlemleri ortaya koymuştur:

Her yetenekli destancı söylemlerini önceden tasarlamadan bir anda içinden geldiği gibi söyler ve aynı söylemleri bir daha olduğu gibi tekrar etme imkânı bulamaz. Bu demek değildir ki, önceden tasarlanmadan söylenenler her seferinde yeni bir söylemdir. İçinden geldiği gibi söyleyen destancı, irticalen piyano çalan kişiye benzer. Piyano çalan kişi, bildiği çeşitli ses düzenlerini, geçitleri, motifleri irticalen mizacına uygun olarak birleştirir. Meydana getirilen bu yeni kompozisyon, bildiği eski düzenlemelerin birleşimidir ve bu durum destancının yaptığına benzer. Destancı uzun bir zamanı kapsayan deneyimleri sonucunda, şöyle söylemem gerekirse, hazır bulunan birçok hikâye bölümünü (konusunu "Vortragsteile") bir şekilde birleştirir. Bu hikâye bölümleri (konuları) belirli olay ve durumların anlatımıdır; örneğin bir kahramanın doğumu ve büyümesi, silâhların övülmesi, savaşa hazırlık, savaşın sesleri, kahramanın önceden yaptığı savaşla ilgili konuşma, önemli şahısların ve atların tarifi, tanınmış kahramanların özellikleri, gelinin güzelliğinin övülmesi, konaklama alanlarının, çadırın ve bir ziyafetin tarifi, yemeğe davet, bir kahramanın ölümü, ölü için tutulan yas, bir manzaranın, gün batımının ve günün doğuşunun tasviri vb. Destancının ustalığı, bu hazır hikâye bölümlerini (konularını), olayların oluşum sırasına göre yerleştirmek ve bunlardan yeni

* Prof. Dr. Karl Reichl, Bonn Üniversitesi, Bonn.

mısralar oluşturmaktır. Destancı, yukarıda değinilen hikâye bölümlerini (konularını) değişik şekillerde sunabilir. Hikâye bölümlerini (konularını) kısa, ayrıntılı veya mufassal bir biçimde destan haline getirir. Hikâye bölümleri (konular) çoğaldıkça anlattığı destan o kadar zengin ve akıcı olur. Bu suretle dinleyiciler de sıkılmaz. Yaptığı hikâye bölümlerini (konularını) birleştirerek bir bütün oluşturmaya, destancının yeteneğinin bir ölçüsüdür.

(Radloff 1885, s. xvi-xvii)

Radloff irticalen söylenenlerin mekanik yönünü şöyle anlatıyor: Destancı önceden belleğinde bulunan hikâye bölümlerini (konularını) söyler. Diğer taraftan önceden hazırladığı bir metni ezberleyerek sunmaz, sunulan her destan diğerinden farklıdır. Bir Kırgız destancısının söyledikleri bir bakıma serbest, bir bakıma münhasır, önceden yapılan hikâye bölümlerine (konulara) bağımlı ve yaratıcı unsurlardan oluşur.

Kırgız ilim adamlarının destancının sanatı üzerine söyledikleriyle bu düşünce arasında bir uyumsuzluk (tenakuz) görülüyor. Her ne kadar geleneksel değerler hesap edilse bile (yani Radloff'un üzerinde durduğu "hazır tasvirlerin" önemi) genellikle tasvirlerde, destancının kişiliği açıkça görülmektedir. Samar Musa-uulu (Musayev) şunları yazar:

Her gerçek "manasçı-aoidos" çeşitli destancılar tarafından sürekli anlatılan tanınmış kısa hikâyelerdeki bireysel eğilimleri de kendi sözleriyle yorumlar ve anlatır. Fakat büyük "manasçılar" destanda geçen kahramanları kendilerine göre yorumlarlar.... Geleneksellikle bireysellik birbirine o kadar bağlıdır ki ikisi arasındaki sınırı saptamak kolay değildir. Kısaca, her sanat eserinde bulunması gereken kişisel ve yaratıcılık olgusu, gerçek bir destancı olmak için de aranan önemli unsurlardır.

(Musayev 1979, s. 45)

Muşa-uulu'nun vurgulamak istediği, destancının geleneksel olmasına rağmen, söyleyeceklerini kendi kelimeleriyle söylemesidir. "İrticalen" sözcüğü, destancının yeteneğini ve söylediği şiirlerin spontane özelliğini belirtmek için sık sık kullanılır.

İlim adamları çoğu kez şu soruyu sorarlar: "İlyada" ve "Odise" gibi uzun Yunan destanları nasıl sunuluyordu? İnsan uzun şiirleri nasıl ezberler ve hatırd tutar? Radloff bu soruya bir cevap verdi ve destancıda bulunan mevcut unsurlar üzerindeki düşünceleri, bu yüzyılda "sözlü formülistik okulu"nun ilim adamları tarafından geliştirildi. Bu okul 1930 yıllarında başka araştırmacıların izinde giden (özellikle Matthias Murko'nun) Milman Parry'nin Sırp-Hırvat sözlü destanları üzerindeki çalışmalarına başladığı sırada kurulmuştur. Bu ilim adamının amacı,

sözlü destanlardaki, şiirlerdeki, mekanik unsurları araştırmaktı. Kendisi bir klasik filologdu ve Güney Slovana destanları üzerine yaptığı incelemelerin sebebi, Homer destanlarının daha açık bir şekilde anlaşılabilirliğini sağlamaktı. Buluşlarından bir tanesi destancılardan şiirleri ezberlemeden kelime kelime sunmalarıydı. Destancılar çoğu kez belleklerinde hazır bulunan formüller (biçimsel kalıplar) ve konuları (motif ve tipik sahneleri) "bestelenmiş" olarak, aşağı yukarı Radloff'un anlattığı biçimde, ortaya koyarlar.¹

"Sözlü formülistik teorisi"nin gelişiminin anlatılması ve "Manas" çalışmaları hakkında genel bir bilgi verilmesinin yeri burası değildir. Ben daha çok bireysellik ve geleneğe bağlılık, değişim ve istikrar sorununu "Manas" serisinin belirli küçük bir bölümüne değinerek anlatmak istiyorum.² Üzerinde duracağım örnek, serinin "Semetey" bölümünden alınmıştır. Bu bölümün kahramanı, Manas'ın oğlu Semetey'dir. Radloff'un kaydedip tercüme ettiği ve kısa zaman önce Arthur Hatto tarafından yeniden yayımlanmış ve İngilizceye çevrilmiş olan bu destanın iki rivayetine göre, Manas'ın ölümünden sonra, Semetey ve annesi Kanıkey, Manas'ın kardeşleri Abeke ve Köböş ile babası Cakıp tarafından kötü muameleye maruz kalırlar. Kanıkey bu yüzden oğlu Semetey ve Manas'ın annesi Çakan ile (başka rivayetlerde Çıyırda ismiyle geçer) Cakıp'tan kaçır ve kendi babasına sığınır. Semetey, Abeke ve Köböş'ün yaptığı kötülüklerin intikamını almak için geri döndüğünde annesi Kanıkey bu iki küstah adamı öldürür ve Çakan da kendi kocası Cakıp'ı öldürür. Bunlar esas itibarıyla Radloff'un 1078 mısra kapsayan ilk rivayetinin içeriğidir.³ Radloff'un kaydettiği ikinci rivayet, Semetey'in en sevdiği iki yol arkadaşı, Külçoro ve Kançoro ile birlikte yaptığı icraatlara dayanır.⁴ Acıbay'ın oğlu Külçoro sadık bir arkadaştır, Almambet'in oğlu Kançoro ise kahramanın ölümüne sebep olan bir haindir. "Semetey" bölümünün bu rivayeti serinin üçüncü bölümü olan "Seytek"e kadar devam eder. Seytek, Semetey'in Ayçürök'ten olan oğludur. O, büyük annesi Kanıkey'i tutsaklıktan kurtarır ve babasının cinayetinin intikamını almasına yardım eder. Ayçürök, Akınkan'ın kızıdır ve Kököş'ün oğlu Ümütöyle - yani Manas'ın bir düşmanının oğluyla - nişanlıdır. Ayçürök kuğu kızının özelliğini taşır, ama bu durum Radloff'un rivayetinde sadece ima edilir (bir yerde kuğu kıyafetini giyip babasına uçuşa tehditinde bulunur; mısra 1478). Arkadaşlarının yardımıyla Semetey, Ayçürök'ün gönlünü almayı başarır.

1 Mecmua halinde bulunan bu konudaki önemli yazılar için bkz. Parry 1971. Araştırmaları A. B. Lord tarafından devam ettirilerek tamamlanmıştır; özellikle Lord 1960 ve Lord 1991'e bakınız. Bu okul üzerine genel bir özet için Foley 1988'e bakınız.

2 "Manas" üzerine Rus ve Kırgız ilim adamları tarafından yazılan önemli makaleler için Bogdanov et al. 1961'e bakınız. Kırgız destancının geleneksellliği ve kişiselliği üzerine bkz. Kydyrbaeva 1984, s. 97-110.

3 Bkz. Radloff 1885, s. 282-314 (çeviri) ("Semetey'in doğumu"); Hatto 1990, s. 305-37; Hatto 1973.

4 Bkz. Radloff 1885, s. 314-71 (çeviri) ("Semetey"); Hatto 1990, s. 340-95; Hatto 1974. Destan 1927 mısra kapsar.

Radloff'un topladığı "Semetey" bölümünün bu iki rivayeti dışında, Kırgız ilim adamları tarafından daha ondan fazla değişik rivayet kaydedilmiştir. Bu rivayetleri yapanlar şunlardır: Sayakbay Karalaev, Şapak Rısmendeev, Moldobasan Musulmankulov, Caksılık Sarıkov, Bağış Sazanov, Toğolok Moldo, Akmat Rısmendeev, Cakıbay Kocekov vs.⁵ Bunlardan sadece Sayakbay Karalaev, Toğolok Moldo ve Şapak Rısmendeev'in rivayetleri eksiksizdir. Ayçürök bölümünün ilk baskısı 1925 yılında Arap harfleriyle yazılıp basılmıştır. Çeşitli rivayetler dört ciltten oluşan "Manas" metinlerine kaynak olmuştur. Bunlardan "Semetey"i ilgilendiren cilt, 1959 yılında yayınlandı.⁶ Sayakbay Karalaev'in rivayeti bir kaç yıl önce eksiksiz iki cilt halinde yayınlandı.⁷ "Manas" serisinin "Semetey" bölümü, Xinjianglı Kırgız destancısı Cüsüp Mamay tarafından işlenmiş ve kaydedilmiştir. Mamay'ın rivayetinin yayımı henüz bitmiş durumda değildir.⁸ 1985 yılında Xinjiang'da ilk kez bulunduğum dönemde, Kaşgar'ın yaklaşık 120 km güney batısında bulunan Pamir'deki Gez isimli bir Kırgız köyünde Abdurahman Düney adlı bir destancının anlattığı "Semetey" bölümünden küçük bir parça kaydetme fırsatını bulmuştum. Şimdi burada Sayakbay Karalaev, Cüsüp Mamay ve Abdurahman Düney'in rivayetlerinden küçük bir bölümü birbirleriyle kıyaslamak istiyorum.

Sayakbay Karalaev'in rivayetinin konusu şudur: Manas'ın kardeşlerinden Köböş, Manas'ın ölümünden sonra Kanıkey'le evlenmek ister. Evlenmeyi önlemek için Kanıkey, (Manas'ın kuzeni) Bakay, (Manas'ın annesi) Çıyırdı (Çakan) ve Semetey ile Buhara'ya babası Temirkan'ın yanına kaçar. Semetey'i, Kanıkey'in ağabeyi İsmail büyütür ve Semetey Bakay'la birlikte ilk defa Talas bölgesine gider. Burada büyük babası (baba tarafından) Cakıp'ı, babasının kız kardeşi Kardiğaç'ı ve iki amcası Abıke ve Köböş'ü görür. Ardından Buhara'ya geri döner ve Talas bölgesinde bulunan Kırgızlara karşı büyük bir ordu teşkil eder. Sonradan meydana gelen çatışmada Abıke, Köböş ve Cakıp ölürler. Manas'ın 40 yol arkadaşları kaçarlar, ama Semetey onların peşini bırakmaz ve hepsini öldürür. Semetey'le Çinkoco arasındaki tartışmadan sonra, Çinkoco Toltoy'a, kızı Ayçürök'ü vermesi için Akun-kan'a baskı yapmada destek olur. Ama Ayçürök bir kuğu kılığına girip kaçar ve Semetey'i eş olarak seçer (birinci cildin sonu). Ayçürök Semetey'in dikkatini çekmek için onun beyaz renkli doğanını (Akşumkar) çalar. Semetey, Külçoro ve Kançoro ile doğanını aramaya başlar. Sonunda Ürgönç'te Ayçürök'e rastlar ve onunla evlenir. Sonraki bölümlerde Çinkoco ve Toltoy, Semetey ve arkadaşlarına karşı düşmanlıklarını sürdürürler. Çeşitli çatışmalar sırasında Manas ve Semetey'in

5 Bkz. Mamırov 1963, s. 8-9; Mamırov'a göre "Semetey" üzerine Kırgız destancıları tarafından yapılan değişik rivayetler, 16.100 metrelik teybe kaydedilmiştir.

6 "Semetey, Manas eposunun ikinci bölümü." Bkz. Junusaliev et al. 1958-60.

7 Bkz. Kırbaşev, et al. 1987-89.

8 Bkz. Mamay 1984-.

düşmanları Toltoy, Çinkoco, Koñurbay ve Neskara öldürülürler. En sonunda Ümötöy'le yapılan bir savaşta Semetey de şehit olur. - Aynı eğilimler Cüsüp Mamay'ın rivayetinde de vardır.⁹

Semetey ve kuğu kızı Ayçürök arasında geçen aşk hikâyesi "Semetey" bölümünün önemli bir unsurudur.¹⁰ Rivayetlere göre Ayçürök bölümü aşağıdaki kısımlardan ibarettir:

Sayakbay Karalaev:

- (1) Ayçürök Akkuu bolup uçup çıkıp, cer cüzündöğü baatır alptardı sınağanı.
- (2) Ayçürök Semeteydin Akşumkarın ala kaçıp ketkeni.
- (3) Semetey Külçoro menen Kançoronu eerçitip Ooğanğa Akşumkardı izdep çıkkanı.
- (4) Külçoro Taybuurul menen Ürgönçtün suusun keçip Ayçürökkö colukkani. Ürgönçtün körünüşi.
- (5) Semetey Ürgönçtün suusunun boyunda Ayçürökkö colukkani.
- (6) Ayçürök Semeteydi çoroloru menen eerçitip, şaarındağı sarayına alıp barğanı.

Cüsüp Mamay:

- (1) Ayçüröktün akkuu bolup uçuşu.
- (2) Ayçüröktün Semeteydi sındası.
- (3) Ayçüröktün ak şuñkardı alıp kaçışu.
- (4) Semeteydin Ayçüröktü izdep cönüşü.
- (5) Ayçüröktün Semeteydi tosüp çığışu.
- (6) Gülçoronun Kayğulğa barışu.
- (7) Semeteydin Ürgönçtön keçişu.
- (8) Semetey menen Ayçüröktün toyu.

Görüldüğü gibi, motiflerin sırasında ve bir sahnenin yapısında farklar varsa da, temel düzenlemeler birbirinin aynıdır.

Hikâyenin (episodun) başlangıcında Semetey, arkadaşları Külçoro ve Kançoro ile birlikte ava çıkmaya karar verir. Ama karısı Çaçıkey onu uyarır. Semetey'e aşık olan Ayçürök ve Çaçıkey arasında şiddetli bir kavga geçmiştir; bunu Semetey fark etmez. Çaçıkey: "Ben kahramanımı kimseye vermem! Ben Semetey'in karısıyım!" demiştir ("Kankorumdu berbeymin!... Semeteyge men katın..."). Ama

9 "Semetey" bölümünün ayrıntılı bir araştırması üzerine bkz. Zirmunskij 1961, s. 168-86.

10 Bu bölüm üzerine bkz. Mamirov 1963, s. 32-4.

Ayçürök, Semetey'i istemektedir ve "Semetey benim kocam!" yanıtını verir ("Semetey menin öz küyööm!"). Aynı zamanda onu Semetey'in kendisini takip etmesi ve böylelikle onu baştan çıkartmak için akdoğanını çalma konusunda tehdit eder.¹¹ Semetey'in karısı Çaçıkey'in, kocasının Ayçürök'ün arkasından gitmesini engellemesinin sebebi budur. Fakat Semetey karısının kendisiyle ilgili işlere karışmasına hiddetlenir. Öfkeden karısını kırbacıyla fena bir şekilde döver. Bu sahne Sayakbay Karalaev'in, Cüsüp Mamay'ın ve Abdurahman Düney'in rivayetlerinde de bulunmaktadır. Çeşitli biçimlerde işlenen bu sahnenin rivayetlerinde, geleneklere bağımlı yaratıcı bir destancının sanatçı yeteneğini gösteren özül kelimeler vardır.¹²

- Semeteydin buldursun,
 Çapsa kulak tundursun,
 Kayaşa kılğan katındı
 Kaykalatkan buldursun.
- 5 Keçee bıstı noopas terisin
 Özögünö kerdirgen,
 Kısır taydın terisin
 Kızık tilip ciberip,
 Şıkap catıp ördürgön.
- 10 Opol-Toonun tüp ırğay
 Tübü menen culdurğan,
 Kamçı sapka burdurğan,
 Bil terisin kaptatkan,
 Bölökbayğa saptatkan,
- 15 Alakanı aynektüü,
 Büldürgösü bargektüü
 Kara caak buldursun
 Karmay kalıp imerip,
 Kañk dedire katındı
- 20 Kaptalğa tartıp ciberip.
 Kuday betin körsötpö,
 Bülküldök ala köynöğü
 Bügüüsünön bölünüp,
 Bülküldöp kanı tögülüp,
- 25 Kadırluu ala köynöğü

11 Kırbaşev et al. 1987-89, c. II, s. 12.

12 Ayrıntılı bir karşılaştırma için benim araştırmama da bakınız Reichl 1992, s. 226-35. Bu kitapta ben Sayakbay Karalaev'in tam rivayetini değil, 1959 yılındaki birleştirilmiş rivayetini kullandım.

- Kaptalınan bölünüp,
 Kalkıldap kanı tögülüp,
 Baykuş katın Çaçıkey
 Mañdaydağı toodaktay
 30 Basa tüşüp corğolop,
 Kök ala şayı köynöktün
 Etekten kanı şorğolop,
 Kaptal eti bırırap,
 Kayran ceñeñ erke ele
 35 Kaçıp kirdi çırkırap.

(Kırbaşev et al. 1987-89, c. II, s. 14-15)

Bu pasaj şu motiflerden oluşur: Semetey'in kırbacının ("buldursunun") ayrıntılı bir tarifi (1-17), kırbacı vuruşu (18-20) ve Çaçıkey'de bıraktığı etkiler: Elbisesinin yırtılması (22-23, 25-26), yaralanıp vücudunun kanaması (24, 27, 31-33), yere düşüşü (30) ve ağlayarak kaçışı (35).¹³ İncelemelere devam etmeden önce Cüşüp Mamay'ın rivayetine kısaca göz atmak istiyorum:

- 13 Bu pasajı birleştirilmiş rivayetle kıyaslayın:

- Dep, oşentip, er Semeñ
 Altı erkeçtin terisin
 Tasma kılğan buldursun,
 Asıy ögüz terisin
 5 Özök kılğan buldursun,
 Özögün üç ay kerdirgen,
 Cılan boor ördürgön,
 Kak ırğayğa saptağan,
 Karılar körtip maktağan,
 10 "Kolğo cumak bolsun" dep,
 Koy makınal menen kaptağan,
 Alakanın körkömdöp,
 Asıl taştan oydurğan,
 Koy başınday korğosun,
 15 Tüşkününö koydurğan,
 Kayaşa kılğan adamdı
 Kakıldatkan buldursun,
 Koko[ñ]doğon koconu
 Kokuylatkan buldursun,
 20 Buldursundu Semetey
 Bura karmap aldı, deyt,
 Tizgindep turğan ayımın
 Condon arı saldı, deyt.
 Şaatemir kızı Çaçıkey
 25 Közünün çaşı tögülüp,
 Kayğa tereñ çömülüp,
 Kozğolo albay kalğandla,
 Cürö berdi Semetey,
 Opol toodoy körünüp...

(Junusaliev et al. 1958-60, c. III, s. 158)

- Tolğomo şaptuu buldursun,
 Tolğoy karmaş aldı emi.
 Buldursundun kayışın,
 Sayğa cazıp kerdirgen;
 5 Kök torpoktun terisin,
 Aşın cakşı berdirgen;
 İyin cakşı kandırıp
 Çeberlerge terdirgen;
 On eki tildüü ördürüp,
 10 Öñörün sonun keltirgen;
 Kas duşmanğa tiygende,
 Kanduu kamçı dedirgen.
 Buldursun menen kak oşol,
 May sooruğa çaptı emi.
 15 Çıñırıp ıylap Çaçıkey,
 Aylanıp attuu kaçtı emi.
 Kaldırkan ala köynöğü,
 Kat-katınan bölündü.
 Çaçıkeydin takımdan,
 20 Kuyulup kanı tögüldü.
 (Mamay 1984-, c. 2(I), s. 305-306)

Burada da kırbaç üzerinde çok durulur (1-12), yine Semetey Çaçıkey'i döver (13-14): Çaçıkey bağırır (15), kırbacın şiddetinden elbisesi yırtılır (17-18) ve vücudu kanar (19-20). Son olarak aynı sahnenin Abdurahman Düney tarafından yapılan rivayetinin küçük bir bölümünü sunmak istiyorum:

- Koş karağay saptatkan,
 Tışını kara körpö menen kaptatkan,
 Kamçı menen koy sındırğan,
 Koy soyturğan buldursun,
 5 Kayaşa aytkan katındı
 Kakıldatkan buldursun,
 Kamçı menen çaptı, deyt.
 Atilis iş ılas köynök
 Cık-ciginen bölündü,
 10 Kara kanı tögölüp,
 Ayal katın Çaçıgey
 Tizisi menen tik tüşüp,
 Töbösu menen üp tüşüp.

Kırbaç yine tarif edilir (1-6), Çaçıkey'in elbisesi yırtılır (8-9), vücudu kanar (10) ve yere düşer (11-13).

Bu ufak sahne, açıkça görüldüğü gibi iki unsurdan meydana gelir: (1) Kırbacın tarifi ve (2) Semetey'in karısına vurduğu kırbacın etki ve sonuçları. Kırbacın ("buldursunun", "kamçının") tarifi, geleneksel bir tarzdadır. Onu bu sahne dışında "Manas" serisinin başka bölümlerinde de görürüz. Örneğin: Çokan Valikanov'un kaydettiği "Kökötöy-han'ın cenaze töreni" ("Kökötöydün aşı") rivayetinde tekrarlanır.¹⁴ Bu tarifi geleneksel oluşu, kullanılan kelimelerin değişmezliğine delalet ediyor. Kırbacın bütün tarifleri, derisinin işlenmesi ve yapılışı hakkındadır. Buna bağlı çeşitli düşünceleri ifade etmek için bir sıra ettirgen fiiller kullanılıyor. Sayakbay'ın rivayetinde kullanılanlar: "kerdirgen, ördürgön, culdurğan, burdurğan, kaptatkan"; Cüsüp Mamay'ın rivayetinde: "kerdirgen, berdirgen, terdirgen, ördürüp, keltirgen, dedirgen", ve Abdurahman Düney'in rivayetinde ise: "saptatkan, kaptatkan, sındırğan"dır. Bu motifi "sözlü formülistik teorisi" anlayışı içinde incelersek, bunun formülleştirilmiş bir biçimde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bütün rivayetlerde mevcut olan belirli bir kelimenin gerçek mısraya entegre ediliş tarzı, "kanonik" anlamda formülleştirilmiş değildir.

"Sözlü formülistik teorisi"ne göre bir formül, "düzenli biçimde ve aynı vezin şartları altında var olan bir fikri ifade etmek için kullanılan kelime grubudur."¹⁵ Sayakbay Karalaev'in rivayetinde bahsini ettiğim pasajdan bir örnek: "Kayran ceñeñ erke ele"dir. Bu mısra küçük değişimlerle bir kaç kez kullanılır, örneğin: "Kayran ceñeñ erkeñin" veya "Kayran ceñeñ Çaçıkey."¹⁶ Bu değişkenler bir formülün aynı şekilde tekrarlanmış mısra olmadığını gösterir. Bazı formüller bir mısradan fazla oluşur; metnimizdeki örnekler şunlardır: "Kayaşa kılğan katındı/ Kaykalatkan buldursun" (Sayakbay) = "Kayaşa aytkan katındı/ Kakıldatkan buldursun" (Düney) veya "Alakanı aynektüü,/ Büldürgösü bargektüü" (Sayakbay). Buradaki örnekler birbirleriyle kıyaslanırsa, sahnenin ikinci bölümünün de formül şeklinde olduğu görülür. Radloff'un "Semetey" bölümünün rivayetlerinden birinde, kahraman Ayçürök'ü döver. Anlatılan tarz ve biçim, özellikle kadının elbisesinin yırtılması, aynı bizim sahneyi hatırlatmaktadır:

Ası ögüstün teräsinän
örüm kılğan buldursun
koluna aldı Semetey,
975 anda turğan Ay-çüröktü
buldursun-minän çaprı'la! -

14 Bkz. Hatto 1977, s. 36/37, 42/43-44/45; Reichl 1992, s. 233-5. Profesör Hatto bu formülistik tarifi "Kırbacın methi" adını veriyor; bkz. Hatto 1977: 173.

15 Bu Parry'nin tarifidir; bkz. Parry 1971, s. 272.

16 Kırbaşev et al. 1987-89, c. II, s. 15.

Daraysı dal-dalınan bölündü,
 kabırğa 'Tom!' etip üzüldü!
 Cakşı tuuğan Ay-çürök
 980 cerdä catıp kaldı deyt!
 (Hatto 1990, s. 366/367)

Bu küçük pasajın kısaca incelenmesi, "Manas" destanının değişim ve istikrar sorunu hakkında neyi gösterir? Bu inceleme, destancının gelenekselliğiyle ilgili nasıl bir açıklama gösterir? Destanın büyük boyutu ve Kırgızlarda bulunan ve kaydedilen bir çok rivayet karşısında gösterdiğim küçük bir temele dayanan düşüncelerim tabii ki yalnız geçici olabilir. Bu dar çerçeve içerisinde beş önemli noktayı vurgulamak istiyorum:

(1) Sözlü destan, destancının kişiliğinin eseridir. Toplumun, halkın destan şairi olduğu hakkındaki romantik düşünceler yanlıştır. Destancı çeşitli yönleriyle geleneksel değerlere bağlı olup, bir roman yazarı gibi yalnız kişisel görüşlere bağlı olduğu yönündeki görüşler doğru değildir.

(2) Destan geleneğinde en önemli unsur, destancının öğrenme süresidir. Öğrendiklerinin bir ilham kaynağından geldiğini savunsalar bile Türk geleneğinde destancılar destan anlatma sanatını genellikle başka destancılarından öğrenirler. Destancıların soy ağacını (şeceresini) ve destancı okullarını saptamak mümkündür.¹⁷ Bir destancının destan okuma sanatını öğrenmek için pek çok senesini vermesi gerekebilir. Musa-uulu destancıları dört kategoriye ayırarak dört öğrenme devresinin bulunduğunu söylemektedir: (1) "üyrönçük manasçı", henüz öğrenme safhasında bulunan destancı, (2) "çala manasçı", henüz tam yetişmemiş ve metinlerini sırf ezberleyen destancı, (3) "cınığı manasçı", hakiki destancı ve (4) "çoñ manasçı", büyük destancı.¹⁸ Destanlardan ufak parçalar sunan "kiçik manasçı" ile destanların büyük bölümlerini sunan "çoñ manasçı" arasında ve eskiden "comokçu" denilen "manasçı" (ya da "semeteyçi") ile geleneksel bir öğrenim görmeyen, ufak bölümleri ezberleyip sunan "ırçı" arasında farklar vardır.¹⁹

(3) Destancının geleneksel olması hali, hikâye ve olaylara dayanır. Bir destanın, bir bölümü (kolu) veya tüm serinin çeşitli rivayetleri arasında işlenen olaylar farklıdır. Bu farklılığın genelde sözlü anlatımlardaki tesadüflerden kaynaklanma niteliğinde olması ilginçtir. Halk şairliği hakkında yapılan araştırmaların gösterdiği gibi, hikâyeler devamlı söylene söylene değişir. "Manas" serisini sekiz bölüme çıkaran Cüsüp Mamay bile yeni bölümler eklemiyor.

17 Kırgızların destancı okulları hakkında bkz. Kydyrbaeva 1984, s. 111-7.

18 Bkz. Zirmunskij 1961, s. 87-8; Musaev 1979, s. 31-59.

19 Destancı için kullanılan başka kelimeler de vardır, meselâ - Panir'deki Kırgızlar arasında - "apıs" (hafız) ve "akın". Sonuncu şair için kullanılan genel bir tabir olmakla birlikte irticalen söyleyeni de tasvir eder.

Kendisinin ifade ettiği gibi, Manas ve ondan sonra gelenler üzerine geleneksel hikâyeler toplamış ve onları "mısralar haline getirmiş". Serinin "kanonik" bölümlerine ("Manas" - "Semetey" - "Seytek" üçlüsüne) gelince, onun rivayeti oldukça gelenekseldir.

(4) Destancının geleneksel olmasının başka bir yönü, şiirsel ifadesine (ayrıca vezni ve destanı söyleme şekline) dayanır. Şiirsel ifadenin bir kaç görünümünü şöyle ayırt edebiliriz: (a) Şairane sıfatlar, (b) paralellik, (c) formüllü ifadeler, (d) şiirsel kelimeler (örneğin kahramanların silâhları ve donatımları için kullanılan kelimeler).

(5) Destancının sanatında önem taşıyan başka bir unsur, destanın oldukça formülleştirilmesidir. Bunun anlamı yalnız düşüncelerin formülleştirilmiş (kalıplaşmış) biçimde ifade edilmesi değil, aynı zamanda bütün sahnelerin nispeten sağlam bir yapıda olmasıdır. Verdiğimiz örnekte gördük ki, destanın belirli bölümü (Çaçıkey'in Semetey'in gitmesini engellemesi ve Semetey'in Çaçıkey'i dövmesi) önceden tasarlanmış bir şekilde düzenlenmiştir: İlk önce kırbaç tanımlanıyor, arkasından karısına etkisi, yırtılan elbisesi, kanının akışı ve bağırması. Bu anlatım unsurları, dikkat çekecek ifadelerdir. Destancı, belirli bir olayı anlatacağı zaman, zihninde bir takım deyimler, ifadeler ve motifler bulundurur.

Destan şairliğinde geleneklere bağlılık yanında, bireysel farklılıklar da vardır. Her destancı, geleneksel değerlere bağlı olmayabilir. Bir destan sunma, büyük ustalık ve yetenek ister. Bu durum, hikâye anlatmada şiirsel dil kullanmak, hatırlamak ve gelenekselliği vurgulamaktır. Destancı, bir sahneyi zenginleştirmede, vurgulamaları değiştirmede, belirli bir olay ve karakterlere öncelik tanımadaki, belirli sahnelere ve şahıslara ağırlık vermede, kısaltmalarda, başka biçimlere sokmada, açıklamada ve yeni motivasyonlar ilâve etmede özgürdür. Destancı, olaylara tasarladığı açıdan da bakabilir. Bu, özellikle destancının dinî duygularını vurgulamasında ya da araya "demokratik unsurları" sokmasında belli olur. Bir destanın rivayeti ne kadar kişisel olsa da, geleneksel unsurların destan içerisinde görülmesi şaşırtıcıdır. Pasajlar ne kadar ayrıntılı incelenirse, geleneksel özellik o kadar belli olur. Bu durum "Manas" araştırmalarının en ilginç yönlerinden biridir - daha doğrusu mevcut olan bir çok ilginç yönünden bir tanesidir.

Bibliyografya

Bogdanov et al. 1961:

Bogdanova, M. I., V. M. Zirmunskij, A. A. Petrosjan (haz.), Kirgizskij geroičeskij epos Manas. Moskova, 1961.

Foley 1988:

Foley, J. M., The Theory of Oral Composition. History and Methodology. Bloomington, IN, 1988.

Gürsoy-Naskali 1995

Gürsoy-Naskali, E. (haz.), Wilhelm Radloff, Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri, Ankara 1995.

Hatto 1973:

Hatto, A. T., "Semetey. Part I", Asia Major, N.S. 18 (1973), 154-180.

Hatto 1974:

Hatto, A. T., "Semetey. Part II", Asia Major, N.S. 19 (1974), 1-36.

Hatto 1977:

Hatto, A. T., The Memorial Feast for Kökötöy-Khan (Kökötöydün ası). A Kirghiz Epic Poem. London Oriental Series, 33. Oxford, 1977.

Hatto 1990:

Hatto, A. T. (haz.), The Manas of Wilhelm Radloff. Asiatische Forschungen, 110. Wiesbaden, 1990.

Junusaliev et al. 1958-60:

Junusaliev, B. M., et al. (haz.), Manas. 4 c. Frunze, 1958-60.

Kırbaşev et al 1987-89:

Kırbaşev, K., R. Sarıpbekov, E. Abdılaev, S. Egemberdieva (haz.), Semetey. Epos. Sayakbay Karalaevdin variantı boyunca. 2 c. Frunze, 1987-89.

Kıdırbayeva 1984:

Kıdırbayeva, R. Z., Skazitel'skoe masterstvo manasçı. Frunze, 1984.

Lord 1960:

Lord, A. B., The Singer of Tales. Cambridge, MA, 1960.

Lord 1991:

Lord, A. B., Epic Singers and Oral Tradition. Myth and Poetics. Ithaca, NY, 1991.

Mamay 1984-:

Mamay, Cüsüp, Manas, haz. A. Matılı et al. c. 1(I)- Ürümçi, 1984-.

Mamirov 1963:

Mamirov, M., "Semetey" eposu - "Manas" trilogiyasının ekinçi bölüğü (Sayakbay Karalaevdin variantı boyunca). Frunze, 1963.

Musayev 1979:

Musayev, S., Epos "Manas". Naučno-populjarnyj oçerk. Frunze, 1979.

Parry 1971:

Parry, M., The Making of Homeric Verse, haz. A. Parry. London, 1971.

Radloff 1885:

Radloff, W. (haz.), Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. V. Der Dialect der Kara-Kirgisen. St. Petersburg, 1885.

Reichl 1992:

Reichl, K., Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure. The Albert Bates Lord Studies in Oral Tradition, 7. New York, 1992.

Zirmunskij 1961:

Zirmunskij, V. M., "Vvedenie v izučenie eposa 'Manas'", Bogdanova, Zirmunskij, Petrosjan 1961, s. 85-196.

MANAS OZANLARI

MERAL GÖLGEÇİ*

Tebliğimde Manas sözünün çıkışını, bir manasçının hangi aşamalardan geçtiğini ve nasıl yetiştiğini açıklayacağım. Ayrıca kırka yakın manasçı hakkında bilgi vereceğim.

Kırgızlar arasında Manas destanını okumayı meslek haline getirmiş olan kişilere "manasçı" denmektedir. *Kırgız Adabiyatı Terimler Sözdüğü*'nde¹ manasçının tanımı; "Büyük destan Manas'ı yaratan, geliştiren, halk arasından çıkan kabiliyetli insan" şeklinde yapılmıştır. *Ala Too*² dergisinde çıkan makalede, Asan Caķşılıkov; "Manasçı namını almak büyük bir başarıdır, kıymetli bir ödüldür" der.

Bu kelimenin terim olarak kullanılmasının tarihi, araştırmalara göre pek uzak değildir. *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası*'nda³ belirtildiğine göre, yazılı edebiyatta "manasçı" terimi ilk defa, Prof. H. Karasayev'in *Kızıl Kırgızstan* (şu anda *Sovyetlik Kırgızstan*) gazetesinde 27 Mayıs 1930'da yayınladığı "Manas" başlıklı makalesinde kullanılmıştır. Yine, 1925 yılında Moskova'da basılmış olan *Semetey* destanının manasçı Tınıbek'e ait olduğu belirtilmiş ve kitabın önsözünde Manas destanını okuyan ozanlar için *comokçu* terimi kullanılmıştır.

Daha önce halk arasında ve şifahi halk edebiyatında Manas destanı söyleyen ozanlara *ırçı* veya *comokçu* denmiştir. *Kırgız Adabiyatı*'nda⁴ ise Manas destanını söyleyen ozanlar ikiye ayrılmıştır. Bunlar *comokçu* ve *camakçı*'lardır. Comokçular, Manas destanını kendi devirlerinde yaşamış olan ozanlardan duyup, kendilerine

* Arş. Gör. Meral Gölgeci, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

1 Şeriyev C., Abdikerim M., *Kırgız Adabiyatı - Terimderdin Tüşündürmө Sөzdүgү*, s. 51, Bişkek 1994.

2 Caķşılıkov A., "Manasçı Sağınbay - Uluttuk kayra caralunun danakeri", *Ala Too I*, s. 90, Bişkek 1992.

3 *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası*, c. 4, s. 159.

4 Bektenov Z., Bayciyev T., *Kırgız Adabiyatı*, s. 140-143, Bişkek 1993.

göre yorumladıktan sonra okuyan kişilerdir. Manas destanının bazı bölümlerini büyük comokçulardan dinledikten ve zihinlerine yerleştirdikten sonra ona eklemeler yaparak veya kısaltmalarda bulunarak okuyan ozanlar ise camakçılardır.

Zamanla Manasçı teriminin kullanımı yazılı edebiyatta, terminolojide, ansiklopedilerde yaygınlaşmıştır. Halk arasında yaygın olarak kullanılan *manasçı* terimi manasçı, semeteyci ve seytekçi terimlerini içine alır. Manasçı, Manas destanının birinci bölümünü (Manas) veya üç bölümünü (Manas, Semetey, Seytek) eksiksiz okuyanlara denir. Semeteyci ise, destanın sadece ikinci bölümünü (Semetey) okuyana denir.⁵

Manasçılıkta Aşamalar

Kırgız Sovyet Ansiklopedisi' nde⁶ yapılan tasnife göre, Manasçılar, Manas destanını okuma yeteneğine, olgunlaşma derecesine, uslubuna ve destanı okuyuşu sırasındaki hareket ve mimiklerine göre dörde ayrılır. Bunlar:

- 1) *Çoñ comokçu* (büyük manasçı)
- 2) *Çıñıgı manasçı* (gerçek manasçı)
- 3) *Camakçı manasçı* (vasat manasçı)
- 4) *Üyrönçük manasçı* (cırak manasçı)

1) Büyük manasçı, Manas destanını söyleyen en tanınmış ve yetenekli ozanlara denir. Bu ünvan, destanda geçen bütün olayları baştan sona kadar tam olarak söyleyebilen, söyledikleri yeni bir varyant sayılan, destanın asıl muhtevasından ayrılmadan olaylara yeni unsurlar katan, sanatkârane bir usluba sahip ozanlara verilir. Keldibek, Balık, Tımbek, Çoyuke gibi tanınmış manasçılara halk bu sıfatı uygun görmüştür. Sovyetler Birliği döneminde yaşayan manasçılar içinde bu ünvanı sadece Sagımbay Orozbek Oğlu ve Sayakbay Karalay Oğlu alabilmiştir.

2) Gerçek manasçı, Manas destanında geçen olayları iyi bilen ve bu olayları insanlara aktarabilen ozanlardır. Gerçek manasçılar, Manas destanının üç bölümünden birini iyi bilir ve okurlar. Destanın diğer bölümlerini ise kısaltır veya hiç söylemezler. Aslında gerçek manasçılar da büyük manasçılar gibi yeni bir varyant yaratabilirler. Onlar da, destanın bazı bölümlerini, kahramanların karakteristik özelliklerini kendilerine has usluplarıyla anlatırlar. Örneğin, M. Musulmankulov, B. Sazanov, Togolok Moldo, Ş. Rısmendeyev gerçek manasçılardır.

⁵ *Kırgız Sovyet Entsiklopedyası*, c. 4, s. 159

⁶ a.g.e.

3) Vasat manasçılar, Manas destanının bazı bölümlerini bilen ve okuyan kişilerdir. Bu manasçılar destan üzerinde değişiklik yapmazlar. Vasat manasçıların, Manas destanının halk arasında yayılmasında, dinlenmesinde ve tanınmasında büyük rolleri vardır. Bu manasçılar akıllarında tuttukları bölümleri insanların önünde okuyarak insanlara Manas destanını sevdirmiş ve gençleri Manas okumaya özendirmişlerdir.

4) Çırac manasçı ise, Manas destanını söylemeye hevesli ve yetişme çağında olan gençlere verilen bir sıfattır. Bu gençler genellikle büyük Manasçılardan destan söyleme ustalığını öğrenme ve destanda geçen olayları zihinlerine yerleştirme aşamasındadırlar. Çırac manasçılar, Manas destanının kendilerine önemli ve çarpıcı gelen bölümlerini akıllarında tutup, bunları söyleyerek manasçılığa ilk adımı atarlar.

Manasçının Özellikleri

Manasçı ünvanını almış olan bir kimse, Manas destanında geçen ve nesilden nesile aktarılan ortak olayları koruyarak geleneğe bağlı kalır. Ayrıca manasçı, kendi yaratıcılık yeteneğini kullanarak destana yeni unsurlar katar, destanı zenginleştirir. Bu değişiklikler sonucunda yaratıcılığı kuvvetli olan manasçılar, Manas destanının yeni bir varyantını meydana getirirler. Bundan dolayı, Manas destanının her varyantında onu söyleyen manasçının dünya görüşü, uslubu, sanat anlayışı görülmektedir.

Manasçılar, olayların akışını, kahramanların karakter özelliklerini, destanda geçen yer, su, coğrafya adlarını ve toplulukların boy isimlerini ezbere bilirler. Her manasçı bildiklerini tekrar yerumlar ve yeni bir ses, ahenk, hareket ve mimiklerle insanlara aktarır. Geleneğe göre, her manasçı bu mesleğe hazırlanırken metinle beraber bestesini, hareket ve mimiklerini de öğrenir. Bu konuda diğer manasçılardan yararlanır. Manas destanının varyantları kadar besteleri de çeşitlidir. Bestelerin birbirinden farklı yönleri ait olduğu manasçıyı tanıtmaya yarar. Bir sanat eseri, nasıl kendisini yaratan sanatçının özelliklerini aksettirirse, Manas destanının her varyantı da söylendiği devrin siyasi durumunu, dinleyicilerin beklentilerini yansıtır ve manasçının siyasi bakış açısı, sanat kabiliyeti burada görülür. Manasçı, bunlarla birlikte, yaşadığı yerin diyalektik özelliklerini, örf-adetini, yeni coğrafi terimlerini söylediği destana sokar.

Manasçılarda Düş Görme Olayı

Manasçılar, Manas destanını söyleme yeteneklerini bir sebebe bağlamayı uygun görürler. Manas okumaya başlamadan önce hemen bütün manasçılar: "Düş gördük, düşümüzde Manas *daaradı*, onun için Manas destanını okumaya başladım" derler. Bu gelenek nesilden nesile aktarılmıştır. Genç manasçı halkın önüne çıkabilmek, kendini kanıtlayabilmek için böyle bir nedene başvurur. Bütün manasçıların gördükleri düş hemen hemen aynıdır. Buna göre, Manas, Kanıkey, Bakay, Almambet bazen de, Manas'ın kırk çorosu manasçıların düşüne girer. Ayrıca Semetey, Kañçoro, Külçoro gibi Manas'ın oğlu ve savaş arkadaşlarının da düşe girmesi mümkündür. Düşte görülen destan kahramanları, manasçının, insanlara kendilerini anlatmasını isterler. Manasçılar, söylenenleri yerine getirmezlerse, güçlü Manas'ın artık kendilerine yardım etmeyeceğine inanırlar.

Aslında manasçıların düş görme hakkında anlattıklarının çoğu gerçeği yansıtmayan mübalağalı sözlerdir. Örneğin, meşhur manasçı Keldibek'in düşüne giren ruhlar, ona şöyle demişlerdir: "Keldibek, biz senin düşüne girdik. Senden sonra Sagınbay adında manasçı gelecek, onun da düşüne gireceğiz. Daha sonra Tınıbek adlı manasçı gelecek, ona da görüneceğiz." Şüphesiz bu sözler, Keldibek'in kıymetli bir manasçı olduğuna halkı inandırmak için, Keldibek'ten sonra gelen manasçıların uydurduğu sözlerdir. Ayrıca, Keldibek'in değerli bir manasçı olduğunu göstermek için "Keldibek Manas destanını söylemeye başladığında yer titrer, rüzgar çıkar, yayladaki hayvanlar ağıllarına geri dönerlerdi" şeklinde rivayetler de çıkarılmıştır.

Manasçıların, Manas destanını söyleme yetenekleri düşlerine giren destan kahramanlarına değil, alınan eğitime, talime, kabiliyete ve çok çalışmaya bağlıdır. Büyük manasçılar üstün yetenekli ozanlardır. Bu ozanlar daha küçük yaşta çeşitli şiirleri, manzumeleri öğrenirler ve etrafındakilere okurlar. K. Rahmatullin bu konuda şöyle demektedir: "Düş görerek büyük manasçı olunmaz. Aksine manasçı olmak için özen gösterip, çalıştıktan ve eserler vermeye başladıktan sonra düş görülür."⁷ Örneğin, Sagımbay, Manas destanını okumaya başlamadan önce şiir söylemeye yatkın olduğundan, köyler arasında yapılan atışmalarda, düğünlerde, eğlencelerde daima aranan bir kişi olmuştur. Bildiği çeşitli şiirlerden dolayı ona, daha genç yaşta "ırçı" ünvanı verilmiştir.

Manasçılar, bütün vakitlerini destanı öğrenmeye ve iyi bir şekilde icra etmeye ayırırlar. Daha küçük yaşta, meşhur manasçılardan ders almaya, bu manasçıların yanında çıraklık yapmaya başlarlar. Bazı gençler aylarca büyük manasçıların evlerine gidip gelirler. Bazıları ise, bu manasçıların evine yerleşip ona hizmet

ederler ve büyük manasçıların söylediklerini defalarca dinleyip zihinlerine yerleştirirler. Gençlerin, büyük manasçıların okuma ritmine kulakları, hareket ve mimiklerine gözleri alışır. Çıraklık aşamasında olan genç zamanla, gördüklerini ve duyduklarını taklit etmeye başlar. Duyduğu destanın konusunu, kahramanların temel özelliklerini, her manasçının ortak olarak söylediği bölümleri öğrenir. Diğer yönlerini de, kendi şairlik hünerini ortaya koyarak geliştirir. Destanın yeni bir şekil almasını sağlar. Örneğin, Sağımbay Orozbek Oğlu, manasçı Tınıbek'ten ve ağabeyi Alişer'den ders almıştır. Sayakbay Karalayev ise, kıymetli manasçı Çoyuke'nin yanında üç yıl çıraklık etmiştir. Manasçı Şapak da, Naymanbay ve Tınıbek'ten ders almıştır.

Büyük manasçılar, bütün vakitlerini Manas destanının üç bölümünü (Manas, Semetey, Seytek) bütünüyle okumaya verirler. Dinleyicilerin dikkatini çekmek için destanda geçen olayları geliştirip, değişik bir üslupla okumaya çalışırlar. Bir manasçının yaşamının amacı da, geçim kaynağı da Manas destanını söylemektir. Büyük ve gerçek manasçıların irticalen şiir söyleme hünerleri de olmasına rağmen, diğer konularda şiirler söylemeye vakitleri kalmaz. Ayrıca bunlar, olgunluk dönemlerinde vakitlerini, destan söylemeye hevesli ve yatkın olan gençleri yanlarına alıp yetiştirmeye ve kendi tarzlarını, gençlere öğretmeye ayırmaktadırlar.

Manasçıların Manas Destanını Okumadan Önce "Düş Gördüm" Demelerinin Sebebi

Bu konu, *Kırgız Adabiyatı*⁸ nda üç nedenle açıklanmaktadır.

1) Manas destanının bazı bölümlerinde (daha çok eski varyantlarda görülür) İslam dinine aykırı motifler geçmektedir. Örneğin, destanın baş kahramanı Manas, *Çoñ Kazat* sırasında kıldığı namazı yarıda bırakıp savaşa çıkar. Yine, Manas'ın oğlu Semetey'in, on iki yaşına geldiğinde hoca, molla gibi din görevlilerini öldürmesi başka bir olumsuzluktur. Kırgızların *tamırçı*, *emçi*'leri hastaları iyileştirmek, ağrıları geçirmek için hocalar gibi, Kuran'dan ayetler okumak veya gerektiğinde Kelime-i Şehâdet getirmek yerine, destanın baş kahramanları olan Manas, Bakay, Koşoy, Almambet, Çubak gibi kahramanların adlarını dile getirip, onların ruhlarını çağırmaları, İslamiyette bulunmayan bir başka unsurdur. Bu nedenlerden dolayı hocalar, Manas destanını söyleyenlere ve destana karşı büyük bir öfke duyarlar. Manasçılar, mesleklerini din mensuplarının bu eleştirilerinden korumak için, destanı kendi istekleriyle değil, düşlerine giren ruhların baskıları, korkutmalarından dolayı ve ruhlar emrettikleri için okuduklarını söylerler.

8 Bektenov Z., Bayciyev T., *Kırgız Adabiyatı*, s. 145-146, Bışkek 1993.

9 Rahmatullin K.. "Sagınbay Orozbekovdun 125 cıldığına - Manasçılar", *Ala Too* 8-9, s. 54-57, Bışkek 1992

2) Halk arasında yaygın olan bir inanca göre, büyük manasçı olabilmenin ilk şartı düş görmektir. Düş görmeden destanı söylemeye başlayan ozanlara halk itibar etmez. Bu ozanlara *üyrönçük* (çıracak) veya *camakçı* (vasat) manasçı derler. Üyrönçük ve camakçı durumundaki manasçılar da tanınabilmek, kendilerini kanıtlayabilmek ve kendilerine olan güvenlerini arttırabilmek için destan kahramanlarından birini düşlerinde gördüklerini anlatırlar.

3) Tanınmış ilk manasçılardan biri olan Keldibek kendi hünerini, kabiliyetini, manasçılığa olan yatkınlığını düş görmesiyle açıklar. Ondan sonra gelen manasçılar da, sadece ondan miras kalan Manas destanını öğrenmekle kalmazlar, aynı zamanda düş görme meselesini de devam ettirirler. Bu nedenle, manasçılar için "düş gördüm" demek bir gelenek haline gelmiştir. Bunun yanı sıra, manasçı olmayı arzulayan, bütün hayallerini bu destanı geliştirmek üzerine kuran, Manas'ın bütün özelliklerini bilen manasçılar, düş görme meselesine de içtenlikle inandıkları için, düşlerinde destan kahramanlarının ruhlarını görmüş olmaları muhtemeldir. Sonuç olarak, düş görme meselesinin, manasçı olmak için yeterli bir sebep olmadığını söyleyebiliriz.

Manasçılar ve Hayatları

Manasçıların hayatları hakkında yapılan araştırmalar 19. yy. 'ın sonlarına rastlamaktadır.⁹ Daha önce yaşayan manasçıların hayat hikayeleri hakkında elimizde sadece efsanevi bilgiler mevcuttur. K. Rahmatullin'in hazırladığı *Manasçılar*¹⁰ ve R. Z. Kıdırbayeva'nın hazırladığı *Skazitel'skoe Masterstvo Manasçı*¹¹ adlı eserlerde, manasçıların hayatları hakkında bilgi vardır.

Manas destanını ilk defa kimin söylediği bilinmemektedir. Manasçılar da bu konuda kesin bir bilgi vermemektedirler.

Kırgız halkının saygı ve sevgisini kazanmış olan manasçılar insanların gözünde yüce bir mevkiye sahiptir. O kadar ki, Manas destanı için Kuran, onu söyleyen manasçılar için peygamber, misyoner tabirleri kullanılmaktadır.¹² Halk için değeri pek çok olan bu ozanların hayat hikayelerini, destan okumadaki ustalıklarını, yine halkın hafızasında yüz yıllarca yaşamış bilgilerden öğreniyoruz.

10 R. Kıdırbayeva'nın belirttiğine göre (bkz. R. Kıdırbayeva, "Skazitel'skoe Masterstvo Manasçı", s. 10); bu kitapta, ihtilâlden önce ve sonra yaşayan manasçılar hakkında ilk bilgiler verilmiştir. Keldibek, Balık, Tınıbek, Çoyuke, Moldobasan, Canıbay, Akmat, İbray gibi manasçıların hayat hikayeleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

11 Kitapta manasçılar, yaşadıkları bölgelere göre; 1. Çüy'de yaşayan manasçılar, 2. Isık Köl'de yaşayan manasçılar, 3. Tyan Şang'da yaşayan manasçılar, 4. Güneyde yaşayan manasçılar olmak üzere dörde ayrılmışlardır. Ayrıca kitabın sonunda, manasçıların gördükleri düşler anlatılmaktadır.

12 Cakışlıkcıv A., "Manasçı Sagınbay-Uluttuk kayra caraluunun danakeri", *Ala Too I*, s. 89-90, Bişkek 1992

1) Caysaň Irçı

Caysaň Irçı'nın adı Sagımbay Orozbek Oğlu'nun varyantında geçmektedir. Sagımbay Orozbek Oğlu, Manas'ın kırk çorosundan biri olan Casaň Irçı'yı, Manas'ın obasının kurulmasını bile yarım gün durmaksızın okuyan bir kişi olarak tanıtmaktadır. Bu bilgileri değerlendiren araştırmacı M. Auezov, destan kahramanı Manas hakkında ilk manzumeleri çıkaran kişinin Caysaň Irçı olabileceği tahmininde bulunmuştur.¹³

2) İramandın Irçı Oğlu

Rivayete göre, Manas öldükten sonra, onun kahramanlıklarını koşuk şeklinde söyleyen ozanlar çıkmıştır. Bu koşukları Manas'ın kırk çorosundan biri olan İramandın Irçı Oğlu toplayarak hacimli bir eser haline getirmiştir.¹⁴

K. Rahmatullin makalesinde, Irçı Oğlu'nun, Manas'ın kahramanlıklarını anlattığını ve Manas'ın kırk çorosundan biri olduğunu belirtir.¹⁵

3) Toktogul Irçı

Toktogul Irçı da İramandın Irçı gibi, Manas öldükten sonra onun ardından söylenen koşukları toplamıştır. Efsanevi destan kahramanlarından olan Tolubay sınçı ile Ceerence Çeçen zamanında, tahminen 14-15. yy. 'da yaşamıştır.

K. Rahmatullin'in makalesinde ise, Toktogul Irçı'nın, Kırgızlar arasında 500 yıl önce yaşamış olduğu belirtilmektedir.¹⁶

4) Nooruz

Kırgız Sovyet Ensiklopediyası'nda¹⁷ verilen bilgiye göre, 18. yy.'da Nooruz adında bir manasçı yaşamıştır. K. Rahmatullin'in makalesinde ise Nooruz'un (aynı kişi olduğu şüpheli) 13. yüzyılda yaşadığı belirtilir.¹⁸ *Kızıl Kırgız Tarihi*'nda¹⁹ Nooruz'un, Solto Kırgızlarından olup 1752 yılında doğduğu yazılıdır.

¹³ *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası*, c. 4, s. 159.

¹⁴ a.g.e.

¹⁵ Rahmatullin K., "Manasçılar", *Ala Too* 8-9, s. 54-57, Bışkek 1992.

¹⁶ a.g.e.

¹⁷ *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası*, c. 4, s. 159.

¹⁸ Rahmatullin K., a.g.e.

¹⁹ Solmonoyev B., *Kızıl Kırgız Tarihi*, s. 135, Bışkek 1993

5) Muzooke Irçı

19. yy.'ın başlarında yaşamıştır. Sayak Kırgızlarından ve Kayduulat boyundandır. Manas destanını 1792 yıllarında söylediği tahmin edilir.²⁰

6) Keldibek Barıboz Oğlu (1800-1880)

Yaşadığı bilinen en eski manasçılardan biridir. Keldibek'ten önce yaşamış olan manasçılar hakkında sadece rivayetler vardır. Onun hakkında abartılarak anlatılan rivayetler pek çoktur. Örneğin, "Keldibek Manas destanını okumaya başladığında yer titrer, bora çıkar, yayladaki sürü kendi başına köye döner" bu rivayetlerden biridir.

Keldibek, Çüy'ün Cel-Arık köyünde doğmuş, 80 yaşlarında At-Başı'nın Batkak kasabasında ölmüştür. Manas destanını 17-18 yaşında söylemeye başlamıştır. Destanın üç bölümünü de (Manas, Semetey, Seytek) söyleyebilen manasçının, kendinden sonra gelen manasçılara büyük tesiri olmuştur. Keldibek, düşüne bahadır Manas'ın girmesinden sonra destanı okumaya başlamıştır. Ayrıca, onun tabipçiliği de ünlüdür. Çocuğu olmayan kadınları Manas destanını söyleyerek evlat sahibi yapar, ağrıları iyileştirir. Keldibek, Manas destanını okurken çeşitli hareketler ve mimikler yapar.²¹

7) Balık Ooz Bekmurat Kumar Oğlu (1799-1887)

Bir rivayete göre Balık 1793'te doğmuş, 1873'te ölmüştür. ²² *Kırgız Tarih'i*nda verilen bilgiye göre Balık, Sarbagış boyundandır. Keldibek'in yaşadığı devirde yaşamıştır. Talas'ta büyümüş, Çüy'ün Arçaluu köyünde ölmüştür. Balık, 13-14 yaşında Manas destanını okumaya başlamıştır. 20 yaşında Manas üçlüsünü tamamen okumayı başarmış, daha sonra da bunu meslek haline getirmiştir. ²³

Balık'ın hayatı hakkında *Kırgız Adabıyatı*'nda²⁴ şunlar yazılıdır:

"... Balık, Çoñçarık boyundan çıkmıştır. Bu, Sarbagış boyunun bir koludur. Bu boydan çıkan Koco, Kökül, Tolubay adındaki üç babanın çocukları, Esengul beyinden baskı gördükleri için Talas'a göçmüşlerdir. Kökül'ün oğlu Kurmanbek, onun oğlu Kumar, Kumar'ın oğlu Balık (Bekmurat)tır. Bekmurat'ın ağzı balık ağzına benzediği için "Balık" lakabını almıştır.

²⁰ a.g.e.

²¹ Rahmatullin K., a.g.e.

²² Kızırbayeva R. Z., *Skazitel'skoe Masterstvo Manasçı*, s. 14, Frunze 1984.

²³ *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası*, c. 1, s. 159

²⁴ Bektenov Z., Bayciyev T., *Kırgız Adabıyatı*, s. 147-148, Bişkek 1993.

Balık, küçük yaşta yetim kalmış, geçimini sağlamak için ırgatlık yapmıştır. Yaptığı her işte başarılı olan Balık, ustaca havan döver, darıları çabucak saçardı. Kardeşleri ona, "ırgatlığı bırak, başka bir işle uğraş" dediklerinde o, "ben terleyerek, hakkını vererek para kazanmayı severim" derdi. Balık ırgatlık yaptığı zamanlarda, Kırgızları Kokon hanlığı yönetmekteydi. Bu hanlık, Oluya Ata'dan (şu anda Cambıl) vergi toplamakta ve halkı ezmekteydi. Talas'taki Kırgızların yaşlıları, aralarında anlaşıp Balık'ı hediye olarak beye hizmet etmesi için vermeyi uygun görmüşlerdi. Balık, beyin yanında çalışkanlığıyla beğeni kazanmıştı. Onu, çobanların başına geçirmişler. Balık, Naymangan'a koyun götürdüğü bir gün, Manas destanını söylemiş ve buradaki büyük beyin gözüne girmişti. Beyin isteği ile bey için övgü dolu şiirler söyledi. Bey de ona, at ve giyecek verip, Talas'taki Acıbek, Bürgö gibi büyüklerin himayesine göndermişti.

Balık, sanatkârane üslubu ve akıllılığı ile kısa süre içinde bütün Talas'ta tanındı ve saygı kazandı. Acıbek ile Bürgö adındaki beyler Balık'a danışmadan bir işe girişmezlerdi. Halkı Balık yönetir hale gelmişti. Zamanla Balık'ın sanatkârlık yönü ağır basmış ve usta bir manasçı olmuştu. Şöhretini bütün Kırgızlar duymuştu. Solto'un beyi Balık'ı yanına çağırdığında, Balık büyüdüğü yeri ve halkını bırakmadı. İki yıl geçtikten sonra, Baytik tekrar elçi gönderdi. Balık Talas'taki halkın iznini alıp Çüy'e geçti. Baytik ölene kadar, Balık onun yanında kaldı. Baytik öldükten sonra Balık da Koçkor'a geçti. Burada üç yıl kaldı. Şamen adındaki beyle karşılaşınca tekrar Çüy'e döndü. Kalan ömrünü burada geçirdi."

Beylerin yaptığı haksızlıkları yakından gören Balık'ın çeşitli siyasi olaylara katıldığı da olmuştur. Kokon hanlığının Pişpek'teki beyinin halka zulüm yaptığını gören Balık, bu beye karşı halkı ayaklandırmada ve onu öldürmede büyük rol oynamıştır.

Balık, Manas destanını genç yaşında söylemeye başlamıştır. Bu dönemde çeşitli manzumeleri, lirik şiirleri de okumaktadır. Balık, destanda geçen olayları birilerinden dinlemiş gibi aktarmaz. Aksine, sanki kahraman Manas'ın yanında bulunmuş, olayları kendisi de yaşamış gibi tasvir eder. Destan kahramanlarını da aynı şekilde canlı birer varlıktan söz edencesine anlatmaktadır.

Balık, Kırgız şeceresini Manas destanına bağlı kalarak söylemiştir. Yine Kırgız tarihine bağlı kalarak söylediği hikaye, efsane, şecereleeri yanında, *Er Töştük*, *Kan Şırdak*, *Kıpçaklar'ın Er Tabıldı-Calgızı*, *Çinlilerin Kıl Muruttuu Kocacaş'ı*, *Sen-Sarınçı*, *Men-Bököy* gibi destanları vardır. O, destanları okurken konularına göre bestelerini de değiştirdi... Balık, nazım şeklinde *Otorkan* adındaki hacimli hikayeyi de söylemişti.²⁵

Balık'ın eserleri tam olarak araştırılmamıştır.

25 *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası*, c. 1, s. 159.

8) Naymanbay

Naymanbay Balık'ın oğludur. Balık'tan sonra yetişmiş büyük manasçılardan biridir. Naymanbay üzerine henüz araştırma yapılmamıştır.

9) Dıykanbay

1870 yıllarında doğmuştur. Bugu Kırgızlarındandır. Hayatı zorluklarla geçen Dıykanbay, devrinde Semetey'i en iyi söyleyen manasçılardandı. ²⁶

10) Tınıbek Capi Oğlu

Kırgız Adabiyatı'nda²⁷ verilen bilgiye göre, Tınıbek 1846 yılında Isık Köl'ün Teskey tarafındaki Kaynar köyünde doğmuştur. 1902 yılında Narın'ın Tuyuk kaşabasında ölmüştür. Tınıbek'in babası Capiy fakirdir. Bu nedenle Tınıbek çocukluğunu ve gençliğini avcılık yaparak geçirmiş, babasına yardımcı olmuştur. Tınıbek, 25 yaşına geldiğinde bütün Kırgızistan'da tanınmıştır. K. Rahmatullin'in makalesinde, bu devirde yaşayan beylerin bir toplantısında Tınıbek'in hiç dinlenmeden bir ay Manas destanını söylediği belirtilir. ²⁸ Yine bu dönemde beyler tarafından çağrıldığı bir boylar toplantısında Tınıbek başkan seçilir. Tınıbek, Manas destanını söylemeye başlamadan önce diğer büyük manasçılar gibi her türlü manzumeyi söyleyebilir, eğlencelerde, toplantılarda aranır. O, çalışmayı seven, alçak gönüllü, adil bir kişiliğe sahipti. Onun büyük manasçı olmasının en önemli sebeplerinden biri Çoñbaş, Keldibek, Nazâr gibi meşhur manasçılardan öğrenim almasıdır. Ayrıca Balık'ın yanında kalıp çıraklık yapması da yetişmesinde büyük bir etkidir.

Manas destanını kimlere öğretiyorsunuz? şeklindeki bir soruya Tınıbek; "Benim söylediklerimi yazanlar var. Öğrencilerim, Sagımbay, Kalıgul, Togolok Moldo, Kasımbay, Baybağış, Kocoberdi, Doñuzbay, Cakıp" cevabını vermiştir. ⁹ Tınıbek'in en büyük arzusu öldükten sonra kendi neslinden birinin Manas destanını söylemeyi devam ettirmesiydi. Bu nedenle oğlu Sooronbay ile yeğeni Baybağış'a Manas destanını söylemeyi öğretti. Fakat bir süre sonra "Yavrum Sooronbay, sen bu konuda yetenekli değilsin, Baybağış iyi bir manasçı olacaktır" demiştir. Tınıbek'in torunu Aktan Tınıbekov da meşhur halk ozanlarından biri olmuştur.

Tınıbek, Karakol'a gidip babası Capiy'ın çağrıldığı işte çalıştı. Bol kazanç sağladı. İki üç gün Karakol'da kaldı. Evine dönerken yolda kendi kendine Manas'ı

26 Solmonoyev B., *Kızıl Kırgız Turtlu*, s. 167, Bişkek 1993.

27 Bektenov Z., Bayciyev T., *Kırgız Adabiyatı*, s. 148, Bişkek 1993.

28 Rahmatullin K., *a.g.e.*

söyledi. Yolculuk yapan bütün insanlar ona katılır, Tınıbek'in kaldığı yerde onlar da kalırdı. Tınıbek'in iki gün bir gece söylediği Manas destanını dinlerdi. Tınıbek evine döndüğünde tekrar avcılığa başladı. Evde Manas okumazdı, yaylaya çıktığında kendi kendine okurdu. İki yıl böyle geçti. Tınıbek'in Manas söylediği babası Capiy'ın kulağına gitti. Tınıbek uykusunda Manas söylediği sırada annesi, babası ve akrabaları onu dinlerlerdi.

Bir gün halkı toplayan, akrabaları çağıran Capiy, oğlu Tınıbek'e Manas destanını söyletti. O gün tan sökene kadar söyleyen Tınıbek, yoruldu ve bir gün, bir gece dinlendi. Tınıbek'in manasçı olacağını anlayan Capiy düşünüp taşındı: "Oğlumu büyük manasçıların yanına göndereyim. Onların yanında çıraklık yapsın. Büyük manasçıların karşısına çıkıp göstereyim ve yavrumu yetiştirip halkın önüne çıkarayım" dedi. Oğlunu Çoñbaş adındaki manasçıya gönderdi. Çoñbaş Kırgızların en büyük manasçılarındandı. "Çoñbaş'ın söylediği destan" dendiğinde halkın aklı başından giderdi. Tınıbek, Çoñbaş'ın yanında iki ay kaldı. "Çoñbaş'tan Manas öğrendim" diyerek geri döndü. Manas'ın bazı bölümlerini söylemeye başladı. On beş gün kadar avcılık yaptı. Daha sonra tekrar Çoñbaş'ın yanına gitti ve onun çırağı oldu. Üç ay sonra geri döndü. Isık Köl'de yaşayan manasçı Akılbek ve Keldibek'in yanına gitti. "Çoñbaş'ın manasçılığı daha üstün" diyerek geri döndü. Tınıbek, manasçı Balık'ın yanına da gitti. Ona da Manas destanının tarihi hakkında sorular sordu. Pek çok bilgi edindi. Böylece Tınıbek zamanında yaşamış olan bütün büyük manasçıları görmüş, bazılarında ders almış, bazılarının yanında çıraklık yapmış oldu. Tınıbek'in, Isık Köl'de yaşayan manasçı Nazar'la atışması onun şöhretini artırmıştı. Bir iddia sonunda Tınıbek'i Karakol'a çağırdılar. Nazar ile atıştırdılar. Bu manasçılardan Manas'ın ölümünden başlayıp Manas'ın kümbetinin yapılmasına kadar olan bölümü söylemesini istediler. Nazar destanı yarım gün okudu. Manas'ın kümbetini Nadir adında bir ustanın yaptığını söyledi. İkinci gün destanı Tınıbek okudu. O da yarım günde bitirdi. Tınıbek, kümbeti Naymanbay'ın üst tarafında Anciya'nın önünde oturan şeyhin yaptığını söyledi. "Manas'ın kümbeti evliya veya şeyh tarafından yapılmasaydı bu kadar uzun süre nasıl ayakta kalırdı?" diye bir sonuca varıldı ve Tınıbek kazandı. Bundan sonra büyük beyler, ağalar Tınıbek'i yanlarına çağırıp bir iki ay Manas destanını okuttular. Şabdan, Baytik, Özbekler Tokmok'ta Sooronbay'ın bağında toplanıp, onu çağırıp 30 gün ona Manas söylettiler. Bazıları Tınıbek'e "Tınıbek, Manas destanını nasıl söylemeye başladın? Kimden öğrendin?" diye sordular. "Ben Manas'ı pek çok kişiye sorarak ve ulu adamlardan dinleyerek öğrendim. Fakat söylerken kendim de olayların içindeymişim gibi oluyorum. Bazı yerleri gözümün önünden geçiyor."

Manasçı Keldibek gibi Tınıbek de düşünde bahadır Manas'ı gördükten sonra destanı söylemeye başlamıştır. Tınıbek'in düşünü, oğlu ve torunları nesilden nesile

aktararak günümüze kadar gelmesini sağlamışlardır. *Kırgızdar*²⁹ kitabında Tınıbek'in, nasıl bir düş gördüğü ve meşhur olduğu şöyle anlatılmıştır: "18 yaşında olan Tınıbek, babası Capiy ile Isık Köl'ün Bir Kulak kasabasına gelir ve burada Toyana adında bir kız için şiir söyler. Daha sonra buradaki ırgatların yanında uykuya dalar. Tınıbek kapının önünde atının yanında uyuduğu sırada düşünde, Bir Kulak kasabasının batı tarafında kalan yerde, göl kenarındaki tepelerde, yüksek bir ata bindiğini, eline kılıç, tüfek, kargı almış olduğunu, ulu ve heybetli bir çok adam arasında yol aldığını görür. Korkar ve şaşırır. Etrafında bulunan adamlar içinde güzel bir ata binmiş, üzerinde deve derisinden boz cepken olan, gözünden ateş çıkan, alnı yayık, burnu biçimli, kızıl bıyıklı, dudakları ince, orta boylu bir delikanlı onu, "Hey Tınıbek beri gel, bu tarafa gel!" diyerek yanına çağırır. "Seni buradaki adamlarla tanıştırayım. Bunlara iyi bak ve zihnine yerleştir" diyerek önünde duran sıra halindeki topluluğu gösterir. Buradakileri şiir söyleyerek Tınıbek'e tanıştırır. Bunlar, başta Manas olmak üzere Bakay, Külçoro, Kançoro, Çubak gibi büyük kahramanlardır. Delikanlı daha sonra, "Şuradaki kalabalık ordu Konurbay'ın ordusudur. Bizi buraya kadar kovaladılar. Şimdi onların karşısına çıkacağız. Onlardan kaçmayacağız" der ve devam eder". Tınıbek, yarın senin kaldığın yerde kara koyun kesilecek. Onu bahadır Manas'ın ruhuna ithaf et. Koyun kesen insanlara da Manas'ı anlat. Eğer Manas'ın kahramanlıklarını anlatmazsan ruhlardan yardım göremezsin." Delikanlı daha sözünü bitirmeden, bahadır Manas ona bakıp "Ey Tınıbek, bizim yaptıklarımızı unutma, herkese anlat!" der. Tınıbek "tabii bahadır, anlatırım" der ve gözlerini yere indirir. Bu sırada "Yürüyün! Ordunun karşısına çıkacak vakit geldi" diye bir ses duyulur. Zurna çalar. Ordu heybetle tozu dumana katarak bir anda gözden kaybolur. Tınıbek birden uyanır. Atının yanında olduğunu, yattığı yerde terlediğini görür. Bütün kuvveti tükenmiş, yorgun düşmüştür. Atını otlatmak için, daha teri kurumadan yaylaya götürür. Yüreği hızla çarpar, heyecanı yatışmaz. Ortalık ağardığında düşüne giren tepeye gidip bakmak ister. Oraya vardığında, tepenin etrafında tandır gibi açılmış olan atın ayak izlerini görür. Düşünde kendi durduğu yere doğru yürür. Burada da kendi yalın ayak izlerini görür. Çizmesini çıkarıp ayaklarıyla buraya bastığında ayak izlerinin birbirine ne kadar benzediğini farkederek. Oturup Kuran okur. Dua eder. Tepenin etrafındaki bu izleri görünce çok şaşırmıştır. Daha sonra, ırgatlar ile vedalaşıp yola çıkar. Uykusu geldiğinde dayanamaz. Atını salıverir. Kızıl suyun kenarında uykuya dalar.

Öğle üzeri "Ey Tınıbek, kalkmıyor musun?" diye bir ses duyulur. Birden yerinden doğrulan Tınıbek, etrafına bakınır. Fakat hiç kimseyi göremez. Atına atlayıp Şalba'da evi olan ırgatçıya gider. Burada oturup kımız içer. Gençler ona "bahadır sen kimsin, nereye gidersin, kimin evladısın?" diye sorarlar. Tınıbek

29 Cusupov K., *Kırgızdar I*, s. 521-530, Bişkek 1993.

kendinden bahsettikten sonra, yiğitler; "bir hünerin var mı?" derler. Tınıbek, "bahadırlar, isterseniz Toyana'yı tan ağarıncaaya kadar söylerim, fakat önce biraz dinleneyim, yorgunum" der. "Yook, biraz söyle, eğer güzel söylersen senin için koyun keseriz, daha fazla söyletiriz" derler. Israr eden yiğitleri kara cübbeli, uzun boylu bir yaşlı, "delikanlılar bu çocuk Toyana'yı bildiğine ve sabaha kadar okuyacağını söylediğine göre, neden bir koyun alıp kesmiyorsunuz? Daha sonra da büyük bir evde toplanıp bütün gençleri çağırırsanız hem et yeseniz, hem de bu oğlanın Toyana'sını dinleseniz ya! Yarın da koyunun sahibinin işlerini hep beraber yapsanız olmaz mı?" der. "Olur, olur, amcamız doğru söylüyor, Tokom'un evini temizleyip, kilim serelim, orada oturalım." derler. Bir koyun getirirler. Kara koyunu görünce Tınıbek düşünüyü hatırlar. İçinden, bu koyunu Manas bahadırın ruhuna ithaf ettim der. Yiğitler evde toplandıktan sonra "bahadır, hünerini şimdi göster!" derler. Tınıbek "Toyana'yı söyleyeceğim" dediğinde arka taraftan biri, "Ey Tınıbek, Manas bahadırı söylemeyecek miydin?" diye sorar ve onu dırter. İki yanına bakınan Tınıbek kimseyi göremez. Toyana'yı söylemeye hazırlandığında tekrar aynı ses "bahadırı oku!" der ve dırter. Tınıbek tekrar etrafına bakınır, kimse yoktur. Tınıbek'in bu durumunu kimse farketmez. Tınıbek sıkılır. Manas destanını bilmediğinden söylemek istemez. Bildiğini söylemek istese, arkasından biri buna izin vermez. Yere çöküp "içinden çıkılmaz bir haldeyim" diyerek ter döker. Yiğitler "Hayi bahadır, sen ne zaman söylemeye başlayacaksın? Tan sökecek, yoksa bizi kandırıyor musun?" derler. Tınıbek dayanamayarak "Manas'ı okuyacağım" der. Yiğitler; "vay, vay büyük destandan başlamak istiyor, iyi, söyle!" derler. Sabırsızlanan topluluk karşısında Tınıbek gözlerini yumarak "aa" diye bağırır ve Manas destanını okumaya başlar. Fakat ne söylediğini kendi de bilmez. Et pişirecek kadar bir süre okur. Daha sonra olduğu yere yığılır. Oturanlar "Amca, şu zayıf genci söyletelim derken öldürecektik herhalde! Yoksa bu ermiş mi?" diyerek gülüşürler. "Bırakın çocuklar bu zavallıyla alay etmeyin!" Etinizi yiyip dağılın" der. Toktosun eti çıkarıp onlara dağıtır. Tınıbek'i uyandırmaya çalışır. Uyandıramaz.

Sabahleyin Tınıbek dinlenmiş bir halde kalkar, fakat yüzü sararmış, vücudu katılaşmıştır. Toktosun "yavrum, sana ne oldu? Okurken düşüverdin, ne zamandır böyfesin?" diye sorduğunda "Ey amca bana birşey sormayın" der. Utanarak atına atlar ve oradan uzaklaşır...

Tınıbek'in, gördüğü bu düştten sonra Manas söylemeye başladığı rivayet edilir.

Tınıbek evinde kaldığı zamanlarda Manas destanını okumadığı için kendi okumasını kendisi özlerdi. Böyle zamanlarda bütün köy halkını toplayıp destanı okurdu.

1898 yılında Narın bölgesinin beyi "Manas" ve "Semetey" bölümlerini Tınıbek'ten yazıya geçirmesini istedi. Tınıbek, Semetey destanından bazı bölümleri yazıya geçirdi. Diğer bölümleri ise yazıya geçirmek zor olduğundan vazgeçmişti. Onun yazıya geçirdiği Semetey, Kazan basımevinde Arapça harflerle basıldı. 1925 yılında Moskova'da Arap harfleriyle Kırgızca basılan kitapta "Semetey'den bir bölüm, Tınıbek'ten" ifadesi, bu metnin manasçı Tınıbek'e ait olduğunu göstermektedir.³⁰

11) Nazar Bolotov

Nazar, 1835 yılında, Isık Köl'ün kuzeydoğu sahillerinde bulunan Sarıkamış yöresinde doğmuştur. 58 yıl yaşamıştır. Nazar da, devrinin ünlü ozanları ve manasçıları Soltobay ve Akılbek gibi meşhur olmuştur. O, zamanının tanınmış semeteycilerindendir. Rivayete göre, Nazar'ın gür ve güzel sesi vardı. Koco aksakalın anlattıklarına göre, Nazar, Çoncergeze'de destan okumaya başladığında, Kerege-Taş alçağından geçen yolcular kulaklarına gelen sesin Nazar'ın sesi olduğunu hemen anlarlardı (bu mesafe 4 km kadarmış). Yine bir gün Nazar, Kızıl-Kiya belini geçerken destan söylemeye başlamıştı. Kuturgan Bulak yaylasında oturan Cürgen, onun uzaklardan gelen sesini duyduğunda hemen bir koyun kesilmesini ve Nazar geldiğinde bunun hazır olmasını istemişti.³¹

12) Akılbek

Kızıl Kırgız Tarihi'nda³² manasçı Akılbek ve Kalmırza hakkında bilgi vardır. Akılbek, Isık Köl'de 1860 yıllarında doğmuştur. Sayak Kırgızlarındandır. Manas destanını okumasıyla meşhur olmuştur. Hayatı zorluklarla geçen Akılbek okuma yazma bilmezdi.

13) Kalmırza

1868 yıllarında doğmuştur. Fakir olmuştur. Manas, Semetey destanlarını okumuştur.

³⁰ *Kırgız Sovyet Ensiklopedyası*, c. 4, s. 159.

³¹ Kızırbayeva R. Z., *a.g.e.*, s. 20.

³² Solmonoyev B., *a.g.e.*, s. 167.

14) Çoyuke Ömür Oğlu (1880-1925)

Kırgız Adabiyatı'nda³³ verilen bilgilere göre, Çoyuke Isık Köl'ün Türgön köyünde doğmuş, 1925 yılında 45 yaşında ölmüştür. Çoyuke'nin babası ve akrabaları fakir olmuşlar, zenginlerin yanında çalışmışlardır. Çoyuke Manas destanını söylemeye başlamadan önce babasının Kesenbay adındaki kardeşinin yanında kalmış, At Başı, Narın taraflarına gitmişti. Kardeşi Aziz, Çoyuke'nin zayıf, kuru, uzun boylu, kızılca bir adam olduğunu belirtir. Çoyuke bayramlarda, Manas destanını okuma yarışmalarında sık sık ödüller alırdı. Yine, kardeşi Aziz'in anlattıklarına göre, Çoyuke, Er Töşkük, Canış- Bayış, Curyoryu gibi destanları da bilirdi. Aziz, kardeşi Çoyuke'nin okuduğu Manas destanının varyantının yazıya geçirildiğini fakat, bunun nerede olduğunu bilmediğini söyler. Kerege-Taş'ta yaşayan Koco Ukyorova, Çoyuke'yi dinlemiş ve onun Manas destanını okumasının Akılbek ve Tınıbek'ten daha iyi olduğunu söylemiştir. ³⁴ Bu dönemde Manas destanını söylemeye başlayan Çoyuke, Manas'ın kümbetini görmek için Kenenbay'dan kaçıp Talas'a gelmişti. Kümbeti gördükten sonra Talas'ta kaldı. Beş altı yıl Manas destanını okudu. Bu yolculuktan geri döndükten sonra, Kakşaal'a gidip orada üç yıl kaldı ve tekrar Isık Köl'e döndü. 1916 yılındaki ayaklanmada halk ile beraber Çin'e kaçtı. Burada karısı ve çocuklarını kaybeden Çoyuke, tek başına geri döndü. Akılbek adındaki büyük manasçı Çoyuke'nin hocası olmuştu. Çoyuke 20 yaşına geldiğinde Manas üçlüsünü tam olarak söylemeyi başardı. O, Bakay'ın hikayesini anlatırken dinleyen halkı ağlatırdı.

15) Togolok Moldo (Bayımbet Abdrahman Oğlu) (1860-1942)

Togolok Moldo, Narın'ın Kurtka köyünde doğmuştur. Fakir bir ailenin çocuğu olan Togolok Moldo'yu büyük babası Muzooke büyüttü. Muzooke meşhur ozandır. Togolok Moldo şiir sevgisini ve demokratik siyasi görüşlerini büyük babasından öğrenmiştir. Togolok Moldo 12 yaşına kadar Muzooke'den ders alır. Daha sonra büyük babası ölür. Küçük yaşta olmasına rağmen alçak gönüllü ve hisleri kuvvetli olan Bayımbet dini mektebe yazılır. İki üç yılda okuma yazma öğrenir.

Bir gün Bayımbet'in köyüne büyük manasçı Tınıbek gelir. Gece gündüz Manas destanını söyler. Küçük Bayımbet gözünü ayırmadan gece gündüz Tınıbek'i dinler. Okunan destanı merakla dinleyen Bayımbet, artık Tınıbek'ten ayrılmaz. Tınıbek onu evine getirir. Bir yıl burada kalır. Onun söylediklerini öğrenir. Tınıbek küçük çocuğun dikkatle dinlediğini ve destanın bazı bölümlerini ezberlediğini

³³ Bektenov Z., Bayciyev T., *a.g.e.*, s. 150.

³⁴ Kıdırbayeva R. Z., *a.g.e.*, s. 22.

görünce "Topaç gibi Togolok Moldom'da iş var!" diye onu sever. Bundan sonra Bayımbet "Togolok Moldo" lakabını alır.

Bayımbet, sadece Manas destanını öğrenmekle kalmaz, gençlere şiir, kızlara koşuklar yazar ve öğretir. Halk arasında söylenen hikmetli sözleri öğrenip bunları bir sıraya koyar ve yazıya geçirir. Kalemî güçlü olan Togolok Moldo kayınıyla evlenmeye razı olmayıp evine kaçan Kaptagay'ın kızı üzerine bir koşuk yazar. Bu şiir dilden dile dolaşır halk arasında söylenmeye başlar. Böylece Togolok Moldo'nun şöhreti her yerde duyulur. Yazdığı şiirlerin konularını her zaman sosyal hayattan, yaşanan olaylardan alan Togolok Moldo, Sovyet hükümetini övücü şiirler de yazmıştır. Bu nedenle hükümetten ödül almıştır.

Togolok Moldo, sadece halk şairi değil aynı zamanda büyük bir manasçıdır. O, kendi söylediği Manas destanını yazıya geçiren ilk manasçılardandır.

Togolok Moldo, Tımbek'in yanı sıra Sagımbay'dan da etkilenmiştir. Manas destanında *Çoñ Kazat'ı*, *Balalık Çağı'nı* ve diğerleriyle beraber "Semetey'i" yazıya geçirir. Onun en önemli özelliği, söylemek istediğini uzatmadan kısa ve öz bir ifadeyle söylemesidir. Togolok Moldo dili iyi kullanan, sanatkârlığı tartışılmaz bir ozan olduğundan, olayları anlatışı ve kişileri tasviri hiç bir manasçıya benzemez. Kahramanların psikolojik yönlerinin tasvirinde ise Tımbek ile Sagımbay'ın uslubuna yaklaşmaktadır.

Togolok Moldo'nun Manas'ı ve diğer eserleri Kırgız halk edebiyatının hazinelerindendir. Sovyet hükümeti için *Biz dayarbiz*, *Armiyaga arnaylı*, *Cetişkenbiz*, *ceñebiz*, *Öskön çak*, *kayrattu kün* gibi şiirleri yazmıştır.

Togolok Moldo'nun ünlü bir ozan ve manasçı olmasının sebebi aldığı eğitime bağlıdır. Kendisini yetiştirmesini bilen Togolok Moldo, Tatarca, Kazakça, Çağatayca çıkan kitapları okur ve bilgisini arttırmıştır.

Togolok Moldo ilk eserlerini 17-18 yaşlarında vermeye başlar. Kendi yazdığı bir dörtlükte şöyle der,

On sekizime bastığımda
Ozan oldum duyulup,
"Manas"ı öğrendim
Tımbekten ders alıp.

Ozan ilk şiirlerini sevgi konusunda yazmıştı. *Kara köz*, *Ak kelin*, *Ürpükan* gibi meşhur şiirleri vardır. Togolok Moldo'nun yetenekli bir ozan olmasına ve meşhur olmasına rağmen yaşadığı dönemde onun kıymeti bilinmemiştir. Örneğin, doğum yeri Kurtka'dan Cumgal'a, oradan Çüy'e gitmiş, her türlü işte çalışmak zorunda kalmıştır.

Togolok Moldo kendisi gibi, halkın çektiği ızdıraba, bey ve ağaların zulmüne karşı şiirler yazmıştır. Bunlar, *Tezek-Togay elderine, Kabırgama taş battı. Manaptardın zalimdiği*'dir.

Togolok Moldo, Kırgız tarihini de iyi bilir. Bu nedenle, pek çok malzeme topladıktan sonra Kırgız şecere şiirini yazmıştır. Onun *Telibay tentek, Ceti taz menen ceke taz, Kempir, çal, Babırgan* gibi şiirleri buna örnektir. Didaktik şiirleri *Karkıra menen tülkü, Bödönönün tülkünün aldagani*'dir. Kadınlar için *Çalga bergen kızdın armanı, Atkantañ menen Cüygönbay, Ayaldar azattığı* şiirlerini yazmıştır. Kırgız tarihi hakkında yazdığı bazı önemli eserler, *Kırgız tarıhı* (48 sayfa), *Kırgız tarihuna baylanıştuu ulamalar* (42 sayfa), *Tarıh, Tüpkü atalar* (29 sayfa), *Uruunun bölünüştörü* (952 sayfa) Kırgız İlimler Akademisi'nde bulunmaktadır. Manas ve Semetey hakkında yazdıklarında, Kırgızların en eski ecdadından başlar ve onların sayısını tam olarak verir. Destan kahramanlarının silahlarını, atlarını, çeşitli eşyalarını ayrıntılı bir şekilde anlatır.

Togolok Moldo verdiği eserler arasında, kendisinin okuyup yazıya geçirdiği *Cañıl Mirza, Şırdakbek, Er Eşim, Taylak baatur, Mendirman* destanları da Kırgız edebiyatının en kıymetli eserlerindendir.³⁵

Togolok Moldo Manas destanının içinden *Çoñ kazat, Kiçi kazat, Manastın aşı* bölümlerini ve "Semetey", "Seytek" destanlarını yazıya geçirip Kırgız İlimler Akademisi el yazmaları bölümüne vermiştir.

Genel olarak manasçıların büyük bir bölümü düş gördükten sonra Manas destanını söylemeye başlarlar. Togolok Moldo ise, düş görme meselesi hakkında hiç bir bilgi vermez. Sadece destanı kimden öğrendiğini, talim aldığını söyler. Bir gelenek haline gelen düş görme meselesi yerine, Togolok Moldo destana, Manas'ın tarihini anlatarak ve Manas destanını söyleyen³¹ manasçının adlarını anarak, kimin kimden öğrendiğini belirterek başlar. O, adı geçen manasçıların çoğunu tanımış, dinlemiş ve onlardan ders almıştır. Togolok Moldo'ya göre bir manasçı, manasçılığı veya Manas destanını söylemeyi büyük bir manasçıdan öğrenmelidir. Bunun dışında bir manasçının yetiştirilmesi ona göre mümkün değildir.

Togolok Moldo önceleri semeteyci olarak tanınmıştır. Çünkü Manas üçlüsünden Semetey bölümünü en iyi bilenlerden biridir ve onu başarıyla söyler. Togolok Moldo ile Sagımbay, Tınıbek'in öğrencisi olduklarından, bu iki manasçının metinlerin karşılaştırmaları yapılmaktadır. Örneğin, *Manastın Kanıkeyge Üylönüşü, Almambettin Kelşi, Közkamandardın okuyası, Kökötöyün Aşı, Altaydan Ancıyanga köçüü, Samarkandan Talaska köçüü* gibi herkesin bildiği, Sagımbay Orozbek Oğlu'nun da söylediği fakat, Manas destanı için söylenmesi ve

35 Kayıpov S., *Togolok Moldo - İzildirilür Eskerütülür*, s. 18-35, Bişkek 1991.

bilinmesi gereken temel olaylar niteliğinde olmayan bu bölümler, Togolok Moldo'nun varyantında yoktur. Fakat, Manas destanının temel olaylarından kabul edilen *Çoñ Kazat*, *Kiçi Kazat*, *Manastın balalık çağı* gibi bölümleri Togolok Moldo, kendine has bir üslupla ve başarıyla söylediği için, onun metni yeni bir varyant sayılmaktadır.

Bütün manasçıların yaptığı gibi Togolok Moldo da Manas destanına başladığında, önce Manas'ın atalarını dile getirir. Manas'ın atalarını ve onların özelliklerini anlatmada, Togolok Moldo diğer manasçılardan daha başarılıdır. Bazıları sadece Manas'ın yedi atasını sayarken, bazıları birkaçını anmakla yetinirler. Togolok Moldo'nun gösterdiği şecerenin, tarihi metinlerle kanıtlanmasa da, diğer varyantlarla karşılaştırıldığında doğruluğu anlaşılır. Togolok Moldo'nun bir başka özelliği, Manas'ın atasının Türk'ten çıktığını göstermesidir. "İlk atası Türk isminde olan bahadır, halkına ve çocuklarına bahadırılığı miras olarak bırakmıştır"³⁶ şeklinde bir ifadeyle başlayarak bunu anlatır. Türk'ün Manas'a gelene kadar olan çocukları ve torunlarını sırayla sayar.

Sagımbay Orozbek ise, Manas'ın atasını Töböy han olarak tanıtır. Togolok Moldo, Manas'ın ecdadını anlattıktan sonra, Kırgızların dört tarafa dağıldığını belirtir. Bu motif, Sayakbay Karalayev'in varyantında da geçer. Togolok Moldo'nun varyantında Kırgızların dağılışına sebep olarak Manas'ın doğumu gösterilir. "Türkistan adındaki yerde Türk adında bir çocuk doğacak. Bu çocuğun ünü her yana yayılacak. Kılıcını alıp atına atladığında kimse karşısında duramayacak. Çin'i yerle bir edecek. Halkını yok edecek. Onun torunları soylu olacak. Torununun adı Manas olacak".³⁷ Togolok Moldo'nun varyantının bir başka özelliği, Manas'ın kırk çorosunu tam olarak ve her birinin görevini, temel özelliklerini ayrıntılı biçimde anlatmasıdır. Bunun yanı sıra, kırk başbuğunun da isimlerini vermektedir. Sayakbay Karalayev ve Sagımbay Orozbek'da ise kırk çoronun isimleri bulunmakla birlikte kırk başbuğunun isimleri yoktur.

Manasçının aldığı eğitim, ortaya koyduğu esere yansıdığından, Togolok Moldo'nun eserlerinde geleneksel Kırgız örf ve adetlerine uymayan motifler görülebilmektedir. Örneğin, Koñurbay, Şoday'ı gönderip Manas'ı çağırır. Koñurbay, Manas'ı görünce eline sarılıp öper. Bu adet Kırgızlar'da bulunmamaktadır. Yine, Togolok Moldo'nun varyantında arkaik sözlerin bulunduğu ve güney diyaleğinin etkisi olduğu görülür. Örneğin, *parvona*, *kalta*, *aptova*, *bayrak* gibi güney diyalektlerinde kullanılan kelimeler; *uvazir*, *mırşap*, *zardal*, *kasida* gibi sözler, güney şivesiyle yazılan kitaplarda kullanılmış ve ozanın diline yansımıştır. Ayrıca, onun yaşadığı devirde hüküm süren Sovyet sisteminin

³⁶ a.g.e., s. 57 (bkz. dip not)

³⁷ a.g.e., s. 61 (bkz. dip not)

özellikleri de manasçını diline tesir etmiştir. Togolok Moldo'nun eserinde Rusça kelimelerin görülmesi, bunun en güzel örneğidir. *Kanton, porum, tilgirem (telegramma), çabadan (çemodan)* gibi çok kullandığı kelimeler bunlardan bazılarıdır. Sayakbay Karalayev ile Mambet Çokmorov'un varyantlarında da batı dillerinden giren bu gibi sözlerin olduğu görülür. Örneğin, Togolok Moldo'da telefon yerine *tılsım* kelimesi kullanılır. Böylece, eski varyantlarda adam gönderecek, mektup yazarak veya kuşlarla haberleşmenin yerini, son devirde yaşayan manasçıların varyantlarında telegram ve telefon gibi çağın gerektirdiği modern cihazlar almıştır.

Togolok Moldo geleceği görebilen biridir. Halkın yoksulluğunu, bey ve ağaların halka yaptığı zulmü eserlerinde anlatırdı. Togolok Moldo gece gündüz, bazen günlerce şiir söyler ve yazardı. Yaşlılardan, kendi devrinde yaşamış olan ozanlardan, manasçılardan şiir, hikaye ve destan dinler ve yazıya geçirirdi. Bu yönüyle adeta bir ilim adamı, araştırmacı ve folklorcu hüviyetini kazanmıştı. Kırgızların ünlü ozanı Toktogul'la, büyük manasçı Tınbek'le ve diğerleriyle tanışıp, hem onların söylediklerini dinler ve yazıya geçirir, hem de kendisini eğitir, onlardan ders alırdı. Togolok Moldo, doğaçlama şiir söylerdi. Bundan başka manasçı ve semeteyci olması, destanları bilmesi, hikaye ve masal anlatması da meşhurdu.

Togolok Moldo'nun diğer manasçılardan farklı olan tarafı, doğu halklarının edebiyatını ve adetlerini iyi bilmesiydi. O, *Kız cibek, Layli, Mecnun, Yusup menen Zulayha, Boz cigit* gibi manzumeleri ezbere bilirdi.

Togolok Moldo'nun eserlerinin konusu, Sovyet İhtilaline kadar olan bölümde daha çok, halkın ve sosyal hayatın içindendir. O, gençlere ve çocuklara kendi kültürlerini, örf adetlerini öğretmek için öğretici şiirler yazmıştır. Togolok Moldo'nun, tabiatı anlattığı şiireler de vardır. Doğduğu yerleri anlattığı *Ala Too, Eki Çilde* ve *Asan Kaygı* hakkında yazdığı hikayesi buna örnek olarak gösterilebilir. Togolok Moldo'nun *Cer cana anın Baldarı* adlı uzun şiiri Kırgız edebiyatının en güzel didaktik ve felsefik eserlerinden biridir. Şiirinde yalın bir dille dünyanın yaratılışını anlatır. Bu tanınmış eseriyle, hayatta önemli olan değerleri gençlere öğretmeyi amaçlamıştır. İnsanlar, Togolok Moldo'nun şiirlerini ezberleyip birbirlerine ve çocuklarına anlatırlardı. Onun eserleri, halkın eğitiminde ve çocukların terbiyesinde kullanılmaktaydı. Ayrıca Togolok Moldo, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra bir okul açmış, buraya çocukları çağırıp okuma yazma öğrenmenin faydalarını anlatmıştır. *Kaydasınar, Okugula* gibi şiirleri bu dönemde çocukları okumaya özendirmek için yazılmıştır.

Togolok Moldo, padişahlık rejimine de karşı çıkmıştır. Çünkü kendisi ve ailesinin geçimini temin etmek için Kırgız, Rus, Dungan zenginlerinin yanında, her türlü işte çalışmış, onların yaptığı zulmü yakından görmüştür.

Togolok Moldo ile yapılan bir söyleşide "Siz de manasçı mısınız?" diye sorulur. "Ben manasçıyım ama, diğer manasçılar gibi halkın önüne çıkıp Manas destanını söylemem. Ben sadece ulu Manas destanının tarihi gelişimini, onun konusunu insanlara okuyan manasçılardanım" diye cevap vermiştir. Manas destanının konusunu, destanda geçen olayların tarihteki olaylarla bağlantısını dinleyicilere anlatmanın diğer manasçılardan aşağı kalır yanı yoktur. Yine, "Sizin yazar ozanlardan olduğunuzu söylüyorlar. Siz eser vermeye yazmakla mı başladınız, yoksa halk arasında şiirler okuyarak mı bu işe giriştiniz?" sorusuna "Ben şiir yazarak bu işe başladım" cevabını verir. "Eser veren her sanatkâr, ister manasçı, ister ozan olsun, verdiği esere ve hüneline bakılarak değerlendirilir. Biz Tanrı Dağları'nda yaşayıp ömrümüzün verimli senelerini, Kırgızların Ala Too'sunda yerleşik bir halde geçirdiğimiz için Toktogul, Eşmambet gibi ozanları, Sagımbay, Çoyuke, Tımbek ve diğer büyük manasçıları görme şansımız oldu. Onlarla devamlı halk arasında geçirdiğimiz günler oldu..." Togolok Moldo devrin siyasi durumunu da eleştirerek: "... Ünlü beyler, ağalar ozanların sesini üren itlere benzetirlerdi... Manas'ın tarihi gelişimini iyi bilsem de, onu masal gibi anlatabilsem de, manasçılar gibi halk önüne çıkıp okumayışıma feodal yönetimin ters tepkileri sebep oldu. Onun için ben büyük bir zevkle yazdığım şiirlerimi halk önünde söyleyemem, onu sadece kağıda geçirebilirim demiyordum."³⁸

Âlimler Togolok Moldo'yu sanatkâr, ozan, düşünür ve devrinde siyasi görüşünü demokratik bir şekilde savunan bir kişi olarak görürler.

Togolok Moldo'nun Kırgız edebiyatına, büyük etkisi olmuştur.

16) Sagınbay Orozbak Oğlu (1867-1930)

Sagınbay, Isık Köl'ün Saroy köyünde doğmuştur. 16 yaşında manasçılığa başlamıştır. Babası Orozbak, 1870'de Çüy'ün Kertabilgı köyünde ölmüştür. Sagınbay Alışer adlı ağabeyisinin yanında büyümüştür. Dini mektepte okumuştur. Hayatı zorluklarla geçmiştir. K. Rahmatullin'in araştırmasına göre, Sagınbay'ın büyük babası Akcol, Koçkor'un Burgansuu kasabasında yaşadığı sırada, Kürüçbek adındaki beyin ordusu gelip onun obasını, mallarını yağma eder. Sagınbay'ın babası Akişe de köle olur. Ormon han, Akişe'yi bakıcısı yapar. Ormon han, Akişe'nin adını değiştirip Orozbak olmasını ister. Orozbak daha sonra

Ormon hanın zurnacısı olur. Ormon han öldürüldükten sonra Orozbak Kabırğa'ya göçer. Sagınbay burada doğar. Sagınbay 12-13 yaşına kadar burada kalır ve daha sonra Koçkor'a göçerler. Sagınbay dini mektepte 3-4 kış okur. Okumayı bilir, ama yazamaz. Sagınbay, 14-15 yaşlarında "düş görmüştür". Genç yaşta Isık Köl, Tanrı Dağları taraflarındaki bölgelere ve Çüy, Talas, Ketmen-Töbö, Alay gibi şehir ve kasabalarda Manas destanını söylemiştir. 30 yaşında Sarı-Üysün, Kum Kazakları'nın ozanlarıyla karşılaşmıştır. Bu ozanlar "bizim Kazak-Kırgızlar arasında böyle bir ozan görmedik" derler. Sagınbay, devrinde yaşayan ünlü ozanlar ve manasçılarla tanışmıştır. Kırgızların ünlü ozanı Toktogul ile Ketmen-Töbö'de karşılaştıklarında Toktogul, "Kırgızlar arasında böyle bir manasçı hiç görmedim" demiştir. Halk artisti Moldobasan Musulmankulov da, "Onun gibi bir ozan görmedim. Biz onun öğrencisi sayılırız" demiştir.

Sagınbay 1916'da Çin'e sürülür. Orada da Manas'ı söylemeye devam eder.

Halk Sagınbay için "Sagınbay manasçıların manasçısıdır. Sagınbay'ın Manas okuduğu yerde insanların, hayvanların ağırları iyileşir, çocuğu olmayanların çocukları olur" der.

Togolok Moldo:
Orozbak'ın Sagınbay
Okurken hiç yanılmadı
Eşsiz bir ozandı
Şimdi onun gibisi kalmadı. ³⁹

şeklindeki dizelerle onu över.

Sagınbay da Kırgız tarihini iyi bilirdi. Her gittiği yerde Kırgız boylarının tarihi hakkında malumat alır, bunları toplardı. O, öğrendiklerini kendi uslubuyla Manas'a sokmuştu.

Sagınbay, Manas'ı ilk defa ağabeyi Alışer'den duymuş olmalıdır. Araştırmacı K. Rahmatullin'e göre, Sayak boyundan olan Sagınbay, Manas destanını Tınıbek'ten önce, Çoñbaş'tan öğrenmiş, Çoñbaş'ın yanında çıraklık yapmış olmalıdır. Fakat, daha sonraları Manas'ı tam olarak Tınıbek'ten öğrendiği bilinmektedir. Sagınbay destanın bir yerinde manasçı Akılbek'i (1840- ?) övmektedir. Bu nedenle ondan da etkilendiği söylenebilir. I. Abdrahmanov'un belirttiğine göre, manasçı Sagınbay, Manas destanını Kalmakça da söylerdi. Ayrıca yaşadığı devirde de tanınmıştı. Sagınbay büyük manasçılar Balık, Naymanbay, Akılbek, Keldibek, Tınıbek gibi büyük manasçıların devrinde yaşamış ve onlarla tanışmıştır.

Manas dinleyicileri, destanın konusuna ve diline büyük önem verirler. 19. yy. 'dan sonra dinleyiciler destanın uzadığını, konularının arttığını söylerler. Bu dönemde yaşamış olan ünlü manasçıların buna pek çok katkısı olmuştur. Sagınbay da Manas destanında bulunan asıl konuları akıcı bir dille okumuştur. Bunun nedeni, Sagınbay'ın çeşitli bölgelerde yetişen büyük manasçı ve ozanlarla beraber olması, onlardan ders alması, devamlı dinleyici karşısında bulunmasıdır. O, mısraları aynı kafiye ile ard arda ustaca yerleştirdi.

Sagınbay, Kırgızların göçmen hayatını, düğün, eğlence gibi sosyal hayatta yaşanan adetlerini tasvir ederdi. Onun varyantı etnograflar, tarihçiler, geograflar ve edebiyatçıların malzemesi olmuştur.

Sagınbay da düş gördükten sonra Manas okumaya başladığını söyler. Düşünde Semetey'i görmüştür. Bu nedenle Sagınbay, özellikle Semetey destanını severek okumaktadır. Çünkü onun kendisini koruduğuna inanmıştır. Sagınbay manasçılığı bir meslek olarak seçmiş ve geçimini bu yolla sağlamıştır. 1921 yılında K. Miftakov Sagınbay'ın okuduğu Manas destanını yazmaya başlar. 4 yıl Manas destanını yazar. Daha sonra İ. Abdrahmanov bu işi devam ettirir. Türkistan İlimler Komitesi'nin emriyle yazılması istenen destanın yazıya geçirilişinde, zaman geçtikçe aksamalar görülür. Sagınbay'ın hastalanması da bu işi yarıda bırakır. Destanın yazıya geçirilebilmesi için ağır söylenmesi, destan metninde yanlışlıkların ve eksikliklerin oluşmasına neden olmuştur. Yazım için gerekli olan malzeme yetersizliği de yazıya geçirmeyi zorlaştırmıştır. Destanın ilk bölümleri ile son bölümleri arasında bu nedenle pek çok farklılıklar görülür. Bu farklılık sanatsal açıdan olduğu kadar, anlam bütünlüğünün olmamasından da kaynaklanır. Destanın son bölümlerinde olaylar arasında bağlantının yer yer kopuk olduğu, bir olayın sonunun bazı bölümlerde verilmediği görülür.

Bütün bunlara rağmen, 1922-26 yılları arasında Sagınbay'ın söylediği Manas destanının en güzel varyantlarından biri yazılmıştır. Sagınbay'ın varyantında Kırgız örf adeti, aş törenleri, kız verme, ant içme gibi sosyal hayata ait motifler pek çoktur. Onun için bu varyantta en eski Kırgız adetleri görülebilir.

Sagınbay Manas destanına bazı eklemeler yapmıştır. Bunlardan bazıları, Manas'ın kuzeye savaşa gitmesi veya Mekke'ye gidip hacı olmasıdır. Bu eklemelerden dolayı Sagınbay eleştirilmiştir. Tınıbek, Manas destanına fazla eklemeler yapmaması için Sagınbay'ı uyarmıştır. Sagınbay destanı yazıya geçiren İbrayım Abdırhmanov'a: "Manas'ın çocukluğu, Manas'ın Mekke'ye gittiği bölümleri bir hayli uzattım" diyerek kendisi de bunu kabul etmiştir.⁴⁰

Yaşlılar ona, Manas destanını bozmamasını, kendine göre eklemeler yapmamasını, aslı gibi okumasını söylemişlerdir. Fakat Sagınbay'ın eğitim aldığı manasçıların uslubundan başka kendi sanatkârlığı da bu eklemeleri yapmasını sağlamıştır. Sagınbay müslümanlığı bilir ve onun gereklerini yerine getirirdi. Bu nedenle Sagınbay'ın, diğer manasçılarla karşılaştırıldığında destanda İslam dininin motiflerini daha çok kullandığı görülür.

Sagınbay'ın düşü şöyledir: Sagınbay, kuzu otlatırken uyuya kalır. Düşünde karşısına ak sakallı bir yaşlı çıkar. "Aç ağzını yavrum altınlarımı saçayım, sana iyi gelir" der. Sagınbay korkup ağzını açmaz. Yaşlı, "Manas söylemek istiyor musun?" diye sorar. Sagınbay sevinerek "Evet" der. Bu sırada yaşlı adam Sagınbay'ın ağzına altın mı, kum mu bilinmez, toz saçıp ortadan kaybolur.

Bir başka rivayete göre, Sagınbay çiçek çıkarmıştır. Hastadır. Yatakta sayıklarken dışarıdan atların ayak seslerini duyar. "Bu da nedir?" diyerek uyandığında, rüya olduğunu anlar. Ertesi gün yine düş görür. Düşünde geniş bir yaylada, sıra sıra ak ve büyük obaların dikildiğini görür. Obaların etrafında iri iri atlar bağlanmıştı. Sagınbay köşedeki obaya girdiğinde iri yapılı adamların oturduğunu farkeder. Adamlardan biri "Gel yavrum" diyerek Sagınbay'ı yanına oturtur. Evin iki köşesinde Manas destanını söyleyen kişileri görür. Manas destanını okuyanlarla alay eden sarışın bir adam gülmektedir. Bu kişi Sagınbay'a "Sen niye oturuyorsun?" diye sorar. Sagınbay, cevap vermeden önce yanında oturduğu kişi "Bu çocuk Manas okuyor" der. "Öyleyse söylesin" diyerek hepsi birden Sagınbay'a bakarlar. Çocuk "Manas okumayı bilmem" der. Bu sırada iri cüsseli biri baltasını sallayarak "Manas söylemezsen seni öldürürüm" diyerek yerinden fırlar. Sagınbay korkudan "Okuyacağım" der. Daha sonra adamlar toplanıp çıkarlar. Sagınbay, "Söz verdiğim için Manas okuyorum" diyerek düşünö bu şekilde anlatmıştır. ⁴¹

Sagınbay sadece Manas'ı değil, *Altın Kökül, Er Töştük, Abay 'menen Küböydün Çatagı, Altın sakal Aykoca, Katagandın han Koşoyunun erdikteri* gibi pek çok destanları da bilirdi. Sagınbay sosyal hayattan alınan olaylardan ve felsefi konularda şiirler söylerdi. *Zaman* şiiri bunlardan biridir. Sagınbay halk şiirlerini iyi bilirdi. Sagınbay'ın okuduğu Semetey destanı da Manas destanı kadar değerli olmasına rağmen yazıya geçirilememiştir.

Sagınbay çeşitli hastalıkları iyileştirir, ağrıları dindirirdi. Köylere saldıran yılanları durdurmak için Sagınbay'ı çağırırlar, Manas destanını okumasını isterlerdi.

41 a.g.e., s. 109-121.

17) Sayakbay Karalayev

Sayakbay Karalayev 1894 yılında Ceti Ögüz bölgesindeki Cıdık Köl köyünde doğmuştur. Çiftçi ailesinin çocuğudur. Genç yaşında kardeşi Tölöbay ile Cıdı adındaki beye ırgatlık eder. 1912 yılında Sayakbay Karalayev, çocukları ile yaya olarak Isak Köl'ün Ak Ölön köyüne gelir.

1916 yılında çıkan ayaklanmada Sayakbay da ilk saflarda yer almıştır. Çin'e kaçmak zorunda kalmıştır. Fakat dostlarıyla birlikte askerlere yakalanır. Ak askerler (çar taraftarları) kaçakların çoğunu öldürür. Sayakbay kurtulur ve bir beyin yanında 1918 yılına kadar ırgatlık yapar. 1918'de Sayakbay partizanların tarafına geçer ve Alma Ata'da altı ay askerlik yapar. Daha sonra Doğu Sibirya'ya gider. Burada orduya katılır ve Aklara karşı savaşı. Akları yendikten sonra Buhara hanına karşı yapılan savaşa katılır. Hanın askerlerini Kızıllar (Sovyet askerleri) yener. 1921 yılında tekrar Alma Ata'ya gider. Üç Aral, Tarbagatay, Çöyrök adındaki yerlerde askerlik yapar. 1922'de askerliği bırakır. Askerlikten sonra köyüne dönüp İrdık ve Kızıl Oktayabr köylerine başkanlık yapar. Buradaki Çoyuke'den ders alıp 1925 yılından itibaren Manas destanının bazı bölümlerini okumaya başlar. İrçı olma arzusu Sayakbay'da daha küçük yaşlarda vardır. Sayakbay becerikli, hareketli, muzip biridir. Büyükannesi ona Manas hakkında pek çok hikaye anlatmıştır. Sayakbay gençliğinde sevgi şiirleri söyler. Zamanla, Manas destanının da bazı bölümlerini okuyarak meşhur olmaya başlamıştır. Fakat uzun zaman ona ders verebilecek büyük bir manasçıyla karşılaşmadığı için Manas destanını tam olarak öğrenememiştir. Sayakbay, 1934-54 yıllarında Kırgız S. S. C'nin halk artisti olur. Sayakbay, Manas destanından başka pek çok tanınmış destanları da bilir. *Bürküttün Comogu, Unutulguş kündör, Deldeş baatır, Tomor mergen, Kara moldo* gibi eserleri vardır. Sayakbay ile Sagınbay'ın varyantları arasında bazı farklılıklar bulunur. İki varyantın da ortak tarafı, Manas üçlüsünden, Manas destanı bölümünün yazıya geçirilmiş olmasıdır. Bu iki manasçının varyantlarında geçen olaylarla, tarihi ve sosyal olayların benzerliği dikkati çeker. Manasçılar baş kahramanları tasvirde de birbirlerine benzerler.⁴²

Sayakbay, 1932 yılından sonra Manas, Semetey, Seytek destanlarını ve Seytek'in oğlu Kenen, onun oğulları Alımsarık, Kulansarık hakkındaki destanları söylemiş ve yazmıştır (Toplam 500558 mısra).

K. Rahmatullin'in *Manasçılar*⁴³ adlı makalesinde, Sagınbay ile Sayakbay'ın varyantlarını karşılaştırır. Burada Sagınbay'ın varyantında geçen olayların, doğu

42 a.g.e., s. 153-154.

43 Rahmatullin K., a.g.e., s. 56-66.

Türkistan ile Moğolistan, Orta Asya ile Sibirya bölgelerindeki IX. ve X. 'yy. dan sonra geçen tarihi olaylarla bağlantılı olduğunu savunur.

Sayakbay'ın varyantında, Kaşka ile Orta Asya'ya kuzey ile batıya ve Hindistan'ın sınırlarına kadar yapılan büyük savaşların yokluğuna rağmen, buralarda geçen savaşların sesi adeta duyulmaktadır. Altay'daki ve *Çoñ Kazat*'taki savaşla aslında o, Çin hanı Alooke, Afgan hanı Şoorduk ile olan savaşı, Koşoy'un Kaşkar'a, Çubak'ın Buhara'ya yaptığı saldırıları anlatmaktadır. Sagınbay'ın varyantında bu savaşlara binlerce asker katılır ve burada ölürlerken, Sayakbay bu kadar katı değildir. Sagınbay'ın varyantında Manas'ın kuzeye, batıya ve Hindistan'a yaptığı akın, Sayakbay'da yoktur. Fakat iki manasçıda da ortak olan taraf, Kırgız yurdunun özgürlüğü ve tutsaklığa karşı savaşmanın önemini vurgulamaktır.

18) Cusup Mamay (1918-)

Çin Kırgızlarının yaşayan manasçısıdır."... Çin Türkistanı'nda hala seksenin üzerinde manasçının yaşadığı söylenmektedir. Bunların büyük bir bölümü otuz yaşlarındadır. Bunlar arasında en meşhuru Cusup Mamay'dır. Onunla, birincisi, Manas'ın kendi versiyonunun giriş kısmını bana okuduğu 1985'te, diğeri ise 1989'un Ağustosunda olmak üzere, Urumçi'de iki kez karşılaştım. Cusup Mamay 1961 yılında değişik aylarda bir gün bir gece Manas söylemiştir... Mamay'ın kendi düzenlediği epik şiirlerden oluşan pek çok manzumeleri de vardır. Cusup Mamay, iki yüz binin üzerinde mısranın yer aldığı, sekiz bölümlük Manas destanı yazıya geçirmiştir. Mamay'a kaç destan bildiği sorulduğunda 25 sayısını vermiştir.⁴⁴

Manasçıların büyük bir bölümü, Kızıl Suu bölgesindeki Ak Çiy, Uluu Çat, Ak Too, Artış yerlerinde yaşamaktadır. Bu manasçıların arasında kendinden önceki manasçıların okuduklarını duyup, talim alan manasçılar ve bu manasçılardan sonra gelen genç manasçılar vardır. Bunlar arasında, Manas üçlüsünü tam olarak söyleyen ve sanatsal yönüyle üstün olan Doğu Türkistan'ın Ak Çiy kasabasının Merkez köyünde yaşayan Cusup Mamay'dır. Manas'ın sekiz neslini okuyup yazıya geçiren Cusup Mamay yaşayan en büyük manasçılardandır.

Cusup Mamay sekiz yaşında dini okula başlar. Ağabeyi manasçı Balbay'ın okuduğu Manas destanını, sekiz yılda öğrenip halk arasında okumaya başlamıştır. 1937 yılında ağabeyi Balbay yerinden sürülür ve esir düşer. Tutsaklığı sırasında Balbay'a ait pek çok el yazması da yok olur. Balbay 46 yaşında Kaşkar

44 Reichl Karl, *Turkic Oral Epic Poetry (traditions, Forms, Poetic Structure)*, s. 85-86, New York, London 1992.

hapisanesinde ölür. Cusup Mamay'ın şu anda okuduğu ve yazıya geçirilmekte olan Manas destanının esası, ağabeyinin ona miras bıraktığı eserdir.

Cusup Mamay'ın varyantında Kırgızlar'da söylenen Manas destanının temel konuları korunmuştur. Buna rağmen onun varyantının, Sayakbay Karalayev, Sagınbay Orozbek Oğlu gibi büyük manasçıların varyantlarından farkı vardır. Çünkü manasçıların eğitim aldığı yer ve kişiler farklıdır.

Her varyant Manas destanındaki kahraman Manas'ın doğuşu ile başlamaz, dedelerinin şeceresi ile başlar. Bir varyantta dedelerin tarihi epik tarzda iken, bir başkasında kısaca nesir türünde yazılmış olabilir. Cusup Mamay'ın varyantında destanda karşılaşılan epik üslup daima korunmuş ve bazı farklılıklarla birbirlerinden ayrılmıştır. Her varyantta geçen insan isimlerinden Bököy Han, Çayan Han, Kara Han ve Orozdu burada korunmuştur. Burada Orozdu, Cakıp'ın babasıdır. O, Nogoy Hanın emirlerini yerine getirir. Cakıp'ın onun oğlu olduğu belirtilir. Bu motif eldeki hiç bir varyantta yoktur. Bundan başka, Kırgızların Alooke tarafından vurulması ve şürülmesi bütün manasçılarda aynıdır.

Cusup Mamay'ın varyantında Orozdu'nun on oğlu Kalmak zenginlerine dağıtılır ve her biri bu zenginlerin isimleri ile anıldığı gibi, halkları da aynı isimi alır. Mesela, Cakıp'ı Nogay'a, Akbalta'yı Noygut'a, Camgırçı'yı Eşteş adlı Kalmak'a tutturduklarından onlar da bu isimlerle anılırlar. Kırgızlardaki varyantlarda Cakıp'ın babası Nogay, Akbalta'nın babası Noygut olarak verilir. Camgırçı, Cusup Mamay'ın varyantında Orozdu'nun on çocuğundan biridir. Sagınbay Orozbek Oğlu'nda Eşteş, Manas'ın dayısı olup onun çocuğu Camgırçı'dır. Her varyantta Akbalta, Camgırçı, Orozdu gibi baş kahramanlar bulunur.

Epik eserlerde karşılaşılan, yaşlı ana babanın çocuk istemesi ile ilgili motif Manas destanında da epik geleneğin dışında kalmamıştır. Cakıp'ın çocuk özlemi psikolojik motifle işlenmiş bir hasret şiiri halini almıştır. Varyantlarda geçen Cakıp'ın çocuk edinme arzusunu ifade etme şekli, her manasçının eğitim aldığı okulun geleneklerine göre değişir. Bunun örneğini S. Orozbek Oğlu'nun, S. Karalayev'in, Cusup Mamay'ın varyantlarında görürüz.

Manas destanının geleneğinde geniş olarak korunan motiflerden biri, Cakıp'a ve destan kahramanlarından bazılarına Manas'ın doğmadan önce görünmesi veya sesini duyurması bu varyantta da vardır. Yine bu varyantta Çıyırđı, Aybalta tarafından Cakıp'a hediye olarak verilir. Kırgızlar'da ise Çıyırđı (Şakan), Cakıp'ın ağabeyinin hanımıdır. Cusup Mamay'ın varyantında geçen Magdım hakkında Kırgızların varyantında bilgi yoktur.

Cusup Mamay'ın varyantında silah ve eşya yapımı uzun ve ayrıntılarla anlatılmıştır. Diğer varyantlarda ise yeri geldikçe bundan bahsedilmiş, sadece

silahın özellikleri verilmiştir. Cusup Mamay savaş aletlerini ayrı bir konu gibi anlatır.

S. Karalayev ile M. Çokmorov'un varyantında görüldüğü gibi, Cusup Mamay'ın varyantında da Manas, babasına darılıp Turfan'a gider. Burada çiftçilik yapar, ekin eker. Çakıp, Manas'ın topladığı mahsülü alıp Çıngış Hana verir. Bunun yerine kendisine, hanlık, gelecekte Manas'ın bineceği at, Akbalta ve tay verilir. Akkula'nın ekinle değiştirilmesi Cusup Mamay'da da geçtiği için bu, Manas destanının ortak motiflerinden sayılabilir. Yine, başka manasçılarda geçen Bölökbay'ın ustalığı, onun yaptığı silahlar, destanda geçen kahraman tarafından çok övülür. Cusup Mamay'ın varyantında ise bu, daha da ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Manas'ın sayılan her bir silahına bir özellik verilir.

Yine, Cusup Mamay'ın varyantında karşılaşılan kırk çoro ile Akolpok hakkındaki bilgiler diğer varyantlarda bulunmayan özelliklerdir. Akolpok temel varyantlarda Kanıkey'in Manas'a gelin olmasından sonra hazırlanmış ve Manas'a verilmiştir. Cusup Mamay'da ise Akolpoku tam olarak Kanıkey yapmamış, Kanıkey'in annesi yapmıştır. Bu sonra Buudayık'a verilir. Cusup Mamay'ın Akkula motifini anlatışı da onun eğitim aldığı yerin özelliklerini taşır. Çünkü, Akkula'yı ekin karşılığında almanın yanı sıra, Manas'ın annesi Çıyırda'nın, sütünü verme motifi, bahadırın ve onun bindiği atın kıymetini arttırmak içindir. Böylece bahadır ile at arasındaki sıkı bağ daha da pekişir. Bu motif diğer varyantlarda görülmez. Cusup Mamay'ın varyantında, Kırgız şifahi eserlerinde görülen zengin epik tasvirler, sanatkârane, şiirsel özellikler, sosyal hayattan parçalar, atasözleri, toplumsal nasihat ve deyimler bulunur. Ayrıca, temel varyantlarda karşılaşılan kahramanlık konuları burada tam olarak korunur. Bahadır Manas'ın her hareketini tasvir etme, buna örnektir. Manas'ın epik olarak portresinin tasviri temel varyantlardan aşağı değildir. Tasvir edilen olaylara, durumlara, karakterlere, silah ve eşyalara bakıldığında her birinin kendine has özelliği, şahıslandırılması olduğu görülür. Bu, dinleyicinin estetik bakış açısını, destana olan merakını artırır.⁴⁵

Cusup Mamay'ın okuduğu Manas destanının mısra sayısı beş yüz bine ulaşır.⁴⁶ Onun söyledikleri, 1984'de Çin'de arap harfleriyle basılmıştır. Onun, Manas dışında *Töştük*, *Mamake Şopok*, *Köböön*, *Toltay* gibi tanınmış destanları da basılmıştır.⁴⁷ Yayınlanmayan eserleri arasında, *Curda*, *Koyun Alıp*, *Keldebek*, *Tarlan*, *Köroğlu* bulunur. Bunlara Kırgız geleneğinin dışında kalan on bir

45 Cusupov K., *Kırgızdar I*, s. 456-464, Bışkek 1993.

46 Yukarıda belirtildiği gibi bu sayı, Karl Reichl'in metninde iki yüz bin olarak verilmiştir.

47 Şeriyev C., Abdkerim M., *Kırgız Adabiyatı- Terimlerin Tüştürme Sözdüğü* s. 52, Bışkek 1994.

destan da dahil edilebilir. Epik şiirlerin yanı sıra Mamay, halk hikayeleri ve şarkıları da bilmektedir.⁴⁸

19) Şapak İrismendeyev

Şapak Koçkor bölgesindeki Şamşı köyünde 1863 yılında doğmuştur. Babası İrismendi, avcılık yaparak geçimini sağlamıştır. Şapak 13 yaşında çobanlık, 16 yaşında çiftçilik yapmış ve yılının başına geçmiştir. O, manasçılığı meslek olarak yapmamıştır. Fakat genç yaşında Manas destanını okumaya başlamıştır. İhtilalden sonra tanınmış ve manasçı ünvanını almıştır. O, halkın toplandığı yerlerde Manas ile Semetey destanını ve diğer halk destanlarını söylemiştir. Şapak, Manas destanını 13 yaşındayken öğrenmeye başlamış, kendi zamanında yaşamış olan değerli manasçıların hepsinden talim almıştır. 26 yaşında Manas'ı düşünde görmüştür. Uzun yıllar Balık, Naymanbay, Akılbek ve Sagınbay'ın yanında kalmıştır. Çocuk yaştayken üç yıl kadar Balık'ın yanında kalmış ve Çoñ Kazat'tan başlayarak Manas'ın ölümüne kadar geçen bütün olayları ondan öğrenmiştir. Almambet'in hikayesini Balık'tan dinlemiş ve bunu Sayakbaya da söylemiştir. Şapak, manasçı Akılbek'i de görmüş, ondan *Çoñ Kazat*'i dinlemiş, Seytek destanının tamamını öğrenmiştir. Konu bakımından Şapak'ın Manas ve Semetey destanları, Sagınbay'inkine benzemektedir. Sadece bazı olayların içeriğinde farklılıklar görülür.

Şapak İrismendeyev diğer büyük manasçılar gibi halk arasında dolaşıp Manas okuyarak geçimini sağlamazdı. 1935 yılından başlayarak Şapak'ın okuduğu Manas, Semetey, Seytek ve Mendirmen, Canıbek, Ayaz gibi destanlar ile atasözleri, bilmeceler yazıya geçirilmiştir. Bunlar 200 sayfa kadardır.⁴⁹

20) İbrayım Abdırähmanov

İbrayım Abdırähmanov (lakabı Ak Moldo), 1888 yılında Isık Köl'ün Ceti Ögüz yerinde, Çırak köyünde doğmuştur. Ailesi çiftçilikle geçinirdi. İbrayım, yedi yaşında köyde okuma yazma öğrenmiştir. 1905'de Ceti Ögüz'de öğretmenlik yapmıştır. 1916'da At Baş'ına gitmiştir. Burada da öğretmenlik yapmıştır. Bu sıralarda kendisini yetiştirip çeşitli edebiyatlardan eserler okumuştur. O, Kırgız tarihini iyi bilirdi.

1922-26 yıllarında Sagınbay Orozbak Oğlu'nun Manas destanını yazıya geçirmiştir. Bu eser on cilttir (188.666 mısra). 1935 yılında İbrayım

48 Karl Reichl, *a.g.e.*, s. 86.

49 Bektenov Z., Bayciyev T., *a.g.e.*, s. 52-53.

Abdirahmanov, Kırgız tarihini, etnografisini, şifahi halk edebiyatını ve Manas destanını iyi bildiğinden derlemeci olarak İlmi Araştırma Enstitüsüne alınmıştır. 1936 yılında Sayakbay Karalayev'den Semetey destanını yazıya geçirir (63550 mısra, 2599 sayfa). 1948'de S. S. C. Yazarlar Birliğine üye olur. 1967'de At Başı'nda ölür. Yine, Şapak İrismendeyev, Cañıbay Kocekov, Bağış Sazanov, Akmat Rısmendeyev, Moldobasan Musulmankulov gibi ünlü manasçılar, söyledikleri destanları, Ibrayım Abdirahmanov'a yazıya geçirtirler. 1938 yılında Togolok Moldo'dan duyduğu destanları, halk şiirlerini, atasözlerini yazıya geçirmiştir.

Ibrayım Abdirahmanov'un, yazıya geçirdiği ve topladığı eserler Arap, Latin ve Kril alfabeleriyle yazılmıştır.

Ibrayım Abdirahmanov daha küçük yaşta ozanlığa başlamıştır. Isık Köl'de yaşayan ozanları, manasçıları tanımış, söz ustalarıyla beraber olmuştur. O, duyduklarını hemen ezberlemeye ve okumaya çalışmıştır.

Ibrayım Abdirahmanov, Isık Köl'de yaşayan manasçıları 15-20 yıl dinlemiştir. 13 yaşında Manas söylemeye başlayan ünlü manasçı Akılbek'i, 28 yaşına kadar dinler. Başta Akılbek olmak üzere meşhur manasçılardan ders alır. Manas okumaya hevesli olan Ibrayım önce, Manas destanının bazı bölümlerini, kahramanların özelliklerini anlatmasını öğrenir.

1922 yılından sonra Ibrayım Abdirahmanov bütün ömrünü, Manas okumaya ve onu yazıya geçirmeye verir. Ibrayım Abdirahmanov daha çok Manas destanını yazıya geçirmekle uğraştığı için halkın önüne çıkıp Manas söylemeye fazla vakti kalmaz. O, manasçılığı meslek edinmemiştir. Buna rağmen, Manas üçlüsünü söylemiştir ve bu ayrı bir varyant olarak kabul edilmiştir.

K. Rahmatullin de Ibrayım Abdirahmanov için şöyle der: "Abdrahmanov uzun yıllar büyük güçlüklerle Kırgız folklorunu ve Manas'ı çok iyi dinleyip öğrendi. Şimdi bu uzun destanı ezbere biliyor." Ibrayım Abdirahmanov'un söylediği Manas 26456, Semetey 23584, Seytek 7839 mısradır. Toplam 57879 mısradır. Semetey ve Seytek 1947-48 yıllarında, Manas ise 1951-52 yılında yazılmıştır.⁵⁰ Ibrayım Abdirahmanov'un varyantında destanın temel olayları tam olarak anlatılmaktadır. Geleneksel motifler ve karakterler eskisi gibi korunur. Destanın konu ve mısra düzeni bozulmamıştır. O, daha önce söylenmiş olan Manas destanlarını bir araya toplayıp bunlara, Ibrayım Abdrahmanov uslubunu kazandırmıştır.

50 İbraimov K., *Ibrayım Abdirahmanov*, s. 56-81, Frunze 1987.

21) Cañıbay Kocekov (1869-1942)

Cañıbay Cumgal bölgesinde doğmuştur. Toktogul kasabasında ölür. Hiç eğitim görmemiş olan Cañıbay "Semeteyci" olarak tanınmıştır. Manas üçlüsünü söyleyebildiği rivayet edilir. Cañıbay'ın söylediği Semetey destanından, 1936 yılında 349 sayfa, 19445 mısra yazıya geçirilmiştir. Kırgızstan'ın güney diyaleğinde şiir söyleyen Cañıbay'dan 'ayrıca "Manas'ın şeceresi ve çocukluk çağı" 1952 yılında 62 sayfa yazıya geçirilmiştir. 1946 yılında "Semetey ve Seytek'in genel konusu" (88 sayfa, 2000 mısra) yazılmıştır. Araştırmacı K. Kalçakeyev'e göre, Semetey'den Ümötöy, Ümötöy'den Calgızek, Calgızek'ten Birilek doğması ve olayların bu kahramanlar etrafında geçmesi, Semetey'i Kañçoro'nun öldürmesi gibi önemli olaylar diğer varyantlardan farklıdır. Bu varyant nazım olmasına rağmen bazı bölümleri nesirdir. Ayrıca Özbekçe sözlerin fazlalığı dikkati çekmektedir. Metinde Çince ve Kalmakça sözlerin hiç geçmemesi önemlidir.⁵¹ Cañıbay'a göre, onun yedi atası da Manas destanını söylemekteydi (Aydarbek, Süyünbay, Sakeçük, Teñribay, Sarı, Camankarı, Kocek). Cañıbay, Manas destanını babası Kocek'ten öğrenmiş ve 16 yaşında söylemeye başlamıştır. Manas destanında *Kökötöyün Aşı*, *Çoñ Kazat* ve *Semetey*, *Seyteki* tam olarak söylemiştir. *Er Tabıldı*, *Er Töştük* destanlarını, halk şiiri *Ak Möör*'ü de bilirdi. Cañıbay'ın söylediği Semetey destanı Sayakbay Karalayev ve Togolok Moldo'nun varyantlarıyla karşılaştırıldığında muhtevada farklılıklar görülür.⁵²

22) Bağış Sazanov (1878-1958)

Cumgal bölgesinde doğmuştur. 17-19 yaşlarında Manas destanını söylemeye başlamıştır. Bağış, Sağımbay Orozbak Oğlu'nu dinlemiştir. 1938-41 yıllarında Bağış'ın söylediği destan yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirenler, Bağış'ın oğulları Muhamed, Sadır ve aynı zamanda Toktalı Abdırakov'dur. Manas destanından 41 000 mısra yazılmıştır. Semetey'den 5500 mısra, Seytek'ten 5580 mısra yazıya geçirilmiştir. Bağış'tan yazılan bölümler, "Cakıp'ın Çocukluğu", "Manas'ın Doğumu ve Çocukluğu", "Büyük Sefer", "Kökötöyün Aşı", "Küçük Sefer", "Manas'ın Ölümü"dür. Bağış Sazanov'un varyantında 'Cakıp'ın Çocukluğu" (Manas'ın babası) bölümü vardır. Diğer varyantların hemen hepsi Manas'ın çocukluğu ile başlar. Yalnız Mambet Çokmorov'da da giriş alışılmışın dışındadır. Mambet'in varyantında, Bağış'ın varyantından farklı olarak, Manas'ın atalarının şeceresi ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.⁵³

51 Kalçakeyev, K. "Manas - Tüştükçö ayılışı", *Muras* 1-2, s. 2-3, Bişkek 1993.

52 *Kırgız sovyet Entsiklopediyası*, c. 2, s. 431.

53 Kızırbayeva R. Z., *Skazitel'skoe Masterstvo Manasçı*, s. 40-41, Frunze 1984.

23) Akmat Toktogulov

Bugün de hayatta olan ozanın söylediği Manas destanından, 1992 yılında 5 sayfa (120 mısra) yazıya geçirilmiştir. Bu destan Manas'ın Kongurbay tarafından vurulmasıyla başlar. Ayrıca Manas'ın türbesinin yapılması anlatılır. Akmat Toktogulov hâlâ yaşayan manasçılardan biridir.⁵⁴

24) K. Matayev

Bu manasçıdan, Manas destanının bir bölümü yazıya geçirilmiştir. Bu bölümde S. Orozbak Oğlu'nun varyantında geçen *Çoñ Kazat* sırasında Kırgıl'ın yaralanması ve Bozoğlan'la yapılan çarpışma anlatılmaktadır. Metin 160 mısradır.⁵⁵

25) A. Döölötov

Manasçıdan *Kökötöyün Aşı* bölümü yazıya geçirilmiştir (280 mısradır).

26) Kalbek Cumagulov

K. Cumagulov'un söylediği Semetey destanından 900 mısra yazıya geçirilmiştir. 1947 yılında K. Miftakov yazıya geçirmiştir.⁵⁶

27) Dosu Taşmatov

D. Taşmatov'un nesir türünde söylediği Manas'ın bir bölümünü İbrayım Abdırahmanov 1952-53 yazıya geçirmiştir. 9 sayfadır.⁵⁷

28) Moldobasan Musulmankulov (1881-1961)

Ak Talaa kasabasında doğmuştur. Semeteyci olarak tanınmıştır. Küçük yaşta sesinin güzelliğiyle dikkati çeker. 25 yaşında Moldobasan Semetey destanını söylemeye başlamıştır. Saz şairi Kalıgul ve Togolok Moldo onun öğrencileri olmuşlardır.

⁵⁴ *Muras 1-2*, Manas- tüştükçö ayılışı, s. 3

⁵⁵ *a.g.e.*, s. 4.

⁵⁶ *a.g.e.*

⁵⁷ *a.g.e.*

Moldobasa'nın söylediği Semetey ve Manas destanlarından bir kaç bölüm dışında *Kedeykan*, *Cañış-Bayış*, *Kurmanbek* gibi tanınmış destanlar da yazıya geçirilmiştir. Moldobasan Bişkek'te ölür. ⁵⁸

29) Akmat Rısmedeyev (1891-1966)

Çüy'de doğmuştur. Çiftçilik yaparak geçimini sağlayan Akmat daha sonra Kırgızstan Devlet Filarmonyası'nda sanatçı olarak çalışır. Profosyanel manasçı değildir. Sağınbay'dan pek çok bilgi almıştır. Onun söylediği Manas ve Semetey destanlarından bazı bölümler yazıya geçirilmiştir. ⁵⁹

30) Törö Mamıtov

K. Bakeyev, 1952'de Törö Mamıtov'un söylediği *Kökötöyün Aşı'nı* yazıya geçirmiştir. Metin 49 sayfadır. Yine ünlü folklorist K. Miftakov, 1947 yılında Törö Mamıtov'un söylediği Semetey destanını yazıya geçirmiştir. Manas'ın bu bölümleri Kırgızca'nın güney diyaleğinde yazılmıştır. ⁶⁰

31) Almabek Toyçubekov

Isık Köl'ün Oryuktu yöresinde doğmuştur. Semeteyci olarak tanınmıştır. Fakat onadan, Manas destanının bazı bölümleri 1945-1968 yıllarında yazıya geçirilmiştir. İlk olarak Çalagız İmankulov, daha sonra da M. Mamırov, S. Begaliyev, K. Almabekov yazıya geçirmişlerdir. Toyçubekov'dan 7590 mısra yazıya geçirilmiştir. Bu metni Toyçubekov, kardeşi manasçı Dıykanbay'dan öğrenmiştir. ⁶¹

32) Mambetalı Aşimbayeve

Top bölgesindeki *Mirniy* köyünde doğan Mambetalı'den, 1962 yılında, S. Bayhodcoyev, S. Zakirov, M. Mamırov ve K. Amanbayev Manas destanının *Çoñ Kazat* (Büyük Sefer) bölümünü yazıya geçirmişlerdir. Bu bölüm 4792 mısradır. Semetey ve Seytek destanlarından ise, 8931 mısra yazıya geçirilmiştir. Mambetalı çocukluğunda, Çoyuke'yi dinlemiş ve muhtemelen onun etkisi altında kalmış, onun geleneğini devam ettirmiştir. ⁶²

58 a.g.e., *Ala Too* 8-9, Manasçılar, s. 56.

59 a.g.e.

60 Kalçakeyev, K., a.g.e., s. 5.

61 Kızırbayeve R. Z., *Skazitel'skoe Masterstvo Manasçı*, s. 35. Frunze 1984.

62 a.g.e.

33) Akun Taşov

İbrayım Abdrahmanov'un yazıya geçirdiği Akun Taşov'a ait bir metin vardır. Nazım şeklinde 9 sayfa (224 mısra) olup Kırgızca'nın güney diyaleğinde yazılmıştır.

34) Börübay Sultanov (1897-1940)

Börübay Sultanov'un söyleyişinde de 9 sayfa (124 mısra) yazıya geçirilmiştir. Metni inceleyen İbrayım Abdrahmanov destanın daha önce söylenmiş olan varyantlardan pek farkı olmadığını belirtmiştir. Börübay manasçı Çoodan'ın geleneğini devam ettirmiştir.⁶³

35) Murat Kalbayev

M. Kalbayev'in Semetey destanından söylediği kesintiler nazım türünde yazıya geçirilmiştir. Hacmi 5 sayfadır (128 mısra). Ayrıca bu ozanın söylediği Manas destanından 136 mısralık bir bölüm de yazılmıştır. Murat Kalbayev, Manas söylemeyi manasçı Çoodan'dan öğrendiğinden, temelde Çoodan'ın Manas ile Murat Kalbayev'in varyantının birbirine benzediği görülür.⁶⁴

36) Abdurahman Düney

Karl Reichl, Sincang'da bulunduğu sırada, 19 Ekim 1985 tarihinde Abdurahman Düney adındaki manasçının söylediklerini yazıya geçirmiştir. Abdurahman'ın varyantı, Mamay'ın basılı varyantıyla karşılaştırıldığında hayli zayıf kalır. Abdurahmanov, manasçıdan ziyade bir semeteyci hüvviyetindedir. Yine 23 Eylül 1989 tarihinde, Erzi Turdı Manas destanından bir bölümü Kızıl Su, Ertiş yörelerinde okumuştur. Manas'ın sütkardeşi ve dostu Almambet tarafından söylenen ve bir şikayet monologu tarzında olan bu bölüm, *Almambettin Armanı* başlığını taşımaktadır. Erzi Turdı profesyonel bir manasçı değildir.⁶⁵

63 Kızırbayeva R. Z., *a.g.e.*, s. 55.

64 *a.g.e.*, s. 4.

65 Karl Reichl, *a.g.e.*, s. 86.

37) Şaarbay Azizov⁶⁶

38) Kaba Atabekov⁶⁷

39) Urkaş Mametaliyev⁶⁸

Okudukları yazıya geçirilen manasçılardan bazıları⁶⁹

40) Seydene Moldokeyeva

41) Mambet Çokmorov

42) Dunkana Koçuke Oğlu

43) İsa Cumabekov

66 Isık Köl'ün Üç Kaynar kasabasında yaşayan Şaarbay'ı 1994 yılında yayınlanan bir televizyon programında izleme imkanı buldum. Şaarbay şu anda yaşayan tanınmış manasçılardan biridir. Televizyondaki programda, yoksul bir hayat sürmekte olan Şaarbay'a yardım edilmesi için çağrı yapıldı. Şaarbay, Manas destanından bir bölümü çeşitli bestelerle ve yumuşak bir tarzda okudu.

67 Isık Köl'ün Toñ kasabasında yaşayan Kaba hâlâ hayatta olan tanınmış manasçılardandır. 1994 yılında 70 yaşına basan Kaba'yı kısa bir süre sahnede dinledim. Yaşlılıktan ve rahatsızlığından dolayı destanı okumakta güçlük çeken Kaba, önceleri Manas destanını en iyi okuyanlardan biriymiş.

68 Urkaş Mametaliyev, Kırgız Devlet Filarmonisi'nde çalışan manasçılardandır.

69 *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası*, c. 4, s. 159.

MANAS DESTANININ EPİZOTLARI*

BİLGE SEYİTOĞLU**

1. Kırgız başbuğu Orazlı ölür, Kalmuk Hanı Alevke Kırgızistan'ı istila eder.
2. Orazlı oymağının beyi Cakıp (Yakup) Kalmukların emrine girer.
3. Cakıp'ın iki eşi vardır. Bakdevlet ve Çıyırdı Hatun'un dua ile çocukları olur. Çıyırdı'nın bir oğlu; Bakdevlet'in iki oğlu dünyaya gelir. Çıyırdı'nın oğluna Manas adı verilir.
4. Manas sekiz yaşına gelince (Devcinli) adı ile çoban Oşpurbay'ın yanına gönderilir ve Kalmuklar gibi giydirilir.
5. Manas on iki yaşında Çinli Koçko'yu yener. Bu olaydan sonra Kırgızlar anayurtlarına doğru yola çıkarlar.
6. Er Yolay Manas'ı yakalamak üzere harekete geçer. Ak Balta ve Manas bu savaşta Kalmukları yenerler.
7. Kalmuk alıp 'Niskara Manas'ı arar, onu öldürmek niyetindedir. Manas onu yener, etrafında destanlar söylenir. Manas komşu halkları çağırır, ziyafet verir. Toplantıda bulunan bütün halk Manas'ı Han olarak seçer.
8. Kırgız büyüklerinden Koşay Alp tek başına Kalmuk ve Çinlilerle savaşan bir yiğittir. Bütün Kırgız halkı, onun üzerine koruyucu Ruh-Tanrı'nın kanatlarının gölge olup koruduğuna inanırlar. O Manas'ı lider olarak kabul eder.

* Bu yazıda şu neşirdeki epizotlar verilmiştir: İnan, Abdülkadir, *Manas Destanı*, MEB Tarih Dizisi İstanbul 1992.

** Prof. Dr. Bilge Seyitoğlu, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü, Erzurum.

9. Manas'ın dönüşünde Cakıp Ağa kurultay toplar. Bu kurultayda Aladağı düşmandan kurtarma kararı alınır.
10. Aranık savaşında Kırgızlar galip gelirler. Kırgız alpi Munar Keselik'i öldürür.
11. Manas İspara ve Alay dağlarının Kalmuklardan temizlenmesine karar verir. Kalmuk Hanı Alevke savaşmak için harekete geçer.
12. Alevke Manas'ı hile ile savaşarak da yenemez.
13. Kırgızların kardeş kavminin başı Şooruk Han Kırgızları Isıkgöl'den çıkarmak ister. Kızı Akılay, gördüğü rüyaya dayanarak bu seferin sonunun iyi olmayacağını babasına anlatır. Fakat dinletemez.
14. Şooruk yenilir, Manas Şooruk'un kızı Akılay'la evlenir.
15. Manas babasına darılır, bir süre çiftçilikle uğraşır. Çiftçilerin koruyucusu Tanrı -Ruh "baba dihkan" ona yardım eder.
16. Kalmuk Hanı Aziz Han'ın eşi Altınay doğum yapar. Almambet doğar.
17. Almambet saygılı büyükler için günahlı insanların kurban edilmesini, kabul etmez. Konurbay ve Esen Han'dan Han Yaylasını alamayınca Kırgızlara sığınmağa karar verir.
18. Almambet'i Kalmukların saldırısından annesi Altınay kurtarır. Fakat kendisi ölür.
19. Almambet ve Macık, Er Gökçe ile karşılaşır. Er Gökçe'nin babası Aydan Han ve Kıpçak-Kazaklar onu çok iyi karşılarlar. Onun müslüman olmasına sevinirler.
20. Er Gökçe'nin yiğitleri Almambet'i kıskanırlar. Er Gökçe'nin karısı Akerkeç'le bu Kalmuk'un gizli münasebeti olduğunu söylerler. Er Gökçe'nin ikinci karısı Budaybek de kocasını bu konuda kışkırtmaktadır.
21. Er Gökçe Almambet'i kovar. Akerkeç de onun Manas'a gitmesini tavsiye eder.
22. Manas rüya görür: Bir keskin kılıç taşı parçalar, kılıcı beline bağlarken bir arslan olur, ona parslar hizmet eder. Birden arslan ejder olur, sonra bir kuş olup Manas'ın eline konar. Tabirciler Almambet'in gelip Manas'ı bulacağını söylerler.

23. Manas onun geldiğini uzaktan dürbünle görür ve kırk yiğidinden altı kişiyi Alınambet'i karşılamak için gönderir. Onu hediyelerle ağırlar ve süt kardeşi olurlar.
24. Manas savaş meydanlarında bulduğu iki kadınla -Akılay ve Karabörk'le evlenmiştir. Fakat törelere göre bunlar evlilik sayılmazdı. Bunlardan çocuğu da olmamıştı.
25. Manas'ı toylu-düğünlöl Buhara Hanı Temir Han'ın kızı Kanıkey'le evlendirmek isterler.
26. Toy-düğün yapılır. Kanıkey Manas'la, Kadıkey'in arkadaşı Aruke Alınambet'le evlendirilir.
27. Esen Han, Kırgızlar'dan intikam almak için Kırgızlar'ın yakın akrabası olan Közkaman'ı casus olarak Manas'ın yanına yollar.
28. Manas Közkaman ve yanındakilere hayvan süröleri ve yayla verir.
29. Közkaman evinin içinde bir çukur kazar ve Çin usulöl hazırlanmış içki sofrasına Manas'ı davet eder. Ona içki içirir ve çukura atarlar.
30. Kanıkey bir rüya göröl, yanına Manas'ın arkadaşlarından Akayar'ı da alır, gidip Manas'ı kurtarır.
31. Közkaman'dan Manas ve kırk yiğidin intikamlarını alır, onu öldürölrlöl.
32. Kırgız büyüklerinden Han Köketay yetmiş yiğidi ile ava çıkar. Kayıpçöl belinden geçerken kundak içinde bir erkek çocuk bulur, onu evlat edinir ve "Bokmurun (Sümüklöl)" adını verir.
33. Han Köketay hastalanır, ölmek üzeredir. Halkını ve oğlunu yanına çağırarak vasiyetini bildirir:
34. Bokmurun küçük aşını verdikten sonra, büyük aşını vermeye karar verir. Fakat Manas'ı çağırılmaz.
35. Çinliler, Kalmuklar ve Kıtay hanı Niskana, Kırgızları tehdit edince Manas'ı çağırmadıklarına pişman olurlar. Kanıkey durumu haber alınca Manas'a ve kırk yiğidine ziyafet verdikten sonra, onları aş törenine Karkıra'ya yollar.
36. Manas gelince Kalmukları susturur. Korkudan saklanmış olan Bokmurun konukların arasına girer.
37. Aş töreninde Camböl yarışını Manas kazanır. Yolay Alp'la Kırgızlardan Alp Koşay karşılaşır, Koşay Yolay'ı yener.

38. Kalmuk güreşçi Tükübay, Kırgız Ağış ile güreşir onu yener.
39. Mızrak yarışında Konurbay ile Manas karşılaşır. Manas Konurbay'ı yener, Algara adlı atını kendisine iade eder. At yarışını da Manas'ın Akkulası kazanır.
40. Akkula'nın kazandığı ödüllü Kalmuklar alınca Manas Kalmuk Prensi, Yolay'ı tokatlar. Kalmuklar, Kırgız sürülerini yağma ederler.
41. Manas, Almambet, Sırgak ve Çuvak; Kalmuk ve Çin ülkesine doğru yola çıkarlar.
42. Esen Han'ın kızı Burulca, hala Almambet'i beklemektedir. Almambet yurduna gelince daha önce sakladığı han kıyafetini giyer. Orduyu yanlış bir yöne gönderir.
43. Savaşta Kırgızlar başarı kazanamazlar. Konurbay hile ile Manas'a yaklaşır. Dostluk bahanesiyle, yalnız olarak uzaklaşan Manas'a saldırır ve onu boynundan yaralar.
44. Uzun süren savaşta Almambet ölür, Manas'ın atı Akkula savaşta öldürülür.
45. Kanıkey Hatun Tayburul adlı atı Manas'a yollar.
46. Manas geri döner. Kanıkey oğlu Semetey'le onu karşılar, yaralıdır, Kanıkey'e vasiyet eder:
47. Kendisi öldükten sonra Kanıkey'in oğlunu da alarak babasının yanına gitmesini ve on iki yaşına geldiği zaman oğluna babasını bildirmesini söyler.
Cenazesine kendisini vaktiyle yenmiş olan Ak Saykal adlı kızı da çağırmasını ister.
48. Kanıkey Manas için altı yüzyıl sağlam kalacak bir türbe yaptırır.
49. Kanıkey düşmanlarından Manas'ın naşını kurtarmak için bir oyun düzenler. Odun kütüğünü tabuta koyarak mezara gömer.
50. Manas öldükten sonra üvey kardeşleri Kobeş ile Abeke, Kanıkey'e düşman olurlar. Kanıkey Abeke ile evlenmeyi kabul etmez.
51. Cakıp Han Kanıkey'in evinin yağmalanmasını emreder.
52. Çıyırdı Hatun Semetey'i kaçırr, Bakay Alp onlara yardım eder. Kanıkey, Semetey ve Çıyırdı Hatun, Buhara'ya doğru yola çıkarlar.

53. Buhara'ya gelince Kanıkey'in kardeşi İsmail, Semetey'i evlat edinir. Ona babasının yokluğunu belli etmeden büyütecektir.
54. Semetey on iki yaşını bitirince Temir Han büyük bir toy düzenler. Bu törene beyler, alpler, ozanlar davet edilir, at yarışları düzenlenir.
55. Yarışı Manas ve arkadaşlarının ruhlarının koruyuculuğunda olan Kanıkey'in atı Taytoru kazanır.
56. Yarıştan sonra Semetey ormana kuş avlamaya gider. Ormanda babasının sadık adamlarından Sarı Taz'la karşılaşır.
57. Sarı Taz, Han Kobeş'ten kaçarak bu ormanda kömürcülük yapmaktadır. Semetey'e kim olduğunu anlatır.
58. Semetey evine dönünce annesinden gerçekleri öğrenir ve Talas'a doğru yola çıkar.
59. Büyükbabası Cakıp Semetey'e zehirli şarap sunar. Fakat Semetey içmez.
60. Semetey annesini ve Çıyırdı Hatun'u da alarak Talas'a geri döner. Fakat Cakıp Han ve Kobeş onlara saldırır.
61. Manas'ın Kobeş Han'ın yanına geçmiş olan kırk yiğidi Kalmuk'a doğru yola çıkarlar. Semetey onların arkasından gider.
62. Kanıkey, Cakıp ve Kobeş'i öldürtür, Abeke'yi serbest bırakır. Çıyırdı Hatun Abeke'yi de öldürtür.
63. Kırk yiğit geri dönmek istemezler, Semetey'in üzerine saldırırlar. Semetey iki genci sağ bırakır, diğerlerini öldürür. Sonra herbirine birer türbe yaptırır.
64. Noygutların hanı Şıgay Han'ın oğlu Çinkoca, Semetey'in nişanlısı Ayçörek'i ve atı Tayburulu ele geçirmek ister.
65. Semetey'in nişanlısı Ayçörek, Çinkoca'nın babası Akun Han'a savaş açtığını haber vermek üzere, kuğu şekline girerek Talas'a gelir.
66. Semetey'in karısı Çacıkey'le karşılaşır. Ona içinde bulundukları tehlikeyi anlatır, yardım ister. Fakat Çacıkey onu kovar.
67. Ayçörek kuğu şeklinde uçarken onu yakalamak üzere Semetey sungurunu salar. Sungur kaybolunca onu aramaya karar verir.
68. Külçora, Çacıkey'i sıkıştırır, Çacıkey olanları anlatır. Semetey sungurunu aramaya çıkar.

69. Yola çıkmadan önce gideceği yol hakkında Bakay'a danışır ve Ayçörek'i bulur, yanındaki yiğitleri Külçora ve Kañçora ile Çinkoca'yı yenerler.
70. Semetey, Kalmuk beyi Konurbay üzerine sefer hazırlığına girişir. Ayçörek bir rüya görür ve bu sefere engel olmak ister. Fakat Semetey onu dinlemez.
71. Karagul çoban Semetey'i hile ile kandırır, suda boğulmak üzere iken atı Tayburul gelir ve onu kurtarır.
72. Konurbay, Semetey'i takib eder. Onu silahla vurup yaralar. Yaradan kurşunu çıkarmak için iffetli bir kadının yaranın üstünden atlaması gerekmektedir. Ayçörek'in üçüncü atlaması ile kurşun da çıkar.
73. Konurbay bir gece ansızın Kırgızlara hücumu geçer. Bu savaşta top tüfek kullanılır. Semetey Konurbay'ı yener ve başını keser.
74. Kañçora ile Kıyaz, Semetey'e suikast düzenlerler. Düşüncelerini gerçekleştirmek için Manas'ın türbesinde kurban kesmek üzere Semetey'i türbeye götürmek isterler.
75. Semetey'in annesi ve eşi onun mezara gitmesini engellemek isterler. Fakat Kañçora onu kandırır. Mezarda Han Kıyaz'ın ordusunun hücumuna uğrarlar.
76. Kıyaz'ın askerleri Manas'ın oğluna fenalık etmek istemezler. Kañçora onları ikna eder. Semetey'e süngü ile saldırırlar.
77. Kıyaz Semetey'in başını kesmek isterken Semetey erimiş gibi kaybolur.
78. Kıyaz ve Kañçora, Külçora'yı köle, Kanıkey ve Ayçörek'i cariye yaparlar. Kıyaz Ayçörek'le, Çacıkey Kañçora ile evlendirilir.
79. Semetey kaybolduğu zaman Ayçörek altı aylık hamiledir. Zamanı gelince Seytek adlı bir oğlan doğurur. Külçora, Seytek'i bir alp olarak yetiştirir.
80. Seytek oniki yaşına gelince Külçora ile birlikte Kıyaz'ın yanına gider. Külçora Kıyaz'ın başını uçurur.
81. Külçora, Kañçora'yı yakalayıp bağlar, Kañçora'nın koyun çobanı yaptığı Kanıkey, Kañçora'yı iki parçaya ayırır.
82. Seytek, Kanıkey'i ve Ayçörek'i yanına alarak Manas'ın ülkesi Talas'a gelir ve Taşkent'e kadar uzanan topraklara hakim olur.

MANAS DESTANI İLE ALTAY DESTANLARININ DİLİNDEKİ ORTAK YÖNLER

ALEKSANDRA TIBIKOVA*

Öncelikle, bu gün İstanbul'da Kırgız halkının dünyaca ünlü "Manas Destanı" adına düzenlenen konferansa katılmaktan duyduğum mutluluğu dile getirmek istiyorum. Yüzyıllar önce, yaşadıkları asıl toprakları bırakarak yeni yurtlarına yerleşmiş olsalar da, Kırgızlar Türk kökenli halklar arasında biz Altaylara en yakın olanıdır. Kırgız kardeşlerimiz, bize yalnız dil değil; kültür, psikoloji, dünya görüşü, yaşayış olarak da en yakın olanıdır. Biz bir yerde doğmuşuz, bir beşikte sallanmışız.

Ağaçlı-taşlı, berrak kaynak sulu, ardıc kokulu Altay'dan, Altay halkından hepimize selamlar.

Bu yıl, Türk dünyasında Manas Destanı'nın 1000 inci yılı için yapılan bayram, biz biliyoruz ki, Türk kökenli halkların dilinin, kültürünün yeniden buluşması, ortak psikolojisinin gelişiminin yeni bir anlam kazandığı bayramdır.

Türk dünyasının kahramanlık destanı Manas, çok eski çağlardan günümüze ulaşmış, altın değerinde bir miras, W. Radloff'un dediği gibi, Türk dünyasının bir ansiklopedisidir.

Ben bu bildirimde, Manas Destanı'nın dilini dikkate alarak, onun Altay destanları ile olan yakınlığından, örneklerle karşılaştırmalı olarak, bahsetmek istiyorum. Bu destanlarda, onların yaratıcıları, uzak görüşlü halk kahramanlarının hayatı ve sözlerinde canlanmış; yıllar öncesinden, uzun tarihi dönemlerden geçerek halkın kurtuluşu, yaşama mücadelesi için yapılan savaşların, birikimlerin paha biçilmez bir hazinesi olarak, gelecek nesillerin gözleri önüne serilmiştir.

* Prof. Dr. Aleksandra Tıbıkova, Dağlık Altay.

Bu ulu destanın Altay destanları ile benzer yönlerini gösterirken, öncelikle dili dikkate aldım. Dil her halkın tarih boyunca savaşlı dönemlerinden, nesiller boyu kaybolmadan, kuşaktan kuşağa geçerek gelmiştir. Halkın ve dilinin bu tarihsel zorlu yürüyüşünü şiirsel bir anlatımla ifade eden Altay şairi L. Kokisev'in bir şiirinden bir bölüm okuyacağım:

Anne Altay'ın eteği altından
Tatlı nağmeli bir sesle sen çıktın.
Taştan çıkan tandalay çiçeği gibi
Tan altında sen büyüdün.
Güçlü çağlar ayaklar altında çiğnese de
Filiz gibi yeniden sen yetiştin.
Az da olsa Altay halkımın
Evlerinde yankılanarak sen geldin.

Batır Manas'ın atalarının doğduğu yer, Altay'dır. Onun için, bu büyük destan kahramanının bizim yüreğimize, dilimize yakınlığı daha fazladır. Kırgızların atalarının bir zamanlar Altay'da bulunduğu, Manas Destanı'ndaki şu mısralarda açıkça görülüyor:

Altay'daki Kırgızlardan
Adı Manas birisinin
Orkun ulu ırmaktan
Ulu ordu almıştır.
Toktok'taki Kara-Too'dan
Çok asker almıştır.
"Altay'dan Manas çıktı
İnsan yenemez güçlü" dediler.
(Manas 1988, s. 57: 2311)

Bu bildiride Manas örnekleri, Kırgız sanatçı Sagımbay Orazbakov'un derlemesinden ve W. Radloff tesbitinin Türkçeye çevirisiyle birlikte 1995 yılında yayımlanan *Manas Destanı Kırgız Türkçesi Mentin - Türkiye Türkçesi çeviri* adlı eserden alındı. Altayca örnekler ise, ünlü Altay sanatçısı N. U. Ulagaşev'in 1986 yılında yayınlanan *Er-Samır* adlı Altay destanlarının bazılarının toplandığı eserden alındı.

1. Manas'taki ve Altay destanlarındaki dil benzerliklerini gösterirken, Kırgızca bölümlerde Kırgız araştırmacıların çalışmalarından faydalanıldı.

Kerege "ince değneklere çapraz geçirilerek yapılmış çadır", *bastırık* "çadır yapılan keçeyi tutturmaya yarayan çember şeklinde yün ip halkası"dır. Ayrıca, *uruş*, *tenere* gibi daha başka sözler, Altay dilinde asıl anlamını korurken, yeni anlamlar da kazanmışlardır. Mesela, *bastırık*, "çadır üstündeki ızgaranın üzerine konan kuru otların bastırılarak, düzeltilmesine yarayan uzun sıvık" manasına da

gelir. *Karma*, (kapmak, tutmak): Altaycada; "*kayra körzöm - kölötköm, karmay alzam- kulagım* " deyimini vardır. Türkçesi: "*geri baksam - gölgem, kapsam(tutsam)- kulağım* " anlamındadır. Bu deyimde geçen *karmak* kelimesi daha sonra "olta" anlamı kazanmıştır.

Altaycadaki *uruş* kelimesinde de bazı değişiklikler meydana gelmiştir. *Keriş-uruş* "kavga", Türkçedeki *vuruş* sözü ile ilgilidir. *Tündük* kelimesinin "çadırın üstündeki duman çıkacak delik, baca" anlamının yanısıra, yön belirten anlamı da vardır: *Tündük-tüştü* "güney-kuzey" yönleri anlamındadır. *Kura* kelimesi, Kırgızca'da "bir yere toplanmak" anlamına gelirken, Altaycada, "nesnelerdeki deliklerin kapatılması, dikilmesi" anlamına gelir. Manas Destanı'nda alıntı sözlere de rastlanmaktadır: *dalımboo* gibi. *Dalimboo taldap kiydi déyt* (Radloff 1995, s. 239:761). Türkçesi "Çin pamuğu seçip giydiler". Altaycada bu kelime fonetik değişime uğrayarak *talıyma* şeklini almıştır. Altaycadaki *orık* kelimesi "dağ boğazındaki ince yol, patika" anlamındadır. Kırgızca'da anlam genişlemesine uğrayarak "geri birlik" anlamını almıştır.

Günümüz Türk yazı dillerinde anlamı unutulmuş bazı kelimelerin kökenini Altaycada bulmak mümkündür. Altayca kelime hazinesi, bu tür eski kelimeler bakımından zengindir. Türkiye Türkçesi'ne baktığımız zaman, halk dilinde kullanılan bir çok kelimenin Altaycaya daha yakın olduğu görülür. Halk dilindeki bu tür kelimeler, söyleniş ve anlam bakımından Altayca ile birliktelik gösterir. Burada, başka kelimeleri ele almak imkanımız olmadı. Manas'tan vereceğim parçaların Altaycada aynısını bulmak mümkündür:

Keregesin kerttirgen,
On eki kanat ordo üyü
Tündüğün türüp teptirgen
Uuktarın uçtağan
Uçına manat tıştağan
Bastırğıçı degen
Ak manat menen tıştağan
(Manas 1988)

Keregesin nakış kestirmiş,
On iki kanat ordu çadır
Tündüğün dürüp dikmiş
Kubbe sırtıklarını sivriltilmiş
Ucuna manat kumaş örtmüş
Bastırğıçı denen
Ak pamuktan kumaş ile örtmüş.

Kaynı-minen kaştasıp,
Katın-minen *uruşup* -
"Kanıkkannıñ cassın!" dép,
"Bir açuuñdu bassın!" dép,
Saa kayra kamçı çaptımbı,
Katuu képti aytımbı?
(Radloff 1995, s. 63: 215-219)

Kaynım ile savaşıp
Karım ile vuruştun!
"Hiddetini yatıştır!" dedim,
"Nefretini bastır!" dedim,
Sana kamçım mı dokundu?
Katı bir söz mü söyledim?

Altaycada:

Kaynın bila kaştaşıp
Katın bila urujıp,
"Kanıkkanın çıksın" dep,
"Bir açuundu bassın" dep
Sege kamçı çaptım ba?
Katu sösti ayttım ba?

2. Manas Destanı'nda ve Altay destanlarında birleşik kelimeler geniş biçimde yer almaktadır. Örneğin *til al-* "konuşmak, öğrenmek, haber almak", *bura tart-* "geri döndürmek", *arga t'ok* "beceriksizce", *kök ayas* "gökyüzü" ve benzerleri gibi.

Manas'tan:

Azametley çunağı
'Coo!' dégende süyngön
At üstündö kiyngen,
At kulaktan kuu' alğan,
Atışkan coodan *tili alğan* ,
(Radloff 1995, s. 237: 645-649)

Bu azametli genç yiğit,
Düşman deyince sevinir,
At üzerinde giyinir,
Atın kulağından işaret kapar,
Düşmanın niyetini öğrenir.

Kökçönün uulu Ümütöy
Kaytıp köpkö kirginçe,
Bura tartıp bériginçe,
Kurup kalğan Kül-çoro
İrgita koyup saldı déyt,
(Radloff 1995, s. 238: 727-731)

Kökçö'nün oğlu Ümütöy,
Dönüp kalabalığa girince,
Atını çevirince,
Kuruyup kalası Kül-çoro
Hiddetle ona saldırdı.

Altay destanından:

Ayan-Aru ermekti
Aaylap bolboy turgandıy
Ak-biyle *til alıjar*
Aayın bedrep turgandıy
Üye-söğün üze tepti
Kabırgazın kayra tepti
Kolunan tutkan dört uuldu
Ay ayaska alıp çıktı
Kök ayaska ködörüp çıktı
(Ulagaşev 1986, 28)

Ayan-Aru cümleyi
Anlamamış gibi duruyordu,
Ak-biyle dilleşirken
Aradığını bulmuş gibi duruyordu.
Oynak kemiğini yüze tepti
Kabırgasını geriye tepti
Elinden tuttuğu dört oğlanı
Alıp ay ışığına çıktı
Kaldırıp gökyüzüne çıktı

3. Manas ile Altayların "Ak-biy ve Ailesi" destanlarında soylu ve asil kahramanların gücü, düşmanlarıyla savaşları anlatılırken, sanatçı kendine has üslubu ile süslü sözler ve mübalağalı bir ifade kullanmaktadır.

Barçın-Bökö destanında Kın-Saru batırın üç başlı yılanla savaşını sanatçı N. Ulagaşev şöyle tasvir ediyor:

Tündü-tüştü küreştiler
Turgan t'erden suu çıktı
T'er-telekey silkinip turdı
T'eten kaandar kaykajıp turdı
T'aan-t'aan taygalar
Talay bolup t'ada kalat
Teren-teren talaylar
Tuura t'erge akkılap turat
Teñereniñ tübinde
Kara tuman kaynap turat,
Telekeydiñ üstinde
Kara toozın burkurap turat
(Ulagaşev 1986, 200)

Geceli-gündüzlü güreştiler,
Durdukları yerden su çıktı.
Yer yüzü silkindi durdu
Yetmiş kağanlar şaşırıp kaldı.
Büyük-büyük taygalar
Deniz olup yatakdıldılar.
Derin-derin denizler
Başka yere akıyorlar,
Göğün altında
Kara duman kaynayıp duruyor
Yerin üstünde
Kara toz köpürüp duruyor.

4. Manas'ta ve Altay destanlarında sanatçılar, sözün kime söylendiğini belirtmek için güzel, mecazi sözlerin kullanımına çok yer verirler:

Manas'tan:

"Aynalayn, çunağım,
Nége sağınıp olturduñ?"
(Radloff 1995, s. 230: 258-259)

"Sevgili yiğit kahraman,
Niye üzülyyorsun?"

"Aynalayn ay carkın, töröm,
Karan kılğan Kök-çebiç, töröm
Cèti küñü cügürdü, töröm!"
(Radloff 1995, s. 236: 623-625)

"Canım ay ışığı, efendim,
Çok güçlü Kök-çebiç, efendim
Yedi gün yol aldı, efendim!"

Altayların "Ak-biy ve Ailesi" destanından:

Aynalayn, Ayan-Aru,
Bir de neme t'ajrba
Aydarga turgan kerekten
Bir de neme undıba
(Ulagaşev 1986, 179)

Canım benim Ayan-Aru
Hiç bir şey gizleme.
Söylenmesi gereken
Hiç bir şeyi unutma.

Kırgız ve Altay destanlarında istek, dilek bildiren *-ayın/eyin*, *-alı/eli* ekleri sık kullanılır. Bu tür anlatımlar, destan kahramanlarının halk ile konuşmaları, anne-babalarının, kardeşlerinin onlardan razı olmaları, onların istedikleri veya onlardan istenenler ile dileklerin gösterilmesi için kullanılır:

Manas'tan:

Endi men e'lime *barayın*,
Menin curtuma *barayın*..
Kéres attı *mineli*,
Kémin tonda *kireli*,
Sağınıp sarğıl *mineli*,
Sarğıra sapar *cortolu*..

(Radloff 1995, s. 226: 79-84)

Şimdi ben ilime varayım,
Benim yurduma varayım.
Cenaze atına binelim,
Kefen bezini giyelim,
Salınıp atlara binelim,
Zorlu yola çıkalım.

Altay destanından:

Kara-küren adımın
T'orığın emdi *köröyün*..
(Ulağaşev 1986, 74)

Kara yağız atımın
Yürüyüşünü şimdi göreyim.

At kulagı astıkpas
Uydın müüzi ayrılışpaz
Ölgön yerge *kojo ölöli*,
Öskön yerge *kojo ösölü*.

At kulağı ayrı olmaz,
İneğin boynuzu ayrılmaz.
Öldüğün yerde beraber ölelim,
Büyüdüğün yerde beraber büyüyelim.

6. Her dil kendi gelişim sürecinde, kullanışlı, konuşmaya uygun, yaşamın gerektirdiği sözleri seçer, gerektiğinde onların anlamlarında değişiklikler oluşturur. Burada, Altay destanındaki ve Manas'taki edatlardan söz etmek istiyorum. Altay destanlarında *bıla//bile* biçiminde geçen ve Türkçede *ıla//ile* biçiminde kullanılan edat, Kırgızca'da *menen* biçiminde görülür. Bu edat *birlen* (bir sayılan) sözünden oluşmuştur. P. M. Melioranskiy "Arap Filoloğu Türk Dili Hakkında" adlı eserinde bunu gösterir. Altay kahramanlık destanlarında ve masallarda *bıla//bile* biçiminde görülse de, günümüz edebi dilinde bu edatın kısa biçimi görülür. Bu değişiklikte vasıta halinin eki olmuştur. Türkiye Türkçesi'nde *ıla//ile* veya *-la//le* biçiminde görülür.

Manas'tan:

"Almambet-*menen* Manas ököö
Kantıp cüs körüşer éken?" kol dédi.

(Radloff 1995, s. 52: 1609-1610)

"Almambet ile Manas, bu ikisi,
Nasıl yüz yüze görüşecek" diye
merak oldu herkese

Cedigerdin Er-Kıyaz
Ay-balta *menen* bir saldı,
Arka moynun sıy saldı,
Cangıstı em caylap saldı.

Cedigerin oğlu Er-Kıyaz
Ay-balta ile bir vurdu,
Ensesinden kıvırıverdi.
Öteki bir taneyi yere serdi.

Altay ve Kırgız dillerindeki sıfat-fiiller; zaman, iyelik, hal ekleri alarak, zarf fiillerin bazı şekilleri ile birleşik cümle oluşturmada, temel ve yan cümleleri birleştirip, kendine özgü gramer bağlantısı yapmada kullanılır. Bu yapının bazı isim anlamlı biçimlerini destanlarda sık olarak görüyoruz. Dilde bu biçimdeki kullanım, gramer şekillerine bağımlı olmaksızın gelişerek, anlatıma esneklik ve güzelliği katar.

Manas'tan:

Érbeyip adam <i>bolğondo</i> , Bakay!	Büyüyüp adam olunca, Bakay,
Egine sakal <i>çıkkanda</i> , Bakay!	Çenesinde sakal çıkınca, Bakay,
<i>Minerine</i> at tapçı, Bakay!	Ona binecek at bul, Bakay,
<i>Kiyerine</i> ton tapçı! Bakay!	Ona giyecek elbise bul, Bakay.

(Radloff 1995, s. 19: 135-138)

<i>Körbögönün</i> körsötüp, Bakay!	Görmediğini gösterip, Bakay,
Kötünön birge cürsönçü, Bakay!	Arkasından beraber yürü, Bakay,
<i>Bilbegenin</i> bilgisip, Bakay!	Bilmediğini öğretip, Bakay,
Birge cortup cürsönçü! Bakay!	Beraber yürüyüp "haydi,yürü" de,

Bakay,

(Radloff 1995, s. 19: 122-125)

Altımışka <i>çıkkança</i> ,	Altmışına çıkıncaya kadar biz,
Atasın Manastın atın tokuduk!	Babası Manas'ın atına koşum taktık.
Cétimişke <i>çıkkança</i> ,	Yetmişine çıkıncaya kadar ,
Balasın Semeteydin atın tokuduk!	Çocuğu Semetey'in atına koşum taktık.

(Radloff 1995, s. 226: 65-68)

Bu bildiride, Kırgız ve Altay destanlarında görülen kendine özgü söz ustalığını, mübalağa sanatını, söz dizimlerini, tamlamaları ve onların kökenleri konularını dikkate alamıyoruz. Bu çok büyük ve ilginç bir araştırma olurdu. Söz konusu alanların araştırılması, yalnız bir araştırmayı değil, çeşitli geniş çaplı araştırmaları gerekli kılmaktadır.

Çok eski çağlardan beri değişik yaşantılardan, toplumsal durumlardan, savaşlardan geçerek genişleyip tekamül ederek gelen destanların, sadece dillerinin çeşitli yönlerden araştırılması, aralarındaki ilişkilerin, bağlantıların, benzerliklerin, karşılaştırmalı inceleme yoluyla ortaya çıkarılıp gösterilmesi, çok emek gerektiren, oldukça zahmetli ve bir o kadar da şerefli bir iştir.

Dünyaca ünlü büyük Manas Destanı ile Altay destanlarının dil benzerliklerini ele alırken, bunu, yirminci yüzyıl gramer kaidelerine uygun bir şekilde, tam olarak ortaya koymak için, Altayların ünlü destanlarını topluma mal olmuş büyük Altay

sanatçısı A. Y. Kalkin'in *Maaday-Kara*, *Ooçı-Bala* ve başka eserlerin yeterince incelenmesi, daha etkili sonuçlara ulaşmayı mümkün kılacaktır. Ancak, bu tür kısa bir bildiri için çok geniş olurdu. Bilindiği gibi Altayların bu destanları dünyaca ünlüdür. Bunlar, büyük Altay alimi S. S. Surazakov tarafından dünya edebiyat çevrelerine tanıtılmıştır.

Altayların ünlü *Ooçı-Bala* destanında geçen batır kız tipi ile 1994 yılında Altay'ın güney bölgesinde bulunan kurganlardan çıkarılan mumyalanmış batır kız iskeleti arasındaki benzerlik, basit bir tesadüf değildir. Mısır firavunlarının mumyalanma sebebi burada da geçerlidir. Halkının başında yönetim görevini yerine getiren Altay kağanının kızı, yirmi beş yaşında ölünce, cesedi bütün bir ağaçtan oyulmuş tabutta, yirmi beş yüzyıl yer altında kaldıktan sonra, ilim dünyasının incelemesine açılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bilim çevreleri ona "Altay Lady" adını vermişlerdir. Aynı ülkede yayımlanan *National Geographic* dergisi onun adına özel sayı hazırlamıştır.

Türklerin çıkış yerinin, tarihi kökünün, destanlarının ve dillerinin temel kaynağının Altay olduğunu bu arkeolojik buluntu bir kez daha gösteriyor. *Ooçı-Bala* ve *Manas* destanlarının kahramanları olan, elinde mızrak ve kılıçla savaşlar yapan, mücadele kazanan, *Ooçı-Bala* ve *Saykal* gibi batır kızlar başka halkların destanlarında şimdilik görülüyor.

Bazı arkeologlar, Altay topraklarında bulunan bu batır kız iskeletinin Türklere ait olduğunu kabul edemediler. Onlar bu mirası, başka insanlara atfetmek için ne kadar çaba harcasalar da, Türk halkının destanları - ne de olsa Altay topraklarında yaşamış olduğu için - onun Türklere ait olduğunu göstermeye yardımcı oluyor.

Bu vesile ile Altay arkeologları, kurganlarda bulunan eserlere ve bilim adamlarının çalışmalarına dayanarak, Altay'da Türklerin eserlerinin yirmi beş yüzyıl öncesine kadar uzandığını haber verdiler. W. İ. Soyonov ve A. W. Ebel "Pazınkların Dil ve Kültür İlişkilerine Dair" adında bir makale yayınladılar. Şimdi bu önemli problem bütün Türklerin ilgisini bekliyor.

Dil, sevinince mutluluk, üzülünce dayanak, savaşta zırh olur. Dil, annenin şefkatli kolu, babanın altın zenginliği! Dil, savaş günlerini, zor dönemleri aşarak gelen pek değerli bir miras!

Konuşmamı Altay şairi Ş. Çatinov'un mısraları ile bitiriyorum:

Sobırıp ılgazañ ol söstördöñ
Colañıydy t'araş t'oldordı da çöyöriñ.
Sonırkap t'ürüp, olordı tıñdazañ
Soguşka bargady t'ıdanı da ederiñ.

Savurup seçsen de o sözlerden
Gökkuşağı gibi güzel yollar uzatırsın.
İlgilenip onları dinlesen,
Savaşa gidecek mızrak da edersin.

BİBLİYOGRAFYA

Manas 1988 = *Manas* (Kırgız Destanı) 2. Cilt, Moskova 1988.

Radloff 1995 = W. Radloff, *Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri*, (hazırlayan: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), Türksoy Yayınları, Ankara 1995.

A. Y. Kalkin, *Maaday-Kara*, (Altay Destanı), Moskova 1974.

A. Y. Kalkin, *Ooçı-Bala*, Gorno-Altaysk 1980.

Ulağaşev 1986 = N. U. Ulağaşev, *Er-Samır*, (Altay Destanı), Gorno-Altaysk 1986.

P. M. Melioranskiy, *Arap Filoloğu Türk Dili Hakkında*, LSPB

I. Beybutova, *Kırgız Askeri Terimlerinin Stratifikasyonu*, Moskova 1988.

A. Şeriyev, "Manas Eposu Cana Gundar". *Tömer Dil Dergisi Türkoloji Özel Sayısı*, Ankara Mayıs 1994.

W. İ. Soyonov, A. W. Ebel, "Pazırıkların Dil ve Kültür İlişkileri Hakkında", *Altay Cumhuriyetinin Tarihi ve Kültürü Hakkında Kaynaklar*, Gorno-Altaysk 1994.

Altaydın Çolmonu Gazetesi, Sayı. 3 Eylül 1994.

MANAS DESTANI VE ANADOLU HALK EDEBİYATI

FIKRET TÜRKMEN*

Manas destanı, sadece Kırgızların değil bütün Türk boylarının ortak kültürünün sentezi durumundadır. Manas'ın tabakalarının her birinde Türk tarih zincirinin bir halkası bulunmaktadır.

Mitolojik dönemden günümüze kadar gelen yaşayış tarzımız, dünya görüşümüz ve insan anlayışımız Manas destanında motifler ve epizotlar halinde görülebilmektedir.

Epik gelenek denilen anlatım (narration) esasına dayalı gelenekte olayların mitik - epik - epico-romanesque çizgisinde bir gelişme gösterdiği bu gelişme sırasında türlerin birbirlerinin yerini aldığı malumdur. Sadace göçebe, kısmen avcı topluluklarda epik gelenek daha uzun yaşamıştır. Manas dairesi, yani Manas'ın ve çevresinde teşekkül eden diğer Kırgız destanlarının (Semetey, Seytek, Er-Töştük gibi) durumu da böyle olmuştur. Destanların diğer varyantlarının ve değişik coğrafyalarda ortaya çıkan diğer sözlü türlerle ilişkilerinin incelenmesi son derece önemlidir. Pek çok problemin (konu, şekil vb.) çözülmesinde, bu anlatım komplekslerinin içinde bulunan değişik ihtimaller, çeşitli sentez yöntemleri, anlatıcıların payları, tahkiyenin üslup ve şeklini yansıtan özellikler, dinleyicilerin türün gelişmesindeki rolü hatta dinleyicilerin cinsiyeti ve sosyal durumları bilinmesi gereken önemli öğelerdir.

Türkiye'de türler arasındaki ilişkileri inceleyen eser sayısı fazla değildir. Malzemenin yayımı sırasında notlar ve yorumlar halinde işaret edilen eserler, bu konudaki sistematik ve analize dayalı değildir.

* Prof. Dr. Fikret Türkmen, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları, Enstitüsü Müdürü, İzmir.

Destanla halk hikayesi veya masalla halk hikayesi arasındaki benzer ögelere temas ederek bu türleri yaklaştırmaya çalışan incelemeler bu çalışmalardan bazılarıdır.

Manas destanı ile Anadolu halk edebiyatı arasındaki ortak hususları da bu açıdan değerlendirmenin önemli sonuçlar vereceğini Anadolu sahasının anonim ve ferdi eserlerdeki çekirdek, yapı, formel ifade, inanç sistemi vb. daha pek çok problemin çözülmesinde önemli rol oynayacaktır.

Biz bir deneme yapmak üzere, çekirdeğinin Manas destanı dairesine bağlı Ertöştök ile aynı olduğunu düşündüğümüz Anadolu sahasında meşhur olan Zümrüdü Anka Kuşu masalını (ki masal Azerbaycan sahasındaki Melik Memmed Nagılı olarak bilinmektedir) esas alacağız. (Bu masal Tahir Alangu'nun Billur Köşk, Remzi Kitabevi, İst. 1961 adlı kitabında mevcuttur. s.100-130) Masal Eberhart-Borataw'ın TTV'sinde 72. tip olarak gösterilmiştir. Masalın epizot sırası şöyledir:

1. Bir padişahın her sene tek bir meyva veren bir elma ağacı vardır.
2. Yedi başlı on dört gözlü bir dev her defasında bu elmayı yer.
3. Padişahın üç oğlu sırasıyla elmayı korumak üzere nöbet tutarlar.
4. Büyük ve ortanca oğulları devı yakalamayı veya öldürmeyi başaramazlar. En küçük oğul devı yakalar.
5. Üç oğul, devın kan izini takip ederek bir kuyuya varırlar.
6. Sadece en küçükleri kuyuya inmeyi başarır.
7. Bu oğul devı öldürür. Orada üç kız görür ve yukarı çıkarır.
8. Ağabeyleri kıskandıkları için onu kuyuda bırakırlar.
9. Kendisine aşık olan en güzel kızın vermiş olduğu sihirli saçları birbirine sürter. Ak ve kara koçlardan kara koça biner ve yedi kat yerin altına iner.
10. Orada yaşlı bir kadına misafir olur.
11. O ülkede tek su kaynağının başını tutan ve her gün bir genç kurban isteyen ejderhayı öldürür. O kurban edilecek padişahın kızını kurtarır.
12. Kahramanımız zümrüdü anka kuşunun her yıl yavrularını yiyen bir yılanı öldürür.
13. Zümrüdü anka kuşu, iyiliğine karşılık yeryüzüne çıkarmayı kabul eder.

14. Kuşa yolda vermek üzere kırk koyun ve kırk tulum suyu yanına alır. Et bitince bacağından kestiği eti verir. Ancak kuş bu son parçayı yemez, yeryüzüne çıkınca dilinin altında sakladığı eti çıkararak, kesilen yere yapıştırır.

15. Yeryüzüne dönen oğlan çoban kılığına girer ve başına bir işkembe geçirerek Keloğlan olur.

16. Sarayda bahçıvanın yanına çırak olarak girer.

17. Kuyuda iken sevdiği kızın verdiği sihirli saçların yardımı ile düğün için aynı kızların istediği olmayacak şeyleri yerine getirir. Daha sonra terzi yanına çırak olur, yine olmayacak şeyleri başarır.

18. Cirit oyununda tebdil-i kıyafet ederek ağabeylerini yener.

19. Kuyuda bulduğu kız ile evlenir.

Er-Töştük'teki epizot sırası da şu şekildedir (Frunze, 1956 baskısı, Sayakbay Karalayev anlatması.)

1. Eleman kaybolmuş sekiz çocuğu olan bir babadır. Yaşlandığı sırada Er-Töştük doğar, çocukluğu olağanüstülüklerle doludur. Sürüleriyle kaybolan ağabeylerini bulur.

2. Eleman, dokuz kızı olan Sarıbay'ın kızları ile oğullarını evlendirir. Yurtlarına dönerlerken yedi başlı bir ejderha olan Zelmogus'a rastlar. Onların hayatlarını bağışlama karşılığında Er-Töştük'ün canının ve gücünün saklı olduğu sandığı ister. Karısı Kenyeke'nin armağan ettiği atla bunu başarır. Ancak cadı onu takip eder ve yer altına gönderir. (Bu epizottan sonra Zümrüdü anka masalı ile ortak epizotlar başlar.)

3. Er-Töştük yer altı dünyasında olağanüstü güçleri olan dört kişiye rastlar. Bunlardan biri geyikten hızlı koşar, biri uzakları ıştırır, biri uzakları görür ve sonuncusu da denizleri bir içište bitirir.

4. Yine yer altında Töştük kaplan, ayı ve karıncayla arkadaş olur. Onlara iyilik eder, bunun karşılığı olarak onlar da dara düştüğünde Töştük'e yardım ederler.

5. Er-Töştük, yer altı dünyasının hükümdarı Kök-döo'nün küçük kızı Kül Ayım'i tanır. Kül Ayım, Töştük'ü rüyasında görmüş ve aşık olmuştur. Onu bu ülkeye getiren de odur. Kül Ayımın tavsiyesi ile çoban kılığında Kök döönün hizmetine geçer. Kök döo'nün üç kızının da evlenme yaşı gelmiştir. Onlardan evlenecekleri erkekleri elma atarak seçmelereni ister. Kül Ayım kel çoban kılığında Er-Töştük'ü seçer.

6. Kök döo iki damat adayından doksan yaban eşeği sıpası avlamalarını ve esrarengiz bir şekilde kaybolan benekli kısrağının olağanüstü taylarını getirmelerini ister. Onlar bunları başaramazlar. Er-Töştük sırrı bildiği için kızgın bir demir üzerine oturdukları takdirde yardım edeceğini bildirir. Kızlarla evlenme uğruna bu teklifi iki damat kabul eder. Aynı şekilde kartalın kaçırdığı tayları, daha önce yavrularını kurtardığı için kartaldan alır.

7. Er-Töştük'ün sınavı ise, koşuyu kazanmak, serpilmiş taneleri toplamak, kaplanla ve ayıyla savaşmak, dönüşü olmayan ülkeden kırk kulplu kazanı getirmek şeklindedir.

Töştük olağanüstü dostlarının yardımıyla bunları da başarır.

8. Bir sınav sırasında dört arkadaşını öldüren Kara döo ve sonra da Kök döo'yü öldürür, tahta Konok bay'ı geçirir.

9. İki karısı Kül Ayım ve Biyti Kung'la birlikte ülkesine dönmek üzere yola çıkarlar. Dev kartal bu üçünü et ve su verilmesi şartıyla yeryüzüne çıkarır. Yolun son menzilinde et tükenir. Töştük ona kendi etinden bir parça verir.

10. Yer yüzüne çıkınca yol kenarında yaralı durumda olan Coyun Kulak'a rastlar. Onu kurtarır ve yanına alır. Ancak Coyun kulak bir haindir. Töştük'ü öldürür ve iki karısını kaçıır. Dev Kartal, Töştük'ü yeniden diriltir. Coyun Kulak'ın canı yedi kuşa paylaştırılmıştır. Bu sırrı Biyti Kung bilir. Er Töştük onun yardımı ile kuşları öldürür ve Coyun Kulak'ın ölümünü sağlar.

11. Sonunda, Töştük ülkesine döner ve sadık eşi Kenyeke'ye kavuşur.

Epik konu kahramanın doğuşu, kayıp sürülerin aranması ve evlenmesi gibi epizotlar uluslar arası masal repertuarlarında bilinen bir seri stereotype motiflerle devam eder.

Yer altına inme, bir prensesin kaçırılması, kahraman ve arkadaşlarının çeşitli sınavlardan geçmesi, sihirli bir kuşun yardımını görme gibi masal tiplerinin Türk masal kataloğunda da bol örnekleri bulunmaktadır. TTV, 72, 77 ve 207 (3. Motif 3-5), TTV, 215, 3, Motif 1 tipleri ise olağanüstü arkadaşlar epizotuna uymaktadır. Bir cadı tarafından çalınan tılsım, destan kahramanını yer altına gönderen epizottur. TTV, 215, 3.

Er Töştük'ün çeşitli varyantlarında (Kazak, Tatar) karşılaşılan bazı tipler sadece Anadolu sahasında değil Avrupa, Orta Asya, Çin, Kuzey Afrika hatta Amerika'da da rastlanan tiplerdir. Paul Delarue'nin *Le Conte Populaire Français*, Paris, 1957'de bunların tam bir listesi bulunmaktadır (s. 133). Yer altına atılan Efesli bir çobanın yeryüzüne çıkmak için vücudundan akbabalara et vermesi

epizotu, aynı yazarın 310-A ve 301-B 96 numaralı tiplerinde 12 versiyon halinde analiz edilmiştir. Bunlardan TTV 72 de 32, TTV. 77 de 8'i, 207 de 6 tanesinin analizi vardır.

Manas ve Manas dairesine bağlı destanların Anadolu sahası halk edebiyatı içinde masal dışında halk hikayesi, efsane, halk şiiri vb. türlerle yakın ilişkisi çok geniş araştırmalara konu olabilecek zenginliktir.

Mesela, Manas ve diğer kahramanların doğumu, doğumdan sonraki eğitimlerinin temel prensipleri Cakıp Hanın Bakay Hana Manası eğitmek için söylediği sözlerde açık olarak görülür. Halk hikayelerinde de bu sistem yerleşik medeniyetin icablarına uygun olarak değişmelere rağmen aynıdır. Ancak, Manas'taki açık geniş mekan ile halk hikayelerindeki geniş veya dar kapalı alanın eğitimden bekledikleri elbette farklıdır. Mesela, Manas açık-geniş mekanda, ata binecek, uzak seferler yapacak, güçlü komşu kabileleri talan edecektir. Anadolu halk hikayelerinde ise ya kapalı bir odada (dar-kapalı mekan) kimseyle görüşmeden ilmi bir eğitim gördükten sonra, av avlamak, kuş kuşlamak eğitime geçecektir. Bu da tamamen bir geçiş dönemi mantığıdır. Zaten halk hikayeleri de epik türden roman türüne geçiş yolunun ortasındaki tür olduğundan bu anlayışı normal bir seyir olarak düşünmek gerekir.

Manas'ta Cakıp Han, Bakay Hana onu teslim ederken, sürünün içinde ona kır at ol, Bayay! demektedir (143. mısra). Bu tasavvur, Köroğlu ve Dadaloğlunun şiirlerinde hemen hemen aynen bulunkaktadır.

Atın gerek Manas'ta gerekse Anadolu halk edebiyatındaki mekan aşma vasıtası olarak tasavvuru aynıdır. Ancak seneryolardaki değişiklikler yeni coğrafyanın ve sosyal şartlardaki değişimin ürünleridir. At Manas'ta hayatın temelidir. Hem zaman ve mekan anlayışının tam ortasında temel bir unsur hem de vazgeçilmez ekonomik değerdir.

Anadolu halk hikayelerinde ve halk şiirinde ise reel hayat yer yer mistik bazan da masal unsurları ile yer değiştirmiştir. Aşık Garip hikayelerindeki Hızır'ın atı, Garip'i bir göz yumup açınca kadar geçen bir sürede Halep'ten Tiflis'e getirir.

Buraya kadar vermeye çalıştığım iki temel örnek, olayların çekirdeği ve tipolojisi ile at motifi bize göstermektedir ki çeşitli anlatım elemanlarından tipik bir hikayenin oluşturulması teknik bir olaydır. Türler arasında derin bir farklılıktan söz edilemez. Ancak görünen tür farklılığı epizot ve motiflerdeki zenginleştirme sebebiyle meydana gelmektedir.

Böylece destan olan Manas'la Anadolu halk edebiyatındaki pek çok motif ve epizot aynı folklorik anlayıştan kaynaklanmaktadır. Destan kahramanlarının

kişiliği değişik kaynaklı karmaşık elemanları çeken manyetik bir merkez durumundadır.

Masal ve destanlar, halk hikayeleri ve destanlar birbirlerine iyice karışmış ve organik bütünlük oluşturmuş eserlerdir. Coğrafi veya sosyal ihtiyaca göre genişleyip yayılabilen bir yapı ortaklığına sahiptirler. Anlatıcı, anlatım üslubuna göre bunları eler veya birleştirebilir ve stereotipe formüllerle anlatır.

Sonuç olarak Anadolu sahası halk edebiyatının yapısı, motifleri, kullandıkları formüller, inanç sistemi, formulistik sayı ve renkler vb. pek çok ögesi için Manas Destanı ve daireleri bize yepyeni ufuklar açmaktadır. İncelemeler ve karşılaştırmalar çoğaldıkça bu ufuklar daha net görülecek ve aynı menbadan gıdalanan, değişik görünse de aynı kültürün parçalarını yerli yerine koyabileceğimizi ümit ediyorum.

THE KIRGHIZ ENIGMA

CLAUS SCHÖNIG*

One of the first Turkic languages I was confronted with was Kirghiz. Like every scholar studying this language I made contact with its famous epic - the *Manas*. I learned that this epic is really outstanding amongst the epics of other Turkic peoples. It contributes to the special position the Kirghiz people have in the framework of the Turkic world. Later on, when I started to specialize in Turkic linguistics, I had to learn that this special position of the Kirghiz is not only due to their epic - even their language shows many traces, which point out to a special position they take within the Turkic peoples. In this little article I shall try to discuss the main features of the Kirghiz language and to specify their position among the other Turkic languages.

Kirghiz is a non-Bolgar **toq(q)uz-* and a non-Western Oghuz **bol-* language, in which word initial **b-* followed by a nasal consonant at the border of the first syllable becomes *m-* like in most of the modern Turkic languages. It is different from Khalaj in not preserving the old word initial **h-* like in xlj. *hat* 'horse'. Like modern non-Oghuz and non-Bolgar languages, it uses a word for 'navel' going back to something like **kindük*,¹ for 'lip' a word going back to **ärin*.² As in non-Oghuz, non-Bolgar and non-Lenaic languages all case suffixes are normalized, so that they always have a suffix initial consonant. But different from all other languages of this type Kirghiz shows a genitive in *+n/n*, not in *+n/n̄*.³ Like all Turkic languages except Lena Turkic and Chuvash, it has the p-gerund.

* Dr. Claus Schönig, Alman Enstitüsü, İstanbul.

1 The Oghuz and Bolgar Turkic forms go back to **gö:bäk*: Turkish and Azeri have *göbäk*, Chuvash *kävapa*.

2 And not ot **tutak* like in Oghuz or Bolgar Turkic.

3 This can be due to simple analogization: By changing the suffix final *n̄* to *n* all case suffixes with final consonant (besides the genitive suffix that of the alative + *DAn*) end on the same consonant. The

Kirghiz is a Central Turkic language: For Old Turkic **adaq* we find *ayaq*. The teens have kept their old shape and have not become more or less decimalized.⁴ The Old Turkic word for hand **älig*, which is kept in some Turkic border languages (see Schönig 1991) is replaced by **qol* meaning both 'hand' and 'arm'. There are no nasal reflexes of Old Turkic palatal *ñ*, which simply became *y*. Like all Kipchak, Southeast and South Siberian Turkic languages Kirghiz has the perfect participle in *-GAn*. Kirghiz as well as Kipchak, Southeast Turkic and the non-Turkish Oghuz languages uses mainly the verb *qayt-* < **qadit-* to express 'to return'.⁵ On nearly the same area we find forms of the reflexive pronoun going back to **ö:z*.⁶ Comparable to most non-Oghuz languages of this area Kirghiz expresses possibility and impossibility by use of the verb connection *-A al(-ma)-*; besides, like in many Turkic languages forms like *-p bol-* (cf. *oqup bolduñbu?* 'ty končil čitat', KrgRS 141b) or *-sa bol-* (in *-sa bolo: barsam bolobu?* 'mne možno pojti?', *barsañ bolo* 'tebe sledovalo by budet', KrgRS 141b) exist. As in most Turkic languages except those of the Northeast the old connection between Aorist and vocalic gerund has been dissolved. Their postvocalic forms can be notated as *-r* and *-(I)y*. There are no analogized negative forms like **-mAp* or **-mAylp* for the gerund in *-p*. Kirghiz uses a common negation for both the vocalic and the *-p-* gerund, which is still common to a lot of languages mainly of non-Oghuz type. Another characteristic non-Oghuz feature is the renewal of the present tense form by the use of **-a* *turur* instead of **-a* *yorir*.

Kirghiz belongs to the Kipchak group of modern Turkic languages, as can be seen e.g. from the development of Old Turkic **taγ* into *to:*, for which one must assume an intermediary form **taw* characteristic for this group of Turkic languages.⁷ At the same time the further development into *to:* ties is closer to Altay Turkic, which has *tu:*. Together with this South Siberian Turkic dialect group Kirghiz forms a special sub-group of Kipchak Turkic, which I call Kirghiz-Kipchak. This sub-group can additionally be characterized by the representation of Old Turkic **lIG* by forms like *+lU:*. Kirghiz-Kipchak resembles the remaining

same tendencies may have changed the ablative suffix *+DAn* vice versa into *+DAñ* in some South Siberian languages, see Schönig 1992.

- 4 Like for example in Yellow Uyghur or Northeast Turkic, e.g. yak. *tüört uon* 'forty' < *tüört* 'four'+*uon* 'ten' instead of Common Turkic **qur(i)q*.
- 5 For their distribution in old and modern Turkic see Clauson (1972, 515a) and Tenişev (1961, 241). The old verb *tün-* mainly survived in Turkish as *din-*, the Northeast Turkic (literary) languages use forms of the synonymous Old Turkic verb *yan-*, Chuvash has *tavrän-* < *tägzin-* 'to revolve, rotate, travel about'.
- 6 Old Turkic *käntü:* as a reflexive pronoun has apparently only survived in Turkish; in Lena Turkic it has become the personal pronoun of the 3rd person *kini*. Chuvash has *xa+*, South Siberian Turkic uses forms of **bod*, Lena Turkic *beye*.
- 7 Furtheron, in this group the word **bäg* has become - again like in Yakut - *bi*, *biy*, for which we can reconstruct an intermediary form **bey*. s. Doerfer 1965, 377 ff.

Kipchak languages by changing sound groups consisting of a vowel and a weak consonant, of which at least one is labial, into *üy*. On the other hand its close ties to the South Siberian Turkic area are shown contracted variants with a long vowel, e.g.: **süñök > süyök/sö:k* 'bone', **täbä > tüyö/tö:* 'camel', **säb- > süy-* 'to love'.

The Kirghiz-Kipchak group is situated east of a borderline dividing the Turkic languages in Western and Eastern Turkic.⁸ Like most of the modern Eastern Turkic languages (South Siberian, Kazak, Karakalpak, Southeast Turkic and Leña Turkic) Kirghiz-Kipchak shows the early labialized form *büt-* 'to get ready, completed, finished' of the verb **bit-*⁹. The word *teñri* appears in its palatal form; like in most modern Turkic languages it designs no longer 'heaven' but only 'god'¹⁰. Moreover, most of the Eastern Turkic languages have retained a low final vowel in the word for 'twenty', e.g. dol. *hü:rbä*, yak. *sü:rbä*, çul. *yärvä*, şor. *çägirbä*, bar. *yëgirmä*, özb. *yigirma*¹¹, Nuig. *jigirmä*¹², kzk. *žiyirma*, kkp. *jigirma*, but tuv. *čä:rbä* and xks. *čibirgä*.¹³ Taking into account the features of palatality and velarity of this numeral Kirghiz and Altay Turkic show different behaviour: while Altay Turkic has the palatal form *d'irmä* like most of the Turkic languages - and especially the northeastern group, to which it belongs today - Kirghiz has a velar form krg. *jïyirma* pointing to the Eastern Kipchak languages of Central Asia.

On the field of pronominal forms going back to **qa:ño* again Kirghiz and Altay Turkic follow the same lines. Derivations of the type **qa:ño täg* Kirghiz shows *qan-*stems like in *qanday*; this behaviour is paralleled by the Central Asian Kipchak languages Kazak and Karakalpak, by Uzbek and Sayan Turkic. In the field of interrogative pronouns meaning 'which' Kirghiz shows *qay* as well as *qaysi* like Tatar, Bashkir, Karakalpak, Karaim, New Uyghur, Shor, Sagay and the Altay Turkic dialects of the Teleut and the Altay Kiži (for the latter three dialects see Radloff II, 2 and 44) do.¹⁴

8 It should be noted that the Kipchak group is divided by these line in two groups.

9 From my point of view we have to assume even the Old Turkic form *büt-* as secondarily labialized.

10 See Doerfer 1965, 577-585.

11 Die Chagatay form should be read *yegirmä*.

12 For variations in Uyghur dialects see Pritsak 1959, 547.

13 This Turkish numeral must go back to a basic form with velar vocalism, which is quite early attested and was later on palatalized in most Turkic languages due to the influence of initial *y-*, see Schönig 1991, chap. 2.3.

14 For the remaining Kipchak languages, Uzbek, Chulmy Turkic and Khakas I only have proves for **qaysi*; Yellow Uyghur shows *qaysi* and *qaysidir* (Tenisev 1976, 79). In Chuvash we find a form *xăšĕ* built to by the use of the special possessive suffix *+(ä)šĕ*, which is only used together with nouns designing persons (mainly relatives), numerals and pronouns, see Benzing 1959b, 736).

The latter feature points to another borderline, which divides the Turkic languages in a northern and a southern group. Of course, Kirghiz-Kipchak - like the remaining Kipchak languages - belongs to the northern group. In the field of possessive suffixes Kipchak languages and Northeast Turkic show the form **+(l)Blz* instead of **+(l)mlz* in the 1st p.pl. and the accusative form *+In* for the 3rd p.sg. in the 2nd p.pl. As to causative suffixes Kirghiz shows - like South Siberian, Kazak, Karaim and New Uyghur - *-t*, *-Dlr*, *-Ir* and *-Glz*. In addition, it has - like Karaim, Tatar, Altay Turkic, Khakas and Karagas - the suffix *-Klr* (like *yak. -t*, *-Tar*, *-Ar*, *-Gar*). Perhaps the distribution of the latter suffix points out to an area of preservation, which has somehow to be connected with the Kipchak group. In some languages of nearly the same area the verb **i:δ-* 'to send' has been preserved, so in Northeast Turkic, Chuvash and the Kipchak languages Karaim, Kazak and Kirghiz, in the latter three languages beside synonymous forms, which evolved from **i:δu ber-*.¹⁵ Especially in Kirghiz we find besides the regular short and extended forms *iy-* and *jiber-* (see KrgRS 253b) a deviant form *ir-*, which - following the data given in KrgRS 302b - does not function as an independent full verb. It expresses as an auxiliary verb together with a gerundial form in *-p* like the other two forms *ottenok rešitel' nosti, kategoričnosti*'. The question arises, whether this *ir-* is a Bolgar type development of **i:δ-* (cf. Chuvash *yār-* 'id.), or whether it has to be connected with the Yakut auxiliary verb *är-*, which combines with the gerund in *-An*, the Yakut equivalent of the *-p-* gerund. In this case, it perhaps could be considered as a special development of the Old Turkic copula verb **är-*.

The representation of word initial Old Turkic *y-* as a fricative in this Northern Turkic area seems to be quite old in the Bolgar group and perhaps also in Yakut. In Kipchak Turkic, South Siberian and New Uyghur it may be a relatively young tendency, which perhaps developed independently in several areas. But it also could be due to a common areal influence.¹⁶ Anyhow, for Kirghiz we know from Radloffs dictionary, that at the end of the 19th century this sound was still pronounced *y-*. The existence of a set of phonotactical rules concerning assimilations and dissimilations in certain consonant clusters connects Yakut, South Siberian and an eastern part of Kipchak languages (Bashkir, Kazak, Karakalpak, Kirghiz, Central and Eastern Siberian Tatar). Kirghiz shows like in other languages of the above mentioned area the plural suffix *+lAr* and case suffixes with initial alveolar-dental consonant change their initial consonants to *t*. For the plural suffix

15 Short and expanded forms of this verb do not seem to have a function as an auxiliary verb in connection with gerundial forms in Yakut and Karaim. In Kazak only the expanded form seems to be an auxiliary verb, in Kirghiz short and expanded forms - following the grammars and dictionaries - can function as an auxiliary.

16 See Schöning 1991, chap.3.

we find *d* after word final nasal consonant and *l*.¹⁷ Genitive and accusative have variants with initial *d* after all voiced consonants.¹⁸ Progressive nasalization after the pronominal *n* of the possessive suffix of the 3rd pers. is attested only with the ablative suffix. Even suffixes with initial *m* show such changes.¹⁹ The situation for these suffixes is mainly paralleled by other Kipchak languages (including Altay Turkic) inflicted and in Lena Turkic, not that much in other South Siberian Turkic languages. In Kirghiz and Northeast Turkic nowadays even the suffixes originally having initial *m* show initial *b* in their postvocalic form, which is changed to *p* after voiceless final consonants; initial *m* appears only after word final nasal. As an explanation one may assume that - like in Old Turkic - in these languages like in Yakut *l* and *n* are "critical" word final sound, which produce often *d*-variants, if *{L}*- and *{N}*-suffixes join them. Perhaps these tendencies spread out amongst their predecessors on other voiced consonants, may be in a period, when Yakut was still close to them. After Yakut and more Western Kipchak languages had separated the dissimilation tendencies remained offensive in the East of the area concerned and spread even onto the *{M}*-suffixes. The non-Kipchak languages of this area could than be influenced by areal language contact.

As we can see from the before mentioned features, Kirghiz has close ties to Northeast Turkic as a whole - not only to its Kirghiz-Kipchak partner Altay Turkic, which today is a member of this relatively young areal group. There are two main lines connecting it closer to Northeast Turkic sub-groups. One of these lines ties it closer not only to Altay, but even to Chulym and Yenissei Turkic, in other words, to non-Sayanic South Siberian Turkic. For example, these languages have preserved the first person plural imperative suffix *-AIIK*, which first appeared in the Middle Turkic period in Koman and Kipchak sources.²⁰ The other tie connects Kirghiz closer to Lena Turkic. So - like all the other Kipchak languages - Kirghiz and Yakut preserve *-t-* in intervocalic position, but weakens *-p-* and *-K-* to *-b-* and *-G-*. For similarities on the field of phonotactical rules see above.

17 Menges (1959,460) notes for Kirghiz even after stem final *r* and the diphthongs *ay* and *ay a* tendency to use *+dAr*.

18 Menges (1959, 461) has some Kirghiz examples for *+nIn*-variants of the genitive after nasal, e.g. *atiñin* 'of your horse'.

19 For a possible explanation of these processes see Schönig 1993.

20 This suffix nowadays appears as the sign of the exclusive form of the 1st person plural in the imperative paradigm of Altay Turkic dialects, of Chulmy Turkic and of Kyzyl (belonging to Khakas). The final *-K* of this suffix appears again in Lena Turkic, but probably added to another base, see Schönig 1987.

The isogloss drawn by the "participium nondum facti",²¹ which designates an action not yet completed, includes Kirghiz, Eastern Siberian Tatar and Northeast Turkic²². Here, the Kirghiz form *-A elek* and the Yakut form *-A ilik* are closer connected and contrast against the form *-GALAK* in the remaining languages. One can consider the Kirghiz and Yakut units to be the older forms of this suffix, which has been kept in these two languages, while the South Siberian languages developed the other form, when the Kirghiz and Yakut already had left this linguistic area.

Kirghiz shows also some special features of the Central Asian Turkic area. Like Uzbek and Kazak, Kirghiz has developed special $\tilde{N}$ paradigms of politenessⁱ for the personal pronouns and the possessive suffixes by creating secondary forms like *sen+ler*, *siz+ler*, *+(I)ñ+LAr*, *+(I)ñIz+LAr*, i.e. by adding the nominal plural sign *+LAr* to these forms, see Schöning 1987.²³ Different from South Siberian Turkic, it did not replace the pronominal plural suffix *+z* in the 2nd P.Pl. by *+LAr*.²⁴ On the field of marking strategies in relative clauses again the whole Kirghiz-Kipchak group belongs to the Central Asian area and differs e.g. from Western Kipchak and South Siberian groups by the possibility to refer to the subject of the relative clause by a possessive suffix at its headword, if it is not referentially identical with the subject of the relative clause.

Where did this people come from, whose language show these features? It seems clear that the ancestors of the modern Kirghiz were part of a Turkic group, which consisted of the ancestors of the modern Kipchaks, which I call pre-Kipchaks. We can assume that this group contained confederations like the *Kimäk* and the *Qifčaq*. These groups originally came from the area east of the river Irtysh near the Altay Mountains and were neighbours of the Old Kirghiz. From my point of view it is impossible to state, whether these Old Kirghiz were ethnically or linguistically connected with these confederations. And it is still open to discussion, whether they have to be looked at as the ancestors of the modern Kirghiz. They could have been the ancestors of the Yenissei Turks as well or they may have vanished later on completely. Anyhow, they had great influence on the pre-Kipchak confederations mentioned above. This easily can be seen by the widespread use of *qiryız* as a tribal or clan name within modern Kipchak tribes. Perhaps it was the Old Kirghiz power of the 9th century, which forced the *Kimäk* and *Qifčaq* to move westward. Some of their relatives, i.e. other pre-Kipchak tribes, could have remained in their old vicinities and became the ancestors of the Kirghiz-Kipchak.

21 See Rasadin (1978, 196 f.), Džusupakmatov (1983) and Benzing (1959a, 4f). The latter derives this suffix from **-GAN ele voç*.

22 See Tumaševa 1968, 68.

23 The forms ending in *+z* are used to address high ranking persons, plurality is only expressed by the nominal plural sign *+lar*.

24 See Schöning 1991, chap. 4. and fn. 38.

The name "Kirghiz" might have been adopted by them because of its prestige as the designation of a powerful political unit at these times. Another explanation could be that the Old Kirghiz were really the ancestors of the modern Kirghiz. In this case they themselves could have been of pre-Kipchak stock or have become kipchakized later on.²⁵ As far as I know, it is still not possible to draw some conclusions from the inscriptions, which they have left, on such Kipchak elements in their language - and Kāšgarī unfortunately gives no information on their language.

Despite this lack of evidence from old sources we can draw some conclusions on the history of the Kirghiz if we consider the distribution of the linguistic features mentioned above. The similarity of phonotactical rules and the identical treatment of intervocalic *-t-* in Kipchak and Lena Turkic make it seem possible that the languages of the pre-Kipchaks and the pre-Lena Turks were in ancient times somehow closer connected with each other or at least influenced by one common source. The pre-Kipchaks must have had for a certain time closer contacts with pre-Southeast Turkic and pre-Oghuz to develop common features like **adaq > ayaq*, which we can call "Central Turkic". On the other hand, the set of features, which can be classified as "North Turkic", shows that there must have been later on a linguistic area of quite long and intensive linguistic interaction including the ancestors of the modern Kipchaks and those of groups of nowadays South Siberian and Lena Turks. This makes it probable that pre-Kipchak had an intermediary position between pre-Central Turkic and pre-Northeast Turkic at least for a while. I assume that pre-Kipchak played this connecting role at the time, when the pre-Oghuz had left the Central Turkic area and e.g. the normalization of the case suffixes and the shaping of **qa:ñ*-derivates took place.

When the pre-Kipchaks started to move westward, the Kirghiz-Kipchaks remained near or within South Siberia, which I assume to be the homeland or at least a region near to the homeland of the pre-Kipchaks. Because Kirghiz-Kipchak stayed in the east it preserved or developed the features of the Eastern Turkic area, which perhaps go back to the influence of Old (East) Turkic, which I consider to be the base of the so called runic written language(s). The connection between the westward moving groups and the Kirghiz-Kipchaks remained strong enough to allow the development of the common Kipchak features like **taγ > *taw*, the treatment of special sound groups or the shaping of **ĭ:δu ber- > *yibär-*. The connection might have been loosened after the period, in which the imperative form *-AlIK* was developed, and before the now dominating form **-AyIK* came into existence. It is hard to say, whether the change **+lIG > *+lU:* took place after this

25 With respect to some Chinese sources (see e.g. Menges 1956) one can perhaps assume the Old Kirghiz as a people of non-Turkic stock, which became later on turkified under the influence of pre-Kipchak groups.

separation or whether it could emerge in the period of more intensive contacts because of the relative remoteness of the Kirghiz-Kipchak homelands from these of the other Kipchaks.

The Kirghiz-Kipchak still kept intensive interaction with Turkic tribes in South Siberia and developed together with them the category of the "participium nondum facti" and its suffix **-A elek* (< ?). Then, the Kirghiz-Kipchak splitted into the Kirghiz and the Altay Turks. The Kirghiz - like the Lena Turks - left this linguistic area, before this suffix gained its modern Southern Siberian form *-GAIK* and the other typical South Siberian features (like reflexive pronouns derived from **boδ*) were developed.²⁶ They moved southward into the Tien-shan Mountains in the 16th and 17th century and joined the Central Asian area of Turkic, where their language took part in new developments going on there. In Central Asia they met again some Kipchak relatives - mainly the Kazak - and started to get into linguistic interaction with them. These Central Asian Kipchak tribes like the Kirghiz had preserved the velar form of the numeral for 'twenty', which had become palatal in the languages of most other Turkic tribes, and so in the languages of the far westward moving Kipchaks and this of the Altay Turks remaining in South Siberia.

This is of course a hypothesis based only on a few linguistical data. Further investigations must show, whether it can be kept in general or it has to be changed completely. But at least it may help to open a discussion on this topic. Results of archeological excavations, data of Chinese, Middle Eastern and Russian sources and researches on the field of folklore may help to complete our picture of the development of this people. By the way, there is the hope that also the studies on the *Manas* epic one day can contribute to solve the Kirghiz enigma.

Literature

Benzing, Johannes, 1959a, Classification of the Turkic Languages. - PTF I, 1-5.

_____, 1959b, Das Tschuwaschische. - PTF I, 695-751.

Clauson, G., 1972, An etymological dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.

Doerfer, G., 1965, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II. VOK XIX. Wiesbaden.

26 Perhaps the Lena Turks remained a little bit longer in this linguistic area, because they have a lot more renewals in common with the South Siberian Turks than the Kirghiz have, see Schönig 1991.

- Džusupakmatov, U., 1983, OtnoGenie kirgizskogo jazyka k sibirskim tjurkskim jazykam. Frunze.
- KrgRS = Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva 1965.
- Menges, K.-H., 1956, The South-Siberian Turkic languages. II. - CAJ 2 (1956), 161-175.
- _____, 1959, Die aralo-kaspische Gruppe. - PTF I, 434-488.
- Pritsak, O., 1959, Das Neuuigurische. - PTF I, 525-563.
- PTF I = Philologiae Turcicae Fundamenta. Bd. I. Ed. Jean Deny e.a. Wiesbaden 1959.
- Radloff, Wilhelm, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Bd. I-IV. St. Petersburg 1893, 1899, 1905, 1911.
- Rassadin, V.I., 1978, Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'-nom osveščanii. Moskva.
- Schönig, Claus, 1987, Diachronic and areal approach to the Turcic imperative paradigm. - Utrecht Papers on Central Asia. Ed. by M. van Damme and H. Boeschoten. Utrecht Turkological Series No. 2. Utrecht. 205-222.
- _____, 1991, Das Lenatürkische und die sprachlichen Merkmale des nordöstlichen türkischen Areals. - Altaica Osloensia. Proceedings of the 32nd meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989. Oslo.
- _____, 1992, Analogie als sprachbildende Kraft in den Türksprachen. - erscheint in den Sitzungsakten der Berliner Konferenz zu "Laut - und Wortgeschichte", Juli 1992.
- _____, Anlautvariationen von Plural- und Kasussuffixen im Türkischén. - Journal of Turkology 1993, Vol. 1, No. 2, 269-282.
- Tenišev, E.R., 1961, Glagoly dviženija v tjurkskich jazykach. - Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov. Moskva. 232-293.
- _____, 1976, Stroj saryg-jugurskogo jazyka. Moskva.
- Tumaševa, D. G., 1968, Jazyk sibirskich Tatar. Čast' vtoraja. Kazan'.

KIRGIZCA MUAMMASI

CLAUS SCHÖNIG*

Karşılaştığım ilk Türki dillerinden biri Kırgızcaydı. Bu dil üzerinde çalışan her araştırmacı gibi ben de ünlü Kırgız destanı Manas'la tanıştım. Bu destanın diğer Türk halklarının destanlarının arasında gerçekten çok önemli bir yeri olduğunu öğrendim. Bu destan Kırgız halkının Türki dünyada sahip olduğu özel konuma da katkıda bulunur. Sonraları, Türki dilbiliminde uzmanlaşmaya başlayınca, Kırgızların bu özel konumunu yalnızca destanlarına borçlu olmadıklarını öğrendim - dilleri de Türki halklar içinde sahip oldukları özel konuma tanıklık eden birçok iz taşır. Bu kısa bildiride Kırgız dilinin temel özelliklerini tek tek ortaya koymak ve bu özelliklerin diğer Türki diller içindeki yerini belirlemek mümkün değil. Sadece çok genel bir biçimde onları sınıflandırabilirim: Yakutça, Halaçça ve Çuvaşça'dan farklı Kırgızca'da p ulacı ve sA şart kipi var. Eski Türkçe adaq kelimesi diğer Merkezi Türk dillerinde olduğu gibi ayaq şeklini alır. Türk dillerinin geleneksel sınıflandırmasına göre Kırgızca, Kıpçak grubuna aittir. Doğu Türki dillerin belirtilerini de göstermektedir, mesela bit- fiil kökü büt- şeklinde vardır. Aynı zamanda Orta Asya Türkçesi ve Kuzey Doğu Türkçesinin özelliklerini de taşımaktadır. Bu yüzden özellikle Altay Türkçesiyle beraber Kırgız-Kıpçak grubuna toplayabiliriz.

Dilleri bu özellikleri taşıyan bu insanlar nereden gelmiştir? Çağdaş Kırgız halkının atalarının, çağdaş Kıpçakların, benim Eski Kıpçak dediğim atalarının bağlı bulunduğu bir Türki gruba ait oldukları açıktır. Bu grubun *Kimek* ve *Qıfçaq* gibi konfederasyonları içerdiğini varsayabiliriz. Başlangıçta bu gruplar Altay dağları yakınlarındaki İrtiş nehrinin doğusundaki bölgede yaşamışlardı ve Eski Kırgızların komşularıydı. Bence bu Eski Kırgızların etnik ya da dilbilimsel olarak bu konfederasyonlara bağlı olup olmadığını söylemek olanaksızdır. Hatta bunlara

* Dr. Claus Schönig, Alman Enstitüsü, İstanbul.

çağdaş Kırgızların atası olarak bakmak gerekip gerekmediği de çözümlenmemiş bir sorudur. Bu insanlar Yenisey (Hakas ve Şor) Türklerinin ataları da olabilirler ya da sonradan nesilleri tamamen tükenmiş de olabilir. Her halükarda yukarıda bahsedilen Eski Kıpçak konfederasyonları üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bu etkinin varlığı *qırgız* sözcüğünün çağdaş Kıpçak halklarında kabile ya da klan ismi olarak yaygın kullanımıyla da görülebilir. Onuncu yüzyılında Kimekleri ve Qıfçaq'ları batıya gitmeye zorlayan belki de Eski Kırgız güçleriydi. Bazı Eski Kıpçak kabileleri kendi eski topraklarında kalabilir ve Kırgız-Kıpçakların ataları olabilirlerdi. "Kırgız" ismi onlar tarafından prestiji yüzünden benimsenmiş olabilir. Öbür tarafta Eski Kırgızların gerçekten çağdaş Kırgızların atası oluşu da bir başka açıklama olabilir. Bu durumda kendileri Eski Kıpçak soyundan gelmiş ya da sonradan Kıpçaklaşmış olabilirler. Bazı Çin kaynaklarına göre Eski Kırgızların Türk soyundan gelmeyen Eski Kıpçak grupların etkisiyle sonradan Türkleşen bir halk olduğu varsayılabilir. Bildiğim kadarıyla onlardan kalma yazıtlardan dillerindeki bazı Kıpçakça unsurlar hakkında bilgi sahibi olmak hala mümkün değildir - ne yazık ki Kaşgarlı Mahmut da onların dili hakkında hiçbir bilgi vermez.

Eski kaynaklardan herhangi bir kanıt elde edemememize karşın yukarıda bahsedilen dilbilimsel özelliklerin tanziminden Kırgızların tarihi hakkında çıkarımlarda bulunabiliriz. Kıpçakça'da ve Lena Türklerinin dilinde fonotaktik kuralların benzerliği ve iki sesli arasındaki -t-'nin aynı biçimde görülmesi Eski Kıpçak'ların ve Eski Lena Türklerinin dillerinin eski zamanlarda bir biçimde birbiriyle yakından bağıntılı olduğu ya da en azından ortak bir kaynaktan etkilendikleri olasılığını doğurmaktadır. Eski Kıpçaklar belli bir süre için Eski Güneydoğu Türki Dili ve Eski Oğuzcayla yakın temasta bulunmuş ve böylece, "Merkezi Türki Dili" diye adlandırabileceğimiz, Eski Türkçe *adaq* kelimesinin *ayaq* olduğu gibi ortak özellikleri geliştirmiş olabilirler. "Kuzey Türki Dili" diye sınıflandırılabilir olan özellikler kümesi, ileri bir tarihte, çağdaş Kıpçakların atalarıyla bugünkü Güney Sibiry ve Lena Türklerinin atalarını da kapsayan oldukça uzun ve yoğun bir dilbilimsel etkileşimden oluşan dilbilimsel bir bölgenin var olmuş olabileceğini gösterir. Bu da Eski Kıpçakçanın en azından bir süre için Eski Merkezi Türkçe ile Eski Güneydoğu Türkçesi arasında bir konuma sahip olduğu olasılığını doğurur. Eski Kıpçakçanın, Eski Oğuzcanın Merkezi Türkçe bölgesini terkettiği ve örneğin durum eklerinin normalleştiği ve **qa: no-* türevlerinin biçimlenişinin gerçekleştiği dönemde bu bağlantı rolünü oynadığını varsayıyorum.

Eski Kıpçaklar batıya göçmeye başladığında Kırgız-Kıpçaklar Eski Kıpçakların anayurdu ya da anayurduna yakın saydığım Güney Sibiry'da ya da Güney Sibiry yakınlarında kalmışlardı. Kırgız-Kıpçakça doğuda kaldığı için Doğu Türkice bölgesinin özelliklerini korumuş ya da geliştirmiştir, bu bölge belki de benim runik yazılı dillerin temeli saydığım Eski Türkçenin (Eski Doğu Türkçesinin)

etkisine döner. Batıya göçen gruplarla Kırgız-Kıpçakların arasındaki bağlantı **tag* kelimesinin **taw > tō* olduğu gibi genel Kıpçakça özelliklerinin geliştirilmesine, özel ses gruplarının işleyişlerine ya da **ı:du ber-* fiilinin **yiber-* şeklinde biçimlenmesine elverecek şekilde güçlü kalmıştır. Bağlantı *-AIIK* emir kipinin ortaya çıktığı dönemden sonra ve şimdiki hakim biçim olan **-AyIK* var olmadan önce zayıflamış olabilir. **+IIG* ekinin **+IU* şekline değişiminin bu ayrılıştan sonra gerçekleşip gerçekleşmediğini ya da Kırgız-Kıpçak anayurtlarının diğer Kıpçakların anayurtlarından oldukça uzak olması nedeniyle bu değişimin daha yoğun temasların gerçekleştiği bir dönemde ortaya çıkmış olabileceğini söylemek zordur.

Kırgız-Kıpçakları Güney Sibiryadaki Türki kabilelerle hala yoğun etkileşimler içindeydi ve onlarla birlikte "participium nondum facti" ulamını ve bu ulamın **-A elek* son ekini geliştirmişlerdi. Sonra Kırgız-Kıpçaklar, Kırgızlar ve Altay Türkleri olarak bölündüler. Lena Türkleri gibi Kırgızlar da bu son ekin çağdaş Güney Sibiryա biçimini (*-GAIAK*) almadan ve diğer tipik Güney Sibiryա özellikleri (örneğin **bod*'dan türeyen dönüşlü adılar) ortaya çıkmadan önce bu dilbilimsel bölgeyi terkettiler. 16. ve 17. yüz yıllarda güneye, Tien-Şan Dağları'na geçerek Orta Asya Türkçesi bölgesine dahil olup oradaki yeni gelişmelere katıldılar. Orta Asyada yine bazı Kıpçak akrabalarıyla - özellikle Kazaklarla - karşılaştılar ve onlarla yoğun dilbilimsel etkileşime girdiler. Kırgızlar gibi bu Orta Asya Kıpçakları da, diğer çoğu Türki kabilelerin dillerinde, uzak batıya göçen Kıpçakların dillerinde ve Güney Sibiryа'da varlığını sürdüren Altay Türklerinin dilinde ince sesli olan yirmi (<**yığırma* ?) sayısının kalın sesli biçimini korumuşlardır.

Bu tabii ki birkaç dilbilimsel veriye dayanan bir hipotezdir. Yapılacak araştırmalar bu hipotezin genelde kabul edilebilir mi olduğunu yoksa tümüyle değiştirilmesinin mi gerektiğini gösterecektir. Ancak bu hipotez en azından bu konuda bir tartışmanın açılmasına yardımcı olabilir. Bu arada Manas destanı hakkındaki çalışmaların da bir gün Kırgızca muammasının çözümüne katkıda bulunabileceği umudu vardır.

MANAS EPOSUNDAGI GENEALOGİYALIK TSİKLİZATSIYA PRİNTSİBİNİN MAANISI

AYNEK CAYNAKOVA*

Düynödö akılmandık menen bütkön kança keremet bolso, oşonun biri - "Manas". İlimpozdor tarabınan akıykat belgilenip cürgöndöy, al elibizdin uluttuk sıymıgı, ata-bababızdan kelatkan altın kazına, kırgız ruhunun tuu çokusu, eldik oozeke poeziyanın çeksiz okeanı¹. Bizdin oyubuzça, bul aşık-kemi çok ötö taasın, elestüü ayılğan çınıgı baalar. Okean sıyatuu ele "Manas" eposunun ceegi da, tüpkürü da alı küñçö tataal tabışmak. Anın mazmununan kırgızdardın başınan ötkön bayırkısinan tartıp, kiyinki ele uçurga çeyinkisinen kamılbaş kalgan çağın tabuu mümkün emestey. Eldik talanttardın talbagan emgegi menen, adam mamilelerine baylanıştuu kelip çıkkın filosofiyasın ulam tereñdetip çağıldıra oturup, kiyinki muundarga cetkirgen bul comok mazmunu ele emes, kölümü caktan da tañ kalarlık. Bul kezde "Manas" eposunun candık körköm kuduretin tuya bilgen ayırım bir sanaluu gana adamdar öz demilgesi menen çıgarmanıp tigil ce bul maselelerin kozgop ilimiy mamile casap kelgen bolso, ulam bargan sayın aga bolgon kızıguuçuluktun arenası arılup keñeyüüdö. Kırgız attuu eldin "Manas" degen köp bölümdön turgan ebegeysiz kölömdögü çoñ comogu bar degen maalimat azırkı kündö bir top ele cerge belgilüü bolup kalgan sıyaktuu. Anın köp varianttuulugu, aşkere kölümü ele emes, oşogo ılayık cogorku çeberçilikten bütkön kooz poetikası da kaysı uluttun ökülü bolbosun tañ kaltırıp, bara-bara başka tilderge köbüröök kotorulup, fundamentalduu iri izildöölörgö alınuu da. Tekteş Orto Aziya elderinin tilderine ele emes, alıskı Evropa ölkölöründö da bul eposko bolgon kızıguuçuluk ökümlü sürüüdö. Bütkül ömürlörün "Manas" izildep, kalıñ eldin katmarına propagandalap kelatkan cergiliktüü okumuştuu-ilimpozdorubuzdun emgekteri da aytuuğa arızılık. Negizinen oşolordun zor araketinen arkasında gana bay-cardı

1 Aytmatov Ç., Bayırkı kırgız ruhunun tuu çokusu. Kitepte Manas I kitep Frunze: "Kırgızstan", 1978, 7-13-b.

debey, caş-karı debey birdey estetikalık kanagat berip kelgen baatırlık dastandı öz kalıbınça azırkı zamanga cetkirgen alp manasçılar Sagımbay Orozbekov menen Sayakbay Karalayevdin ısımdarı ölbös-öçpös öz orundarın alıştı. Kolubuzdagı körköm materialdarga serep salganıbzda "Manastı" üçültük formasında cazdırıp ketken manasçılar sanaluu gana. Alardın körünüktüüsü kırıgzdın Gomeri atıkkın S. Karalayevdin variantı, "Manası" - 84514 sap, "Semeteyi" - 316157 sap, "Seytek" - 84697, Kenen, Alımsarık, Kulansarıktar cönün - 15186 sap. "Manastı" epikalık canrdın uzak colun basıp ötkön klassikalık formadagı tarihıy-baatırdık epopeya ülgüsündö cetkirendigi menen baaluu cana kızıktuu. A birok, uşul variantka tayanıp carım milliiondon aşık saptan turgan eposubuz bar dep calpıbiz sıymıktınganıbiz menen oşol kölömdü körgönübüz köppü?! Çınına kelgende kolubuzda altımış aşuun adamdan cazılğan materialdar turganı menen S. Orozbekov, S. Karalayev öndüü zalkar manasçıların varianttarı da ali künçö alardın öz oozdordunan kanday cazılса, çıpçırgası koroboy oşol kalıbınча carık körö elek. Buga çeyinki ar kanday basılıştardın öz talabına ılayık, basmakanalardagı kölön caatınan çektelgendigine baylanıştuu köp okuyalar, ayırım epikalık kaytaloolor, ideyalık müçülüştör orun alğan saptar kaltırılıp ketken. Tüzüüçülör tarabınan mezgildin talabına ılayık tigil ce bul münözdögü kiyliğışüülörgö col berilgen uçurlar bolgon. Oşol üçün tüzdön tüz epostu cıynoo, izildöo cana propagandaloo caatında emgektenip çatışkan okumuştualardın tobu curtçulugubuz tüp kötörö "Manas" eposunun miñ cıldık maarakesin düynölük masştabda belgilöögö kızuu dayardık körüp catkan uşul uçurga camaattaş S. Orozbekov menen S. Karalayevdin varianttarının öz aldınча ilimiy basılışın çıgaruunu baştoogo bel bayladı. Ariyne, ceke bular emes bardık ele manasçıların varianttarın ilimiy deñgeelde carıyalap, bolgonun bolgondoy koomçumukka taanıştıruunun madaniy cana moralıdık maanisi zor ekendigi talaşsız cana keleşekte sözsüz cüzögö aşı turgan cooptuu cumuş.

Çındığında "Manastın" бүгүнкү күнгө çeyinki caşoo şartında manasçılar kanday rol' oynogonı bolso, anı kagaz betine algaç түşүрүp berip ketken I. Abdırakmanov, K. Cumabayev, C. İrisov, K. Kırırbayeva, K. İsmailov öndüü ilgerki katçıların emgegi da oşondoy ele zor. Tilekke karşı bizde alardın ceke kert baştarına arналған cıluu sözdör köbүнесе uçkay gana aytılat. Alar cönündögü biografiyalık maalımattar da cokko ese. İras, kırıgzdardın uluttuk madaniyatı, adabiyatı, tarihı üçün I. Abdırakmanovdun siñirip ketken baa cetkis emgegi atayın anın çıgarmaçılıgına arналған ilimiy işte azdır-köptür tieşelüü baasın aldı. Öz mezgiline caraşı cogorku sabattuu, arab, latin, krillitsa aripterinde birdey caza bilgen, köp ugup, ukkanın ilğirtpey kagazga çiygen I. Abdırakmanov kırıgz tarihına baylanıştuu türkün maalımattar menen birdey ele oozeki çıgarmaçılıktın bardık ülgülörü, anın içinen ayrıkча "Manas" eposun şaşılış türdö cıynap kaluunun zarıldığı sezimine cetkenden tarta kanday gana materialdık şartta cürbösün, işti

üzgültükkö uçuratpasa kerek. Al özünün tikan, öcörlüğü astında informatorlorgo şık, kömök körsötüp, alardın oozunan çıkan ar bir sözdü kadalıp kagaz betine bermettey tizip aluuga arakettengen. Eli üçün casagan anın ak emgeğinin bir gana bölüğü akın A. Osmonov tarabınan bir kezde tuura belgilengen eken: "Eger İbrayım aga oşonçoluk abiyirdüülük, çın berilgendik cana madaniyattuuluk menen bul epostu XX kılımdın uluu manasçısı Sagımbay Orozbek uulunan cazıp kalbagan bolso, kırgız eli çoñ olcodon ayrılgan bolor ele. Bul ukmuştuu variant instituttun altın kazınasına kirbey kalgan bolor ele. Bul kişinin bötönçö emgegi mına uşunda.²

Kanday aytkanda da, "Manas" başında turgan eldik altın kazınanı saktap kaluuda öz uçurunda işke tuura tartılğan, ötü sabattuu esepelgen uşunday azamattardın zor emgegi cogoru ekendigi bügünkü kündö bargan sayın açık sezilüüdö. Albette, al uçurda materialdardı kagazga tüşürüü protsessi azırkı biz kaalaganday teoriyalık ilimiy deñeelde cürgüzülgön emes, aga tarihıy mümkünçülük da çok ele. Añ-sezimdüü, kırıakı daanışman adamdardın cogorku patriottuk demilgesi, cekeçe ıyman-sabatı arkasında kolgo alingan oşondogu zor araket bolbogondo bizdin uluttuk madaniyatıbiz, adabiyatıbiz cınında kançalık materialdık cogotuuga uçuramagın elestetüünün özü korkunuçtuu. Negizgisi- mına oşondoy şartlarda baştalğan cazıp aluu cumuşu kiyyin turmuş cakşırp, ilim- bilim, tehnika ösköngö ılayık neçen kurday kaytalanıp cürgüzülgöndüğü da aytkanga arzırılık.

Kıskası uluttuk formasında birinçi bolup kagazga toluk tüşürölüp, epikalık poeziyanın ösüp-önüğüş zakondorunun bardık stadiyasının klassikalık ülgüsündüğü baatırdık-tarihıy epos katarı keñiri taanım al bolup turgan bul çıgarma cınında ele bizdin uluttuk sıymıgıbiz.

"Manas" eposunun basıp ötkön colu ötü uzak cana tataal. Anın körköm mazmunu menen eldik ideyasının başkaça emes, bügünkü bizge cetken köp kırduu abalda kalıptanışına cana ösüp-önüğüşünö negiz bergen tarihıy çoñ-çoñ okuyalar bolgon. Mınday stadiyalık evolutsiyalık protsess "Manaska" ele emes, calpı düynö elderinin çoñbu, kiçinebi, aytor, cınıgı baatırdık epikalık traditsiyasına ortok körünüş. Oşentse da düynölük epikalık çöyrödö "Manastın" maanisi, ordu özgöçö orunda turaarın aytuu-bügünkü folkloristika iliminde cañgılık dele emes. "Manas" "...kırgız koomunun dalay kılımdar boyu başınan ötkörgön realdık tarihıy okuyaların körköm çıgarma arkıluu bildirgen bayan bolup esepetelet."³ Kıtaydagı kırgızdar "Manastı" tarihıy epos dep ataşının da cönü bar. Al bir öök ideyaga baş iydirilip, bir epikalık borborgo bayırlagan bir tukumdan taragan kaarmandardın ömür bayanın, iş-araketin turmuşka cakın tabigıy nukka salıp, epikalık arında şiretip, oşonu menen birge ele öz-özünçö turganda da epos degen naamga tatıktuu

2 Osmonov A. Çıgarımlar cıynagı. Frunze, 1965, 2-t., 591-b.

3 Yunusaliyev B. M. Tandalğan emgекter. Frunze: "İlim", 1985, 395-b.

bolgondoy bölümdördü kuçağına algan klassikalık monumentaldүүлугу менен koomçulukka belgilüü. Demek, oşol uzak bayırkı coldon beri karay epos özünçö uçuragan ar kanday turmuştuk tarihıy faktılardan buytap ötüp kelatbay, ar bir doordun duhun siñire oturup, bayırkı comoktuk dö-periler keede realduu adam münözünün caman-cakşısına, oñ-soluna, adilet-zulumuna, bay-cardısına aylanıp, alardın cetektegen ideyalarının ortosundagı kelişpes karmaştarınan bayandamaları oozeki poeziyanın çenemsiz mümkinçülüktörünün marapatı arkasında "Manastay" poetikalık çoñ kazınaga aylangan.

Bayırkı kırgız uruularına tınbay kol salgan sırtkı baskınçılıktan korgonuu, oşol üçün kanday da bolbosun birigüügö cürgüzülgön türdüü arakterter, anday uçurda eline baş-köz bolgon baatırdın kücürmön araketin dañazaloo, cön gana dañazalabastan, eldin özünün tüşünügünçö anı pir tutup, kol cetkis giperbolikalık comoktuk kaarmanga aylandıruu "Manastın" bölümdörünün tatal kompozitsiyasına ak kızmat etken. Bir cagında Esenkan, Koñurbay, Çoñ Kite öndögön epikalık kalmak-kıtay kandarının ortosunda cürgön türdüü kağılaştır oozeki çıgarmaçılıqtın eñ iri canrdık ülgüsü bolgon epostun özünün önügüşü zakon çenemine ılayıktaşıp, genealogiyalık tartıpke tüşüp türmaktanıp ketken.

"Manas" eposu bayırtadan beri karapayım kırgız menen tagdırlaş çaşap, neçendegen kataal tarihıy okuyalardın oozeki körköm letopisine aylanıp, köp kılımdardın sinoosunan öttü. Al özünün colunda kezikken oor cogotuulardı da, mañday carılıtkan çeiñisterdi da çağıldırıp oturdu. Birok alardı mehanikalık türdö gana tizmelebesten, körköm küç berip, oşol doordun duhun, karım-katışın realduu adam loğikasına salıp tarazalap, algaçkı koomdon berki uruu tüzülüşü menen patriarhaldık-feodaldık koomdun uzak colunan bizdin küngö çeyinki tarihıy okuyalardın elesin aldı.

Bizge belgilüü, "Manastay" baatırdık zor epostordun intensivdüü türdö güldöp-ösüşü negizinen koomdogu tarihıy stadiyalardın ötö aktivdeşken uçuruna tanaptaş kelet.

Koom patriarhaldık-uruuluk tüzülüştön mamlekettik birigüügö baş koygon baskıçta "... özünçö bölök poemalardın ar başka köp sandagan kaarmandarının orduna bardık sucetter menen traditsiyalık personajdar aylanasına akırındap birige baştağan bir gana başkı baatır bölünüp çıgat. Bul kaarmın realduu kanga ce mamlekettik birigüünün başkaruuçusuna okşoşturulat da kalgan personajdar feodaldık sistemaga ılayık anın tegeregine kömökçü katarı cayağıştırıl."4 Bizdin oyubuzça, mına oşol cardamçı kaarmandardın içinen başkı baatırğa ukum-tukum, cakın cek-caat katarında bölünüp ayılğandarı da boluşu toluk ıktımal. Antkeni

adam balasındaki añ-sezim cogorku formasında ösüp-önökköndön tartıp ele özünün tukumu, keleşegi cönündö oylonup, aga kam körgöndüğü şeksiz. Uşundan ulam Manas sıyaktuu başkı baatırlardın bala-çaka, nebere-çöbörösü cönündöğü çıgarmalardın algaçkı uyutkusu da başkı baatır menen ele birdey koomduk şartta caralğan boluşu mümkün. Al emi anın öz aldınça epikalık baş kaarman deñeeline çeyin ösüp cetilişi eldin estetikalık muhtacdıgının kelip çıkkın başkı nerse. Anday epostordu çağıldırğan negizgi doorun anıktaş üçün çıgarmanın kötörgön temasın, arkalagan ideyasın, tragediyaga aylangan sucettik kanvasın cana katışkan kaarmandardın obrazdarnın evolutsiyasın teriştirüü zarıl.

Koomduk-tarıhy baskıçtarın ötö uzagı cana bardık cerde bir mezgilde bir kılka önüpkögön tataal forması esepetelgen feodalizmdin algaçkı uçurların basımduu çağıldırğan kalmak eposu "Cangarda" borborduk kaarman feodal-başkaruuçu, soguştuk cetekçi katırı körsötülöt. Bardık okuya oşonun aylanasına, köz aldında ötöt. Al emi oşol ele koomdun ösüp cetilgen uçurun bayandagan orus bilinalarında karapayım eldin rolu kötörülüp, andan ösüp çıkkın eldik ököl cınıgı baatır katırı dañazalanat. "Manasta" da borborduk kaarmandı kandıkka el kötörgönü menen kandık naam bul cerde sotsialdık inazmunga karaganda eldik münözgö ee, baatırğa el cüröktüülügü üçün el tarabınan berilgen urmat-sıy, bark-baa sımal. Kiyinki bölümdördö kandık biylik ceke muras öñdöö karalat da kural-carak, kiyim-keçe katırı ele koldon kolgo ötöt. Oşon üçün Semetey, Seytekter katardagı cookerlerdey ele soguştun çordonunda cürüşöt. Alardın kandık mansaptan ceñildik alğanın körböybüz. Ayırması - Manas kan bolup, elin sırttan talap-tonogondorgo karşı kol kurap karmaşsa, Semetey, Seytekter içki biylik, mansap, baylık üçün tutangan feodaldık-gracdandık bölüp-caruular menen köbüroök ubaralanışat. Birok tiginde da, mında da uruulardı biriktirüü, ıntımaktaşıruu dalalatı tuu katırı dayıma aldınkı planda turat. Feodaldık tüzülüş uçurundagı uruu soguşarının küçöp turgan maalında bul maanilüü akt birde iygilitüü işke aşsa, birde tragediyaluu ayaktap turgan. Oşentip, kırgız tarısında bardık koomduk tüzülüştön uzak mezgildi/ VI k.-XIX k.⁵ kuçağına alğan koomduk formatsiya-patriarhaldık - feodaldık mamilelerdin akırındap ösüp-önügüp oturup, akırı kulagan uçuru- "Manas" üçültüğünün mazmununda ötö tereñ cana keñiri iz kaltırğan.

Tarih belgilegendey, Türk kaganatı algaçkı feodaldık mamleket bolup /VI k./, anın başında turgan Tumm', İstemi kandarı menen köçmön cana oturuқтаşkan aristokrattarga karşı Abruy degen adamdın cetekçiligi arkasında /581-584 c./ el massası kötörülüp, adegende ceñişterge cetişkeni menen akırı ceñilip, Türk kaganatı batış, çığış kaganattarına bölüngön. Oşondogu Batış Türk kaganatına karaştuu geografiyalık çöyrö/ Tyan'-Şan', Isık-Köl, Çüy, Talas / "Manastın" bardık

bölügündö kırgızdarga taandık cerler katarı orun alğan. Bul regiondordo dıykançılık köbüröök özdöştürölüp, sotsialdık tüzülüş-biyликтin mazmunu Çığıştargıday ele bolgon. Eñ başkı biylik eesi kagan /kan/ delip al bir ele mezgilde asker başcısı da atalğan. Epikalık baatırdı kan degen titul menen atoo da mına uşundan kelip çıkkın, biroq al bara-bara çınıgı feodal başkaruuçusunun tibinen alıstay bergen. Bul köbüнесе "Semetey", "Seytektin" başkı kaarmandarına münözdüü körünüş. Al emi Manastın, Cangardın tuşunda feodal koomduk talabına caraşa baatırdın rolu cogoruraak körsötülgön.

Eldin tüşünügündö Manas, Semetey, Seytekte Koñurbay, Coloy, Çinkocodoy kandar emes. Demek, han, bek, sultan degen sotsialdık terminder eldik baatırlarga karata köbüнесе anı kalk, booruker başkaruuçu bolso degen kıyalda gana idealizatsiyaloo üçün da paydalanılğan.

Eldik epos kaysı gana koomduk tüzülüştün belgilerin çağıldırbasın kandaydır bir baatırdın ceke kızıkcılıgı üçün cürgüzülgön, tar çöyrödögü maksattardı süröttöböstön, el massasının, köpçülüktün müdöösü, biyik idealı üçün bolgon progressivdüy demilgesin körköm çağıldıruga mildettüy. Oşon üçün epikalık duşmanga mal-can, cer-suu üçün urulğan sokku kaçan bolbosun Ata Mekendi süyüyü cana korgoo pozitsiyasınan karalat. Epostordun ösüp-önügüşünün akırkı üçünçü baskısında kan, bekter keede eldi ezüüçülör gana bolup, elden çıkkın baatırlar emi alarga sayasiy caktan karşı pozitsiyada kalışat. Bayırkı sucetter bul etapta cañıça traktovkalanıp, cañı ideyalık mazmunga ee bolot. Epikalık baatırlar emi ters tiptegi cogorku katmarga karama-karşı koyuu üçün caratılğan körköm obrazdarga aylanat. Ukmuştuu boygo bütüy, törölüy, tez çoñoyuu, sıykırduu küçtör menen mamileleşüy sıyaktuu köpçülük elementter nurunkudan kelatkan salttuu arhaikalık izder katarı artka cılat. Epikalık baatır sotsialdık tegi boyunça kaysı tepkişte turgandığı menen emes, arkalagan progressivdüy ideyası, el üçün sokkon cürögünün tazalığı arkılıu baalanat. Anday kaarman el oozuna köbüröök alınıp, bir epikalık territoriyanı cerdep, bir neçelegen kaarmandardın iş-araketin teylegen negizgi kıymıldatkıç küç katarı ösüp-önügüp oturat. Körköm çıgarmaga bolgon koomdun, eldin talabınan ulam sucetterdin koşuluşuna, keñeytilip, cañılanıp turuşuna col berilet. Epikalık kaarmandar kiyin kadirese adamdarday ele mamileleşip, realduu masele çeçişke cöndömdüy boluşa da kırdaal talap kılğan coo betinde alardın mümkinçülüğü giperbolikalık comoktuk daracaga tömöndöyt.

Duşman öküldörünün arhaikalık obrazdarı da ulam transformatsiyalanuuga uçurap, çınıgı tarihıy sotsialdık kara küçtörtün ökülü katarı daananat. Orus bilinalarındagı duşman tatar armiyası bolup, közdögönü Kievgradı aluu bolso, tüştük slavyandarda epikalık duşman - türktör, araptar, "Manasta" - kıtay, kalmaktar.

Tarihiy maalimattarga karaganda türk tilinde süylögön elder cüzdögön cıldar boyu Batış Mongoliyada, Cungariyada çaşagan bardık oyrottordu kalmaktar dep atalıp, alar orustarga da kalmak degen at menen taanılışkan. Bul XVI kılımdın 70-cıldarınan berki cazılıp kalınğan tarihiy bulaktardan körünöt. Al emi "Manas", "Semeteydegi" epikalık sırtkı duşman kalmak, kara kalmak, oyrot, kara kıtay köp uçurda birinin orduna biri sinonim katarı ayılı beret da, calpısınan epikalık duşman tüşünügündö turuşat. Kalmak-oyrottor Orto Aziyanı XVI-XVIII kılımdarda basıp turganına karabastan, buga çeyin ele kalıptangan epostorgo / m: özbekterdin "Alpamış"/ da epikalık başkı duşman katarı kirgen. Demek epostogu okuyalardın mezgilin tarihiy bir realduu çak menen hronologiyalık calpılıkta baylanıştırıruu dayıma ele oñ planda baalangan, özünün konkrettüü prototipteri körünüktüü tarihiy insandar bolgon başkı oñ kaarmandar köp ele colugaarın⁶ tanbaybız. Oşondoy ele realduu geografiyalık atalıstar, etnonimder okuyalardın çaçırandıları epostordo köp ele kabilğanı menen oozeki çıgarmaçılıktın kazanında neçen ireet kaynap, iskustvonun kızıkkılıgına caraşa ordun, mazmunun özgörtüp caygaştırıla bere turgan mümkünçülüğü bar.

İçki feodaldık küröştör menen birge sırtkı / oyrot-cungar, kalmak/ baskınça çabuularga duuşar bolup turgan oor uçurlar /XI-XVIII/ calpı ele "Manas" eposunun önügüşündö zor iz kalturgan tataal kırdaal bolup esepetelet. Açıgıraak aytkanda, anın klassikalık abalga çeyin örkündöp cetken maanilüü etabın tüzöt. Fol'kloristikada tskldeşüü dep atalıp cürgön, epikalık poeziyaga taandık körköm metod, feodaldık mamilelerdin tuşunda intensivdüyü küçöy turgandığı kalmaktardın "Cangarı" menen "Manastın" tibindegi epikalık çıgarımlardı izildöödö anıktalğan.⁷ Buga şor elinin epostorundagı tsiklizatsiya printsibinin cokko eseligi da kübö cüröt/. Biz bul cerde eskergen "Manas" eposunun tsiklidenişi degende calpı ele trilbgıyaga, anın kiyinki /"Semetey", "Seytek"/ bölümdörünün ösüp önügüşünö da taandık keñiri maanini bergibiz kelet. Antkeni tsklizatsiyalanuu protsessi epostun bir gana başkı bölügündö cürüp, kalğandarı eç dareksiz, bolso da katıgan, önükpögön türündö birinçisinin toluk kalıptanıp bütüşün "kütüp" oturuu menen genealogiyalık planda "Manas" bügünkü abalına çeyin keçee cakınlıkta gana cetişken deş kalpıs sıyaktanat. Adatta epos eldin tarihındagı ötü bir kurç okuyalarga duuşar bolgondo oşol mezgildin başkı ideologiyalık talabın kanagattandırıuuga urgaal bet alıp, tsiklidenişin aktivdeştiret. Maanilüü tarihiy okuyanın demi, orun alğan koomduk ideologiya epostun ösüp-önügüşü üçün oroşon karacat esebinde mildet atkarat da, epos oşol okuyanın uçurunda ıktap, oşol okuya, oşol door cönündö gana çıkarılğan çıgarma sıyaktanıp ıngaylaşıp, buga çeyinki baatırdık epostun uyutkusı, negizi artka cılat, kiyinki okuyanın üstömdüğünö kalat. Oşon üçün "Manastın" "Semetey", "Seytek"

6 Plisetskiy M.M. İstoriizm russkih bılın, - M. ; 1962, s.39

7 Abdıldayev E. "Manas" eposunun tarihiy önügüşünün negizgi etapları. -Frunze: "İlim", 1981, 245-b,

bölümdörünün okuyaları çağıldırğan negizgi door katarı patriarhaldık-feodaldık mezgildin birimdigı ketip buzula baştağan uçuru esepetelet. VI kılımdan tartıp orun-çok ala baştağan feodaldık mamileler ösüp önügüp oturup XVII kılımdarda feodaldardın içki kagılıştarı özünün apogeyine cetet. Uşul uçur tuuraluu tarihıy bulaktarga tayansak, kırıgız uruuları el bolup XV-XVI kılımdarda kalıptanıp bütüp, XVI kılımdın ortosunan baştap feodaldık bıtırandılıktın küçögöndüğünö baylanıştuu mamlekettik tüzülüşünön acırayt.⁸ Birok patriarhaldık-feodaldık mamileler kırıgzdarda Oktyabr' revolyutsiyasına çeyin oluttuu özgörüüsüz saktalğan. Ayırıkça mal çarbaçılıgı menen aylanışkan köçmön elderdin turmuşundagı feodaldık mamilelerdi patriarhaldık-feodaldık dep atoo çındıkka tuura kelerin L. P. Potapov bekerinen belgilegen emes.⁹ Bul termin oşol köçmönçülük koomdogu mamilelerdin özgöçölügün, abdan ösüp cetilbegen abalında uzakka saktalğandığın açık körsötüp turat. Adatta epikalık kaarmandardın köpçülüğü kandaydır bir deñeelde patriarhaldık-uruuluk koomgo taandık traditsiyalardı da, taptık koomgo taandık eldik ürp-adattı da koldono berışet. Tuugançılıktı atanın liniyası arkıluu sürüştürgön patriarhaldık-uruuluk tüzülüştöğü tüşünük feodaldık mamilelerdin uçurunda da bekem saktalıp, epikalık traditsiyalarda genealogiyalık tsikldin birotolo ösüp-önügüşünö küçtüü öbölğö tüzöt. Baatırlardın ulam kiyinki ukum-tukumı tuuraluu bayandoo körünüktüü fol'klorist S. Surazakovdun aytuusu boyunça uruulu koomdogu epostordun münözdüü belgilerinen.¹⁰ Közü ötkön atasının murasın gana eelebesten, anın bütürböy ketken işin ayagına çıgaruu balanın ıyık mildeti katarı adattagı çağıldırılıuçu okuya bolgondon ulam, genealogiyalık tsiklizatsiyanın ideyalık başatı da bayırkı doorgo taandık deşke negiz bar. Albette mında ar bir doordunı, koomduk formatsiyalardın cürgüzgön ideologiyabının basımı ooş-kıyıştuu. Koomduk tarihıy-sotsialdık önügüştün ar bir cañı etabı eposko özünün cañı n'uanstarın'tartuulayt. Bayırkı caa menen kuraldangan baatırlar bara-bara multık, zambirek/puşka/ öndüü kiyinki kural-caraktın türlörü menen kuraldanat. Ariyne eposko bara-bara eldin kızıkcılıgına cat kele turgan ideya, sucettër cana obrazdardın da kirip ketişi tabıgıy nerse. "Togolok Moldonun variantında Semeteyge İndiya menen frantsiyanı çaap aldırıuğa bağıttalğan dalbasaga karaganda epostun "Semetey" bölümü da baskınçılık duhtu cana pantürkisttik ildetti caratuuga paydalanıla baştağandığın köröbüz.¹¹ degen ele bir kezde akademik B. M. Yunusaliyev. Musulmankulov Moldobasanda Seleteyge koşulup italiyalıktar, grekter, indiyalıktar soğuşka katışat. Birok mınday modernizatsiyanuu epostun negizgi sucettik sostavı menen başkı eldik ideyasına küçtüü taasir ete albayt. Epostun basıp ötkön colu kançalık uzarganga caraşa andagı türdüü katmarlardın da

8 Kırıgız tarihı. Frunze: 1973, 237-242-b.

9 Potapov L. P. O sutschnosti patriarhalno-feodalnıh otnoşeniy u kočevıh narodov Sredney Azii i Kazahstana. Materialı ob "edinennoy kauçnoy sessii 1953 goda AN Uzb. SSR. Taşkent, 1955.

10 Surazakov S. Altayskiy geroičeskiy epos, str. 33

11 Yunusaliyev B. M. Kiriş söz. - Kitepte: Tandalğan emgekter.- Frunze: "İlim", 1985, 410-411-b.

oşonçoluk köböyüşü adatka aylangan. Antkeni, caratılıştı, oşondoy ele koomduk turmuştı bardık nerse özgöröt, önügöt, mezigilge caraşa cañı sapatka, formaga ötüp turat. Bul protsess koomduk-madaniy körünüş katarı epikalık ıığarmalarga da münözdüü nerse. Murdagı-traditsiyaluu motivder, sucetter öz eli-cerine ak niet emgek etüügö, anı ar kaday baskıncılıktan korgoogo dayar-tüpkülüktüü kiyinki baatırlardı obrazının küröş-araketinin keñeyişine öbölögö tüzöt. Emi Manas eelegen aldınkı planga Semetey ııksa, oşondoy ele baatırdık tepkiçe Seytek da kötörülöt. Ulam kiyinki baatırlardı obrazdarı da aylanasına zarıl ideya, motiv, okuyalardı, obrazdarı toptop, epikalık tsiklizatsiyanın cogorku baskıcına ötöt. Mina uşul özgöçölük "Manas" eposunun kölöm-masştabın ele arttırıbastan, anı başka elderdın epikalık traditsiyalarınan maani-mazmun, kompozitsiya caatında da ayırmalap turat. "Manas" .beri bolgondo toluk türdö üç bölümdün, arbtıp aytkandardıkı boyunça beş bölümdün başın koşup turgan tataal sostavduu epos. Albette, anın kiyinki bölümdörü /"Semetey", "Seytek"/ professor V.M. Cirmunskiy aytkanday, kırgızdardı kence epostoruna okşoş.¹² Birok bulardı ar kaysınısı öz aldınça alganda da öto kölömdüü, negizinen baatırdık duhtagı ıığarmalar. Başkaça aytkanda, ar bir ıığarmanın baştalışı cana ayaktalışı kırgız tarıındagı birde aloolonup, birde dımıp turgan feodaldık karama-karşılıktardı cüzü sıyaktuu. Genealogiyalık printsip bölümdördün öz ara içki cana tıskı baylanışın bekem ııñdayt. Ar bir bölüm öz aldınça toluk bir ıığarma esebinde da kalıptanıp, oşol ele mezigilde başka bölüm menen organikalık birimdikti üzböy karmap turat. Mina uşunday tataal ıığarmaçıl protsesstin işke aşırılışının özü "Manastay" klassikalık tiptegi tataal epostordu caratat.

Adatta "Manas" sıyaktanıp, bir formadagı, bir stildegı bir neçe epostordun baş koşup tsikldi /türkümdü/ tüzüşü andagı bölümdördün tematikasının, ideyasının, canrdık özgöçölüğünün calpılıgı ele emes, ortok kaarmandarı, birdey epikalık territoriyada süröttölgön epikalık okuyalardı ıeçilişı menen cakındaşat. Egerde "Manas" üçiltigin "Manas" tsikli dep atasak, aga Semetey, Seytek, Kenen /M. Çokmorovdo- Cigitek/ Alımsarık, Kulansarıktar cönündö tüzülgön ıığarmalardı bütündöy kırgızüügö bolot. Antkeni bul kaarmandar deerlik kırgız elinin uuldarı katarı aytılp, ceri- Talas, arkalap azdektegen ideyası elinin erkindigin, ıntımağın, birimdigin, mansabın korgoo bolup esepetelet. Birok epikalık canr katarı bardık ele bölümdördü öz-özünçö toluk kanduu ıığarmalar deşke da bolboyt /m: "Kenenden" kiyinkilerin/. Üçiltik birinçi bölümdö söz başı /comok başı/ menen açılıp, "Seytekte" söz ayagı berilet. Demek, "Manas" özünün maksatına uşul üç bölüm arkıluu ele cetip turat. Oşentse da çaşoonun üç-kıyırsız çeksizdigı cönündögü tüşünük okuyalardı dagı-dagı ulantıla berişine başkı impul's bergendigi talaşsız.

Uşunu atkaruuda uçuk ulagan talanttuular körköm çıgarmaçıl metod katarı genealogiyalik tsiklizatsiya printsibin paydalanışkan.

B. M. Yunusaliyevdin pikiri boyunca "Epostun/"Manastın" - A. C. / kölöm-düülügü birinçi kezekte, anın tsiklizatsiyalanışına baylanıştuu, b.a. Manas cönündö comok bütköndön kiyin anın uulu Semetey cönündö, al bütköndön kiyin Semeteydin uulu Seytek cönündö genealogiyalik ańgemelerdin cańıdan kayra aytıılışına baylanıştuu."¹³ Antkeni biz bilgen maalımattardın bardığında kaçan bolbosun Manas, Semetey, Seytekterdin ortosundagı genealogiyalik baylanış çıñ cana bul bölümdör öz aldınça da canrdık fakt katarı deerlik toluk kalıpka tüşkön. Alardagı ar bir baatırdın büt ömürünö taandık okuyalardın berilişi-epikalık biografiya ce bolboso bir kaarmanga arnalgan maznundun biografiyalık tsiklizatsiya printsibinde tizmektelishi. Anda baatırdın tüpkü ata-tegi ar kaçan eskerilip, murunku muundun iş- araketi menen kiyinkilerdin mildeti birin biri ulantıp, cigi bilinbey kınalıp kalgan. Ar bir bölümdöğü borborduk baatırdın ömürünün çektelishi sözsüz türdö uul balanın /murasçının/ kalışı menen genealogiyalik tsikldin talabın atkarıp, okuyanın dagı öörçütülüşün kamsızdandırıp, kiyinki bölüm üçün tsikl tüzüp turgan elementterdin biri- başkı obrazdı kamıdagan. Bölümdördöğü tsikldi tüzüp turgan elementterge ceke ele bir tukumdan caralgan türdüü muundun öküldörü emes, Bakay, Ayçürök, Kanıkey sıyaktuu cardamçı ötmö kaarmandar menen katar ortok epikalık rezidentsiya cana Akşumkar, Taybuurul sıyaktangan ötmö candıktardın obrazdarı da zarıl. Oşentip bir türkümgö kirgen çıgarımlar ideyalık-tematikalik caktan cana körköm poetıkası arkıluu biri-birin kandaydır bir deńgeelde tuurap da, tereńdetip cana keńitip da turuuga mildettüü. Mina uşul talap eldin mıktı talanttuularınan çıgarımanı ulam cańı epikalık sucetter menen bayıtıp turuuga zor mümkünçülük açkan. Calıp ele genealogiyalik tsiklizatsiyanın zakon çenemi cönündö oy aytuu üçün albette, "Manas", "Semetey", "Seytek" epostorundagı oşol printsiptin negizinde cetkişilgen organikalık birimdikti tereńireek analizdöögö tuura kelet. Aytalık, genealogiyalik tsikl üçiltiktin birinçi bölümündöğü traditsiyalik motivderdi kiyinki bölümdördöğü sucetterdi kuruuda kanday koldonot, kanday teyleyt cana örkündötöt; bölümdördöğü temanın, ideyanın, obrazdardın berilişindegi okşoştuktar, cańılıktar c.b. öndüülör.

"Manas" türkümünö kirgen epostordun bardığında birdey salttuu kampozitsiyalik aylampa türündöğü shema caygaşkan. Maselen, birinçi "Manas" bölümünün sucettik kanvasın tüzgön negizgi okuyalar:

1. Manastın tuuluşu cana balalık çağı
2. Algaçkı erdikteri
3. Manastın Kanıkeyge üylönüşü

13 Yunusaliyev B. M. Tandalgan çıgarımlar. - Frunze: "İlim", 1985, 392-b.

4. Çoñ kazat

5. Manastın ölümü bolso,

"Semeteldegi" negizgi traditsiyaluu okuyalar:

1. Semeteydin tuuluşu, balalık çağı

2. Semeteydin algaçkı erdikteri

3. Ayçürökkö üylönüşü

4. Koñurbayga karşı soguş

5. Semeteydin ölümü ce kayıp boluşu.

Kiyinki "Seytek" bölümünö münözdüü okuyalardın negizgileri:

1. Semeteydin üy-bülösünün çabılıp-çaçılışı

2. Seytektin törölüşü

3. İçki duşmandar menen bolgon küröş

4. Seytektin üylönüşü

5. Sırtkı duşmandarın ceñişi c.b.

Üstürdön ayılğan sucettik karkastan körünüp turganday, ar bir biografiyalık bölüm öz aldınça okuyanın baştalışına cana ayaktalışına egerder, birok ortodogu cetekçi ideya cana anı işke aşırğan borborduk kaarmandardın tegi sotsialdık al-abalı birdey. Ar bir tsikldin ösüp-önügüş zakon çenemine ılayık okuya ar kaçan murunku beykut turmuştun çabılıp-çaçılıp kordukta kalğanın körsötüü menen açilat. Mınday abaldan kutkara turgan er cürök uuldun caştığı ce cektugu бүткүл кыргызды мүңкүрөтөт. Anday uçurda boloçok baatırdın ata-enesi takır tukumsuz bolup kaluu korkunuçunda katuu capa çeget. Mina uşul motiv "Manas" bölümündö salt katarı dayım keziktirebiz. Bizge belgilüü kölömdüü variantlarda ele emes, "Manastın" çakan varianttarının birinde da Manastın atası Cakıp:

Bay dese, bay elem,

Kan dese kan elem,

Köp nogaydın başı elem.

Uulduga uça tarttı,

Kızduuga kıymalap

Töş tarttı

Mana kalla menen kol cilik tarttı¹⁴ - dep ardanat.

Demek, bul saptardan körüngöndöy, Cakıp materiladık caktan eç kimden kem emes. Oşogo karabaстан başka cardılığı anı katarga koşpoyt. Al kezdegi köz karaş boyunça uuldun adam eñ birinçi urmatka, kızduu adam andan kiyinki sıyga tatıktuu. Al emi eç balasız adam kançalık baylığı taşısa, kolunda biyligi bolso da kişinin kemi. Mina oşondoy uçurda ceke ele Cakıp menen Çıyırдынın tilegi işke aşpastan,

bütkül urununun öçör-öçpös ümütün tutandırğan Manas carıkka kelip, çaşoonun agımın özgörtçüdöy bolot. Al elinin kaalaganınday tez ele çoñoyup, esepsiz erdikşerdikke ee, ayköl baatır atıgat. El-cerin biriktirip güldötöt. Birok kaarman kançalık comoktuk kasietke ee bolso da, amalköy çınıgı coonun kurmanı bolup el kayradan çaçılıp, tışkı ele emes, tuugandardın içki intımağı ketet. Anı kalıbına keltirüü, eldin muñ-kaygısın basuu epostun özünün tüşünügündö calgız gana Manastın ukum-tukumunun kalunan kelmek. Birok anday kaarman da Manas sıyaktuu ele köpkö küttürüp carıkka kelüügö tiyiş ele. Manas elüü beške, Kankey kırk ekige çıkkança balaluu boluşpayt /C. Sarikovdo/. Ce bolboso baatır balasın körüügö ülgürböy coo betinen kaza tabat /Semetey sıyaktuu/. Aytör epikalık salt boyunça ulam kiyinki baatırdın törölüşü da koogaluu uçurğa kirepter bolup, balalığı bötön cerde, başka kişinin kolunda ötöt. Semetey menen Seytektin "baltır eti tolup, duşmanga bastaşaar çağı bolguça" epostogu bardık köñül alardın ceke baştarına burulat. Manasçılar boloçok baatırlardın kimisi bolbosun aga el tagdırm tapşıruudan murda özdörün etiittik menen dayardaşat. Boloçok baatır esine kirip, bölök elde baş kalkalap cürgön abalın tüşüngöndön tarta okuya keskin özgörüp, çukul burulat. Al üçün Ata Meken ıyık, anı coo koluna kaltırıp koyup, biröönün eşiginde baş kalkalap cürüü-çoñ namıs. Oşon üçün boloçok baatırdın azıp-tozup çette cürüşünö işenimdüü argument kerek. Bul köbünçö atanın ce enenin ölümü, balanın öto çaştığı menen motivirovkalanıp, kırıgız epostoru ele emes, başka elderdin oozeki çıgarmalarında da bul motiv keñiri colugat. Ayırıkça patriarhaldık-feodaldık cana feodalizmdin güldögön uçurunda boloçok baatır törölöördö bötönçö bir tragediyaluu okuya bolot. Misalı, kazaktardın "Kozı Körpöş- Bayan suluu" poemasında orto kılımdağı frantsuzduk-pitsardık epos "Tristan menen İzol'dasında", germandıktardın "Eddasında" oşondoy. Sarıbay añ uulap cürüp talaada kaza taap catkanda üyündö Kozı Körpöş törölsö, Tristan törölgöndö ce enesi, ce atası düynödön kaytat. Kısası bul epostordo da boloçok baatır koogaluu kündö tuulup, cetimdiktin oor ülüşün tartat. Semetey, Manas coodon ölgöndö beşiktegi kezi bolso, Seytek törölöördön murun Semetey ölüp, Seytek ögöy atanın suuk köz aldında ösöt. Mına uşunun özü da kaarmandardı genealogiyalık tiptegi ele emes, öz aldınça da epikalık kaarman katarı taanıtat. Belgiley kete turgan bir nerse - Manas, Semetey, Seytektin tüpkü tegi Cakıptan ele baştalbayt. Köpçülük manasçılar Cakıptın bayırkı babaların da eske salıp sanap çığışat. Albette, varianttardın bardığında teñ tüpkü atalardın ısımdarı birdey bolboyt. Alar eç cerde körünüktüü okuyalardın kaarmandarı da emes. Köbünçö başka kaarmandar tarabınan tömönkü tipte eskerilgen uçurlar kezdeşet:

Tüpkü atabız Tüböy kan,
Tüböy kandan Tögöy kan
Tögöy kandan taragan,
Suuk işke caragan

Nogoy, Şıgay bir tuugan
 Nogoy kandin baldarı
 Coktur sözüm calganı
 Bay Cakıp, Oroz, Közkaman¹⁵

S. Orozbekovdun variantı boyunca Manastın tüpkü babası - Karakan. Andan Oguz kan - Alança - Baygur - Babırkan - Tüböy - Kögöy - Nogoy - Cakıp.

S. Karalayevde : Tügölkan - Babırkan - Böyön - Cayan - Nogoy - Balakan - Karakan - Cakıp.

V.V. Radlov menen Ç.Ç. Valihanovdor cazıp kaltırışkan üzüdülördö Manastın tüpkü atalarının biri - Böyönkan dep, Karakan Cakıptın atası bolup aytilat. Kısası, "eposto Manastın ata- babaların teriştirüü printsibinen baştoo manasçılar üçün adatka aylansa da, turuktuu ortok genealogiyalık sistema cok.¹⁶ Al tursun bir ele manasçı (bölümdördü) aytkanda da ayırmaçılıktar çıgıp kalat. Maselen, S. Karalayevdin "Semeteyinde" - Kırk kız andan Mansur - Tümönkan - Sançıkan - Akcoltoy - Sankoldoy - Egizy - Ceeren - Böyönkan - Çayankan - Balakan - Karakan - Cakıpkın - Manas dep ata- tegin "Manastagıdan" bir top tereñ tüşündüröt. Demek, tüpkü ata-baba cönündöğü sancıra eposko kiyin koşulup, sancıranın deñeelenen kötörülö albagan sıyaktanat. Birok kanday da bolboosun Manas, Semetey, Seytekty baatırlardın oor-ceñil turmuştu köp körgön, öz namısın ar kaçan korgoy bilgen bayırkı er cürök, cuktuu eldin tukumunan ekendigi aykın- açık berilgen. Bul oşol obrazdardın eldik münözün küçtötöt. Oşentip, "Manas" ce "Semetey", "Seytekpi" baatırdık epostordun mazmununa taandık traditsiyalık shemadan urup, saltık körünüştördün calpılıgı, özgöçölüü uçurları cış ekendigi baykalat. "Manas" bölümün eelegen el-cer üçün küröş teması "Semetey", "Seytekte" da kötörülüp, sırtkı cana içki duşmandar menen küröş deerlik parallel' körsötülüp cürüp oturat. Ayırması- kiyinki eki bölümdöğü tışkı duşmandarga karşı soğuştar "Manas" bölümündöğüdöy monumentalduulukka cete berbesten, içki münözdöğü, ceke adamdardın biröögö ketken kegin aluuga bagıttalgandığında. Oşondoy bolso da ayırım soğuş uçurları öto detamdaştırılıp, "Manas" bölümündöğü ele Çoñ kazat sıyaktangan soğuştardın printsibinde öörçütülgön uçurlarda "Semetey" eposunagıday / tört adamdan turgan sıyaktuu/ okuyaga az sandağı personacdın katışkandığı unutulat. Bul oşol bölümdön baatırdık duhun arttırat da okuya ar bir manasçının talantına caraşa türdüçöö deñeelde süröttölöt. Aytalık, S. Karalayev sıyaktangan traditsiya menen bekeri sugarılğan, es-akıl, tuyuu sezimi tunuk manasçılar soğuştuk kártinalardı tüzüüdö gana emes, kündölük beykut çaşoo-tiriçilikti süröttögöndö da öto kuntun koyup, iyne-cibine çeyin cetkiliktüü

15 Rismendeyev Ş. Semetey, inv. 40, 305-b.

16 Abdıldayev E. Manasçı Bağış Sazanov cana anın varianttarının özgöçölüğü. Kırgız SSR ilimler Akademiyasının kabarları /seriya obščestvennıh nauk/. t. IV, vıpusk II, 1964, 72-b.

bayandayt. Ar türkün okuyaga katışkan ar bir kaarmandı arenaga alıp çıgaarda anın ata-tegine, murunku işterine atayılap ekskurs casap, auditoriyanın tüşünügün keñitip, köñüldü okuyanın andan arki agımına taamaylap burat. Bul sapat ayırıkça S. Karalayevdin variantının bölündörünö münözdüü kelip, calpı üçiltiktin organiklık birimdigine cetişüüdö cigerdüü kızmat ötüyt. Bölümdördün ortosun sucettik caktan kınap bekitüünün dagı bir çıgarmaçılık ıgı - murunku bölümdögü orçun okuyalardı oşogo katışkan uluu muundagı kaarmandardın özdörü tarabınan ayttırıp, kiyinkilerdin aldında comoktotuu. Uşul maksatta "Semetey" eposun "Manas" menen biriktirüüdö "Kanıkeydin comogu", "Toltoydun comogu" degen uzak bayandamaların zor maanisi bar. Antkeni anday comoktordogu okuyalar köbüнесе keñiri aymakta alınıp, kiyinki muunga murdagı epikalık tarıhtı taanıtuu menen katar anın keleşek mildetin tereñ tüşüntüp, patriottuk demilgesin kötörüp, közün açat, namısın kozgoyt. Ayrım variantlarda birinçi bölümgö tieşelüü okuya ata-babanın ilgerki tarıhtı katarı birotolo 2-bölümçögö ötüp kalgan uçurlar bar. Toltoy arkıluu comoktolgon "Kökötöydün aşı /C. Sarıkov, S. Karalayev c.b./ "Manas" üçiltigindegi ötü çöñ cana kızıq ayılğan okuya. Birok anı ar bir manasçılardın tobu ar başka bölümdördö aytışkanına karabastan, tiginde da, mında da öz ordunda sıyaktuu bekem kınalıp, ar bir toptun çıgarmaçılık saltının, talantının aykın kübösinö aylangan.

Eposto muundardın baylanışı ötü bekem körsötülgön. Baatırğa col körsötüp keleşek mildetterin tüşündürüp, caman-cakşını bilgizgen Bakay, Sarıtaş, Kanıkey öñdüü karı adamdar bar. Mınday ülgü körsötüp, baş togolotkon nuskaluu, akılman karının obrazı kavkaz, özbek, karelofin c.b. epostordo keñiri orun alğan. Al emi "Kanıkeydin comogu" - "Semetey" bölümündö sözsüz türdö, muundardı baylaştırıp turgan, oşonusu menen bölümdördü da cakındaştırıp turgan, iri okuya. Antkeni Kanıkey üçiltiktin başman ayagına çeyin ele katışpastan legendaga aylangan ölbös kaarmandardın katarında.

Bölümdördö baatırdık duhka baylaştıuu soğuştuk okuyalar arbın. Süröttölgön soğuş çöñ bolobu, kiçine bolobu, adamdarga kaçan kuyınçılık alıp keleeri tüz ce kıyır türdö bolso da ar kaçan açık sezilip turat. Oşon üçün Manas Manas ekenine karabastan, Çöñ çabuuldan kurman bolso, balası Semetey da coo kolunan, birok içki çıkkinçılıktın kesepetinen kaza tabat. Semetey özünün çaşagan epikalık dooruna ılayık kadimki adamdık sapattarga köbüröök ee, arkalagan ideyası da, araketi da realduu. Anın negizgi mildeti feodaldık koomdun talabına ılayık duşman kolduu bolgon atasının öçün alış, bıtırıp ıntımtan ketken tuugandarın biriktiriş. Birok atasının öçün alış üçün köpçülüktü küçtöp, soğuşka kirgizip kan tökpöyt. Tuugandarınan atasının murastarın kaytarıp aluudagı uçuratkan konfliktleri da koomdun sotsialdık münözü, ceke mamilelerdin tataaldaşkan ülgüsü, çaşoonun aldığa cılğan tübölük nugu. Bul "Semetey" eposu menen ele cıyıntıkaltıp

kalışı mümkün emes, "Seytek" andan arkı körköm estafeta. Oşonduktan "Manastın ar bir bölümü doordogu köz karaşka, talapka, şartka karay caygaştırılıp, bir temaga, bir ideyaga baş yidirilgen körköm oozeki çığarmanın çınıgı ülgüsü katarında birdey maanilüü. Alardagı ayılğan oy, kötörülgön ideya genealogiyalık baylanıştağı başkı obrazdar arkılıu işke aşırılat. Adatta anday baatırlardın ömür colun, iş-araketin bayandoodo epostogu murdagı muunga taandık ayırım okuyalar ulantılıp, ayırımdarı cañıdan koşulat. Çığarmanın calpı ideyası kiyinki muundun çaşagan mezgiline caraşa cañı tüskö ötöt. Bul epostun birinçi, ekinçi bölümdöründögü tragediyaluu epikalık motivderdi, sucetterdi, oşondon ele obrazdardı salıştıruudan açık körünöt.

Koomduk turmuştun önügüşünö caraşa adamdardın añ-sezimi önökkön sıyaktuu ele bayırkı epikalık sucetter dele ulam çındıkka ılayıktaşıp, tarihtın belgilüü bir cañırıktarına çaldıgat. Manastın cana anın tukumunun başkı coosu epikalık kalmak, kıtaylar kaçan bolbosun kırgızdarga kıyanatçılık körsötüşöt. Mina oşolorgo karata cürgüzülgön korgonuuculuk münözdögü soguštardın süröttölüşü calpı üçiltıktın özök ideyasın eeleyt da salttuuluktun mümkünçülüğünün çeksizdigin dagı bir ireeti aygineleyt. Katışkan kaarmandardın soguštuk ar bir etabına caraşa portrettik caktan da, psihologiyalık caktan da türlönüp kubulup turuşu calpı traditsiyaga tayanat. Oşon üçün Manaska karaganda kiyinki uçurdu köbüröök çağıldırğan Semetey Seytektin obrazdarı realduu adam tüspölündö kalıptanganına karabastan, zarıl uçurda atalarınday ele baatırdık aybat-sürgö, erdik-şerdikke, kelbetke ee bolo kalışat. Munun özünçö atkara turgan körköm cüğü da bar. Başkaça aytkanda, Manastın baatırdık bedelin tüşürböş üçün anın ukum-tukumu andan aşpasa kem bolboş kerek. Semeteydi köp uçurda manasçılar atasınan aşkan baatır boluptur dep süröttöşsö, Seytekti çoñ atasın aynıbay tartқан uul boldu dep kubanıшат. Köpçülük uçurda Manastın koldooçu çiltenderi, pirleri da anın kiyinki tukumun candap, korgoşot, kötörmölöşöt, ayırması- alar emi ötkön ata-babanın duhu münözündö katışışat. Bul da özünçö türdüü muundagı baatırlardın ortosun, b.a. ölgöndör menen tirüülördün genetikalık baylanışın saktoonun bir dalalatı sıyaktuu.

Bölümdördün ortosun baylanıştırıp turgan dagı bir detal' katarı Manastın kural-caragı, kiyim-keçesi, candıktarı tuuraluu tüzülgön mazmundarı ayтуга болот. Sanagan nerseler üçiltıktın birinçi bölümündö katışıp, ar kaysınısının kandayça casalganı ce tabılğanı tuuraluu түшүнүктör kızıktuu comoktuk manerada berilip, Manas üçün cana anın ak niet küröştörü üçün kanday maanide ekeni köp colu belgilense "Semetey", "Seytekte" alar ata murası, "atadan kalğan asıl mülk" katarı balaga ötöt. Ötköndö da baylık-mansap üçün tuugandıktan ketişken feodaldık koomdun mamilelerinin çağıldırılışı katarı katuu karşılık menen zakonduu muraşçıga kaytarılat. Eldik köz karaş boyunca Manastın işin ulap, ideyasın cetekteş üçün kiçi muundagı kaarman kanday da bolbosun anın coo kiyimin kiyip, /kebetesin

kiyip/ kuralın alışı kerek. Oşondo gana anın baatırdık turpatı Manastıkınday bolot ce aşıp tüşöt. Uturumduk duşman kolunda kalgan kural-carak, coo kiyim çınığı muraskorgo ötöörü menen murdagıday ötkürlük sapatına ee bolot. B.a. cañı baatır arenaga kelgende bardık nerse cañırat, çaşarıp kulpunat. Manastın Akşumkarı Semeteyge özünün balapanın çoñoytup alıp kelip tartuulayt. Bul cerde adam balasının çaşoosunun tabıyat-canduu caratılış menen dayıma öz ara baylanışta, biri-birine köz karandı abalda ekendigi eske kelet.

Caratılış demekçi, kırgız epostorunda da caratılış özünün too-taşı, tokoy-çarbagı, köl-dariyası menen birdikte ar kaçan epikalık körköm fon esebinde katışat. Semetey, Seytek cetilip, "Manastap" uraan çakırıp atka mingende, eñsegen eline kelip algaç körüşköndö, duşmanın üstömöndötüp carıp cazılğan ceñıştöö uçurlarda, akırı baştarına müşkül tüşüp ölüm saati cakındaganda bolobu, kaarmandardın içki uygu-tuygularına baylanıştuu büt aalam termelet. Fol'klorduk atributtarı arbyn şököttölgön caratılıştın traditsiyaluu körköm kartinaları baatırlardın tüşüktöö arakterlerine, okuyalardın tataal cürüşünö simbolikaluu kelip, epikalık mazmunga ee, epostogu süröttölgön caratılış- bul adam balasının minut sayın, saat sayın özgörüp turgan köñül otu. Antkeni adam da caratılıştın añ-sezimdüü, aktivdüü bir bölüğü. Anın münözünün, sanaasının özgörüşü bölümdördö birdey ortok traditsiyaluu stilistikalik formulalar, klişeler menen cabdılgan. Ar bir bölümdün finalındagı oor cogotuu kaçan bolbosun "Kalañ ıylap, tal ıylap, karagan candın baarı ıylap" turgan muñayım maanaydagı epikalık polotnogo tüşürülöt.

"Manas" üçiltigin organikalık caktan biriktirip turgan epikalık rezidentsiya bar. Bul - Talas, kırgız konuşu. "Manasta" baştan-ayak azgan-tozgon kırgızdardın ümüt-tilegi kaçan bolbosun Talaska cetüü. Al bir özgöçö acayıp düynö, öto bay cana kooz florası, faunası ar bir bölümdö özgöçö sıy-urmat menen köp colu köz aldığa tartılat. Epostogu oñ kaarmandardın köz karaş, tüşünüğü boyunça adamga tañsık bardık cakşılık Talaska, kırgız cergesine baylanışkan. Oşonduktan Talas cönündö bayandagan ar bir kaarman özünçö patriot. Alardın el-cer üçün küröşkön tınımsız küröşü da oşol epikalık Rodina üçün cüröt. Talastı duşman basıp algan uçur cergiliktöö kalktın turmuşundagı öto tragediyaluu, ökünüçtüü uçur. Demek, üçiltiktin kaarmandarın bir maksatka, bir tilekke cetelep şıktandırıp turgan özgöçö geograpiyalık çöyrö uşul Talas arklıu çağıldırılğan Ata-Meken cönündöğü keñiri tüşünük. Al emi anın çölkömünö ötkön okuyalardın logikalık caktan çeber tizmektelişin geograpiyalık tsiklge taandık deşke akılıubuz cana bul tsikl eposto öto cigerdüü işteliş çıkkanđığın belgilemekçibiz. Antkeni oñ kaarmandardın /ayalbı ce azamatpı/ bütkül araketi Talas menen baylanışkan. Kol salgan duşman tarap da birinçi irette ele baatırlardı Talastan acıratuunu közdöşöt. Eldin ceñilgeni degen söz Talastın talkalanışı. Oşon üçün ubaktılıu bötön el-cerde baş kalkalap er cetken baatır kantse da aylanıp Talastı tabuuga tiyiş. Uşundan baştap eposto buga çeyin

belgilüü bir deñgeelde dımıp kalgan baatırdık duh, baatırdık demilge kayradan candanat. Okuyalarga kıymıl bütüp, sucettik özökkö kan çurkatat.

"Manastagı" birinçi /Kanıkey, Bakay/, ekinçi /Semetey, Ayçürök, Külçoro/ muundagı kaarmandar epikalık Talastı mekendegen kırgız uruuları beykuttukka cetişkende gana turmuştun tataal colun kiyinki ukum-tukumga, tapşıırıp, kulak ukkus, köz körgüs caktarga tübölük cer kezıp ketiшет. Munu menen özü ölsö da köpçülükkö siñirgen emgegi ölbögön eldik baatırlarga kiyinki urpaktardın tize bügüp, başın iygen aruu sezimderi çağıldırılğan. Degi ele kırgızdardın eposunda dalay karmaştarda sındalğan er cürök, şamdagay cooker bardık cagınan idealizatşıyalanıp, kızbı, uulbu işinin keñiri epikalık planda körköm türgö aylanışı turmuştun talabınan kelip çıkkın. Kılımdardın elegine elenip, eldin kanı-canına siñgen anday obrazdardın körköm söz bermetterinen sogulup bütökön elesteri matematikalık formulalarday stildik aykalıştarga aylanıp, oozdon oozgo köçüp cürgön. Oşonduktan stildik formulalar ayırıkça epostordun poetikasında eñ negizgi kural katarı kızmat ötögön.

Kıskası "Manas" eposunda bölümdördü baylanıştırıp turgan bekem özök bar. Al-el-cerdi süyüü, anın tınç cana beykut, intımtaktuu turmuşu üçün kerek bolso-baştı ölümgö bayloo.

Ar bir epikalık biografiyanın körköm sucetinin önügüşü, kul'minatsiyalık çegi cana çeçilişi orun alıp turgandıktan, bölümdör /"Manas", "Semetey", "Seytek"/ öz aldınça da kölömdüü epos deñeeline çeyin ösüp cetilgendigi menen bütkül üçiltiktin maştabı artkan.

MANAS DESTANINDA NESİLLERE UZANAN MEFHUMLAR VE DESTANIN TARİHLE İLİŞKİSİ*

AYNEK CAYNAKOVA*

Dünyada aklın erdemiyle yaratılan şaheserlerden biri de "Manas Destanı"dır. İlim adamlarının da belirttiği gibi Manas destanı, halkımızın milli övünç kaynağı, atalarımızdan kalan bir hazine, Kırgızların manevi değerlerinin, şifahi edebiyatının bir araya toplandığı sınırsız bir okyanustur.¹ Bizce de, bu tanım gerçeği tam olarak yansıtmaktadır. Bir okyanusa benzeyen Manas destanının sınırları da, derinliği de bu güne kadar belirsizliğini korumaktadır.

Destanda, Kırgızların en eski tarihinden başlayarak son döneme kadar geçen bütün olayları bulmak mümkündür. Halk sanatçılarının ölümsüz eserleri ile sosyal hayatın felsefik yönünü nesillere aktaran bu destan, sadece konusu değil, hacmi itibarıyla da dikkate şayandır. Günümüzde, Manas destanının eşsiz sanat gücünün farkına varabilen sayılı bir kaç insan, eserin çeşitli meselelerini ortaya koyup ilmi açıdan incelerken, destana olan merak her geçen gün biraz daha artmaktadır. Kırgız halkının "Manas" adındaki çok bölümlü, geniş hacimli destana sahip olduğu, bugün pek çok yerde bilinmektedir. Pek çok varyantı ve uzun metni olan destanın, başarılı nazımla yazılmış olması, her millettten alimi şaşırtmaktadır. Destan gün geçtikçe çeşitli yabancı dillere çevrilmekte ve ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Akraba Orta Asya dillerine çevrilen destan, uzak Avrupa'da da merak uyandırmaktadır.

Bütün ömrünü Manas destanını araştırmaya, yayınlamaya ve geniş halk kitlelerinin bilgisine sunmaya veren yerli ve bilgili araştırmacılarımızın çalışmaları da burada anmak gerekir. Aslında, zengin-fakir, genç-yaşlı

* Bu makale, Kırgızca aslından Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü araştırma görevlisi Meral Gölgeci tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

* Doç. Dr. Aynek Caynakova, Bışkek.

1 Aytmatov Ç., *Bayırkı kırgız ruhunun tuu çokusu*. "Kırgızstan", 1978, s. 7-13.

gözetmeden ozanlara değer veren ve destanın estetik yönünü ortaya koyan bu araştırmacılar, Sagınbay Orozbekov ile Sayakbay Karalayev gibi büyük manasçıların isimlerinin günümüze kadar gelmesini sağlamışlardır. Elimizdeki sanatkârane metinlere baktığımızda, Manas üçlüsünü tam olarak yazdıran manasçıların sayılı olduğunu görürüz. Bunlar arasında en ünlüsü, Kırgızların Homer'i sayılan S. Karalayev'in varyantı: /"Manas"ı - 84514 mısra, "Semetey"i - 316157 mısra, "Seytek"i - 84697, Kenen, Alımsarik, Kulansarik'lar hakkında - 15186 mısradır./ "Manas"ın, epik tarzını, klasik şeklini, tarihi kahramanlık destan türünü koruyarak ve uzun yolları katederek gelmesi büyük bir başarı ve dikkat çekici bir unsurdur. Bu nedenle, yarım milyondan fazla mısradan oluşan destanımızla gururlanmakta haksız mıyız? Aslında, elimizde altmıştan fazla ozanın söylediği varyantlar bulunmaktadır. Fakat S. Orozbekov, S. Karalayev gibi kıymetli manasçıların varyantları bile henüz, orjinal şekilleriyle yayınlanmamıştır. Zamanımıza kadar yapılan bütün yayınlarda talebe veya matbaalardaki yayın sınırlamasına göre; destanda geçen pek çok olay, çeşitli epik tekrarlar, ideolojik karakterlerin yer aldığı mısralar dışarıda bırakılmıştır. Düzenleyenler, devrin şartları gereği, bu veya şu düşüncedeki müdahalelere imkan vermişlerdir. Bundan dolayı, destanı doğru bir şekilde derlemek, araştırmak ve yaymak için çalışan bütün araştırmacılar, halkımızın övünç kaynağı olan Manas destanının, 1000. yıl kutlamalarının uluslararası tanıtımını yapmak amacıyla, S. Orozbekov ile S. Karalayev'in varyantlarının orjinal basımını hazırlamaktalar. Şüphesiz, sadece onların değil, bütün manasçıların varyantlarının orjinal şekliyle toplanması, yayınlanması ve tanıtılmasının çok büyük anlamı vardır ve bunun değeri ileride anlaşılacaktır.

"Manas"ın günümüze kadar ulaşmasına manasçıların katkısı büyüktür. Ayrıca, onu kağıda geçiren I. Abdırâhmanov, K. Cumabayev, C. İrisov, K. Kızırbayeva, K. İsmailov gibi değerli araştırmacıların çalışmaları da çok önemlidir. Bu araştırmacıların çalışmalarının değeri, sözlerle ifade edilemez. Onların biyografileri hakkında bilgimiz çok azdır. I. Abdırâhmanov'un, Kırgızların milli kültürü, edebiyatı ve tarihi alanında geride bıraktığı değerli çalışmalarından, özel olarak ona ithaf edilen eserde biraz bahsedilmiştir. Devrinin gereği Abdırâhmanov, Arap, Latin, Kril alfabelerini bilir, devamlı araştırır ve duyduklarını değiştirmeden kağıda geçirirdi. I. Abdırâhmanov, Kırgız tarihi hakkında önemli malzemeleri ve şifahi eserleri toplamaya çalışmış, ömrünü buna adamıştır. Şifahi eserlerin yanı sıra, Manas destanının da acele bir şekilde toplanması gereğini anlamıştır. Bütün imkansızlıklara rağmen, bu işi yarıda bırakmamıştır. O, azmi, çalışkanlığı ve araştırmacı ruhuyla, duyduklarını olduğu gibi kağıda geçirmeye çalışmıştır. Onun, halk için yaptıklarının bir bölümünü A. Osmonov şöyle anlatır: "Eğer üstad İbrayım, mütevazı ve verimli bir şekilde çalışmamış ve bu destanı, XX. yy.'ın büyük manasçısı Sagınbay Orozbek Oğlu'ndan yazıya geçirmemiş olsaydı, Kırgız

halkı değerli bir hazineden mahrum kalmış olurdu ve bu kıymetli varyant enstitünün altın hazinesine giremezdi. Onun en büyük çalışması budur."²

Başta Manas destanı olmak üzere, milli kültürün korunması için kendi devirlerinde işe girişen, çalışkan ve azimli araştırmacıların çalışmalarının çok önemli olduğu bugün daha iyi anlaşılır. Elbette, o zamanlar söylenenleri kağıda geçirme işi, günümüzdeki gibi teorik ve ilmi bir şekilde yapılmamakta ve buna zamanın şartları da imkan vermemekteydi. Akıllı, çağdaş ve bilgili insanların vatan sevgisinden kaynaklanan sabırlı çalışmaları olmasaydı, milli kültürümüzün ve edebiyatımızın nice malzemeden yoksun kalacağını düşünmek bile üzücüdür. Esasen, bu şartlarda başlayan yazıya geçirme işinin, zamanla şartların düzelmesi, ilmin ve tekniğin gelişmesiyle daha iyiye gittiğini söylemek gerekir.

Kısacası, geleneksel şekliyle, ilk defa kağıda eksiksiz geçirilen ve epik nazımın gelişme kanunlarının bütün aşamalarını - klasik bir örnek olarak - kahramanlık ve tarihi destan hüvviyetiyle ortaya koyan bu eser, bizim milli gururumuzdur.

Manas destanının geçirdiği devreler çok eski ve karmaşıktır. Önemli tarihi olaylar destanın, sanatkâne konusu ile toplumsal ideolojisinin bize kadar ulaşan değişik biçimlere girmesine ve gelişmesine sebep olmuştur. Bu aşamaların evrimsel gelişimi, sadece "Manas"a değil, bütün dünya halklarının kahramanlık destanlarının geleneğine ait ortak özelliklerdir. Yine de dünyadaki epik eserler arasında, "Manas"ın anlamının ve yerinin farklı olduğunu söylemek, folklor alanında bir yenilik değildir. Manas, ...Yüzyıllar boyunca Kırgız toplumunun başından geçen gerçek tarihi olayların, sanatsal bir şekilde ortaya konulduğu bir eserdir."³ Çin'deki Kırgızların, "Manas Destanı"nı, tarihi bir destan olarak kabul etmelerinin bir sebebi vardır. Burada bir ideoloji kabul edilmiştir. Bir epik merkezde toplanan ve bir kökten çıkan kahramanların hayatları ve hareketleri hayata yakın, tabii bir şekilde, epik tarzda anlatılmıştır. Ayrıca, kendi içinde destani vasıflar gösteren bölümleri de içinde toplamıştır. Klasik ve ölümsüz olmasıyla tanınmıştır. Yani destan, en eski devirden günümüze kadar geçen yaşanmış tarihi olaylardan hiç birini dışarıda bırakmamış, her devrin manevi olaylarını içine almıştır. Efsanevi devler, periler bazen gerçek insan karakterinin iyi kötü taraflarına, doğru ve yanlışına, adaletine ve zulmüne, zengin ve fakirliğine dönüşmüştür. Bunlar arasında geçen ideolojik uzlaşmazlık, şifahi edebiyatın sınırsız imkanlarının şaheseri olan Manas'ta, şiirsel bir görünüm kazanmıştır.

2 Osmonov, A. *Çığarmalar cıynağı*. Frunze, 1965, c. 2, s. 591.

3 Yunusaliyev, B.M. *Tandalgan emgekter*. Frunze: "İlim", 1985, 395.

Eski Kırgız boylarına yapılan sürekli dış saldırılardan korunmak amacıyla, insanların birlikteliğini anlatmak, halkını koruyan kahramanların çevik hareketlerini duyurmak, bunun yanı sıra, halkın zihninde kahramanı yüksek bir seviyede tutmak, elden geldiği kadar abartılı masal kahramanına dönüştürmek, Manas'ın karmaşık konusudur. Manas, Semetey, Seytek'in yönettiği Kırgızlar ile Esenkan, Koñurbay, Çoñ Kite gibi epik Kalmuk-Çin hanlarının arasında geçen türlü çarpışmalar, şifahi edebiyatın en önemli örneği olan destanda, bir düzen içinde anlatılmıştır.

Manas destanı, eskiden beri Kırgızlar ile beraber yaşamıştır. Nice acımasız tarihi olayın, sözlü sanatsal bir vakayinâmeye dönüşmesi, uzun yüzyılların bir sonucudur. Destan, yoluna çıkan ağır darbeleri de, kazanılan zaferleri de içinde toplamıştır. Destan, olayları olduğu gibi almamış, onlara sanatsal bir güç vermiştir. Devrin maneviyatını, sosyal ilişkilerini gerçeklere ve mantığa uydurmuş, ilk topluluktan son nesle kadar yurtseverlik ideolojisini ve tarihi olayların ana çizgilerini içinde toplamıştır.

Manas destanına benzeyen büyük kahramanlık destanlarının yoğun bir şekilde gelişmesi ile sosyal hayattaki tarihi olaylar paralellik göstermektedir.

Toplumda, yurt-kavim mefhumunun yerleşmesi ve ulusal birleşme sırasında "...bütün olumlu özellikleri kendinde toplayan ve asli kişilerin etrafına yavaş yavaş toplanmaya başladığı bir baş kahraman ortaya çıkar. Bu kahraman, gerçek bir han veya ulusal birliği sağlayacak kişi sıfatındadır ve diğer kişiler sisteme göre onun yanında yardımcı olarak bulunurlar."⁴ Bizce bu yardımcı kahramanların, baş kahramanın akrabası veya yakın düşmanı olması muhtemeldir. Çünkü insanoğlu gelişme aşamasından itibaren kendi soyu ve geleceği hakkında düşünüp kafa yorar. Bundan dolayı, Manas'ın çocukları ve torunları hakkında anlatılanların başlangıcının, baş kahraman ile (Manas'la) aynı toplumsal şartlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Onun, özel olarak baş kahraman derecesine kadar yükselmesi, toplumun ihtiyacından kaynaklanan bir unsurdur. Böyle destanların geçtiği devri açıklamak için, eserin konusunu, savunduğu ideolojiyi, trajediye dönüşen temel konuyu ve destana katılan kahramanların neslini incelemek gerekir.

Tarihi basamakların pek çok yerindeki olaylarla sosyal hayatta geçen olayların aynı zamanda ve aynı tarzda gelişmediğini ortaya koyan ve derebeyciliğin ilk zamanlarını anlatan Kalmuk destanı "Cangar"da, baş kahraman, derebeyi ve ordu başçısıdır. Bütün olaylar onun etrafında ve gözünün önünde geçer. Manas'ta, baş kahramanı han yapan halktır. Fakat han sıfatı burada, toplumsal bir karaktere sahiptir. Halkın, kahramana korkusuzluğundan dolayı gösterdiği hürmet, saygı ve değer aynı zamanda bir ödüdür. Sonraki bölümlerde hanlık sıfatı, bir miras gibi

görülür ve silah, giyecek gibi elden ele geçer. Bundan dolayı, Semetey, Seytek'ler savaşın ortasındadırlar ve onların hanlık görevlerini yerine getirirken yenildiklerini görmüyoruz. Bir farkla ki, Manas han olup, halkı dış saldırılara karşı korumak için ordu kurarken, Semetey, Seytek'ler daha çok, iç beylik, mevki ve zenginlik sembolü olan feodal yapıyı bölmek için uğraşmışlardır. Fakat, her zaman boyları birleştirme, uzlaştırma uğraşı ilk planda olmuştur. Feodal yapının oluşumu sırasında, boylar arasında yapılan savaşların artması bu anlamlı hareketin bazen başarılı, bazen trajik bir şekilde sonuçlanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, Kırgız tarihinde toplumsal yapılanma sırasında /VI. yy-XIX. yy/⁵ - feodal ilişkilerin yavaş yavaş gelişmesi ile vatanseverliğin kaybolması- Manas üçlüsünün konusunda çok derin izler bırakmıştır.

Bilindiği gibi, ilk feodal ulus Türk kağanlığıdır (VI. yy.). Onu yöneten Tumın, İstemi hanlar ile göçmen ve yerli aristokratlara karşı, Abruy adlı kişinin başını çektiği halk kitlesi ayaklanmış (581-584 y.) ve hanlık, önceleri zaferler kazanırken sonraları yenilmiştir. Türk hanlığı batı, doğu hanlıklarına ayrılmıştır. Batı Türk hanlığının kurulduğu coğrafi çevrede bulunan Tanrı Dağları, Isık Köl, Çüy, Talas Manas destanı'nda geçen Kırgızların iyi bildiği yerlerdir. Bu bölgelerde yapılan çiftçilik büyük ölçüde değiştirilmiş, sosyal yapı doğu kültüründen etkilenmiştir. Önceleri yöneticiye kagan /kan/ denmiştir. Ayrıca belli bir süre yönetici, kumandan sıfatını da almıştır. Destan kahramanına han ünvanı da bu sebepten verilmiştir. Fakat zamanla, gerçek derebeyi tipinden uzaklaşmıştır. Bu durum daha çok "Semetey", "Seytek" gibi baş kahramanların döneminde görülür. Manas ise, derebeyi olan Cangar'a nazaran daha yüksek bir seviyede gösterilmiştir.

Halkın gözünde Manas, Semetey, Seytek, Koñurbay, Coloy, Çinkoco gibi kahramanlar han değildir. Yani han, bey, sultan gibi sosyal hayatta kullanılan kelimeler, halk kahramanları için değil, cesur bir başkan ve ideal bir kahraman için kullanılır.

Halk destanı, bir toplumsal kurumun vasıflarını içine alır ve bir kahramanın özelliklerini de buna katar. Böylece, sadece bazı maksatları göstermekle kalmaz, halk kitlesinin menfaati ve idealinin gelişmesini de sanatsal bir şekilde tasvir eder. Bundan dolayı, destandaki düşmana mal, can, yer, sü için vurulan darbenin arkasında vatani sevmeye ve koruma maksadı vardır. Destanların gelişmesinde bazen han ve beylerin halkı ezdiği görülür. Halk arasından çıkan kahramanlar siyasi bakımdan onlara karşı bir konumdadırlar. Eski olaylar, bu gibi hallerde yeniden yorumlanırlar ve yeni bir ideolojiye dönüşürler. Olumsuz karakterdeki kahramanlara karşı savaşabilmek için epik kahramanlar, yeni sanatsal karakter oluştururlar. Olgunlaşma, doğma, çabuk büyüme, sihirli güçler ile ilişki kurma gibi pek çok

motifler eskiden kalma geleneksel unsurlardır. Epik kahraman, sosyal yönüyle, savunduğu yenilikçi ideolojiye, halk için çarpan yüreğinin saflığına bakılarak değerlendirilir. Bu kahramanlar halkın dilinden düşmezler ve bir epik alana yerleşip, pek çok kahramanın hareketlerini yönlendiren temel dürtü olurlar. Toplumun sanatkârane bir eser talep etmesi, yeni konuların eklenmesine, destanın geliştirilmesine yol açar. Epik kahramanlar gerektiğinde sade insanlar gibi davranırlar. Onlar, gerçek hayattaki meseleleri normal yollarla çözerlerken, düşman karşısına geçtiklerinde ellerindeki imkanlar abartılarak anlatılır.

Düşmanı temsil eden eski karakterler de giderek dönüşüme uğrar ve bunlar tarihteki kötü güçlerin yeni bir örneği olarak tanıtılır. Rus destanlarındaki düşman, Tatar ordusudur ve Kievgrad'ı ele geçirmek istemiştir. Güney Slavlarda epik düşman Türkler ve Araplardır. Manas'ta ise Çinliler ve Kalmuklardır.

Tarihi malumatlara göre, Türkçe konuşan halklar, yüzlerce yıl Batı Moğolistan'da, Cüngarya'da yaşayan Oyratları, Kalmaklar diye adlandırmışlardır. Ruslar da, onları Kalmuk adıyla tanımıştır. Bu durum, XVI. yy.'ın yetmişinci yıllarından sonra yazıya geçirilmiş tarihi kaynaklarda görülür. Manas ve Seme-tey'deki Kalmuk, Kara Kalmuk, Oyrot, Kara Kıtay gibi epik dış düşmanlar çoğu zaman birbirine karıştırılır ve hepsi de epik düşman karakterindedir. Kalmuk-Oyrotların, Orta Asya'yı XVI-XVIII yy.'larda ele geçirmelerine rağmen, bunlar, bu döneme kadar oluşan destanlara da, epik düşman olarak girmişlerdir. Mesela; Özbeklerin "Aıpamış"ı böyledir. Yani, destanda geçen olayların zamanı ile gerçek zaman arasında kurulan kronolojik bağlanı daima doğru sonuç vermeyebilir. Elbette "burada, ustalığı ile halkın güvenini kazananlar ile tanınmış tarihi şahısların asıl proto tiplerinin, destanlarda iyi baş kahramanı temsil ettiğini"⁶ inkâr edemeyiz. Gerçek coğrafya adları, etnonimler ve olayların dağılımına, destanlarda pek çok rastlanmakla beraber, bunlar, şifahi edebiyatın kazanında uzun zaman kaynamış, tarihin önemine yakışır bir şekilde yerini, konusunu değiştirip yeni bir düzene girmiştir.

İç feodal çarpışmalar ile dış /Oyrot-Cungar, Kalmuk/ yağmacı saldırıların geçtiği devirler /XI-XVIII/, Manas destanının gelişmesinde önemli etkileri olan karmaşık zamanlardır. Bunlar, destanın klasik durumuna gelene kadar gelişmesini gösteren anlamlı dönemlerdir. Epik nazmın derebeylik döneminde çok güçlendiğini, Kalmukların "Cangar"ı ile "Manas" tipindeki epik eserler araştırıldığında görebiliriz. Bu durum folklorda, nesiller arasındaki devamlılığı ve tekrarı göstermektedir.⁷ / Şor halkının destanlarında bu özellik bulunmamaktadır./ Biz,

6 Plisetskiy, M.M. *İstörizm rus.skih bulın*, Moskva, 1962, s. 39.

7 Abdıldayev, E. *"Manas" eposunun tarihîy öniğüşünün negizgi etapları*. Frunze: "İlim", 1981, s. 245.

burada açıklanan "Manas" destanındaki devamlılık ve tekrarı, bütün üçlüyle yani, "Semetey", "Seytek" bölümlerinin gelişmesini de göz önünde bulundurarak yapmaktayız. Çünkü nesiller arasındaki etkileşim sürecinin destanın sadece ilk bölümünde bulunduğunu, diğer taraflarda gelişmemiş olduğunu söylemek doğru değildir. "Manas"ın ilk bölümü oluştuktan sonra, diğer bölümlerin yakın zamanda ortaya çıktığı söylenemez. Geleneğe göre, halkın başından geçen önemli tarihi olaylar destanda, o devrin ilk ideolojik talebini yerine getirip devamlılık ve tekrarlanma sürecini harekete geçirir. Önemli tarihi olayların geçtiği zaman ve toplum ideolojisi, destanın gelişmesi için gerekli zemini hazırlar. Destan, bu olayın geçtiği devirde yoğunlaşır. Destan ile olay arasında sıkı bir ilişki kurulur ve o devre gelene kadar geçen olaylar geri planda kalır. Bu, daha sonra gelişecek olan olaya bir hazırlıktır. Bundan dolayı "Manas"ın, "Semetey" ve "Seytek" bölümlerinin muhtevasına denk gelen asıl devrin, vatanseverlik, derebeylik sisteminin bozulmaya başladığı devir olduğu tahmin edilir. VI. yy.'dan başlayarak yerleşen derebeylik, XVII. yy.'da kendi içindeki iç çatışmaları yaşamıştır. Bu zamana ait tarihi kaynaklara bakıldığında, Kırgız boylarının halk haline XV-XVI yy.'larda geldiği görülür. XVI. yy.'ın arkasından itibaren feodal dağılım nedeniyle ulusal yapı bozulur.⁸ Fakat vatanseverlik ve derebeylik ilişkileri Kırgızlarda, Ekim İhtilâline kadar hiç değişmeden korunur. Ayrıca, hayvancılık ile uğraşan göçebe halkların hayatındaki feodal ilişkileri, vatanseverlik ve feodallık diye adlandırmanın gerçeğe uyduğunu L. P. Potapov da belirtmiştir.⁹ Geleneğe göre, epik kahramanların çoğu, herhangi bir seviyede bulunan vatansever ve aynı kabileye mensup kişilerin oluşturduğu toplumun geleneklerini de, sınıf toplumunun örf adetini de kullanırlar. Akrabalığı baba tarafından geçen vatansever ve aynı kabileye mensup kişilerin oluşturduğu kurumlardaki ideoloji, derebeylik zamanında da korunmuştur. Meşhur folklorcu S. Surazakov'a göre, kahramanlardan sonra gelen nesil hakkındaki bilgiler, aynı kabileye mensup kişilerin oluşturduğu toplumdaki destanlarda bulunmaktadır.¹⁰ Mesela; sadece ölen babanın mirasını sahiplenmeyip, onun yarım bıraktığı işini de bitirmesi, çocuğun kutsal görevidir. Nesiller arasında kurulan bağlantının eskiden beri korunduğu söylenebilir. Elbette burada, her bir devrin, toplumsal formasyonlarının yürüttüğü ideolojik baskı etkilidir. Tarihi-sosyal gelişimin her yeni devri, destana yeni unsurlar katar. Eskiden yay ile techizatlanan kahramanlar zamanla tüfek, top */puşka/* gibi son devrin silahlarıyla donanmışlardır. Yine destana zamanla, halka yabancı gelen fikir, konu ve karakterlerin girmesi de tabiidir. B.M. Yunusaliyev "Togolok Moldo"nun varyantında, Semetey'e Hindistan ile Fransa'nın sebepsiz yere saldırmasının nedeni, destanın "Semetey" bölümünde

8 *Kırgız tarihi*. Frunze, 1973, s. 237-242.

9 Potapov, L.P. *O suščnosti patriarhalno-feodalnıh otnoşeniy u kočevıh narodov Sredney Azii i Kazahstana. Materialı ob "yedinennoy naučnoy sessii 1953 goda AN Uz. SSR*. Taşkent, 1955.

10 Surazakov, S. *Altayskiy geroičeskiy epos*, str. 33.

saldırgan ruhun ve pantürkist illetin yaratılmaya çalışılmasından dolayıdır"¹¹ demiştir. Manasçı Musulmankulov Moldobasan'da, İtalyanlar, Yunanlılar, Hindistanlılar Semetey'in yanında savaşa katılırlar. Fakat bu modernleşme, destanın temel konusu ile eski toplumsal ideolojisine pek tesir etmez. Destanın geçirdiği süre ne kadar uzunsa, destandaki bölümlerin de o kadar arttığı görülür. Çünkü tabiat ve toplumsal hayatta her şey değişir, gelişir, devrine göre yeni şekillere girer. Bu durum, toplumsal-medeni görünüş bakımından epik eserlere de yansır. Önceki geleneksel motifler, konular ve kendi halkına, yerine hizmet eden, onu her türlü saldırıdan korumaya hazır olan, en eski kahramanların karakterleri yenileriyle çatışır. Manas'ın sahip olduğu ilk basamağa Semetey çıkarken, kahramanlık basamağına Seytek yükselir. Daha sonraki kahramanların karakterleri de gerekli olan fikir, motif, olay ve karakterleri çevresinde toplayıp, epik soy ağacının üst basamağına çıkarlar. Bu değişiklik Manas destanının hacmini arttırmaz. Bu durum destanı, diğer halkların geleneklerinin anlam, konu ve kompozisyonundan ayırır. "Manas"ın üç bölümünü genişleterek söyleyenlere göre destan, beş bölümlü, yoğun bir destandır. Elbette destanın sonraki bölümleri /Semetey, Seytek/ prof. V. M. Cirmunskiy'nin söylediği gibi, Kırgızların ilk destanlarına benzer.¹² Fakat bunların her biri kendi içinde çok uzundur ve temelde kahramanlık destanlarıdır. Yani her eserin başlangıcı ve sonucu Kırgız tarihindeki olaylarla beraber alevlenir. Nesillerin birbiriyle olan bağlantısı, bölümlerin kendi aralarında oluşan iç ve dış bağlantısını gösterir. Her bölüm kendi içinde tam bir eser niteliğindedir ve aynı devirde, başka bölüm ile organik birliği de korur. Böyle yoğun bir sürecin harekete geçmesi ile, Manas gibi klasik tipteki bileşik destanlar oluşur.

Manas Destanı'yla aynı şekil ve düzende yaratılan pek çok destanda, nesiller arasındaki devamlılığın ve tekrarın korunduğu görülür. Bunun yanı sıra, bölümlerin konusu, ideolojisi, türlü değişiklikleri, ortak kahramanları, aynı epik alanda tasvir edilen epik olayların çözümlenmesi de aynıdır. Eğer Manas üçlüsünü Manas'ın devamı ve tekrarı diye adlandıırırsak, buna Semetey, Seytek, Kenen /M. Çokmorov'da - Cigitek/ Alımsarı, Kulansarıklar hakkında düzenlenen eserleri de dahil edebiliriz. Çünkü bu kahramanlar Kırgız halkının oğulları sayılırlar. Bunların yerinin Talas, savunduğu ideolojinin ise halkın özgürlüğünü, huzurunu, birliğini korumak olduğu muhakkaktır. Bu arada, epik türdeki eserlere kanlı eserler demek doğru değildir /"Kenen'den" sonra gelen eserlerde olduğu gibi/. Üçlünün birinci bölümü ilk söz ile açılır ve "Seytek" destanı ile sona erer. Yani Manas maksadına bu üç bölüme dayanarak ulaşır. Böylece bu üç bölüm olayların daha da uzamasına önemli bir katkı sağlar. Bunu yerine getirirken destana eklemeler yapan azimli

11 Yunusaliyev, B. M. Giriş söz. - *Tandalgan emgекter*. Frunze : "İlim", 1985, s. 410-411.

12 Cirmunskiy, V.M. *Turkskiy geroicheskiy epos*. - Leningrad, 1974, s. 92.

manasçılar, sanatsal yayıncılık metoduna dayanarak, nesillerin birbirini etkilemelerinden faydalanırlar.

B. M. Yunusaliyev'in fikrine göre "Destanın hacmi, onun nesiller arasında korunan devamlılık ve tekrarı ile bağlantılıdır. Manas hakkında söylenen destan sona erdikten sonra, onun oğlu Semetey, o sona erdikten sonra, Semetey'in oğlu Seytek hakkında hikayeler söylenir.¹³ Çünkü bizdeki malumatların hepsinde Manas, Semetey, Seytek'lerin arasındaki soy bağılılığı gerçektir ve bu bölümler kendi aralarında bir tür oluşturmuşlardır. Burada, her kahramanın hayatında geçen olaylar, epik biyografi ile veya bir kahramanın biyografisi ile önceki nesiller de dile getirilerek anlatılır. Destanda, kahramanın ecdadı her zaman anılır ve önceki neslin faaliyetleri ile sonraki neslin görevi birbirini tamamlar. Her bölümdeki asıl kahramanın hayatının sona ermesi ve geriye oğulun /mirasçının/ kalması, nesil devamlılığını ve olayların alevlenmesini sağlar. Sonraki bölüm için devamlılığı ve tekrarı oluşturan elementlerden birini -baş karakteri- hazırlar. Bölümlerdeki devamlılığı ve tekrarı sağlayan elementler, sadece bir kökten çıkan her neslin temsilcisi değil, Bakay, Ayçürök, Kanıkey gibi yardımcı kahramanlar ve Akşumkar, Taybuurul gibi canlıların karakterleridir. Böylece toplumun değerli sanatçıları, eserin devamını yeni epik konularla zenginleştirmek için imkan bulmuşlardır. Nesillerin birbirinden etkilenme kanunu hakkında bir fikir ileri sürebilmek için "Manas", "Semetey", "Seytek" destanlarındaki prensibin temelinde bulunan organik birliği derin bir şekilde incelemek gerekir. Nesiller arasındaki devamlılık, üçlü destanın birinci bölümündeki geleneksel motiflerin sonraki bölümlerdeki konuların oluşmasında nasıl kullanıldığını, nasıl sıraya koyulduğunu ve geliştirildiğini; bölümlerdeki muhtevanın, ideolojinin, karakterlerin verilışindeki benzerlikleri, yenilikleri vs. gösterir.

Manas'ı oluşturan destanlarda aynı olan geleneksel kompozisyon şemada sıralanmıştır. Örneğin "Manas"ın ilk bölümünün muhtevasını oluşturan asıl olaylar şunlardır:

1. Manas'ın doğumu ve çocukluk çağı,
2. İlk kahramanlıkları,
3. Manas'ın Kanıkey'le evlenmesi,
4. Büyük Sefer,
5. Manas'ın ölümü.

Semetey'deki geleneksel olaylar:

1. Semetey'in doğumu, çocukluk çağı,
2. Semetey'in ilk kahramanlıkları,
3. Ayçürök'le evlenmesi,

4. Koñurbay'a karşı savaşı,
5. Semetey'in ölümü veya kayboluşu.

Seytek bölümündeki temel olayların bazıları:

1. Semetey'in ailesinin dağılması,
2. Seytek'in doğumu,
3. İç düşmanlarla yapılan savaş,
4. Seytek'in evlenmesi,
5. Dış düşmanların zaferi vb.

Yukarıda görüldüğü gibi, her biyografik bölüm kendi içinde olayın başlamasına ve sonuçlanmasına etki eder, fakat aradaki asıl ideoloji ve onu harekete geçiren asıl kahramanların sosyal durumu aynıdır. Her tekrarın sonuca ulaşması için, önceki sahin hayat sona erer. Halkı bu durumdan kurtaracak olan cesur oğulun genç olması veya hiç olmaması bütün Kırgızları üzer. Bu sırada, gelecek olan kahramanın ana babası, soylarının devamsızlığı olasılığından dolayı çok üzgündür. Bu motif "Manas" bölümünde devamlı karşımıza çıkar. Sadece elimizdeki hacimli varyantlarda değil, Manas'ın kısa varyantlarının birinde, Manas'ın babası Cakıp:

Zengin dese, zengin idim,
Han dese, han idim.
Kalabalık Nogay'ın başı idim....
Oğlanlıya uça (kuyruk sokumu kemiği) sundu,
Kızlıya bölerek
Döş sundu,
Bana kelle ile ilik sundu.¹⁴

şeklinde anlatılır.

Bu mısralardan anlaşıldığı gibi, Cakıp varlıklıdır. Buna rağmen mutlu değildir. O devirdeki görüşe göre, oğlu olan kişi en çok hürmet edilen kişidir. Kız evlat sahibi olan ikinci sıradadır. Çocuksuz biri ise, ne kadar zengin, mevki sahibi olsa da en arka sırada yer alır. Destanda, sadece Cakıp ile Çıyırdı'nın dilekleri gerçekleşmekle kalmaz, bütün boyun ümidini ateşleyen Manas ortaya çıkar ve hayatın akışını değiştirir. O, halkının istediği gibi kısa zamanda büyüyüp, sayısız kahramanlıklar gösterip, *ayköl* bahadır adını alır. Halkını toplayıp mutlu eder. Fakat kahraman ne kadar destani özelliklere sahip olsa da kurnaz düşmana yenilir. Halk tekrar dağılır. Sadece dış tarafta değil, akrabalar arasında da huzur kaybolur. Bunu düzeltmek, halkın sefaletini gidermek destana göre, sadece Manas'ın neslinin elindedir. Fakat böyle kahramanlar Manas gibi, halkı çok bekletirler ve sonunda ortaya çıkarlar. Manas elli beş, Kanıkey kırk iki yaşına gelene kadar çocukları

¹⁴ Kölbayev, M., *Manas*, inv. 296, s. 9.

olmaz /C. Sarıkov'da/. Ya da kahraman çocuğunu göremeden ölür /Semetey gibi/. Epik geleneğe göre, sonra gelen kahramanların doğumu da çarpışmalı bir zamana rastlar ve çocukluğu yabancı yerlerde başkalarının yanında geçer. Semetey ile Seytek "olgunlaşıp, düşmanla karşılaşacak vakitleri gelinceye kadar" destanın konusu bunun etrafında gelişir. Manasçılar, gelecek olan kahraman halkın herhangi bir isteğini yerine getirmeden önce ihtiyatla hazırlanırlar. Gelecek olan kahraman akıllanıp, yabancı yerdeki kötü yaşantısının farkına vardıkdan sonra, olaylar tamamen değişir. Bu, kahramanın o andaki ruhi durumundan anlaşılır. Onun için vatan kutsaldır. Vatani düşman elinde bırakıp yabancı yerlerde sefil olmak büyük bir ayıptır. Bundan dolayı, gelecek olan kahramanın zorluklarla yabancı yerlerde kalmasının geçerli bir nedeni olmalıdır. Bu daha çok, babanın veya annenin ölümü, çocuğun küçük olması durumunda gerçekleşir. Sadece Kırgız destanları değil, başka halkların sözlü edebiyatında da bu motiflere çok rastlanır. Ayrıca vatanseverliğin ve feodalizmin geliştiği anda, gelecek olan kahraman doğmadan önce trajik bir olay olur. Örneğin, Kazakların "Kozı Körpöş-Bayan suluu"su, orta asırlardaki Fransız şövalye destanı "Tristan ile İzolda"sında ve Almanların "Edda"sında böyledir. Sarıbay avlanırken öldüğünde, evde Kozı Köröş doğar. Tristan doğduğunda, ya annesi ya da babası ölür. Kısacası bu destanlarda da gelecek olan kahraman karışık bir zamanda doğar ve yetim olmanın ağır zorluklarını çeker. Semetey, Manas düşman tarafından öldürüldüğünde beşiktedir. Seytek doğmadan önce Semetey ölür. Seytek üvey babanın zulmüne maruz kalarak büyür. Bu durumlar, kahramanları soy bakımından değil, kendi içlerinde epik kahramanlar olarak tanıtır. Yine, Manas, Semetey, Seytek'in ecdadı Cakıp'la başlamayabilir. Pek çok manasçı, Cakıp'ın önceki atalarını da destanda gösterir. Elbette bütün varyantlarda ataların isimleri aynı değildir. Onlar hiç bir yerde asıl olayın kahramanları da değildirler. Daha çok diğer kahramanlar tarafından aşağıdaki gibi anlatılırlar:

Eski atamız Tüböy han,
Tüböy handan Tögöy han,
Tögöy handan doğan,
Nahoş işlere yaranan
Nogoy, Şıgay kardeşir.
Nogoy hanın çocukları
Yoktur sözümün yalanı
Zengin Cakıp, Oroz, Közkaman.¹⁵

S. Orozbekov'un varyantına göre, Manas'ın ataları-Karakan-Oguz han-Alança - Baygur - Babırkan - Tüböy - Kögöy - Nogoy - Cakıp.

S. Karalaye'v'de: Tügölkan - Babırkan - Böyön - Cayan - Nogoy - Balakan - Karakan - Cakıp.

V. V. Radlof ile Ç. Ç. Valihanov'un yazıya geçirdiği bölümlerde, Manas'ın atalarının biri - Böğöykan olarak, Karakan da Cakıp'ın babası olarak geçer. Kısacası "destanda anılması âdet haline gelmiş olsa da, Manas'ın ecdadının, her manasçının söylediği ortak bir soyağacı yoktur.¹⁶ Bir manasçı aynı bölümleri tekrar söylediğinde bile farklılıklar çıkar. Mesela, S. Karalaye'v'in "Semetey"inde - Kırk kız - Mansur- Tümönkan - Sañçikan - Atcoltoy - Sankoldoy- Egizey - Ceeren- Böyönkan- Çayankan - Balakan - Karakan - Cakıpkan - Manas şeklinde, atalar ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Yani, Manas'ın ecdadının soyağacı, destana sonradan eklenmiş ve bu ortadan kaldırılamayacak gibidir. Fakat Manas, Semetey, Seytek gibi kahramanların, hayatı tanıyan, namusunu her zaman koruyabilen, cesaretli, kıymetli insanlar olduğu ve halk arasından çıktıkları açıkça gösterilir. Bu, karakterlerin toplumsal ahlakını iyileştirir. Böylece "Manas" veya "Semetey", "Seytek" gibi kahramanlık destanlarının muhtevasında, âdetlerin genel olarak korunduğu, değişikliklere de sık rastlandığı görülür. "Manas" bölümünde geçen, halk ve yer için güreşme konusu, "Semetey" ve "Seytek"te de önemlidir. Dış ve iç düşmanlar ile yapılan savaş, hemen hemen paralel bir şekilde sürer. Manas destanından sonraki iki bölümdeki dış düşmanlara karşı yapılan savaşlar "Manas" bölümünde olduğu gibi, mükemmelliğe erişmeden, tarihi bir karakterden öç almakla sonuçlanır. Böyle de olsa, bazı savaşlar çok ayrıntılı bir şekilde anlatılır. "Manas" bölümündeki *Çoñ Kazat* gibi savaşlarda "Semetey" destanındakinin aksine (dört kişi gibi) olaya az sayıda şahıs katılır. Bu bölümde kahramanlıklar artar ve olay her bir manasçının yeteneğine göre çeşitli seviyelerde gelişir. S. Karalaye'v'in varyantında olduğu gibi, geleneksel motiflerin fazla görüldüğü metinlerde, akıl ve sezgisi iyi olan manasçılar çatışma sahnelerini göstermede ve günlük huzuru tasvir etmede de özen gösterip ince ayrıntısına kadar anlatırlar. Her türlü olaya katılan kahramanı sahneye çıkarmadan önce onun ataları ve önceden yaptıkları anlatılır, dinleyiciler bilgilendirilir, dikkat olayın bundan sonra gelecek olan bölümüne çekilir. Bu özellik S. Karalaye'v'in varyantında da görülür ve bütün üçlünün organik birliği böylece sağlanır. Bölümler arasını konu bakımından bağlamanın bir başka yolu, önceki bölümdeki esaslı olayları ve ona katılan soylu atalardan gelen kahramanları kendi ağızlarından konuşturmaktır. Bu maksatla, "Semetey" destanını "Manas" ile birleştirmede "Kanikey'in destanı", "Toltoy'un destanı" şeklinde uzun anlatımların önemi büyüktür. Çünkü bu tür destanlarda geçen olaylar, sonraki nesle önceki epik tarihi tanıtır. Bununla beraber, kahramanın gelecekteki görevini esaslı bir şekilde anlatıp yurtseverlik seviyesini arttırır, ufkunu açar, şöhretini yayar. Bazı

16 Abdıldayev, E. *Manasçı Bağış Sazanov cana anın varyantlarının özgöçlüğü*. Kırgız SSR ilimler Akademiyasının khabrları / seriya obışçestvennıh nauk/, c. IV, sayı II, 1964, s. 72.

varyantlarda birinci bölümde geçen olaylar, ecdadın eski tarihidir ve ikiye bölünerek anlatılır. Toltoy ile anlatılan "Kökötöyün aş /C. Sarikov, S. Karalayeov vb. / "Manas" üçlüsündeki çok geniş ve eğlenceli bir olaydır. Fakat bu destan, destan içinde her manasçının değişik bölümlerde söylemesine bakılmaksızın, geçtiği yere tam oturmuştur. Bu durum, her bir manasçının yeteneğini gösterir.

Destanda, nesiller arası bağlantı tam olarak görülmektedir. Burada, kahramanlara yol gösterip gelecekteki görevini, iyiyi kötüyü anlatan Bakay, Sarıtaov, Kanıkey gibi yaşlı insanlar vardır. Ayrıca nasihatçi, bilge yaşlı karakterleri Kafkas, Özbek, Karelya gibi destanlarda da görürüz. Burada "Kanıkey'in destanı" ve "Semetey" bölümleri, nesilleri birbirine bağlayan, bununla beraber bölümleri de yakınlaştıran olaylardır. Çünkü Kanıkey, üçlü destanın başından sonuna kadar gelişen içeriğe katılmadan, efsane haline gelen ölmez kahramanlardandır.

Destan bölümlerinde kahramanlık ruhuyla tasvir edilen savaş olayları çoktur. Tasvir edilen savaşın, büyük veya küçük olmasına bakılmadan insanları ezdiği, doğrudan veya karmaşık bir şekilde anlatılır. Bundan dolayı Manas, Manas olmasına bakmadan, büyük savaşta ölürken, oğlu Semetey de düşman tarafından, iç kargaşalıkta ölür. Semetey, kendi epik devri gereği eski insanların özelliklerine daha çok sahiptir. Savunduğu ideoloji de, yaptıkları da gerçeğe uygundur. Onun temel görevi, feodal toplumun talebinden dolayı, düşman ordusundan babasının öcünü almak, dağılan akrabalarını toplamaktır. Fakat babasının öcünü almak için, insanları toplayıp savaş yapmaz. Akrabalarından babasının mirasını geri alırken karşılaştığı zorluklar da, toplumun sosyal ahlakını, basit ilişkilerin karmaşıklığını, gerçek hayatı yansıtan örneklerdir. Bu durumu "Semetey" destanı ile sınırlandırmak mümkün değildir, "Seytek" bölümü, ondan sonra gelen sanatkârane bölümdür. Bu nedenle, Manas'ın her bir bölümü devrindeki bakış açısına, talebe, şarta göre biçimlenmiş, bir konuya, bir ideolojiye baş eğer sanatsal ve sözlü eserin gerçek örneğidir. Buradaki düşünce, yüceltilen idealizm, nesiller arasında kurulan bağ ve baş karakterlerin yardımıyla harekete geçirilir. Geleneğe göre, bu kahramanların hayatlarını, yaptıklarını anlatmak için, destanda, önceki nesle ait olaylar devam ettirilir, bazen de yeni eklemeler yapılır. Eserin genel ideolojisi, sonraki neslin yaşadığı zamana göre yeni bir şekil alır. Bu, destanın birinci ve ikinci bölümlerindeki geleneksel epik motifler, konular ve karakterlerin karşılaştırması sırasında açıkça görülür.

Sosyal hayatın gelişmesine paralel olarak, insanların şuurlanması eski epik konular etkili olur ve bunlar gerçeğe uygundur. Manas'ın ve onun neslinin baş düşmanı, epik Kalmuk ve Çinlilerdir. Bunlar, Kırgızlara daima eziyet etmişlerdir. Bunlardan korunmak amacıyla yapılan savaşlar bütün destanın asıl muhtevasıdır. Bu, geleneğin devamlılığını kanıtlamaktadır. Kahramanların, savaşın her aşamasına göre, yurtseverlik ve psikolojik yönden türlere ayrılması geleneğe

bağlıdır. Daha çok sonraki devri gösteren Semetey ve Seytek karakterleri gerçek insan sıfatıyla anlatılmasına rağmen, mecbur kaldıklarında ataları gibi, kahramanlık gücüne ve cesaretine sahip olurlar. Bunun kendine göre, sanatsal zorluğu da vardır. Yani, Manas'ın kahramanlık itibarını küçültmemek için, onun nesli kahramanlık bakımından ondan aşağı kalmamalıdır. Manasçılar, Semetey'in, babası gibi büyük kahraman olduğunu söylerken, Seytek'in, büyükbabasına çektiğini överek anlatırlar. Manas'ın kırk arkadaşı, koruyucuları ondan sonra gelecek olan nesle yardım etmişler. Bunlar, ölen ataların ruhlarıdır. Bu da farklı nesillerin, yani ölümlerle diriler arasındaki soy birliğinin korunduğunun bir delilidir.

Bölümleri bağlayan bir başka unsur, Manas'ın silahları, giyimleri ve eşyaları hakkında anlatılanlardır. Üçlü destanın birinci bölümünde, adı geçen eşyaların nasıl yapıldığı veya bulunduğu eğlenceli bir şekilde anlatılır. Bunların, Manas veya onun haklı mücadelesi için ne kadar önemli olduğu defalarca tekrarlanır. "Semetey", "Seytek" destanlarında bu eşyalar, baba mirası olduğundan "babadan kalan kıymetli mülk" sıfatıyla çocuğa geçer. Eskiden de, derebeylikte olduğu gibi mülk, kanunun tanıdığı mirasçıya verilir. Geleneğe göre, Manas'ın yaptıklarını, ideolojisini devam ettirmek için, sonradan gelen kahraman, Manas'ın savaş zırhını giyip, silahını alması gerektir. O zaman, onun kahramanlık sıfatı Manas'a benzer veya onu geçer. Düşmanın elinde bulunan silahlar, savaş giysileri gerçek mirasçıya geçtikten sonra, eskisi gibi nesilden nesile aktarılmaya devam eder. Yine yeni kahraman sahneye çıktığında her şey yenileşir, yeşerir. Manas'ın Akşumkar'ı, kendi yavrusunu büyütüp Semetey'e verir. Burada insanoğlunun hayatının, tabiat ve canlı ile daima ilişkide olduğu görülür.

Kırgız destanlarında tabiat, dağı taşıyla, ormanı, gölü ve nehri ile epik sanatkârane bir şekilde destana girer. Semetey ve Seytek büyüyüp Manas'ın adını anarak nara atarlar ve atlarına atlayıp tutsak halklarının yanına giderler. İlk görüşmede, düşmana galip geldiklerinde veya başlarına dert açılıp ölüm saati geldiğinde, kahramanların hisleri dünyayı sarsar. Folklor vasıflarının çok görüldüğü, tabiatın geleneksel sanatkârane tasvirleri ve kahramanların devamlı yaptıkları hareketler olayların esasıdır. Bunlar epik muhtevaya sahiptir ve destanda tasvir edilen tabiat, insanoğlunun her dakika, her saat değişen heyecanını gösterir. Çünkü insan da tabiatın şuurlu, hareketli bir unsurudur. İnsan karakterinin, hafızasının değişmesi her bölümde, ortak ve geleneksel kalıplarla örülmüştür. Her bölümün sonunda bulunan yavaş yavaş yok olma motifi; "kayın ağacı, söğüt ağacı, Karakan hanın bütün halkı ağlar" gibi destani vasıflarla anlatılır.

Manas üçlüsünü organik bakımdan birleştiren epik ikametgâh da vardır. Bu, Talas, yani Kırgızların yurtdur. Manas Destanının başından sonuna kadar, dağılan Kırgızların ümidi ve dileğinin Talas'a ulaşmak olduğu anlatılır. Tabiata, her bölümde, özel bir saygı ve hürmet gösterilerek dikkat çekilir. Destandaki iyi

kahramanların şahsi görüşlerine göre, insanların arzuladığı bütün güzellikler Talas'ta, yani Kırgız yurdunda bulunur. Bu nedenle Talas'tan çıkan her kahraman vatanseverdir. Onların halk ve vatan için yaptıkları mücadele de bu epik vatan içindir. Talas'ı düşman ele geçirdiğinde, yerleşik halkın hayatında trajik ve sıkıntılı bir zaman başlamıştır. Destanın üç bölümünün kahramanlarını bir maksada, bir arzuya yönlendiren unsur, ecdadın yaşadığı çevredir. Talas, Ata Vatan'ı simgeleyen büyük ideolojidir. Onun hakkında anlatılan olaylar mantıksal olarak, nesiller arasındaki devamlılığa bağlıdır ve bu devamlılığın destanda çok ustaca işlenmiş olduğunu kanıtlayabiliriz. Çünkü iyi kahramanların /erkek veya kadın/ yaptıkları işler Talas'la ilgilidir. Saldıran düşman öncelikle kahramanları Talas'tan ayırmayı düşünür. Halkın yenilmesi demek, Talas'ın yağma edilmesi demektir. Bu nedenle, vaktiyle yabancı halkın yanında yaşayıp ve yabancı yerde saklanarak delikanlılık çağına gelen kahraman, ne olursa olsun Talas'a dönecektir. Bundan sonra, destanda, o ana kadar belirli bir seviyede, sakin ceryan eden kahramanlık ruhu, tekrar canlanır. Olaylarda hareket sona erer ve kanlı olaylar başlar."Manas" destanında ilk /Kamkey, Bakay/, ikinci /Semetey, Ayçürök, Külçoro/ nesilde geçen kahramanlar, epik Talas'ı vatan edinen Kırgız boyları huzura kavuştuktan sonra, hayatın çetin yolunu sonraki nesillere bırakıp, hiç kimsenin bilmediği yerlere dönmek üzere giderler. Bununla beraber kendisi ölse de, insanlara yaptığı hizmeti unutulmayan halk kahramanlarına sonraki nesillerin hürmet göstermesi ruhsal yakınlıktan kaynaklanır. Kırgız destanında pek çok savaşa katılan cesur, atik yiğit her yönüyle idealdir. Asırların eleğinde elenip, halkın kanına ve canına sinen böyle karakterlerin sanatkârane söz incilerinden oluşan özellikleri, kafiyeyle ard arda dizilmiş, ağızdan ağıza yayılmıştır. Bu nedenle, şekli kadar, destanların şiirselliği de aranan önemli özelliklerdendir.

Kısacası, Manas destanında bölümleri birbirine bağlayan kuvvetli bir bağ vardır. Bu bağ, halkı ve vatani sevmektir. Halkın huzurlu, vatanın özgür ve barış içinde olması için gerekirse ölmektir.

Her bir epik biyografinin muhtevasının zenginleşmesi, doruk noktasına ulaşması ve çözülmesinin yer aldığı bölümler /"Manas", "Semetey", "Seytek" gibi / oldukça hacimlidir. Bu durum, bütün destanın hacimli olmasını sağlar.

KAŞGARLI MAHMUD'UN DİVANİ VE MANAS DESTANINDA DOĞU TÜRKLERİNİN SAVAŞLARI

TINÇTIKBEK ÇOROTEGİN*

Orta çağda Türk dünyasının en doğusunda cereyan eden tarihî olayların bir kaç destana sığıdığı şüphesizdir. Ama o destanların hepsinin günümüze kadar korunduğu söylenemez. Tebliğimizde Türk dünyasının en önemli iki ansiklopedisinde - Mahmud ibn Hüseyin el-Kaşgarî'nin *Divanü Lûgati't-Türk* eserinde¹ ve Kırgızların *Manas* destanında² - doğudaki Türk halklarının savaşları üzerinde duracağız. Bilindiği gibi Kırgızlar, kendi kahramanlık destanlarını Ala-Too (Ala-Dağ veya Kırgızistan), Ulum-Too (Büyük-Dağ veya Doğu Türkistan'da Kırgız Özerk Bölgesi), Pamir (Afganistan'ın kuzey doğusu ve Tacikistan'ın güney doğusu) dağlarında ve vadilerinde yüzyıllar içinde yeni nesillere aktararak saklamışlardır.

Ünlü Ukraynalı araştırmacı Omeljan Pritsak'a göre Kaşgarlı Mahmud, MS 1029-1038 yılları arasında Karahanlılar sülalesine ait bir aileye doğmuştur. Bu görüşü geliştirerek, Kaşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin ibn Muhammed'in, Karahanlıların ünlü hakanı Yusuf Kadir Han'ın oğlu Muhammed Buğra Han'ın (tarihçi İbn el-Esir'in ahsini ettiği) büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tekin olduğunu düşünmek mümkündür. *Divan*'da da "ve minhâ abû Mahmûdin" (Mahmud'un babası buradandır) kelimeleriyle müellifin babasının Barskan (Barsgan) şehrinden

* Doç. Dr. Tinçtikbek Çorotegin, Kırgız Millî Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi Kürsüsü. Bişkek.

1 Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgati't-Türk*. Fotofaksimile. Ankara, 1990; Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*. 1-4. cilt (4. cilt Endeks). Çeviren. Besim Atalay. Ankara, 1939-1943. ()

2 *Manas*: Epos. *Sagımbay Orazbak uulu'nun variantı boyunca*. 1-4 kitep. Frunze, 1979-1982; *Manas*: Epos. *Sayakbay Karalaev'din variantı boyunca*. 1-2 kitep. Frunze, 1984-1986; W. Radloff. *Manas destanı*. Yayına hazırlayan Emine Gürsoy-Naskali. Ankara, 1995.

olduğu belirtilmiştir. Barskan, Muhammed Buğra Han'a ait Karahanlıların Isık-Göl bölgesi merkezidir.³

Herhalde Kaşgarlı Mahmud'un kendisi Karahanlılar devletinde Tanrı Dağlarının merkezî bölgesinde doğmuş ve büyümüştür."el-Kaşgarî" nisbesi onun Kaşgar şehrinde eğitim aldığını göstermektedir. Demek ki Divan'daki Doğu Türklerinin savaşlarıyla ilgili destan parçaları, Kaşgarlı Mahmud tarafından iyi bilinen halk içinde çoğaltılmıştır. Elbette, dolayısıyla malumat alma imkanı olsa da Kaşgarlı Mahmud'un, o destan parçalarını Türk lehçelerini araştırma döneminde bizzat dinleyerek yazmak için pek çok uygun şarta da sahip olduğu şüphesizdir.

Doğu Türklerinin İç Asya'da nesilden nesile ulaştırarak söyledikleri kahramanlık destanlarının bazıları⁴ parça niteliğinde olsa da Kaşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda yazılmış olması *Divanü Lûgati't-Türk* adlı eseri, Türk destan araştırmacılığının en önemli kaynağı ve antolojisi sıfatıyla değerlendirmemiz için temel teşkil etmektedir.

O kahramanlık destanları XII. yüzyıl Kara-Hıta'y istilasından, XIII. yüzyıl başındaki Naymanların ve sonra da Cengiz Han'ın ordusundaki Moğolların ve İç Asya Türk topluluklarının akınlarından sonra bir destan olarak ömürlerini kaybettiler. Fikrimizce İç Asya'daki ve Tanrı Dağlarındaki Türklerin Moğol döneminden önceki birkaç destanı, Kırgızların okyanus gibi destanı *Manas*'a yavaş yavaş eklenerek sığdırılmıştır. Demek ki Karahanlılar dönemindeki Doğu Türklerinin kahramanlık destanları kaybedilmedi ve ebedî canlı Feniksos kuşu gibi *Manas* destanında kendilerinin yeni hayatlarını devam ettirdiler.

Bu yeni kader, XI. yüzyıldaki eski amacı - ata yurt sevgisi, onu düşmanlardan koruma, milletin örf, adet, geleneğinin, dinin, dilin sağlamlaştırılması, kardeşlik birlik çağrısı vs. - destanların yeni ortak hayatına da nakletti. Kahramanlık destanlarının temel düşünceleri de bunlardır.

Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ındaki destan parçaları ile *Manas* destanının savaş olaylarıyla ilgili coğrafik alanları da aşağı yukarı aynıdır. İkisinde de savaşlar, müslüman Türk halklarının kuzey doğu ve doğu bölgelerinde, onların sınırında ve Çin içerisindeki bölgelerde yapılmaktadır.

3 O. Pritsak. "Mahmud Kaşgarî kimdir?" *Türkiyat Mecmuası*, c. 10 (1953), 243-246; T. K. Çoroev. *Mahmud ibn Huseyin al-Kaşgarî cana anın "Türkî tilder söz cıynagı"*. Frunze, 1990, 33-55 bet.

4 R. Dankoff. "Three Turkic verse cycles relating to Inner Asian warfare." *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*. Pt. 1. Cambridge, Massachusetts, 1980, 151-165.

Manas destanı araştırmacıları için bu bölgeler konusunda hatırlatmalar yapmak araştırmalar yapıldığı için yenilik değildir.⁵ Çeşitli iç ve dış savaşların geçtiği Talas, İle, Altay (burada "Altay" kelimesiyle Dağlı Altay, Moğolistan Altayı, Sayan Dağları içinde bulunan geniş coğrafi bölge tasvirlenmektedir), Lop dariya (Lobnor gölü), Koton (Hotan), Carken (Yarkent), Altısaar (Altışehir), Kökonor, Teñirnor, Kumul, Bar-Köl, Tebit (Tibet), İmalay (Himalaya Dağları), Orkun (Orhun), Kañgay (Hangay), Beecin (Pekin), Çet Beecin, Karakorum, Mançu (Manjuriye), Kakançın (Doğu Çin'deki efsanevi şehir, "Hakan-i Çin" kelimesinden alınmıştır), Ancı-Mancı (bu söz musevî ve müslüman efsanelerindeki Yacuc-Macuc veya Gog-Magog denen yarı yaban halkın adının bozulmuş şeklidir) vs. coğrafi adların çoğu gerçek yer-su ve ülke adlarıdır. Manas destanında geniş olarak aydınlatılan bu coğrafi alanın, sadece Kırgızların değil, onlara IX.-XIV. yüzyıllar içinde karışmış diğer Türk toplumlarının tarihî kaderleri ile de sağlam bir ilgisi vardır.

Kaşgarlı Mahmud'un Dîvan'ında anlatılan XI. yüzyıldaki Doğu Türk kahramanlık destanlarının parçaları aynı bölge ile - Doğu Tanrı Dağları, Cungiye, Turfan vadisi, Hesi koridoru içerisine alınan İç Asya bölgesiyle - ilgilidir (söz konusu - Kaşgarlı Mahmud'un kendi eserinde hatırladığı malumatların içindeki kahramanlık destanları parçalarının malzemeleridir, çünkü diğer malzemeler bu bölgeden de geniş, mesela Kaşgarlı Mahmud'un coğrafi ve kartografik-haritaçılık malumatları en doğuda Cabarka'dan veya Japonya'dan en batıda Avrupa ve Afrika'ya kadar geniş bir dünyayı tasvir etmektedir).

Divan'daki destan parçalarıyla *Manas* destanının anlattığı savaş alanları aşağıdaki tarihî bölgelerle ilgilidir:

1. İle (İli) vadisinden doğu tarafta veya Tanrı Dağlarının kuzey doğusunda ve doğusunda, İrtiş vadisinde yerleşen Oğrak, Basmil, Çömül, Yabaku gibi Türk kavimleri ile Karahanlılar devletinin İslam dinini kabul eden Türk halkının savaşlarının meydana geldiği bölgedir.

Mesela Divan'daki destan parçalarının birisinde İrtiş ırmağında yerleşen Yemek adlı Türk kavmi de hatırlanmaktadır, diğer bir parçada ise Yamar ırmağı (bugünkü Emil ırmağı) - kendi askerleriyle müslüman Türk ülkesine karşı istilasını hazırlayan Yabaku beyi ve ordu başkanı Buka-Budraç ile ilgili olarak söylenmektedir (O Yabaku kavmi daha sonra Kırgız ve Altay Türklerinin küçük bir Cabagı adlı soyu olarak onlara karışmıştır).

5 İmel Moldobayev. *Otrajeniye etniçeskih svyazey kirgizov v epose "Manas"*. Frunze, 1985; İmel Moldobayev. *Épos "Manas" kak istočnik izučeniya duhovnoy kultury kirgizskogo naroda*. Frunze, 1989, s. 98-104.

Karahanlıların kuzey doğusundaki Türk halklarının bazıları, müslümanların cihadı sebebiyle bu devletin nüfusuna katıldılar. Ama Kaşgarlı Mahmud, müslüman Türklerle diğer Türklerin savaşlarını sadece müslüman varyasyonuna göre anlatan parçaları yazmıştır. *Manas* destanında ise Türk halklarının ve özellikle Kırgızların kendi aralarındaki kavgaları, dinî kavgalar olarak değil, kardeşlik bozukluğuyla alakalı kavgalar olarak kaydedilmiştir. Bunun sebebi onların dinlerinin sadece İslam dini olarak gösterilmesidir.

İrtiş, Doğu Tanrı Dağları, Yedi-Su bölgesindeki Türklerin sadece dastanlarını değil, geleneklerini, örf ve adetlerini öğrenen Kaşgarlı Mahmud, Kırkız, Yabaku, Kıfçak gibi Türk halklarının demir kılıcı çıkararak anlaşma geleneğini de "Divan"ında anlatmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Kırgızların bir bölümünü Doğu Tanrı Dağları, Yedi-Su bölgelerinde bulmuştur, ama Kırgızların esas ülkesi Basmlı, Kay, Yabaku, Tatar gibi Türk kavimlerinin yerlerinden sonra, Çin'e veya kuzey Çin'e yakın lokalize ediliyor (ona göre Çin'in diğer adı Hıtay'dır).

2. Turfan vadisine yerleşen Uygur İdikut ülkesi ile müslüman Karahanlılar devleti arasındaki savaşlar hakkında Kaşgarlı Mahmud'un tespit ettiği destan parçası, doğu Türkistan müslüman Türklerinin tarihî bölgesiyle ilgilidir. *Manas*'ta ise Uygurların kafir olduğu tarihî dönem kaydedilmemiştir - Uygurlar müslüman Türklerdendirler -, ama doğu Türkistan şehirleri, gölleri, ırmakları, dağları, savaş yerleri ve sefer yolları çok iyi aydınlatılmaktadır.

3. Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ında Karahanlılar devletinden uzak doğuda yerleşen ve yaşayan bazı Türk halklarının destanlarından da örnek bulunmaktadır. Mesela Katun Sını adını taşıyan ülkenin (şehrin) vatandaşları ile Tengütlerin savaşı hakkındaki destan parçası, bize göre Gançjou'daki Uygur ülkesinin halkının XI. yüzyıl 10-30 senelerinde Tibet diline benzer bir dille konuşan Tengütlere karşı bağımsızlık için uzun süreli mücadelesinden haber vermektedir. Bu destan parçası, Hesi koridorundaki Doğu Türklerinin kahramanlık destanının bir örneğidir. O destanı, Tengütlere mağlup olduktan sonra Karahanlılar devletine kadar kaçmış bazı Gançjoulu Türklerin temsilcileri söylemişlerdir ve onlardan Kaşgarlı Mahmud (veya onun bir bilgi kaynağı) Katun Sını üzerindeki destan örneğini yazmıştır diye düşünüyoruz.⁶

6 Doğu Türklerinin bir kaç grubu, doğudan Yedi-Su'ya ve Tanrı Dağlarının diğer bölgelerine Karahanlılar döneminde de göçmüşlerdir. Onlardan biri - 1017-1018'deki olay - tarihçi İbn el-Esir tarafından kaydedilmiştir. Bk. T. K. Çoroev. a.e. s. 46-47. -Kay ve Kunların göçü hakkında Marvazi'nin malumatına bakınız: V. Minorsky. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English transl. and comment. by V. Minorsky. London, 1942, p. 29-30, 95-104; T. K. Çoroev. "Etničeskiye situatsii v tyurkskih regionah Tsentral'noy Azii seređini VIII - načala XIII vv. po arabo i persoyazičnim istočnikam IX-XIII vv.": *Dissertatsiya ...* Kand. istorič nauk. Taşkent: İn-t vostokovedeniya AN Uzbekistana, 1988, s. 137-155 (s. 121-134 Hatun Sını halkı ve Tangut üzerinde).

Ata yurdunu, vatanını koruyan kutsal savaş, kendi dinindeki halkı koruyan cihat, istila etmek için çeşitli kavimlerin ordu birliğini düzenleme, kahramanın cesareti ve ordu komutanının başarısı, savaş alanlarıyla ilgili yer-su ve etnos adlarının aydınlatılması, vekayilerin destana ait özel dinamik gelişmesi, savaşçı ordu yolunun coğrafik dizisi vs. benzerlikler Divan'daki destan parçaları ile *Manas* destanında ortakdır ve bu benzerlikler, doğu Türk destancılık geleneğindeki tarihî devamlılığı ve tevarüsü kaydetmektedir.

Divan'da da *Manas*'ta da destanlardaki savaş olayları ile ilgili bir tarih verilmemiştir. Bu özellik onların yeni tarihî dönemle ve yeni tarihî olaylarla ilgili sonraki nesiller tarafından yapılacak transformasyonu için önemli şartlarından biridir. X.-XI. yüzyıldan itibaren doğu Türk destancılığına "gazavat" (*kazat*) düşüncesi geçti, bu düşünce de "Divan"daki müslüman destancılığı ve "Manas" destanı için ortakdır. Ama din ile hiç ilgisi olmayan diğer benzerlikler (destan unsurları ve usulleri ile yurtseverlik gibi düşünceler), Doğu Türklerinde ve onların içinde bu günkü Kırgızlarda, en eski zamanlardan hatta Hun döneminden itibaren saklanarak, geliştirilerek, zenginleştirilerek değiştirilmiştir.

MANAS DESTANINDA ŞEHİR VE BOZKIR

İNCİ ENGİNÜN*

Bütün destanlarda olduğu gibi Manas'ta da zamanla çeşitli eklemelerle devam eden sözlü geleneğin, bu destanları yaratanların zevkleri ve örflerini de yansıttığı malumdur¹. Manas Destanı'nı da *Tip Tahlilleri* ² adlı eserinde inceleyen Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Radloff'un bir sorusu üzerine Manas'ın doğuşu epizodunun "tesadüfen" meydana geldiğini belirtirken, şairin destanını söylerken iki kaynaktan ilhamını aldığını şu cümlelerle anlatır: "1. Hafızasında yaşayan eski destan parçaları 2. Bilhassa sosyal durum dolayısıyla kendisinde aktif halde bulunan sosyal gayrişuur. Bunlar birbirini tamamlarlar. İçinde yaşanılan halihazır durum, maziye, 'aktüel' hale getirir. Mazi halihazır, halihazır maziye değiştirir ve besler" (s. 67). Sözlü kültür malzemesinin yerleşik medeniyete geçildikten sonra da yeni eklemelerle devam ettiği, yeni şekiller aldığı, yaratılan yüksek kültürün malzemesini teşkil ettiği veya dil malzemesinde bazı basmakalıp ifade şekilleri olarak yaşadığı görülmektedir". Bundan dolayıdır ki, Mehmet Kaplan destanda "araştırılması lâzım gelen şey, belirli tarihî vak'alar ve şahıslarla olan münasebetinden ziyade, sosyal durum ve medeniyet şekliyle olan alakasıdır. Çünkü onu yaratan ve canlı kılan, bu sosyal durum ile medeniyet şeklidir" der. Sözlü edebî eserin niteliği olan bu sürekli değişimler, destana yeni hikâyeler ekleyerek asıl kaynağından uzaklaştırdığı gibi,

* Prof. Dr. İnci Enginün, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü, İstanbul.

1 Bu incelemede Radloff'un 1862-1869 yıllarında Kara Kırgızlar arasında topladığı ve 1885 yılında St. Petersburg'da basılan metnin Şaziye Berin Kunt tarafından hazırlanan Türkçe neşrini kullandım. Ancak Abdülkadir İnan'ın geniş bir özet şeklinde yayınladığı *Manas Destanı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, Manas'ından da yararlandım. Zeki Velidi Togan bir süre kendisinde kalmış ve sonra kaybolmuş olan bir Manas yazmasından bahsetmektedir. Sarikulakov'un tesbit ettiği bu nüshayı Togan, 1921 yılında Baku Şark Kongresinde Canızakov'a vermiş ve Canzakov'un Fergane'de şehit olmasından sonra yazma kaybolmuştur. Prof. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969, s. 120.

2 Mehmet Kaplan, "Manas Destanı", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları 1985, s. 66-100

onu hikâyeye de yaklaştırır. Elbette bu destancıların yetişme şekilleri, hazırlıkları ve mesleklerini icra ettikleri yerler de yapılan ekleme, çıkarma veya değiştirmelerde rol oynamaktadır.

Türk kültüründe göçebelikten yerleşik medeniyete geçme büyük önem taşımaktadır. Metni toplayan Radloff şöyle der: "Kara Kırızların, devlet nizamına çabuk alışmış olmaları hayrete şayandır. Daha az önce kervanlar için bir tehlike olan bu halk, şimdi o kadar sakın ve sulhperver yaşamaktadır ki, aralarında himayesiz tamamiyle emniyette idim." ve bir başka yerde de yerleşik medeniyete geçişin eskiden dürüst olan halk içinde bir takım hırsızlıkları ve içkiye düşkünlüğü arttırdığını belirtir³. Bu özelliklerin hepsi Manas'ta da vardır.

Ancak göçebelikten yerleşik medeniyete geçişin kolay olmadığı, hele destan türünün canlı kaldığı bölgelerde göçebe kültürüyle ilgili derin bir kültür damarının devam ettiği söylenebilir. Dünyanın en büyük devletini kurmuş olan Osmanlı Devleti'nin yıkılış dönemlerinde bile göçerlerin büyük bir canlılıkla devam ettiği bilinmektedir⁴.

Yerleşik kültür ile göçebe kültüründeki farkların başında davranışlardaki sertlik ve yumuşaklık gelir. *Kutadgu Bilig* bu bakımdan gerçekten çok çarpıcı bazı bilgiler verir. Elimizdeki metin 11. yüzyılda yerleşik medeniyetin bir ürünü olan Kutadgu Bilig destanlar çağına daha yakın olduğu için oradaki bazı değerlendirmelerden faydalanılabilir. Sertlik ve yumuşaklığın tezahür ettiği noktaların başında insanların manevi alanı keşfettikleri sabit ibadet şekillerine sahip dinleri (Budizm, İslamiyet) benimsemeleri, kadınların davranışlarıyla, kadınlara karşı davranışları ve günlük yaşayış şeklindeki incelikleri ve şehir kurarak teşkilâtli bir devlete sahip olmayı saymak yerinde olur.

Bu eserde Manas'ın kurduğu düzgün teşkilâtli bir devlet söz konusu değildir. Manas bir göçer beyini andırır. Duyguları hiç incelmemiştir. Daima öfkesine mağlup olur. Bu bakımdan daha ilk kahramanlığını yapan Oğuz Kağan'ın düşmanı karşısında düşünmesi, stratejisini tesbite benzer hiç bir davranışı yoktur.⁵

Din: Bu metinde Manas'ın ve topluluğunun Müslüman olduğu belirtilmektedir, ancak şehir medeniyetinde incelmış, özel yapılara ve ibadet şekillerine kavuşmuş olan dinî anlayıştan burada bir eser yoktur. Bu "şeklî bir müslümanlıktır. Kur'an denilince, Yakup Han'ın gözü önüne, "at başı" veya "koyun başı" kadar kalın bir kitap gelir. Kökço, Oyrat kabilesinden gelen Alman

3 Sibirya'dan, c. 1, Çev. Ahmet Temir, s. 121.

4 Cevdet Paşa, *Tezakir*. Dadaloğlu'nun şiirleri.

5 Çin sarayında bulunmuş olan Almambet Orhun kitabelerinin Tonyukuk'unu andırır. Çin örfünü bilir. A. İnönü, s. 106.

Bet'e nasıl Kuran okuyup müslüman olacağını söylerken, onun, yeni geldiği bölgede yabancı göstermeyecek bir şekil değişikliği ister:

"Kara Hanın Er oğlu / Kaplan doğan Alman Bet / gel bıyığını kestiriver, / sakalını koyuver, / saçlarını kırttırıver / kalpağın süsünü kaldırıver / O zaman kitabı okuyabilirsin / Kuran'ını anlayabilirsin. Bu ifade başkalarının müslüman olması istenirken de tekrarlanır ve bazılarında sünnet ile ilgili ifadeler de yer alır. Alman Bet annesine ve babasına giderek onların da müslüman olmalarını ister, onların reddetmesi üzerine, bütün Oyratları, anne ve babası da dahil hepsini kılıçtan geçirir. Buradaki din değiştirmenin Dede Korkut Hikâyelerinden Deli Dumrul'un manevi güçlerle karşılaşmasına benzer bir duygu tecrübesi bile yoktur. O, çok daha eski bir destanın, Gılgamış'ın kahramanlarını andırır.

Kadın ve günlük yaşayıştaki incelik: Eserde kadınlar anne, sevgili-eş ve cariyeler olarak görünmekte. Alpler'in tek kadınla evlenmelerinden söz edilse de, aslında hemen hepsinin birden fazla eşi vardır. Göçebe kültüründen unsurlar yansıtmakla birlikte elimizdeki bu metinler aslında karışık medeniyetlerin tezahürü. Ancak bunlardan sadece birisinin örfelere göre seçilmiş, törelere uygun evlilikler olduğu, diğer eşlerin ise savaşlarda ganimet alındıkları anlaşılmakta. Ganimet olarak alınan eşlere fazlaca bir saygı gösterilmiyor. Özellikle Manas'ın evlenmesinde bu durum vurgulanıyor. Manas'ın babası Yakup Han (Cakıp)'ın iki eşi vardır. Manas'ın annesi Çıyırda ile ikinci eşi Bakdevlet. Bunların ikisi de hemen hemen aynı zamanda hamile kalırlar. Çocukları da ileride birbirleriyle savaşacaktır. Bunu belki de çok kadınla evliliğin çocuklar arasındaki kıskançlık ve nefreti başlatır özellik olarak görmek mümkündür⁶. Bunların uzun zaman çocukları olmayınca, Yakup Han karısının dik başlılığından yakınır⁷. Bu dünyada Manas'ın annesinin örfeye meydan okuyarak bazı kuralları yerine getirmemesi önemlidir, muhtemelen onun mensup olduğu toplulukta bunlar yapılmamaktadır. Ancak doğumdan önce annenin "kaplan yüreği" istemesi, eğer anne yerleşik medeniyetten biri ise yadırganacak bir davranıştır ve muhtemelen eski bir motifin tekrarlanmasıdır. Kayın validenin Manas'ın karısı ile çok iyi anlaşması da her ikisinin yerleşik medeniyetten gelmeleri ile açıklanabilir.

O hiç bir törenin gereğini yerine getirmemiştir. Burada güçlü bir kadın tipi ile karşılaşıyoruz. Nihayet hamile kaldığında aş erer ve "pars yüreği" yemek ister.

6 Nitekim Halide Edib, *Adıvar Kenan Çobanları* adlı oyununda çok kadınla evliliğin onlardan olan çocukları da birbirine düşürecek kıskançlık duyguları uyandıracağını, bir peygamberin, Yakup Peygamberin hayatına uygulayarak ortaya koyar. Bu dinî kıssanın bir benzerinin destanda da görülmesi temanın evrenselliğini gösterir.

7 Oğuz Kağan destanından farklıdır. Kadın artık toplum içindedir. Ferdî çizgileri belirmiştir. Manas'taki özellikler Dede Korkut'ta da görülür. bk. M. Kaplan, "Dede Korkut Kitabında Kadın", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Dergâh Yayınları, 1976, s. 41-54.

Kaplan Manas'ı doğuracak annenin başka bir şeye aş ermesi de düşünülemez. Bu özellikler şüphesiz ki hayvan imajlarının tesirli olduğu dönemden kalmazdır. Başlangıçta Manas gizlice büyütülür, böylece düşmanlar kendilerini yeneceği haber verilmiş olan alpin doğduğunu, yetiştğini bilmezler. Aslında çocuğun göçebeler arasında gizlenebilmesinin çok zor hattâ imkânsız olduğu tahmin edilebilir⁸. Ancak çevik sözlü ozanın medeniyet değişmesiyle ilgili noktaları hemen yakalayıp destana eklemesi de kaçınılmazdır.

Manas'ın bazı yerde üç, bir yerde dört karısı olduğu söylenmektedir. Ancak herkesi büyüleyen karısı Kanıkey'dir ve Manas sadece onu almak için büyük zahmet çekmiştir. Kanıkey çekilen zahmetlerin bir çeşit mükâfatıdır. O da tıpkı kayınvalidesi gibi çocuğunu gizlice büyütür. Onun da çocuğunun bir kahraman olacağı anlaşılr. Eserde kadınlar hep başka boylardan alınmış oldukları için aile içinde de kimlik meselesi bulunmaktadır. Nitekim, Manas'ın ölümünden sonra Kanıkey, âdet olduğu üzere Manas'ın kardeşlerinden biriyle evlenmektense çocuğunun cinsiyetini gizleyerek kayın anası ile birlikte kaçar ve baba evine sığınır. Eserde üç kadının zarafeti ve güzelliği anlatılır. Bunlardan birincisi Kökçü'nün karısı Ak-Erkeç'dir, ikincisi Kanıkey'dir, üçüncüsü de Almambet'in sevdiği ve aldığı Altınay'dır.

Kökçö ile Alman Bet'in arası Ak Erkeç'in güzelliğini çekemeyenlerin dedikodusu ile açılır. Karısının kendisine ihanet ettiğini sanan Kökçö, karısının Alman Bet'e gösterdiği konukseverliği de yanlış yorumlar. Burada erkeklerin, yağmaladıkları şehirlerden en güzel ve zarif kadınlarla evlendikleri ve sonra da onlarla uyuşmadıkları görülmektedir. Sanıyorum, Oğuz Kağan destanında olduğu gibi, sevgili eş, bir çeşit Tanrı armağanıdır. Oğuz Kağan'dan başlayan bu gelenek örfe uygun şekilde şehirden eş isteme şekline dönüşmüştür. Ancak nazlı şehir kızlarının göçebelik şartlarına uymasında bazı pürüzler çıkmaktadır. Kökçe'nin güzel karısı Ak Erkeç'in giyinmesi, süslenmesi ile ilgili parça, onun farklılığını göstermektedir. Buna karşılık, erkeklerin "sakalı bitle dolu"dur. Davranışları kabadır. Manas bile öfkelenince, nazlı karısına oniki düğümlü kırbacını savurmaktan kaçınmaz.

Kırgızlar başkalarının kadınlarını, kızlarını yağmalanacak mal olarak gördükleri gibi, kendilerini güçsüz hissettiklerinde aziz canlarını kurtarmak için mallarını ve güzel kızlarını düşmana sunarlar.

8 *Cengiz Hana Küsen Bulut* adlı güzel destansı hikâyesinde Cengiz Aytmatof, Cengiz Han'ın emirlerini dinlemeyen anne babanın tutkulu aşklarını ve ödedikleri bedeli anlatır. Bu ortak bir masal temasıdır, dinî kaynağı ise Hazret-i Musa'dır.

Manas'ın ilk eşi Şooruk Hanın kızı Akılay'dır. Bu çok güzel bir kızdır. Akılay bir rüya görür, tehlikeyi haber verir, fakat babasını uyaramaz. Manas'ın gücü karşısında aralarında kendi kızı Akılay'ın da bulunduğu otuz güzel kızı, hazinesiyle birlikte sunar. Akılay kendisine Manas'ı seçer. Manas savaş alanlarında Kolca'da Altınay ve Kalmukta Karabök'ü almıştır. Bunların ayrı evleri vardır. Bunlar cariye değil iseler de Türk töresinde düğünleri yapılmamıştır. Manas'ın ikisinden de çocuğu yoktur. Babasına evlenmek istediğini söyler ve baba, oğluna lâıyk kızı bulmak için uzun uzun araştırır. Manas: Hiç bir alpten korkmam diye / eskisi gibi düşmana çıkmam ben artık." diyerek kendisine güzel bir kız bulmaması halinde babasını tehdit eder. Bu dünya, gücün ve zorbalığın hakim olduğu erkekler dünyasıdır: Başı sorguçlu kızları / ganimet eder alırım ben / bileklerinden tutarım / atımın ardına alırım. Bu baş eğdirmenin, aşağılamanın tezahürlerindendir. Bu bakımdan akın sırasında alınan kıza pek saygı duyulmadığı anlaşılmaktadır.

Yakup Han atına biner gider, ama bütün komşularını arar, uygun bir kız bulamaz. Nihayet bir çobana rastlar, çoban ona Kankey'i haber verir:

(Demir Hanın kızı Kankey / Manas'a denk bu kız işte / rüzgarda saz gibi sallanır / Gelinler gibi süslüdür. / kulağında altın küpe / kayın peder beğenirse / çok güzel bir gelindir o. / Kayın ana Bağdı Dölöt Baybiçe, / kulağında gümüş küpe, / kayın ana beğenirse / pek güzel bir gelindir o. / belinde sıkı bir kemer. Bu güzel ve süslü kızdır.) Belki gelinin altın küpesi ile kayın ananın gümüş küpesi arasında da bir sosyal seviye farkı olabilir.

Kır sakallı Mengdi Bey kötü ve geçimsiz tanıtılır ama, onun Yakup Hanın tek başına, hediyesiz kız istemeye gelmesini hakaret sayması pek de haksız değildir. Bir göçer olarak Yakup Han yerleşik âdetleri oluşmuş bu yere uygun hareket etmemektedir. Yakup Han, kendisinin de zengin olduğunu belirtir. Burada da göçer beyinin gururu kendisini gösterir: "Bir dilenci değilim, / kışın malını kar alan / karda yürüyen değilim. / sürüsünü kaybedip, / sadaka istemeğe gelmedim" Sart'tan Çin'e, Kalmuk'a kadar oğluna kız aramış bulamamıştır. Burada Sart'ların tasviri onların tarımla uğraştıklarını gösterir: "Çapaya söğütten sap takan / eşeği at gibi metheden / koynunda ekmek taşıyan / boynuna çifte çapa asan / Sart yurdunu dolaştım ben. / Bahadır Manas oğluma / orda da güzel bulmadım." Kalmuklar ise göçebedir: "Dağlarda yazlayan / domuzun etini kesip / eğerlerine bağlayan / tekerlek kalpaklı, püsküllü başlıklı / Kalmuk yurdunu dolaştım / Bahadır Manas oğluma / orda da güzel bulmadım."

Bu tasvir Yakup Han'ın çevresindeki komşuların da henüz yerleşik medeniyete geçmediklerini, arada olduklarını göstermekle birlikte, onların bir kısmı tasvirlerde de görüldüğü gibi artık toprağı ekip biçmeğe başlamışlardır. Eserde

"Orakçı Sart"⁹ ifadesi geçer. Manas'ın ölümünden sonra, aile fertlerinin buğday ve çayla yetinmeleri ise fakirliklerinin göstergesi sayılabilir.

Demirhan Manas'ı kavgacı bilir, kızını ona vermeğe kıyamaz. O kızını özenle yetiştirmiştir: "Biricik kızım Kanıkey, yalnız bacadan gün gördü / suyu yalnız evde içti". "Seçilmiş atlara bindi. / uzaktan gelme bal yedi / ince elbise ile rüzgara çıkmadı. / Soğuk nedir hiç bilmedi / Hiç gece kapıya çıkmadı. / Dünden kalma yemek yemedi. / biricik kızım Kanıkey / karalar giyip kalmaz mı? / Yurt gezmekten vaz geçsin / kızımı ona vereyim. / Ok atmaktan vaz geçsin / çarpışmaktan vaz geçsin / bıçaklamadan vaz geçsin, / kızımı ona vereyim."

Demirhan'ın bu sözleri iki farklı yapıyı göstermektedir¹⁰.

Bu sözler kız evladın ne kadar özenle büyütüldüğünü ve muteber tutulduğunu gösterir. Aynı zamanda göçebe ile şehirli arasındaki farkı da belirtir. Fakat bu sözler Yakup Hanı çıldırtır. Manas Demir Hana savaş açacak ve zorla Kanıkey'i alacak der. "Vermediğin Kanıkey'i bilceğinden çekecek o".

Zoru görünce Demir Han, şaka yaptım der ve düşünmek ve karısı ile kızına danışmak için izin ister. Manas'ın çevresine nasıl korku saldığı bu satırlar açıkça göstermektedir. Yakup Han eve döner ve evde Manas'a nasihat eder: "Yurt dolaşmaktan vaz geçeceksin, / Vaz geçmeyecek olursan / Kızımı vermem dedi". Yakup Han ile oğlu istedikleri olmadı mı aynı şekilde öfkelenirler. Hediyelerle Manas yola çıkar. Kanıkey'in ve babasının para ve güç gösterisi ile etkilenmek istediği anlaşılır. Zengin olan Kanıkey'in babası Demirhan, bu türden gösterişe hiç mi hiç girişmez.

Kanıkey pek nazlı büyütülmüştür ama, Manas'ın yurdunu perişan etmemesi için, kendi koynuna habersizce konmasına izin vermez ve onu azarlar ve hançerler. Bu da tehlikeli bir çevrede yaşayan şehirlerdeki nazlı kızların da güçlü ve kendilerini

9 Eser hakkında Abdülkadir İnan şöyle der: "Manas destanı eski Türk destanının son zamanlarda aldığı yeni bir göçebe Kırgız Destanı olduğundan dolayı ziraatçı ve şehirli unsurlara karşı acı lisan kullanıyor. " (Beldemiri ağaca saplayan, eşeklerini at gibi methederek koynunda arpa ekmeği taşıyan, boyuna tırpan yükleyen Sartları ben kırdım. Yağız eşekli bir yurt olan Sartları yağma ettim. Ey Sart sen eşek ve öküzden başka ne bilirsin" Dağdan ayrılıp çiftçi zümrenin tarlalarında çalışmak en büyük felâkettir. Kılıç ve süngünün yerine tırpan ve orak, hürriyet ve cengaverlik ruhunu üstün tutan göçebe Kırgızın gururudur.

Ancak eserde yer yer Sart kelimesinin gelişigüzel kullanıldığı izlenimi de edinilmektedir.

10 Emine Gürsoy neşrinde kızın Tacik olduğundan bahsediyor. Ben o mısraları farklı anladım. "Manas / Ey Kanıkey diye yürüyüp gitti. Kanıkey'i alarak Manas'a getirmek için bütün Tacikler kızı almağa gittiler. Kanıkey giyiniyordu / bunlar hücum ettiği zaman, / kız felâketi sezdi" Tacikler Manas'a yardım ettiklerine göre, Kanıkey her halde onlardan değildi. *Manas Destanı Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*, Yay. haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali. Türksoy Yayınları No. 1, 1994, s. 87.

koruyacak şekilde yetiştirilmiş olduklarını gösterir. Bu parça eserin en güzel kısımlarından biridir¹¹.

Manas'ın hayalindeki han kızının nazlı olduğu ve sert hareketlerde bulunamayacağı anlaşıyor. Kanıkey kendisini sert bir şekilde reddedip hançerleyince Manas ona şöyle hitap eder: "Ne yapıyorsun Kanıkey / Nazlı büyümüş han kızı / nazlı şeyler söyler dedi / bey çocuğu nazlısın / nazlı şeyler söylemelisin / Ne yapıyorsun Kanıkey) Fakat Kanıkey kendi kendisini savunacak kadar da güçlüdür. Bu davranış ve iradenin, güce tapan göçebenin hayranlığını kazandığı aşikârdır. Benzer bir sahnenin Dede Korkut'ta Selcen Hatun'un gücünü hem isteyen hem de onu sindirerek kendi gücünü hâkim kılmak isteyen kahramanında da bulunduğunu hatırlayabiliriz.

Manas onunla baş edemeyince onu alışık olduğu hayattan, yaşayış şeklinden uzaklaştırarak eline sopa verip koyunları güttürerek cezalandıracağını söyler: "Eline sopa veririm / koyunları güttürürüm, / Kısraqları güttürürüm! / sana gösteririm kahbe". Adamlarını atlarına binmeye çağırır ve der ki: "Ben çok güzel bir kız buldum / Alacadağa çıkalım / altı sürü sürelim / sonra geriye güdelim / bu tarafa getirelim / eline bir sopa verip koyunları güttürelim, / ona acı çektirelim, / belki öcümü alırım" (Öç alma ihtiyacı Manas'ı kavurur.)

Kayın pederi onu avutmaya çalışır. Güzel sözlerle Manas'ın gönlünü alır ve aslında kızının tam ona lâıyk olduğunu ama güçlerini ilk anda sınıadıklarını göçebe dünyasından aldığı örneklerle anlatır:¹² Kanıkey'i babası uyarır. Ama Kanıkey

11 "Manas Kanıkeyin evine geldi / Hiç at bağlanmamış bir ahıra / Manas atını bağladı / hiç kamçı takılmamış bir kapıya / Manas kamçısını taktı / kuş konmamış bir tüneğe / Şahinini oturttu o / Ocaktaki kazıdan / bir parça koparıp yedi / Çanaktaki tatlı baldan / bir parça tadına baktı / ballı kısrağ kımızından / içti hararetini kesti / otuz düğmeyi o peşi, / sessiz sadasızca çözdü / kabartılmış döşeğe / yanaşıp girdi yattı, / derin uykudaki kızı / Manas sımsıkı kendine bastı / Demir han kızı Kanıkey / ykusundan uyandı, / gözünü açıp fırladı / alaca saplı bir bıçağı / eline alıp dedi ki: / "Benim babam Demir hanın / at bağlanmaz ahırına / at bağlayan kimdir bu? / Kamçı takılmaz kapısına / kamçı. takan kimdir bu / Hiç kuş konmaz tüneğine / kuş bağlayan kimdir bu / Çanaktaki sarı baldan / gelip tadan kimdir bu / kısrağın bal kımızıyla / hararet söndüren kimdir bu?" / Yazılmış bir mektup değil / Ben bir yabancı değilim / kamçı ile at getirdim / sayısız kısrağ getirip / derin vadiler dolduran / Er Manas işte o benim!" / Hangi Manas'ın bilmem ben / sevgili babam Demir hanın / bu dünyası yar idi / sürüleriyle yaşayan / Onun atlarına bakan / Manas atlı kulu vardı / Koyunlarımızı güden / Bir çobanın babası var, / Onun adı da Manas'tır / Deve güden bir kulumuz var / Onun da adı Manas'tı / Hangi Manassın ne bileyim / Çık sen bakayım koynumdan / Çek kollarını boynumdan / babamın ban verdiği / şu güzel gümüş hançeri / yüreciğine saplarım" / Bu güz al saplı hançeri / sıyrıp kınından çıkardı"

12 "İlin en güzel dediği / ilin onu yenemediği / Halkın en güzel dediği / Halkın onu yenemediği bir kızmış: / Biraz sabırlı dur Er Manas / kayın anası şöyle haykırdı: / iki atın has tayını / bir tek kazığa bağlattın / Yemlerini bir araya koydun, / bir kazıkta tepinirse; / öbürü rahatsız olmaz mı? / İki şahin yavrusunu, / bir tüneğe bağlamışsın / yem için kavga etmezler mi / Her biri rahatsız olmaz mı? " Kanıkey'in baba ve annesinin bu sözlerinde geçen sabır Manas'ta yoktur.

kendini isbat etmiş, halk arasında güçlü "Manas'ı, bir kadın çıkıp reddetti!" sözü duyulmuştur.

Manas'ın arkadaşları (Almam Bet, Yakup Han) Demir Hanın ordularını yere serer, artık Kanıkey onun hakkıdır. Bunu Kanıkey da bildiğinden kızlarla birlikte çıkar ve kendi eşini kendi seçer. Destanın bu satırları bir savaştan çok, değer verdiği nesneyi ele geçirmek isteyen alpin, erin ödediği bedeli göstermektedir. Günümüz şartlarında bu sahne çok abes görünse veya kız kaçırma olaylarını hatıra getirse de, aslında her şeyin bir bedeli olduğu gösteren temel bir mittir. Yerleşik medeniyete geçmiş olanlar, çevrelerindeki göçebelerin gücüne, kaba kuvvetine boyun eğenler veya eğmiş görünürler¹³. Sabır, göçebe ile yerleşik medeniyete geçeni birbirinden ayıran en önemli vasıftır. Sabrı yerleşik / köylüyü sabırlı uyuşmaya hazır kılar. Manas'ın niyeti Kanıkey'i de aşağılamaktır fakat o söz söylemesini de bilir, ikna etmesini de. Böylece göçebeyi tatlı diline ram eder:

Kanıkey Manas'a yalvardı:

"Güvercin kaçarsa tüyünü kes! / Kahbe çok söylerse dilini kes! / Saksığan uçarsa tüyünü kes / Kahbe çok söylerse dilini kes"

Manas ona dedi ki:

"Saksığan uçup saraya kondu / akılsız kadın uslandı mı? / Güvercin uçarak saraya kondu / aklın başına geldi mi budala / daha ileri fırlayıp / kırk çadıra geldi Manas / Almambet'in çadırına / bir kargadan bile siyah memeleri kova gibi / kara bir kız oturmuştu / Sarı alaca atıyla ince k kıç gibi".

Almambet şaşıp kalmıştır.

"Almambet güzel kız mı yok" / Bir tane alıp geliniz / Demir'in kızı Kanıkey / Altın ayın yanına gitti, / Aynur Han senin babandır, / Demir Han da benim babam, / İkimiz de Han kızıyız. / Ak çehreni açsana / Bu değişiklikten vaz geç / saçını üç örgü yap / çehreni, pembe yüzünü / gelince Almambet görsün. / Er Almambet

13 "Kanıkey giyiniyordu / bunlar hücum ettiği zaman / kız felâketi sezdi / seçme bir yürüğe bindi / ipek elbiseler giydi / yemek için rakı seçti. / Ayur hanın bir kızı vardı / Altın Aybu, büyük yeğen / Almambet onu atına aldı / Kararıktaki yolu bulun / bu aygır yanak, kara dil, / hatip doğan Ayu Bey de / atına bir kız bindirdi / Manasın kırk çorosu da / atlarına kırk kız aldı. / Demirin kızı Kanıkey / Kırk çoroya şöyle dedi: / "Dururuz durunuz kırk yoldaş: / siz haklısınız ben han kızı / Yakamdan tutturmam size / kırkınıza kırk tane kız / getirdim ben Kanıkey / Size kendim hediye ettim / Bense sulh elçisi geldim" / Kırk kız ile ata binip / Kanıkey çıka geldi / Kara gözlü Manas bunu / Ta uzaklardan görmüştü. / Kırk çorosuna dedi ki: "Gelen şu kahbe değil mi / Kırk daha kız seçmiş de bak / bize doğru getiriyor / Ta buradan üstüne koşun / esir edin getiriniz / Kırk tane çadır kurunuz / içine kırk döşek seriniz / atın ağzını yırtalım / onları hep birden tatalım / bileklerinden tutarak / atımızın arkasına atalım / Hepsini esir kılalım / o şımarık Kanıkey'in / şimdi gönlü ağrısın / arkalarıyla altları / at üstünde yara olsun / şımarık Kanıkey'in / o zaman akli başına gelsin: / Onlarla dağa fırladı / sonra vadilere at saldı

haykırırsa / köpek yukarı bakamaz. / Kaçan düşman da bakamaz. / Sarı alaca at ile o, / hırsızın atını aldı. / Kır sakallı Mengdi beyse / Manas'la vuruşurken öldü. / Güzel boyunu göster, kardeş / ona güzel yüzünü göster kardeş.

"Ona boyumu göstermem / güzel yüzümü göstermem. / Ben senin köleni almış olsam, / beni alan odur, ben ne yapayım? / O Manas'tan daha erdir / geçitler geçer Almambet / Öğütler verir Almambet / Çok sözler söyler Almambet / sağında yoldaş yoktur: / Almambet gibi çoro yoktur. / Denk babalar çocuğuyuz / Şimdi de denk olmalıyız / Senden aşağı kalamam. / Akşam olup sürü dönünce / kısraklardan süt akarken / kısrakları ağıla koy dersin. / Ben denk babanın oğluyum / deniz gibi boyum çalkanıyor. / Bu, benim hoşuma gitmiyor, / artık bunu istemiyorum. / Kısrakları sağ dersen / koyunları sağ, dersen. / eve mihman geldiği vakit / kalk da kımız koy dersen, / getir bize süt dersen, / nasıl memnun olurum ben? / Sevgili kardeşim dur, dur. / Altı küpeyi takayım, / gidip eniştem Manas'a / bir akıl danışayım ben. / Bırak çocuk bir şey sorma / er Manas keyifli ise / güzel şeyler söyler sana / fakat keyifli değilse / fena sözler söyler sana. / Sakın gönlün kalmasın. / Vaz geç bundan Altınay / güzel sözlerini saç hep, / güzelliğinle parılda, / kuğu gibi boynunu bük de / su gibi şeffaf çehreni boya / yavru bir kaz gibi salın, / altın kumaş gibi parılda, / Almambet'e öyle görün. / Misafir gelince sana nasıl / koyup kımız ver derim. / Bağlı kısırağı sağ derim? / Koyunları sağ, derim? / Kalk da kımız koy derim? / Kardeşciğim Kanikey / tepemi gök çarpsın benim, / göğsümü toprak çarpsın / saçımı üç örgü ederim / Almambete çıkarım. / Ay gibi parlak görünürüm / gün ışığı gibi görünürüm. / Dalıp kalsın Almambet / Şaşırırsın kalsın Almambet.

Denk baba çocuklarının denk yaşamaları gerektiğini bu sözleriyle Altınay, Kanikey'e hatırlatır. Onun için Almambet'in hoşuna gitmemek amacıyla kendini çirkinleştirmiştir. Yeni bir sosyal statüye girerken aşağılanmayacağı teminatını Kanikey'den aldıktan sonra fikrini değiştirir.

Ak Erkeç sözünü sakınmaz."Dağ gibi Kökçü Han" hizmet eder. Ayrıntılarıyla anlatılan bu hizmette "kenarlı kase ile sunulan bal ile genç kısrak kımızı", "kalın döşekte yatırmak", "yumuşak örtülerle (ipek), Belh kuşağı ile sarma", "atına süslü çul yayma" yer alır. Bazı mısralarda rakı kımızın yerini alır. İkram, "altın kupa" ile yapılır ve kuru üzüm ile kayısı ikram edilir. Bu tür bir ikramda Demirhan da bulunur.

Bu parça da kadının erkeklerin yiyecek ve içeceğine göz kulak olması, onları sarhoşluktan kendilerine sezdirmeden koruması söz konusudur. Misafirperverlik yedirip içirme ve yatırma ile gösteriliyor. Süslü pirinç ibrik kullanılıyor, özel çay ikram ediliyor.

Kocakarılar kuyruk çiğnetti . Ama kıskananlar Ak Erkeç'e iftira ederler.

Bahadır'ın karısı Ak Erkeç döşğinde / Alman Bet yatıp duruyor.

Kara Çaşın evinde Ak Erkeç'in saçını yıkayıp taraması dedikodulara yol açar. Kara çaş duldur, akıl verir. Ak Erkeç'in baş örtüsü süslüdür. Saçını toplayışı anlatılır. Güzeldir. Gülünce dişleri parlar. Han evladıdır, yol yordam bilir. Misafirlere nazik davranır. Alman Bet'in yanına gidip selâm verir. Aslında kadının yıkanması da, erkeklerin sürekli bitli olduklarından ("sakalı bitle dolu Kökçü") bahsedilen bu destanda aykırı bir motiftir.¹⁴

Eserde üzerinde en çok durulan kadınlar Manas'ın karısı Kanıkey ve annesi Çıyırdı, Manas'ın ölümü üzerine Semetey'i Buhara'ya, Manas'ın kayın atası olan Temir Hana götürürler. Semetey kim olduğunu bilmeden büyür, Ayçörek ile evlenir; sonra da Manas'ın vasiyeti üzerine Talas'a gider, hakimiyeti eline alır. Fakat sonu gelmez mücadeleler içinde İlyas Han tarafından öldürülür. İlyas Han, Akçörek ile evlenir. Bu tür evlenmeler düşmandan alınan en büyük intikam yerine geçmektedir. Bir genç kızla evlenmek ile, öldürdüğü düşmanın karısı ile evlenmek arasında büyük fark vardır. Birincide yüceltme, ikincisinde ise aşağılama yer alır.

Manas'ın edebî bir metin olarak ilk değerlendirilmesi Mehmet Kaplan tarafından yapılır. Bu değerlendirmede yazar, daha önce incelediği Türk destanlarında olduğu gibi Türk dünyasının ortak değerlerini belirtir. Eser hakkındaki yazısında Dr. Yavuz Akpınar, kişiler arasındaki psikolojik durumların büyük bir başarıyla, adeta modern romana has tarzda anlatıldığını belirtir. Gelin kaynana, karı ile kocanın, ana ile oğulun münasebetleri de bunlar arasındadır.

Mehmet Kaplan daha önce "Dede Korkut Kitabında Kadın"¹⁵ adlı makaleyi yazmış ve atlı göçebe toplumdan yerleşik medeniyete geçiş sürecinde derlenmiş olan bu hikâyelerdeki değerlere işaret etmiştir. Bunların ilki kadın ile erkek arasında yerleşik medeniyet örneklerinde görüldüğü şekilde bir aşk yoktur. Kadın kendisi bahadırlarla boy ölçüşecek durumda olduğu için, kendisi de böyle bir erkek ister. Adeta evliliklerden önce, birbirlerinin gücünü sıyan çiftler, kendilerinden üstün olana boyun eğlerler¹⁶. Kadının ana olması esastır. Oğlu kızı olanlar yüceltilir. Annelik en yüce değerdir. Evlatları onlara taparlar. Onlar da çocuklarını, bazan

14 Ak Erkeç' ten şöyle bahsedilir: "Sağ saçını alarak / sağ tarafına bağladı, sol saçını alarak sol tarafa bağladı. " Ak Erkeç örgülerini "ay toka" ile tutturur. Gülünce "kürek gibi dişleri" parlar. Nefesi mis gibi kokar. Kökçö hiç yol yordam bilmez, karısı bilir. İçki ikram ederken her zaman kullanılmadığı anlaşılan "çini çanakları denkten çıkarıp getirir. Çayın nasıl yapıldığı da anlaşılır ki bu motifin sonradan eklendiği açıktır. Sarhoş etmeyen çay hazırlar. Ak kuyruk çayı kaymak, şekir ile kaynatır. "Pirinç kaplı ibrikle" döktüğü su ile misafir yüzünü, elini yıkar. Misafirin yatağını hazırlar. Kökçö ilerde karısının bu davranışlarını kıskanacaktır. Metin için bk. Gürsoy, s. 33, 40.

15 a. e. s. 41-54.

16 Bu âdetin yakın zamanlara kadar geldiği Zeki Velidi'nin hatıralarından anlaşılmaktadır. Prof. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu tüklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969, s.

babalarına karşı da korurlar. Nadiren de olsa, güzel kadınlar görünüşleriyle de tasvir edilirler. Kadınlar kocalarına bağlıdırlar. Bu makale ile Manas'taki kadınlar karşılaştırıldığında büyük bir benzerlik bulunmaktadır.

Eserin üçüncü bölümünde Manas'ın torunu Seytek'in babasının katillerinden intikam alarak esir düşmüş olan ninesi Kanıkey'i kurtarması anlatılır.

Destanların ortak özelliklerinden olan kadının ilahlaştırılması, kadının düşman tarafından ele geçirilince aşağılanması ve mutlaka kurtarılmasını gerektirir.

Bütün bu örnekleri özetlersek göçebe kültür ile yerleşik kültüre geçişteki bir eserle karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Eserin farklı anlatımlarında bu örneklerin artıp eksilmesi tabiidir.

1. Manas ve arkadaşları sabırsız, Kanıkey ve ailesi sabırlı, işveli, zariftir. Manas'ın öfkesi çoktur, Kanıkey öfkesini gizlemesini bilir. Rüyanın uğursuz olduğunu bilerek Manas'ı yolundan çevirmek istediğinde kocası on iki düğümlü kırıbacını savurduğunda, işveyle kenara çekilir ve ona hayır dualar ederek, ardından uğursuzluğu gidermeğe çalışır, halbuki Manas'ın öteki eşi aynı davranışla karşılaştığında ardından lânet okur. Manas'ın "han oyunu satranç" (Gürsoy, s. 116) oynamasının metne sonradan eklendiğini düşünmek sanırım yanlış olmaz. Bu aceleci, sabırsız insanların, satranç gibi sabır ve düşünce oyununu devam ettirmeleri imkânsız görünüyor.

Bu sabırsızlığa ölçsüzlük de eklenir. İçmeğe başladıklarında durmak bilmezler. Er Manas ve arkadaşları rakının kurbanı olur. Onu karısı Kanıkey tedavi eder.

2. Yiyecekler temelde aynı olmakla birlikte, Demirhan'ın evinde, Kanıkey ve Ak Erkeç'in ikramında temel yiyeceğe birtakım eklemeler yapılır. Ev teşekkül etmiştir. Kadın sadece kocasına değil, onun adamlarına da ikramda bulunur. Bal kaynatır.

3. Şehirden gelen kadınların davranışları nazik, zariftir. Cömertlik hepsinin ortak özelliği olmakla birlikte takdimde fark vardır. Manas'ın ölümünden sonraki yoksuluk günlerinde "Han kızı Kanıkey" Manas'ın anasına, babasına ve kardeşine yağ, çay, ekmek dilenip bakmıştır.

4. Süsleme büyük önem taşır. Manas, Kanıkey'le "altın kakmalı kapıda" oturur. Kanıkey, "kımız tulumlarını, süt kovalarını güzel olsun diye sahtiyandan" yaptırır. Tay yularını da "güzel olsun diye Çin ipeğinden" ördürür, "kazıklar bile güzel olsun diye üstlerine kalay döktürür", tokmakları som demirden döktürür, çadır direklerini sivrilterek, uzaktan gelen misafire ikramda bulunur. "Elma başlı keskin bıçak" kullanırlar. Giyimde değişme vardır. "Beyaz patiskadan tubar

ipeğinden, torgün ipeğinden kadife gömlek" vardır. Kanıkey dikiş diker. At örtüsü, kaplan derisidir. Silahlar da süslenir.

Kadınların süslenmeleri ayrıntılarıyla anlatılır. Manas'ın ölümünden sonra Kanıkey ve Manas'ın kız kardeşinin "ipek saçı yün olur". Kanıkey yeniden dirilen Manas'ın karşısına süslenmeden, temizlenmeden çıkmaz.

5. Manas ve toplumu demirciye önem verirken, tarımı hor görür. Demirci ustalar imtiyazlı kişilerdir. Manas, Töker Usta'ya "tarhan" unvanını verir. Çevrelerinden mal alırlar. Çinli ustalar, Rus ustalar, Kalmuk ustalardan zırh, kılıç alırlar.

6. Doğan çocuk babasının obasında tehlikeye düşünce anne onu kendi şehrine götürür.

7. Tarım ile uğraşarak yerleşik medeniyete geçmek onlar için züldür. "Sart orağıyla ekin biçer, yere ekin atar". Manas'ın ölümünden sonra anne babanın fakırlığı Sartlara başak toplamak ve "Bir kaynatım çay içip, yarım dilim nan yiyip" ihtiyarlamaktır.

Eseri yeniden okuduktan sonra *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki birlikten ayrılmayın nasihatının yer aldığı okların teker teker kırıldığı, bir arada ise kırılmadığını anlatan parçasını hatırlamaktan kendimi alamadım. Manas da birliği sağlayan bir kahraman. Fakat kahramanlar ortak amaçları olmayınca, her biri kendi çıkarının peşine düşüyor ve kardeş kardeşi yok ediyor. Manas'ın ölümünden sonra oğlu ve torununun maceraları da bunu göstermekte. Bu mücadelede güçler arasındaki çatışmadan en çok kadınlar ve çocuklar ızdırıp çekiyorlar. Çocuklarını yetiştirmek, korumak, hatıralarını yeni hayallere dökmek de onların görevi oluyor.

Manas Destanı ile Dede Korkut arasında büyük benzerlikler var. İslamiyeti kabul ediş ve yerleşik medeniyete geçiş sürecinin ortaya çıkardığı temalar ve tipler her iki eserde de yer almaktadır. Bu eserler, Köroğlu ile birlikte, bazı araştırmacıların daha önce Köroğlu için ileri sürdükleri gibi ortak bir büyük Oğuzname'nin parçaları olmalı. İlerde destanların mukayeseli olarak incelenmesinin, bütün Türk dünyasını daha yakından birleştireceğine inanıyorum.

MANAS DESTANINDA SOSYAL İLİŞKİLER ve BUNLARIN DEDE KORKUT HİKAYELERİ İLE MUKAYESESİ

NACİYE YILDIZ

Manas Destanı, bilindiği gibi, Kırgız Türklerine ait bir kahramanlık destanıdır; ancak, destana yansıyan kültür birikimindeki ortaklıklar, nasıl bu destanı, bütün Türk boylarının abidevî bir eseri hüviyetine sahip kılmaktaysa, insanlar arasındaki ilişkiler de, zaafılar ve meziyetlerle birlikte, gerçek veya gerçeğe en yakın biçimiyle anlatılması bakımından, evrensel insan ilişkilerini yansıtmaktadır.

Biz burada geniş sosyal ilişkiler dizisinden, bize verdiği mesajların önemi sebebiyle, çora ile törö arasındaki ilişkiyi ele alarak değerlendirmeye çalışacağız.

Üzerinde çalıştığımız Wilhelm Radloff tarafından derlenen Manas Destanı metninde, bir törönün veya hanın sahip olması gereken özellikleri şu mısralardan çıkartmak mümkündür:

‘Batır Manas, arkamı,
Kara yaslanıp mal buldum
Kanıkey refah görsün! diye,
Buza yaslanıp mal buldum
Fukaram sefa sürsün! diye.’¹

Bu mısralar, törönün vazifelerinden birinin, bütün boyu refah içinde yaşatmak olduğunu göstermektedir.

* Dr. Naciye Yıldız, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

'Kılıcı var bilekte,
 Mañas'ın batırlığı yürekte,
 İleri atıldığında yüreği,
 Kırk çora sıvadığında bileği.
 Karkaranın karası
 Bütün alpların en seçmesi,
 Alpın hepsine müşavere bulmamış,
 Manas'a artık kamçı çapmamış,
 Argımak binse yelmemiş,
 Manas batırın önüne
 Duracak adam gelmemiş.
 Şaşaasından ay korkmuş,
 Pırlıtısından gün korkmuş,
 Ay buluta sığınmış,
 Gün buluta sığınmış,
 Bindığı atı ak kula,
 Giydiği donu ak kübö,
 Ak Kula'ya at yetmez,
 Ak küböye ok geçmez,
 Kakılıp bindığı kara ker,
 Yürüdüğü yolu kara yer,
 Manas Manas olalı,
 Manas ada konalı,
 Ak Kula'ya at yetmez,
 Ak küböye ok geçmez.²

mısralarında gördüğümüz gibi törönün, yani lider durumunda olan kişinin, bütün boyu rahat yaşatabilmesi için cesaret, kuvvet, azamet, şaşaa gibi özelliklerin yanı sıra, mükemmel bir ata ve sağlam bir giyime de sahip olması gerekmektedir. Bütün bu maddî ve manevî değerler, lider konumunda olan kişiye otorite kazandırmaktadır. Liderde aranan vasıflarda manevî değerler elbette en önemli olanlardır; ancak, bu manevî değerlerin yanı sıra maddî güç de önemlidir;

'Kırk adamlı boyun var idi,
 Kıl kuyruk tayın yok idi'³

mısralarında, Han Kökçö'nün bir kıl kuyruklu taya bile sahip olamamasından dolayı yerildiği düşünülürse, bütün destana bu görüşün hakim olduğu anlaşılabacaktır.

2 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 63.

3 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 32.

Bildiğimiz gibi, Türk boyları, ayrı coğrafyalarda yaşasalar da, ortak değerlere sahiptirler ve bu ortak değerler, onlara kültürel bütünlük sağlamaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri de, bu kültürel bütünlüğü gösteren abide eserlerden birisidir. Bu hikâyelerde de lider konumunda olan kişide bulunması gereken özellikleri görmek mümkündür. Beyrek, Kazan Han'a şu sözlerle hitab etmektedir;

‘Alar sabah sapa yirde dikilende ağ-ban ivlü
Atlas ile yapılanda gök sayvanlu
Tavla tavla çekilende sahbaz atlu
Çağıruban dad virende bol çavuşlu
Yaykandüğında yağ dökilen bol ni'metlü
Kalmış yiğit arhası
Beze miskin umudı
Bayındır Hanun güyegüsi
Tülü kuşun yavrusı
Türkistanun diregi
Amıt suyunun aslanı
Karaçuğun kaplanı
Konur atun iyesi
Han Uruzun babası
Hanum Kazan`4

Bu mısralar ile Manas'ın özelliklerini anlatan mısralar arasındaki benzerlik açıktır. Bu benzerlikleri, cesaret, güç, zenginlik ve fakirlere sahip çıkma olarak özetleyebiliriz. Her iki eserden verdiğimiz örnekler, Türk insanın hangi coğrafyada yaşarsa yaşasın, liderlerinden aynı şeyleri beklediğini göstermektedir ki bunu, liderin içte de dışta da milletinin yüzünü ak etmesi olarak tanımlayabiliriz; ancak, sahip olunması beklenen bu mal varlığı, sadece törönün veya hanın zenginliğini sağlayacak unsur olarak görülmemelidir. Törö, mal varlığını, çoraları için kullanmaktadır. Dede Korkut Hikâyelerinde, hanlar hanının yılda bir Kez toy düzenleyip bu toyun sonunda bütün mal varlığını yağmalatması, yani, o döneme göre sosyal adaleti sağlaması gibi, Manas Destanında da hanın zenginliği, ilin zenginliği demektir; bunu paylaşmak suretiyle han veya törö, adaletini göstermekte veya olumsuz durumlarda gösterememektedir.

Manas Destanının birinci dairesinde, Manas, bu özelliklere sahip olduğu için çoraları ile aralarındaki ilişki, olması gerektiği gibidir. Manas, bir törö olarak sorumluluğunu yerine getirmekte, bütün halkını zengin etmekte ve çoralarını da attan yaya, aştan aç, dondan çıplak koymamaktadır. Bir yerden ganimet alınsa hepsine pay etmek; kendisi evlendiğinde kırk çoraya da kırk kız almak zorundadır.

Bu ilişkiler, bugünkü şartlarda profesyonel hizmet anlayışı ile zıttır. Profesyonel hizmet anlayışında kişi, yaptığı işin karşılığında ücret almakta ve hizmet eden ile edilen veya edilenler arasında, üzerinde durduğumuz tarzda bir duygusal iletişim bulunmamaktadır. Kırk çora kabûlünde ise, duygusal ilişki söz konusudur. Bey ya da törö durumunda olan, kendisine hizmet edenlerin ihtiyaçlarından da sorumludur. Bu bakımdan onların aile büyüğü, babası gibidir. Buna karşılık da törö ya da han, çoralarından tam bir bağlılık beklemektedir;

Kalkıp Manas dahi söyledi;
 "Sootu yığdım senin için, çoram,
 Vuruşup öl benim için, çoram,
 Kılıcı yığdım senin için, çoram,
 Kırış benim için, çoram,
 Ay baltayı yığdım senin için, çoram,
 Çarpışıp öl benim için, çoram,
 Oradan geri kaçanın
 Başı gider ölüme,
 Malı gider yağmaya,
 Düşmandan evvel yayarım,
 Hıttaydan evvel kırarım,
 Buudanı yığdım senin için,
 Çekişip öl benim için, çoram,
 Ben Taşken'den aldırdım,
 Arabaya koydurdum,
 Elma başlı koy çağır,
 Onu yığdım senin için, çoram,
 Atışıp öl benim için, çoram!"⁵

Bu mısralarda, değindiğimiz beklentinin kesin ifadesi yer almaktadır; çoralar, kendilerini baba gibi gözetken törönün amaçları uğrunda savaşırken, gerekirse öleceklerdir; ölmek onların görevidir. Bu anlayışı Dede Korkud Hikâyelerinde de görmekteyiz; Beyrek, Kazan Han'a asi olan dayısı Aruz ve diğer dış Oğuz beylerinin, kendilerine katılıp ant içmesini istemeleri üzerine, onlara şu cevabı verir;

'Men Kazanun ni'metini çok yimişem
 Bilmez isem gözüme tursun
 Kara koçda kazılık atına çok binmişem
 Bilmez isem mana tabut olsun
 Yahşi kaftanların çok geymişem
 Bilmez isem kefenüm olsun

Ala bargah otağına çok girmişem
 Bilmez isem mana zindan olsun
 Men Kazandan dönmezem bellü bilgil⁶

Bu mısralarda da, daha önce değindiğimiz profesyonel hizmet anlayışının dışına çıkan bir anlayışla karşılaşmaktayız. Beyrek, Kazan Han'a vefa duyguları ile bağlıdır. Bu, onun hayatına mal olsa bile.

Manas ve çoraları arasındaki baba-oğul benzeri ilişki, Manas'ın hayatı boyunca karşılıklı sorumluluk içinde, büyük aksamalara uğramadan yürümekte, hatta Manas, çoralarını, kendisi öldükten sonra, ne yapacakları, kime sığınacakları konusunda uyarmaktadır; Manas'ın vasiyeti:

“Söylediğim gibi yapınız!
 Söylediğim sözümünden çıkmayınız!
 Uyursam rahat yatırın!
 Orusa varıp sokulursun!
 Sartın yurduna sefer ettim,
 Hiç ona varmayın!
 Kalçarın yurdunu ağlattım,
 Hiç ona varmayın!
 Kıtayın yurdunu kırdım,
 Hiç ona varmayın!
 Tacikin yurdunu ezdim,
 Hiç ona varmayın!
 Ak padişa uluya
 Ona varıp baş koymuş,
 Tepesini almayıp saç koymuştur.
 Bîtab girse güçlenmiştir,
 Fakir varıp zenginleşmiş,
 Çıplak varıp giyinmiş,
 Aç varıp doymuş,
 Arık varıp semirmiş,
 Ne kıldıysa akıllıca idi,
 Akçasını verse çokça idi.
 Orusun yurdu yardım sever,
 Orustan girip yer al!
 Ak Han'a varıp aş ye!”⁷

6 M. Ergin, *a.g.e.*, s. 126.

7 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 113-114.

Bu mısralarda, Manas, çoralarına, kendi ölümünden sonrası için vasiyet etmektedir; ancak bu vasiyet, Manas'ın kendisi veya ailesi ile değil, çoraların gelecekleri ile ilgilidir. Bir baba gibi, onların kendisinden sonra ne yapmaları gerektiğini düşünmektedir. Örneğimizde, Manas'ın çoralarına sığınılacak yer olarak Rus çarının yanını göstermesi, Radloff'un kendisinin de belirttiği gibi, destan anlatıcısının Radloff'u Rus çarının adamı zannederek ona hoş görünmek istemesinden kaynaklanmakta ve bu sebeple, sadece Radloff tarafından derlenen varyantta yer almaktadır. Varyantlar arasındaki bu farklılıkların değerlendirilmesi başka bir çalışmanın konusudur. Bu örnekte bizim konumuzu ilgilendiren ise, çoralarına karşı törönün sorumluluğunun, törönün ölümüyle sona ermesidir.

Destanda törönün çoralara bakışı ile ilgili bir başka değerlendirmeyi, Manas ve çoraların akrabalar tarafından zehirlenmesinden sonraki olaylara bağlantılı olarak da yapabilmekteyiz. Manas, ikinci ölümünde, akıllı kadın Kanıkey'in ilacı ve Mekke'deki han kocanın himmeti ile dirildikten sonra Mekke'ye gidip çoraları için dua eder. Bu duada yer alan;

"Yalnız nasıl yaşayayım,
Yaradandan dileyeyim,
Yaradan yar olsa,
Bütün evliyalar kollasa,
Kırk çoramı dileyeyim"⁸

şeklindeki sözlerde, kahramanlığın tek başına törönün değil, çoralarla birlikte kolektif bir çalışmanın ürünü olduğu ifadesi gizlidir. Yalnız yaşayamayan törö, yaşasa bile bir hiçtir. Onun, sadece savaşırken değil, günlük hayatı sürdürürken de aralarındaki iş bölümü sebebiyle, varlığının çoralardan ayrı olması düşünülemez. Bu birliktelik, destan boyunca çoraların sıkça takdimi ile adeta zihinlere perçinlenmektedir;

"Kırkın başı Kırıl'ım!
Bos-çolok binen Çalbay'ım!
Yedi suya yem yiyen
Ay Celbegey ile Sırgak'ım!
Gök-çebiç ile Serek'im!
Kutunay'dan açıkgöz yiğit,
Kuulcagan maharetli yiğit,
Cayma Kökül genç oğul,
Beyin oğlu Bakay'ım,
Ak Bolto oğlu Bolot'um,
Bayge çoram Caysan'ım,

Ak kemiğin balası
 Elbisem gibi Bürküt Batır'ım,
 Soyum Sazam Batır'ım,
 Geriye hücum eden Han Keldi'm
 Kara Coltoy, Can Keldi'm,
 Alamandı, kavgacı oğul,
 Yırtılanı yamayan,
 Bozulanı düzelten,
 Tatlı dilli Acı Bay,
 Kenen'in oğlu Ken Canbay,
 Danışıklı doğan Er Çanbay,
 Falcı Kara Tölök'üm,
 Övülmüşü kırk çoranın Bölök'üm,
 Kazak'tan gelen Kalman Bet,
 Kırgızdan gelen Calman Bet,
 Kâfir ile müslümandan
 Seçme bahadırlar,
 İlim ile yurdumdan
 Seçme yiğitler,
 Kara Bayır, Kazalat,
 Hepsi bir gibi azamet,
 Gece tilkinin izini yanılmaz
 Tazı yavrusu Şuut'um,
 Karanlıkta karsağın izini yanılmaz,
 Kaplan yavrusu Şuut'um"⁹

Manas'ın çoralarını takdim edişi gibi, Dede Korkut Hikâyelerinde de beyin veya hanın etrafında çarpışan yiğitler, çarpışmalar sırasında takdim edilmektedir; 'Bu mahalda Oğuz erenleri bir bir yetdi. Görelüm hanum kimler yetdi: Kara dere ağzında Kadir viren, kara buğa derisinden bişiğünün yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen kara bıyığın yidi yirden ensesinde dügen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi. Çal kılıcun kardaş Kazan yetdüm didi. Anun ardınça görelüm hanum kimler yetdi: Demür Kapu Dervendindeki demür kapuyu kapup alan, altmış tutam ala gönderinün uçında er böğürden, Kazan kibi pehlivanı bir savaşıda üç kerre atından yıkan, Kıyan Selçuk oğlu Delü Tundar çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Anun ardınça görelüm kimler yetdi: Varuban destursuzça Bayundur Hanun yağısın basan, altmış bin kafiye kan kusduran, Gaflet Koca oğlu Şer Şemseddin çapar yetdi. Çal kılıcun ağam Kazan yetdüm didi. Anun ardınça görelüm kimler yetdi. Paraşarun Bayburd Hisarından parlayup uçan, ap alaca gerdegine

karşu gelen, kalın Oğuz imrençesi, Kazan Bigün yınağı, boz aygırlı Beyrek çapar yetdi. Çal kılıcun hanum Kazan yetdüm didi. Anun ardınça görelüm kimler yetdi: Çaya baksa çalımlu, çal kara kuş erdemlü, kur kurma kuşaklu, kulağı altun küpelü, kalın Oğuz biglerini bir bir atdan yıkan, Kazılık Koca oğlu Big Yigenek çapar yetdi. Çal kılıcun ağan Kazan yetdüm didi. Anun ardınça görelüm kimler yetdi: Yigirmi dört boyun ohşayan Delü Tundar yetdi. Anun ardınça bin kavum başları Düger yetdi. Anun ardınça bin Bügdüz başları Emen yetdi. Anun ardınça tokuz koca başları Aruz yetdi. Saydukumça Oğuz bigleri dükenise olmaz, Kazanun bigleri hep yetdi, üzerine yığnak oldı...` Bu takdim ile Manas Destanında yer alan takdim, liderin yanında çarpışan diğer yiğitleri de ölümsüzleştirmektedir ve destan geleneğimizde yer alan bir üslup özelliği göstermektedir.

Destanda, Manas'ın çoralarındaki ilk dağınıklık, Manas'ın daha sonra dirileceği ilk ölümünden sonra görülmektedir. Ata Cakıp Bay, oğlunun mirasına sahip çıkarak çorolara karşı sorumluluğunu sürdürmek istemektedir;

‘Cakıp Han şimdi söyledi;
 "Alman Bet işittin mi?
 Evine varıp yere yat!
 Manas'ım ölse başım var,
 Altınlı parlak kuşağım var,
 Cakıp Han denilen şöhetim var,
 Kulun tayın biliniz!
 Hepiniz yorga bininiz!
 Kulu beyi biliniz!
 Hepiniz mirza olarak sürünüz!
 Padişahın Manas öldükten sonra,
 İntizamsız olmayınız!
 İki kayış bir dizgin,
 İhtiyar Bakay'a veriniz!
 Çok söyleyen nasihatı,
 Acı Bay'a veriniz!
 Atlanıp düşmana vardığında
 Alman Bet'e veriniz!
 İşittin mi benim sözümü?"¹⁰
 Cakıp Bay'ın nasihatına çoralar,
 "İyi söyledin Cakıp Han,
 Senin sözünü tutalım,
 Söylediğini yapalım!"¹¹

10 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 119.

11 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 119.

diyerek rıza gösterirlerse de, sonra Cakıp Bay'ı ve ailesini arayıp sormaz olurlar, Manas'ın ruhu için aş vermezler. Çoraların bu davranışına, destanın bu safhasında her hangi bir sebep bulamamaktayız. Manas'ın dirilmesinden sonra, kendilerini affetmesiyle, yine yanında gördüğümüz çoraların davranışlarının sebebi, Manas gerçekten öldükten sonra, Semetey'in babasının yurduna, mirasına ve çoralarına sahip çıkmak isteyişi sırasında anlaşılmaktadır. Çoraların kendi aralarında geçen konuşma, bize bu konuda fikir verebilecek mahiyettedir;

"Altımız altmışa yetmişiz,
Arkamız yetmişe yetmişiz,
Altmışa çıkıncaya kadar
Atası Manas'ın atını eyerledik,
Yetmişe çıkınca
Balası Semetey'in atını eyerledik,
Kaçırdığı dönmeyen,
Dönüp cevabını söylemeyen
Kara kanlı, gök bitli
Kulaksız bu han Semetey
Geçidi yüksek dağlara
Bizi sürüp öldürür.
Yaşlılık karşı geldiğinde,
Yiğitlik yelip geçtiğinde,
Akışı hızlı sulara,
Aydayıp sürüp öldürür.
Ölüm atına binelim,
Kefen dona girelim,
Özleyip sargıl binelim,
Sargır'a sefere koşalım,
Sıçrayıp buudan binelim,
Gizlenip sefer sürelim!"¹²

Bu sözlerde çoraların hayat muhasebesi vardır; 'Neden yaşadık?' Bu soru, akıllarda yer etmektedir. İnsanın, ömrünün çeşitli safhalarında kendini sorgulaması, bir bakıma destanda insan psikolojisinin işlenmesidir.

Destandaki, çoraların itaatsizliğini gösteren bu iki çarpıcı örnek, hanın idealleri ile çoralarınki arasında fark olduğunu göstermektedir. Hana bağlılık, her zaman, onun yurda hakim olmak, birliği sağlamak tarzındaki idealinin paylaşıldığının işareti değildir. Örneğimizde çoralar, hanın yurt için mücadelesi sırasında, hana hizmet için var oldukları inancındadırlar. Oysa, idealler ölümsüz,

kişiler ise ölümlüdür. Kişiye hizmet anlayışı yerleştğinde, bu kişiyle birlikte amaç da ortadan kalkar. Tarihteki başarılarda, en az lider kadar, mücadele edilen değerlerin farkında olan ve bunun uğruna ölümü göze alan isimsiz kahramanların payı vardır. Liderin görevi, onların organizasyonu işini gerçekleştirmektir. Bunu gerçekleştirebildiği ölçüde başarı söz konusudur. Destanda töreye karşı ihanetler, insanî zaafardan, bu zaafaların ideallerin yerini almasından kaynaklanmaktadır. Ömür boyu önce babaya hizmet eden çoralar, oğula hizmet etme zamanı geldiğinde, kendileri için birşey yapmadıkları duygusunu yaşamaktadırlar. Bu duygu, sıradan insanın her an kapılabileceği olağan bir duygudur. Kırk çora örneğinde bu duygunun etkisiyle ihanetin meydana gelmesi, destanın, evrensel insanın gerçeklerini yansıttığını göstermektedir.

Gürbüz Erginer'in 'Halk Biliminde Fonksiyonel Yaklaşım' isimli çalışmasında tesbit ettiği şu sözlere dikkat edelim; 'Kültürel kurum ve öğelerin, kültüre işlerlik kazandırmak, bir bakıma birlikte yaşamı sürdürebilmek için, kendilerine düşen fonksiyonları aksatmaksızın yerine getirmeleri zorunluluğu vardır. Ortak yaşam diyebileceğimiz karşılıklı ilişki içinde, taraflardan birisi görevini yerine getiremez veya getiremiyor ise, kültürel kurum ya da öğe, bu kültüre sahip bireylerce yaşatılmaya çalışılsa da, bu kurumun ya da öğenin gerçek fonksiyonunu yerine getiremeyeceği açıktır.'¹³ Bu tesbit, bize, Manas Destanında çoraların ihanete varan davranışlarının sebebini ve bu davranıştan sonra yapılması gerekenleri göstermektedir. Semetey ve babanın kırk çorası ögesinde, taraflardan biri, fonksiyonlarını yerine getirmemekte, dolayısıyla bu kurum, bu örnekte çökmektedir. Daha sonra Semetey'in

'Attan indi Semetey,
Boynuna kurunu bağladı,
Başını hediye kıldı,
Çoralar bakmadı.
Dönmeyip sürüp gitti.'¹⁴

mısrarlarında gördüğümüz gibi, çoralara tavizkâr davranması da, çöken kurumun yeniden eski yapısına kavuşacağını gösterecek bir sonuç vermemektedir. Burada, Semetey, adeta törö olduğunu unutarak, çoralara itaat ettiğini göstermekte; fakat otoritesiz kalan çoralar üzerinde böyle bir davranış otorite oluşturamayacağı için, itibar görmemektedir. Buradan çıkaracağımız sonuç, babasının çoralarının kendisine hizmet etmek istemeyişleri ile bu kurumun Semetey için yıkıldığıdır. Çıkaracağımız ders ise, kişiler, içinde bulundukları konumları neyi gerektiriyorsa, öyle davranmalıdırlar. Gereksiz tavizler, bozulmuş olan kurumları düzeltmeye yeterli olmaz.

13 Gürbüz Erginer, *Halk Biliminde Fonksiyonel Yaklaşım*, II. M.A.T.F.K.B., C.I, s. 115.

14 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 317.

Dede Korkut Hikâyelerinde de bu duruma bir örnek tesbit edebilmekteyiz: Dış Oğuz'un İç Oğuz'a Asi Olup Beyrek'in Öldüğü Boyda, Kazan'ın evinin yağmasına çağrılmayan Dış Oğuzlar, buna gücenmekte ve Kazan'a isyan etmektedirler. Yıkılan bu kurumun düzelmesi için Beyrek'in aracılığını isterlerse de kâr etmez. Beyrek onlara hak vermeyip Kazan Han'a ihanet etmeyeceğini söyleyince, Beyrek'i öldürürler. Bu isyan, ancak, Kazan Han'ın asilerin başı olan Aruz'u öldürmesi ile sona erer. Kendi sonlarının da tehlikede olduğunu gören diğer dış Oğuz beyleri, hanın otoritesine baş eyerler.

Semetey ve Kazan Han, kendilerine tabi olmayan yiğitleri, bu davranış, yurt birliğini tehlikeye düşüreceği için öldürmektedirler. Semetey'in öldürdüğü çoraların arasında Alman Bet ile Acu Bay da vardır ve hamile olan eşleri, onların ölümlerinden sonra, birer erkek çocuk dünyaya getirirler. Kan Çora ve Kül Çora ismi verilen bu çocuklardan Kan Çora da yıllar sonra Semetey'e ihanet eder, tarihin tekrarlanmasına sebep olur. Kül Çora ile Kan Çora arasında geçen şu konuşma, Kan Çora'nın ihanetini sorgulamaktadır:

"E Huda batır, Kan Çora,
At benim dedi mi?
Aş benim dedi mi?
Attan gönlün kaldı mı?
Aştan gönlün kaldı mı?"¹⁵

Semetey'e bağlı olan Kül Çora'ya göre, bunlarda bir aksama yoksa, kurumda da aksayan bir yön olmamalıdır; ancak Kan Çora'nın cevabı şudur;

"Semetey'in yaptığı işi çok idi,
Semetey'in yapmadığı yok idi,
Kulcayı yakaladığında,
Kulağını kesip saldıığında,
Bana vermeyip sana vermiş,
Sen küçük olsan da,
Ben büyük olsam da,
O zaman bir gönlüm kaldı.
Ulı Bas'ın dağında,
Yağmalayıp yolkı aldığında,
Cediger'in Er Toltoy'u
Kovup.çıkıp geldiğinde,
Semetey gibi kulaksız,
Sıçratıp koyduğunda,
Kıl Ciren gibi külüğü

Yedekleyip çıktığında,
 Bana vermeyip sana verdi,
 O zaman bir gönlüm kaldı.
 Koylu Mal'ın ak taşında,
 Koyunu yağmalayıp aldığında,
 İhtiyar kızı Çaçıke'yi
 Yakalayıp aldığında,
 Bana vermeyip sana verdi,
 O zaman bir gönlüm kaldı,
 Gönlüm bir kalmadı, üç kaldı,
 Gel, Er Kıyas'a katılalım!
 Semetey'den ayrılalım!
 Senin atan Acu Bay,
 Onu öldürmüş Semetey,
 Benim atam Alman Bet,
 Onu öldürmüş Semetey,
 Er Kıyas'a katılalım!
 Yalnız yaylayıverelim!
 Alınmamış öcü alalım!
 Alınmamış intikamı alalım!"¹⁶

Anlaşılmaktadır ki, tıpkı yukarıda verdiğimiz örnekte dış Oğuz beylerinin düşünceleri gibi, Kan Çora'nın ihanetinin sebebi de, kendisine haksızlık yapıldığını düşünmesi ve babasının öcünü almak isteysidir; yani kısaca, yine kişisel hesaplar ön plandadır. Onun gözünde, yurt birliği o safhada önemli değildir.

Manas Destanında, törö ile çora arasındaki aksayan ilişkiler açısından verilebilecek örnek, sadece Manas ile çoraları arasında değildir. Bir başka tarzda aksama, Kökçö ile çoraları ve Alman Bet arasında da yaşanmaktadır. Alman Bet bir Kalmuk prensidir. Kıpçak hanı olan Kökçö'ye gelerek Müslüman olur. Babasını ve annesini Müslüman olmaları için ikna edemeyince, ilini yurdunu terk ederek Kökçö'nün yurduna yerleşir;

'Kökçö'nün cabığına kadar yağ doldurdu,
 Bütün yurdunu zenginletti,
 Tündüğüne kadar yağ doldurdu,
 Bütün yurdunu zenginletti.
 Ağzını doldurdu,
 Baldırı çıplağı donattı,
 Geline kete giydirdi,

Kocakarıya kuyruk yağı çiyetti.
 Han Alman Bet batırın
 Gece yatacağı yer
 Aydar Han'ın altın tahtının önündeydi,
 Gündüz onun yürüdüğü yer,
 Kökçö'nün üstü oldu,
 Herşeyi tamam kıldı,
 Çuvaldızını çelik kıldı.¹⁷

mısrarlarından anlaşılacağı gibi, onun bütün yurdunu zenginleştirir. Kökçö'nün yanında Alman Bet'in önemli yer edinmesini hazmedemeyen Kökçö'nün çoraları, Alman Bet'in kendi illeri için bütün yaptıklarına rağmen, bir fesatlık içine girerler;

"Bu uzaktan gelen Alman Bet,
 Törömüze denk oldu,
 Kırkımızdan üstün oldu,
 Batur doğan Kökçö Han
 Yaramaz işi yapmasın!
 Uzaktan gelen kâfiri
 Yanından çıkarıp koysun!" dedi.¹⁸

Bu duygular içindeki çoralar, Alman Bet'i Kökçö'ye kovdurmak için Alınan Bet ile Kökçö'nün eşlerinden Ak Erkek arasında bir ilişki olduğunu söylerler ve amaçlarına ulaşırlar; fakat kovulan Alman Bet, Manas'ın yanına gelerek onunla süt kardeşi olur ve Manas, Kökçö'nün yaptığıнын cezasını verir. Burada, Kökçö'nün çoraları, kişisel kıskançlıkları sebebiyle illerini tehlikeye atmaktadırlar. Bu olaydakine benzer bir davranışı, Dede Korkut Hikâyeleri de bize yansıtmaktadır. Bu seferki örneğimiz Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyundan; 'Oğlan tahta çıktı, babasının kırk yiğidin anmaz oldu. Ol kırk yigit hased eylediler, birbirine söylediler: Gelün oğlanı babasına kovlayalım, ola kim öldüre, gine bizüm izzetümüz hörmetümüz anun babası yanında hoş ola artuk ola didiler.'¹⁹ Kırk yiğidinin gerçek amacının ne olduğunu sorgulamayan Dirse Han, hiç tereddüd etmeden, onların, 'oğlunun kendisini öldüreceği' şeklindeki asılsız sözlerine inanır ve biricik oğlunu öldürmeye niyetlenir. Yaraladığı Boğaç, kırk kızın topladıkları dağ çiçekleri ve anasının sütü ile yapılan ilaç ve Hızır'ın himmetiyle ölümden kurtulunca, bunu babasına söyleyemeyen yiğitleri, bu defa da, yine kendi sonlarından korkarak Dirse Han'ı düşmana esir verirler. Her iki örnek de, karşımızdakilerin savaşta gözünü budaktan esirgemeyen yiğitler de olsa, zaman zaman kişisel hesaplardan ve kıskançlıklardan kurtulamadıklarını göstermektedir.

17 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 27.

18 W. Radloff, *a.g.e.*, s. 27.

19 M. Ergin, *a.g.e.*, s. 15.

Her iki eserimizde, kahramanların meziyetlerinin yanında, zaaflarının da işlenmesi, sözlü gelenek ürünlerimizde idealize kahramanlar ve olaylardan çok, gerçek veya gerçeğe çok yakın olayların ve kahramanların yer aldığını göstermektedir. Son örneğimizde, hem Dirse Han'ın, hem de Kökçö'nün, yiğitlerini sorgulamadan bir davranış içine girmeleri de, onların zayıflıkları olarak değerlendirilebilir. Bu zayıflık, insanı gerçek anlamda tanımamaktan, küçük ihmallerin bile kişisel plana aktarıldığında büyük aksaklıklara sebep olabileceğini düşünerek buna meydan vermeyecek şekilde hareket edememekten kaynaklanmaktadır.

Değindiğimiz konuyla ilgili olarak Manas Destanından ve Dede Korkut Hikâyelerinden çıkaracağımız sonuçlara gelince; Bütün Türk boylarının hayatındaki pek çok önemli çatışmada, kişilerin bilinçli veya bilinçsiz ihmalleri söz konusudur. Lider durumunda olan kişinin küçük bir yanlış tavrı, ihmali, intikam duygusunun ön plana çıkabileceği bir ortamda, olayların akışını olumsuz yönde etkilemektedir. Şu halde, liderlerin adaletten uzaklaşmamaları, şahıslar arasında kişisel kıskançlıklar doğuracak davranışlarla kurumların sarsılmasına yol açmamaları gerekmektedir. Bu da lider olan kişinin akıl ve sağduyu sahibi olmasını gerektirmektedir. Liderler, çevrelerindeki kişilerin insanî zaafılarına içine düşebileceklerini, kişisel hesaplarını yüksek ideallerden önce düşünebileceklerini de göz önünde bulundurmalıdırlar. Türk tarihinde, Türk boyları arasında, hatta iktidara yakın kardeşler arasında çatışmaların meydana geldiğini biliyoruz. Bu çatışmaların sebepleri incelendiğinde, birçoğunun işte bu insanî zaafılardan ve kişi ya da toplumların birbirini yakından tanıyıp beklentilerini bilememesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Büyük önderimiz Mustafa Kemâl Atatürk, cumhuriyetimizin 10. yılında yaptığı tarihî konuşmada, bize şu mesajları vermektedir; 'Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, uflanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir... Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lâzımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevî köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz...' Bu bütünleşme, elbette ki bir kültürel bütünleşmedir. İşte, Türk cumhuriyetleri, kültürel bütünlük içinde bir geleceğe sahip olacaksa, bu, Atatürk'ün de işaret ettiği köprüler sayesinde olacaktır. Bu köprüler Köktürk Kitabeleri, Manas Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri gibi ortak kültür unsurlarımızdan oluşmaktadır. Bu sebeple, bu eserlerin, sadece kültürel miras olarak değerlendirilmesi yetmez, onlara geleceği aydınlatacak mesajlar almak üzere bakmasını da bilmek gerekmektedir.

Sözlük

Argımak: Cin, asil at.

Ayda-: Hayvanları ‘ayda! ayda! (hayda)’ diyerek sürmek.

Bayge: Yoğ aşında düzenlenen yarışlar ve yarışlar sonunda verilen mükâfatlar.

Buudan: Sarsmadan yürüyen ve çabuk yorulmayan at, yörük at.

Cabık: Keçe evde ev eşyalarının muhafaza edildiği bir bölüm.

Kara ker: Koyu doru at donu.

Kete: Genç kadının giydiği güzel kumaş ve bundan yapılan elbise.

Koy çağır: Eski zaman tüfeği.

Kulaksız: Ağasız. (Babası ölen çocuk için kullanılmaktadır)

Kulca: Dağ koçu.

Kulun: Süt emen tay. (Mecazî olarak sevgi ifade etmek üzere kullanılır).

Kurun bağla-: Teslimiyet ifadesi göstermek.

Kübö: Zırh.

Sargıl: Sarışın at donu.

Soot: Zırh.

MANAS DESTANINDA ASKERİ TERİMLERİ

IRIS BEYBUTOVA*

Manas destanındaki askeri kelimelerin ortaya çıkması, gelişmesi eski Kırgızların gerçek dünyayı kavramak için ortaya çıkan halk bilgeliğinin dile yansımış bir şeklidir. Manastaki savaş ile ilgili kelimeler, Kırgızların askeri geçmişinin aynası gibi kabul edilebilir. Çünkü Manas, türü bakımından bir kahramanlık destanıdır. Bundan dolayı destanda eski Kırgızcada yer alan askeri silahların, ünvanların, giyimlerin adları ve teknik-mühendislik tesislerinin de adları vardır. Destanda Kırgız Türklerinin eski hayatlarına dair bütün izleri bulmak mümkündür. Toplum hayatında yer alan irili ufaklı bütün olaylar destanda mevcuttur.

Kırgız tarihi incelendiğinde görülür ki Kırgız Türkleri tarih boyunca Asya'nın kuvvetli güçleriyle birçok mücadelelere girişmişlerdir: 10. asırda Kara-Kıtaylarla, 13. asırda kuvvetli Moğol askerleriyle ve 17-18. asırlarda Cuncarlarla. Bu söylediğimiz olayların hepsinin Kırgız dilinde, tarihinde, coğrafyasında, düşüncesinde bariz etkileri olmuştur. Bunlar aynı zamanda dilin askeri terminolojisinin gelişmesine de vesile olmuştur. Bilindiği üzere, Manas'ın esas konusunu askeri mücadeleler oluşturur. Fakat bu mücadeleler ilkel bir savaşçılık örneği olarak düşünülmemelidir. Bu, Kırgızların asırlar boyunca bağımsız yaşama isteğinin sonucu olarak doğmuştur ve dağılmış Kırgız halkını bir araya getirme çabalarıdır. Özellikle bunun için Manas destanını eski Kırgızların dilinin, tarihinin, folklorunun sonsuz bir kaynağı olarak kabul etmek gerekir.

Manas destanı eski Kırgızların, başka kardeş göçmen bütün Türk ve Altay dünyası halklarının askeri sanatına ışık tutan tarihi bir destandır. Aynı zamanda onların etnik tarihlerinin birçok meselesine, arasındaki ilişkilere temas eden bir destandır.

* Doç. Dr. İris Beybutova, Ankara/Bişkek.

Manas'ta eski Kırgızların batırma ve vurma silahlarından, toplara, pamuktan, ketenden yapılan askeri giyimlerden metal zırhlara kadar Kırgız askeri düzeni ve donanımı hakkında bilgiler mevcuttur. Mesela, Manas'taki bütün askeri kelimeler hazinesi yedi büyük leksik ve semantik gruptan oluşur.

1. Genel askeri donanımlarla ilgili olan kelime veya kelime grupları,
2. Askeri personel adları,
3. Askeri stratejik hareket adları,
4. Askeri birlik adları,
5. Askeri istihkamlar, mühendislik ve teknik tesis adları,
6. Askeri ganimet adları,
7. Askeri sembol adları.

Bu leksik ve semantik gruplardan her biri beş altı semantik gruba ayrılabilir. Mesela, genel askeri donanımlar grubunu altı alt gruba ayırabiliriz:

1. Savaşlarda uzak mesafeler için kullanılan silah adları,
2. Savaşlarda yakın mesafeler kullanılan silah adları,
3. Korunmak için giyilen askeri giysi adları,
4. Cezalarda kullanılan araç adları,
5. Silah ve zırh yapımında kullanılan maden adları,

Uzak mesafeli savaşlarda kullanılan silahlar da gruplara bölünebilir:

1. Atmalı, fırlatmalı silah adları: Yay, sadak, ok vb.
2. Sokmalı, batırmalı silah adları: Mızrak, süngü, kılıç vb.
3. Ateşli silah adları: Tüfek, tabanca, baran vb.
4. Top silah adları: Top, zemberek, bor, cazayıl vb.

Yukarıda belirtilen semantik gruplardaki kelimelerin çeşitliliği, semantik ve etimolojik alanlarının geniş olması, eski Kırgızların savaş sanatının ve askeri teçizatlarının derecesini gösterir.

Tarihi, etnografik ve arkeolojik kaynaklar orta asırlarda Kırgızların teknik teçizatlarının çağına göre son derece gelişmiş olduğunu gösterir. O dönemlerin ordusunda yaylar, hançerler, kılıçlar, metal zırhlar, zırh gömlekler ve diğer yardımcı silahlar, kemerler, ağaçtan yapılan, özellikle akağaç kabuğundan yapılan

ok çantası (sadaklar) da vardır. Askerlerin savaş sırasında iki kanada bölünmesi de bu döneme aittir.¹

Yukarıda da söylediğimiz gibi Orta Asya ve Sibirya Türklerinin tarihini, etnografyasını, psikolojisini, felsefesini anlatan bir destandır. Manas aynı zamanda Kırgızlarla beraber asırlarca aynı iklimde, aynı coğrafik sahada, aynı tarihi-etnografik kuşakta yaşayan Moğol, Tungus, Mançu ve Çin halklarının da maddi ve manevi kültürlerini anlatır. Bunun en iyi örneği olarak aşağıdaki kelimelerin anlamlarını, fonetik ve semantik değişmelerini gösterebiliriz. Mesela, Manas'ta genel silah düşüncesi olarak şu kelime ve kelime grupları bulunur: *Kural*, *cabdık*, *sebil*, *kural-carak*, *coo-carak*, *karuu-carak* ve *bar-carak*. Mesela *kural* kelimesinin genel anlamı silahtır. *Kural*'ın türediği kökü *kur*'dur. *Kur*- "toplamak, bir araya getirmek, çoğaltmak, kurmak" anlamlarında Türk ve Moğol etimolojik sınırlarından çıkarak eski Altay ana diline dayanır. *Kural* kelimesinin anlamı ana Altay dilindeki kura² şekline dayanır ki bu ana şeklin bugün bile Türk, Moğol, Tungus ve Mançu dillerinde fazla değişmediğini görüyoruz. *Kur*- bütün Türk-Altay dillerinde "bir araya getirmek, çoğaltmak" anlamlarını koruyor. Silah anlamındaki diğer bir kelime *sebil*'dir. Bu kelimenin değişik fonetik varyantı "kılıç" anlamındaki *selebe*'dir. İkisinin de aynı kökten geldiği tartışma götürmez. İkisi de etimolojik bakından Tungus ve Mançu dillerinde "demir" anlamındaki *sele* şekline dayanır. Karşılaştırmak için şu örnekleri verebiliriz: Tuva dilindeki *selemey* kelimesi ("silah" ve "kılıç" anlamında), Kırgızcada *selebe/sebil* ("silah" ve "kılıç" anlamında), Evenk dilinde *sellivun* ("kılıç" anlamında), Solon dilinde *selem/selemey* ("kılıç" anlamında) ve Mançu dillerinde *selemi* ("kılıç" anlamında)³.

Yukarıda gösterilen örnekler Kırgız dilinin akraba ve akraba olmayan dillerle olan ilişkilerini, özellikle asırlar boyunca tarihi etnografik kuşakta yaşayan, maddi ve manevi kültürü yakın olan halklarla olan ilişkilerini gösterir. Kırgız dilinin Moğol dilleriyle ilişkisini en iyi gösteren örnek, fırlatmalı ve atmalı silahların önemli bir parçası olan yay ve sadaktır. Bu iki kelime hakkında, türkolojide çok çeşitli düşünceler ifade edilmiştir. Bazıları etimolojik bakımdan bu iki kelimeyi ayırıyor, bazıları ise birleştiriyor. Örnekler: Kazakçada *jay/jak*, *sadak*, Özbekçede *yöy*, *sadak*, Türkmencede, Türkçede, Azericede *yay*, *sadak*, Yakutçada *saa*, Başkurtçada *yeye*, Karaçay-Balkarcada *djaya*, *sadak*, Hakasçada *çaaçak/okçaa*, Buryatçada *kaadag*, Moğolcada *kaadag*. Kazak bilim adamı Kaydarovun etimolojik

1 Hudyakov Y. S., Orta Çağlardaki Orta Asya ve Güney Sibirya Göçebelerinin Donanımları, Novosibirsk, 1986, s. 137

2 Altay Etimolojileri, Leningrad, 1984, s. 115

3 Bugayeva T., Altay Dilleri Üzerine Etimolojik Araştırmalar, Leningrad, 1979, s. 38

araştırmalarına göre her iki kelime birdir veya aynı kökten türemişlerdir⁴. Ona göre bu iki kelimenin kökü Türk-Moğol *-sa* morfemidir. Bize göre *saadak* ve *caa* kelimelerinin aynı kökten olması imkansızdır. Çünkü türkolojinin *yay* meselesi, moğolcada çözölen bir meseledir. *Yay* kelimesi değışebilir bir özelliğı sahiptir: *caa ~ yay ~ yey* şeklinde Türk dillerinde fonetik bakımdan değışebilir. *Sadak* kelimesi ise bütün Türk dillerinde aynı şekilde *saadak*, *sadak*, *kaadag* şekillerinde korunuyor. Bu değışmezlikten dolayı *saadak* ile *yay* kelimelerinin aynı kökten çıkmış olması şüphelidir. Bu iki kelime Türk ve Moğol halklarının maddi ve manevi kültürünün yakınlığını, iki halkın eskiden beri aynı tarihi - etnografik sahada yaşadıklarını gösterir.

Türk ve Moğol kelimelerinin etimolojik açıklamalarının zorluğu ise başka bir problem, çünkü genel türkoloji dil biliminde tartışmalı ve çözölmeyen bir problem de Moğol ve Türk dillerinin ana yapılarının yakın veya ortak olup olmamasıdır. Ayrıca Türk ve Moğol kelime hazinelerindeki benzerlikler bir ırkî köken müşterekliğinden dolayı mı yoksa bir kültür akrabalığından dolayı mı olduğu da yıllarca tartışılan bir problem. İkinci bir problem de Moğolcadan alıntı kelimelerin kronolojisi ve semantik değışmelerindedir. Bu problem bütün Türk dillerinde, özellikle Orta Asya, Sibiry dillerinde yer alan Moğolcadan alıntı kelimeleri ortaya çıkarıp onları kronolojik bakımdan tespit ettikten sonra çözölebilir. Fakat son leksikolojik, morfolojik, sentaktik ve fonolojik araştırmalara göre Türk ve Moğol karşılıklarının meydana çıkmasının sebebi, onların temasi sebebiyledir.⁵ Ayrıca aynı tarihi-etnografik kuşakta yaşamalarının neticesi olarak onların gerçek dünyayı kavrama kültürünün yakın olmasıdır.

Sonuç olarak, Moğolca alıntı kelimelerin Kırgız dilinde ortaya çıkma zamanı orta çağlardır. Bunlar orta çağlardaki Kırgız-Moğol ilişkileriyle, Moğol-Kırgız asimilasyonu ile ilgilidir. Çünkü orta çağlarda Kuzey Tıyenşan Kırgızlarında Moğol etnik unsuru olduğu bilinmektedir. Demek ki, Kırgızcada Moğolca kelimelerin ortaya çıkması orta Türk devrine rast geliyor.

Moğolca kelimelerinin Kırgızcaya alınmasının ikinci devri, Cungan devri, Kırgız-Cungan savaşları ve Cungan Hanlığı devridir.⁶

4 Kaydarov, A. T., Kazak epik kahramanlarının donanımları ve etnolinguistik açıklamalar, Kazak İlimler Akademisi Haberleri dergisi, Alma-Ata, 1983, 74

5 Beybutova, I., Eski Kırgız dilindeki Moğolcadan alınan kelimeler hakkında Moskova, 1986, s. 121. (PIAC, Taşkent, Lingvistika, II cilt); Şçerbak, A. M., Türk ve Moğol dil ilişkileri, Dil Bilgisi Sorunları (dergisi), 1986, c. 4, s. 59

6 Yunusaliyev, B. M., Kırgız leksikolojisi, Frunze, 1959, I, s. 210

Asıl konudan biraz uzaklaştığım düşünülebilir, fakat Manas Destanı yalnız Kırgız Türklerinin tarihi ve kültürüyle değil, bütün Türk-Altay dünyasının tarih ve kültür zeminiyle ilgilidir. İşte bu sebeple, Manas Destanı'ndaki askeri kelimelerin Türk-Altay dünyasındaki kültür alış verişiyle ilgili olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Biz sadece birkaç kelimenin tahlili üzerinde durduk. Görüldüğü gibi, bu birkaç kelime bile bizi çok geniş coğrafyalara götürdü. Bütün bunların dışında Manas'ın kelime hazinesi Sanskritçe, Arapça, Farsça, Rusça ile de ilgilidir. Manas'ta kelimeler hangi dilden gelirse gelsin, o ifade olarak bir Türk destanıdır. Ondaki kültür ve hayat, Türk kültürü ve hayatıdır.

MANAS DESTANINDA GANİMET ANLAYIŞI

ESRA KARABACAK*

Kırgız Türklerinin millî destanı olan ve dünya edebiyatının önemli eserleri arasında yer alan Manas destanı Kırgız boyunun Çinlilere ve Kalmuklara karşı koyuşunu ve bağımsızlığını sürdürme mücadelesini tasvir eder. Bu mücadeleler sırasında haliyle bir taraf galip, bir taraf da yenik düşer. Yenik düşen taraf yenilgisini ganimet vermek suretiyle kabul etmiş olur. Burada Manas destanındaki ganimet anlayışı üzerinde durulacaktır. İncelememi yaparken Manas destanının Radloff'un derlediği ve Emine Gürsoy-Naskali tarafından yayına hazırlanan nüshasından yararlandım¹. Metinde geçen örnekler sırasıyla sayfa, bölüm ve satır numaraları ile belirtilmiştir.

Manas destanında ganimeti para, canlı varlıklar- insan ve hayvan, giyim kuşam ve arazi olarak dört bölüm şeklinde incelemek yerinde olacaktır. Manasta ganimet olarak verilen hayvan genelde attır. Manas kırk yiğidinin rahat yaşaması için savaş sonrasında kayalardan at sürüsü almaktadır. Köz Kaman'ın çocukları Almalı bulak başında altı sürü at, Tolono Bulak başında ise dokuz sürü at almışlardır. Kökçö'nün oğlu Ümütöy ordusunu toplatarak Arıştuu Bulak başında altı su yatağı dolusu at sürüsünü, altı yığından altı bin tane atı alıp götürmüştür. Ancak burada bu at sürülerinin nasıl bölüldüğü belli değildir. Zaman zaman alınan at sürülerinin şu şekilde pay edildiğini görmekteyiz: Kökçö, Manas'a aldığı altı ve yedi at sürüsünü ayrı ayrı bölüşüp yarı yarıya almayı, doksan doru yürüğün ve altmış yürüğün hepsini ayrı ayrı Manas'ın almasını teklif eder. Semetey altmış atı ile, Kül-çoro yetmiş atı ile ve Kan-çoro seksen atı ile bir yerde durur. Burada atları taksim ederler. Bu taksimatın nasıl yapıldığı ise belli değildir. Bu taksimat yapılırken aynı zamanda elbiseleri yağmalayıp almışlar ve erkekleri de

* Dr. Esra Karabacak, Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

1 Wilhelm Radloff, *Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri*, haz. Emine Gürsoy Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.

bağlamışlardır. Ancak daha sonra erkekleri ne yaptıkları belli değildir. Ganimet olarak alınan kadınlar ise ya cariyeye olmuşlar ya da ev işlerinde kullanılmışlardır.

Manasta ganimet olarak insanın alınması ise çok yaygındır. Manas, başı sorguçu kızları ince bileklerinden tutup yurda esir götürür ve Almambet'e hediye eder. Burada ganimetin daha sonra hediye olarak kullanılması dikkate değerdir. Aynı bölümde bir başka yerde de Ak-padiş'a'nın kavminden başka bütün diğer milletleri savurur, başı sorguçu kızları kolundan tutup esir eder, duvaklı gelinleri de esir alır. Almambet ise Tacik kavmini ezdikten sonra Çinlilerin Konur-Bay'ını esir alır ve Manas, Çinlilerle mücadelesi sonucunda Egiş ile Segişi bağlayıp getirerek Kök Koyon'la Bay Mamat'ı da yanına alır. Daha sonra Manas, Kayıp'ın kızı Kara Börük'ü yakalayıp, Şooruk'un kızı Nakılay'ı bir kaleden ganimet alır. Bu bölümde Mendi Bay, Temir Han'a Manasla kırk yiğidini ikiye bölüp almayı teklif eder. Burada kırk yiğit kavramı önemli bir yer teşkil etmektedir. Dede Korkuttaki Oğuz beylerinin kırk yiğidi Türk mitolojisinin hiç değişmeyen bir motifidir. Her kahraman ve cesur yiğinin, aralarında rütbe sırası bulunan böyle bir maiyeti vardır. Manas destanında Almambet ve Bakay'dan sonrakiler *çoro/çora* veya *eren* ünvanını kullanırlardı.

Manas'ın iki tip arkadaşı vardı. Destanda bunlar can ve mal dostları olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Manasla kırk yiğidi arasındaki arkadaşlık Bahaeddin Ögel'e göre² mal ve yağma esası üzerine dayanmıştır. Aralarında bir devlet idaresini paylaşma, savaş ve askerlik düzeni yoktu. Bu görüşe rağmen Destan'a bakıldığında kırk yiğidin her zaman Manas'ın yanında olduğu anlaşılır. Er Töştök'ün oğlu ölen babası Han Kökötöy için düzenlediği aş törenine Er Koşoy gelmezse boz kıldan evini yere serip, yurdundaki güzelleri esir edeceğini bildirir. Ayrıca Çon Coloy, karısı Ak-saykal kadını Manas'a cariyeye vermek ister ve Kanıkey'i de kendisine almak ister. Burada eşin ganimet olarak verilmesi dikkat çekicidir. Manas, Kalmuklarla savaşı sonrasında sanatkar ustayı çağırır, ganimet olarak Coloy'un büyük kızı Ulu Bike'yi ikinci zevce verir, çok hizmetleri dokundu diye altmış alaca atı da götürüp sanatkar ustaya verir. Burada sanatkar usta bir demircidir. Demirciler, Ortaasya ve Sibiry mitolojisinin en önemli motiflerinden birini teşkil ederler³. Göktürklerde ve Manas destanında demircilik en şerefli ve en kutsal meslektir. Bunun için de Manas, esir olarak aldığı Coloy Han'ın kızlarından Ulu Bike'yi kendi demircisine veriyor ve böylece minnet borcunu ödemiş oluyordu. Fakat savaş ganimetlerinin bu şekilde bölünmesi töreye uygun değildi. Bu sebepten Kanıkey buna itiraz ediyor ve yeni bir bölme yapılmasını istiyordu. Bu bölünmeye göre Ulu Bike'yi kocası Manas'a veriyor ve böylece savaşta alınanlar yine Manas'ın evinde kalmış oluyordu. Eski Türk töresine göre devletin malı ve savaş ganimetleri ilk önce

2 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 1, Ankara 1989, s. 501-502.

3 Bahaddin Ögel, *a.g.e.* s. 524.

hanedan arasında bölünürdü⁴. Altın ve gümüşü askerler, beyler ve hatta demirci bile alabilirdi, ama bir han kızı demircinin payına düşmezdi. Han oğlu veya han kızı herkesten önce hanın payı idi.

Kalmuklarla savaş sırasında Almambet, Ay Han'ın kızı Altınay'ı esir alır ve Manasla evlendirir. Daha sonra Kökçököz, Kalmuk Kargalday'ı çağırarak Manas'ı ganimet olarak almayı teklif eder. Burada da bir hanın ganimet olarak alınması önemlidir.

Manas destanında ganimet olarak verilen para, altın ve gümüştür. Manas, Kökçö'nün sürüsünü alırken altınları alır, Çinlileri helak eder ve Coloy'u da yolda yağma eder. Ak-padışa, Manas'ın Kalmuklarla savaşı sonrasında Manas'a bir dolu altın ve gümüş para hediye eder. Burada ganimet, hediye durumundadır. Daha sonra Kargalday, sarı altınla beyaz gümüşü yükletip götürür.

Manasta büyük bir devlet kurma idealini tam anlamıyla görememekteyiz. Manas, sık sık akın yapacağı ülkelerden, atlardan ve kızlardan söz eder. Toprak alma ve iline katma isteği görülmez. Ancak, Kargalday Kalmuklarla savaş sonrasında şehri alır.

Giyim kuşamın ganimet olarak alınması ise nadirdir. Coloy'un karısı Ak-Saykal rüyasında Manas'ın elbise ve başlık yağmaladığını görür.

Manas destanında *mal*, *mülk*, *ganimet* ve *hazine* adı altında cinsi belli olmayan ganimetler de bulunmaktadır. Bu sözcüklerle yine para, insan, hayvan, giyim kuşam gibi kavramların kastedildiği düşünülebilir. Almambet, Kökçö'ye kavmine, yurduna dönmek istediğini söyler, halk sözünü dinlemezse hazinesini saçmayı, malı ve mülkü yazarak sayıp, helal yapmayı ister. Yine aynı bölümde Almambet, Kalmuk hırkasından evler yapıp hazinenin tamamını sağlar. Manas, Kanikey mesut yaşasın diye karlı dağlarda yatıp mal bulur, fakirler mesut yaşasın diye buzlu yamaçlara yatıp mal bulur. Manas, Nogaylarla boy ölçüşecek, çarpışacak birisini arar ve bunun üzerine at yarışı düzenlenir, hazırlıklar yapılır. Burada amaç yiğitlerin kendini göstermesidir. Kebesti dağının ötesinde Kaşgar'ın berisinde oturan Er Töştök'ün oğlundan hediye gelmezse, bayrak kapılıp, kargılar sallanıp, ganimet alınıp kaçılacaktır. Manas'ın iki küçük kardeşi Kanikey'in yeni doğan çocuğunu öldürmek amacıyla gelirler, ancak Kanikey ve annesi, Altı-bay'ın çalılgına kaçıp saklanırlar. Gelenler, çocuğu ve Kanikey'i bulamazlar, bacayı parçalarlar, ateşe verirler, mağara dolduracak kadar mallarını ve ak hurcundan paralarını alıp giderler.

Manas destanında, ganimet ile ilgili sözcüklere bir göz atacak olursak ganimet için *mal*, *bul*, *olco*, *cılkı*, *çapul* gibi sözcükler kullanıldığını görürüz. Bu sözcüklerden Arapça olan *mal* sözcüğü ile hayvan, para, giyim kuşam kastedilmektedir. *Bul* sözcüğü ile para, kıymetli eşya; *olco* sözcüğü ile canlı hayvan ve insan; *cılkı* sözcüğü ile at, at sürüsü; *çapul* sözcüğü ile mal, mülk, para kastedilmektedir. Bu sözcükler fiillerle birlikte kullanıldıklarında, *mal çaç-*, mal saç- / mal dağıt-; *bul aç-*, kasa aç-; *bul çaç-*, hazine saç-; *mal tap-*, mal bul-; *cılkı al-*, at sürüsü al-; *olco al-*, esir götür-; *olco kıl-*, esir et-/ *çapul al-*; *bul cıy-*, hazine yığ-; *çapul koy-*, *çapul et-* şeklinde birleşik fiiller oluştururlar. Bu sözcüklerin metin içinde geçen şekillerine bakarak kullanıldıkları yerlerden bazılarını görmek, sözcüklerin anlamları açısından yararlı olacaktır. III. bölümde *Manas*, *kıyaluu cêrden cılkı aldım, kırk çorom cırğap cürsün, dép...* "kayalardan at sürüsü aldım, kırk yiğidim mesut olsun diye..." (61, III,132-134); yine aynı bölümde, *Manas*, *karkaraluu kıstarın aç bilekten alamın olco alıp kélemin, Almambéttey çoromo aa sooğat béremin*. "Başı sorguçu kızlarını ince bileklerinden tutarım, yurda esir götürürüm. Yiğidim Almambet'e hediye ederim." (61, III,132-134); ve *Karkaraluu bu kısın karmap olico, kılğamın, aç bilekten alğamın, at kötüne, salğamın*. "Manas başı sorguçu kızları ganimet eder alırım ben, bileklerinden tutarım, atımın sırtına atarım." (59, III, 29-30); *Manas*, *Égiş minen Ségişti baylap alıp kélgende Er Kök-koyon, Bay Mamat érçip koğo kélgende*. "Egiş ile Segiş'i bağlayıp getirdim, Kök Koyon'la Bay Mamat'ı yanıma katıp götürdüm." (69, III, 533-537); *Manas*, *Kayıptın kısın Kara-börük karmap aldım taladan, Şooruktun kısın Akılay olcolop aldım korğondon*. "Kayıp'ın kızı Kara-börük'ü yakaladım ovoidan, Şooruk'un kızı Nakılay'ı ganimet aldım bir kaleden." (69, III, 557-561); *Manas*, *Kökçönün bu cılkını kuup alğanda kötünün kélgén kuuğunun sayıp salğanda, altın barın alğanda, Kıtaydı kırıp salğanda, Coloydu coldan çapkanda*. "Kökçö'nün sürüsünü alırken arkamdan geleni boğarken hep altınları almıştım. Çinlileri helak ettim. Coloy'u da yolda yağma ettim." (69, III, 529, 530); *Manas*, *ak téñge buldu açam, déyt, "Kalmaktın malın çaçam", déyt*. "Manas, Konur Bay için Ak tenge dolu kasasını açacağım! dedi." "Kalmuk'un malını dağıtacağım." dedi. (19, I, 95-96); *batır Manas arkası Kar castanıp mal taptım, Kanıkéy cırğaldı körsün dép, mus castanıp mal taptım, bukaram cırğap cürsün dép*. "Ben bahadır Manas karlı dağlarda yatıp mal buldum, Kanıkey mesut yaşasın diye buzlu yamaçlara yatıp mal buldum, fukaram mesut yaşasın diye." (61, III, 132-134); *Ayıp Kan minen Temir Kan emi baylık talaşıp buldu ciyğan ékende...* "Ayıp Han ile Temir Han yarış edip topladılar, hazinelerini yığdılar." (89, III, 1628- 1629); Coloy'un karısı Ak-saykal rüyasında, *Manas kürmö tonop kiyptir, topu tonop salıptır...* "elbise yağmalayıp sırtına giymiş, başlık yağmalayıp başına geçirmiş..." (145, IV, 1802-1803)

Ganimet ile ilgili kaynaklara baktığımızda Osmanlılarda ganimet alıp vermenin dört şekilde olduğu görülmektedir⁵. Birincisi *usera* yani esirler, ikincisi *sabiy* yani çocuk, üçüncüsü *emval-i menkule* yani taşınabilir mallar ve dördüncüsü *arazi* yani topraktır. Aynı tarz bölünmenin Manas destanında da karşımıza çıkması bizi edebi kaynakların tarihi birer belge olabileceği sonucuna götürmektedir.

5 Mehmet Zeki Pakalın, *OsmanlıTarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c.1, Ankara 1983, s. 644- 645 ; TH. W. Juynboll, "Ganimet" *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 , Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977), s. 716.

DESTAN KAHRAMANLARININ ÖLÜMÜ

SAİM SAKAOĞLU*

Destanlar, halk anlatmalarının uzun soluklu olanlarının başında yer alırlar. Bu sebeple anlatılmaları saatler değil, günler almaktadır. Bugün, özellikle Doğu Anadolu Bölgemizde birkaç gece anlatılan halk hikâyelerinin varlığını biliyoruz. Destanlar da, bir oturuşta söylenilemeyecek, birkaç gün veya hafta devam edecek anlatmalardır.

Her halk anlatması kendine has anlatılma özelliğine sahiptir. Bir destanla bir halk hikâyesinin veya masalın anlatılması arasında fark vardır. Bu farklar, uslûptan başlayarak ses tonuna ve el-kol hareketlerine kadar çeşitli şekillerde görülür. Bu konuların uzmanı olan bir kişi, anlatılanların dilini bilmeden de masal mı, destan mı, yoksa halk hikâyesi mi olduğunu kolayca anlayabilir.

Destanların diğer halk anlatmalarından kolayca ayırt edilebilecek yanı da kahramanların doğumları ve ölümleridir. Onların doğumları ve ölümünde görülen özellikler, diğer anlatmalara göre oldukça farklıdır¹. Biz de bu bildirimizde, Manas'ın ölümünden yola çıkarak, özellikle Anadolu'da anlatılmakta olan bazı destanlarımızda görülen, "Destan Kahramanının Ölümü" motifini ele alacağız.

Destan kahramanının ölümü konusu ele alındığında, Manas Destanı adlı dev eserin kahramanı olan ve destana adını veren Manas'ın apayrı bir yeri olduğu görülecektir. Hemen hemen bütün destanların kahramanları birer defa ölürken, destanda daha çok "Batır Manas" adıyla anılan kahramanımız üç defa ölür. Bu ölümeleri, destanın Radloff derlemesini dilimize kazandıran Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali şöyle özetlemektedir:

* Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Selçuk Üniversitesi, Konya.

1 Bkz. Saim Sakaoğlu, "Destan Kahramanlarının Doğuşu: Er Manas ve Anadolu Türklerindeki Benzerleri", XII. Türk Tarih Kongresi'nde 16 Eylül 1994'te sunulan bildiri.

"İlk sefer Kökçe ile dövüşürken aldığı yara onu öldürür. İkinci sefer zehirlenme neticesinde ölür; fakat her iki seferde de yeniden hayata döndürülür. Üçüncü ölümü son ve geri dönüşmeyen bir ölümdür."²

Bu ölümler destanda aşağıdaki şekillerde anlatılmaktadır: Birinci ölüm, Manas ile Er Kökçö arasındaki bir dövüşten sonradır. Er Kökçö'nün fırlattığı gülle, Manas'ın delinmez olarak bilinen zırhını delip geçer ve ölüme yol açar:

*Kökçö keldi kötünön,
bu Manastı çıkarat:
`Aydağan cılkıñ altı san
téñ aralğa konolu!
Téñ bölöşü alalı!
Kuuğan cılkıñ céti san
téñ aralğa konolu!
Téñ bölöşü alalı!
(61-62/144-151)*

Kökçö arkasından geldi,
Er Manas'ı çağırdı:
"Aldığın altı at sürüsü ile
düzlük yere konalım,
bölüşüp yarı yarıya alalım!
Aldığın yedi at sürüsü ile
düzlük yere konalım,
bölüşüp yarı yarıya alalım!"

*Manas Kökçö mını aytat:
`Ökömüstün bürömüs,
bürömüs kalbaylı.
Tüptü bolboymun!
Mén aralğa konboymun,
téñ bölüşü albaymun,
tüptü saa bérbeymin!
Alıñ kélse, alıp kan!
Alıñ cétpese, koñsuy ittey
kañşılای turup kal!"
(62/159-167)*

Manas Kökçö'ye dedi ki;
"İkimizden biri yaşayıp,
öbürü şimdi ölmeli.
Ben senin fikrinde değilim,
barışmayı düşünemem,
malı paylaşmayı düşünemem,
sana bir şey veremem!
Kuvvetliysen hepsini al!
Alamazsan köpek gibi
geber kal!"

*Ak-kulağa mindi, déydi,
Ak-kübösün kiydi, déydi
attanıp çıktı bu Manas.
Aydar-kan uulu Ér Kökçö
Kürönçü atın mindi, déydi,
kulğun tonun kiydi, déydi.
bu caktan çıktı Ér Kökçö,
bu caktan çıktı Ér Manas,
ököo keldi mañdaylaşıp,
(62/194-202)*

Manas Ak-kulasına bindi,
ak zırhı da giyindi,
atına atladı Manas.
Aydar Han'ın oğlu Kökçö
atı Kürönçü'ye bindi,
deri elbiseyi giydi.
Kökçö ortaya fırladı,
Manas ok gibi saldırdı,
biri birine geçtiler,

2 Wilhelm Radloff, *Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri* (Yayına haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), Ankara 1995, 12. Örnekler buradan alınmış ve önce sayfa, sonra mısra numarası verilmiştir.

*On éki dürmöt kötörgön
 ot çığar kara multıktı
 Manastın koluna bérdi déyt,
 tabaktap darı saldı déyt,
 koçuuştap oğun kuydu déyt.
 "Tars!" dédire bir koydu!
 Kökçönün atı Kürönçü
 bu Kökçönü kötörüp
 kök tütün bolup kubuldu!
 Mınday Kökçö cürgön cok,
 multıǵı bu Kökçönü tiygen cok!
 Mañdayında Kökçö turat katkırıp:
 `Ot çığar kara multıktı
 ménin koluma bér!
 Tamaktap darı salayın
 koçuuştap oğun kuyayın!
 Tabılǵa butak bol, Manas!
 Tatu bolup turup bér, Manas!
 Mén séni tars téñ atayın!
 Bék topçulap topçuñdu,
 bék üpçülöp üpçuñdü,
 acaldın oǵu tiygende,
 toktotup turǵun, Ak-kübö!
 Açıq céрге kalbasın!
 Oǵu cañılıp salbasın!
 Manas, Manas, ölbögün!
 Kökçö "Tars!" koyup bir attı, déyt!
 Manastın cürögün tiydi, déyt!
 Oşu mingen Ak-kula
 kötörüp alıp kaştı, déyt.
 Kökçö kötünön çakırat:
 `Éri cañǵıs sén édeñ, Manas,
 atamnın cañǵıs mén édem, Manas!
 Sén cañǵıs-ta mén cañǵıs-ta Manas
 ököbüsten cañǵıs, Manas
 karool körgön bu kösüm, Manas,
 kaçıp kesseñ né boldı, Manas?
 Maşa tartkan bu kolum
 baylanıp kalsañ né boldı, Manas?
 Çını dégen çınım bar,*

On iki kurşun dayanan
 ateş saçan tüfeğini
 Manas'ın eline verdi,
 bir ölçü de saçma koydu,
 iki avuç da kurşun koydu.
 Pat! diye tüfeği boşalttı.
 Kökçö'nün atı Körönçü
 Kökçö'yü havaya kaldırdı,
 Kökçö mavi duman oldu,
 Kökçö gözlerden gaip oldu!
 Kurşun ona değmemiştı,
 Kökçö gülerek karşısına çıktı
 "Ver şu ateş saçan tüfeği,
 bir de ben ateş edeyim!
 Ben de içine saçma koyup
 iki avuç kurşun koyayım!
 Tabılga dalı ol, Manas!
 Orada dimdik dur, Manas!
 Bir atışta seni vurayım!
 Düğmelerini iyi ilikle,
 bağlarını sıkı bağla,
 ecelin oku değerse,
 ak zırhın onu tutsun!
 Açıq bir yerin kalmasın!
 Ok yanılıp dalmasın!
 Manas, Manas, ölmesin."
 Kökçö "güüm!" diye tüfeği boşalttı
 Manas'ın yüreğine değdi,
 bindiğı Ak-kula
 kaçıp oradan gitti.
 Kökçö arkasından bağırdı:
 "Sen tek er idin Manas,
 ben de babamın tek oğlu idim, Manas!
 Ben tekim, sen teksin Manas,
 ikimizden biri ölür, Manas,
 iyi nişan alır gözüm, Manas,
 kaçıp gitsen olmaz mıydı, Manas?
 Tetiğı elimle çektim, Manas,
 niçin bağlanıp kaldın sanki, Manas?
 Çini denilen bir kâsem var,

*çiy iylegen darım bar
 ölgön candı tirgisen,
 öçkön ottu tamuskan,
 ak baktağa orop alğan sarın bar,
 ak baktağa orop alğan darım bar:
 içiñden ézip béreyin,
 tışıñdan darı sürtöyün!
 Ayktırıp koyo béreyin!
 Coldo böd'ölüp kalasın; Manas!'
 Oşu caraluu boldu bu Manas,
 `Alda!' dép atka mingeni,
 alıska sapar cürğönü:
 casatkan Kuday carında,
 Ak-padışa barında.
 `Kuday, kuday!" dégenden
 Kuday mén-de döçü édem
 Kuday bölök turbaybı?'
 Kuday da ébes bu Manas,
 Kudaydı aldı oosuna.
 `Koco, Koco!" dégenden
 Kuday mén-de döçü édem
 A Kudayım, a Kocom,
 amanatka sabır koy!
 (63-64/231-293)*

kâsemde güzel bir ilacım var,
 ölüyü diriltir bu ilaç,
 sönmüş ateşi alevlendirir,
 pamukta saklı bir otum var,
 pamukta saklı bir ilacım var,
 ezip sana içireyim,
 vücudunu da süreyim!
 Seni iyileştireyim!
 Yoksa yollarda kalırsın, Manas!"
 Ağır yaralı Er Manas
 Allah deyip atna atladi,
 atını uzaklara sürdü:
 yaratan Allah'a sığındı,
 Ak-padışa'nın huzuruna çıktı.
 " "Allah, Allah!" demekten,
 kendimi Allah sanmıştım,
 Allah her şeyin üstünde değil mi?"
 Er Manas Allah değildi, elbet,
 yalvarıp Allah'ı çağırırdı.
 "Ey Allahım, Allahım!" demekten
 kendimi Allah sanmıştım,
 Allahım, büyük Allahım,
 emanet canıma sabır ver!

Görüleceği üzere burada Manas'ın ölümü açık bir şekilde belirtilmemektedir.
 Bazı mısralar bu ölüm olayını aydınlatmaktadır:

*Kökçö "Tars!" koyup bir attı, déyt!
 Manastın cürögün tiydi, déyt!
 çiy iylegen darım bar
 ölgön candı tirgisen,*

Kökçö "güüm!" diye tüfeği boşalttı,
 Manas'ın yüreğine değdi,
 kâsemde güzel bir ilacım var,
 ölüyü diriltir bu ilaç.

Manas'ın yüreğine tüfekten boşaltılan saçma ve kurşun (s. 63, 245-246) onun ölümüne yol açmış olmalı ki, katil durumunda bulunan Kökçö, ölüyü diriltir bir ilacından söz etmektedir.

Manas'ın ikinci ölümü şöyledir: Kökçö-köz ile Kaman-köz, Manas'ı zehirleyerek öldürmek isterler. Bu iş için seçilen yol ise ona sunulan ballı rakıya zehir katılmasıdır. Olaylar ve devamı aşağıdaki gibi gelişir:

*Bu Kalmaktın béri çağı,
 Busurmandın arı çağı,
 Kökçö-köz-minen Kamañ-köz
 uru üyü bar éken,
 ala-kök sakal Méñdi-bay
 kabar bérgen éken déyt:
 `Arakıǵa bal kuyup
 uu koşup çaykañar!
 Bu Manaska béreli.'
 Kabar salǵan éken déyt.
 Üç-kapkaktın oyunda,
 Ükürcüñün boyunda,
 Oy-kayındın boyunda,
 ak çatırdı tiktı déyt,
 ata, Manas tüştü déyt!
 Bélden kilem saldı déyt,
 bélsenışip olturdu;
 tizeden töşök saldı déyt,
 tizeleşip olturdu.
 Uu ékenin bilbedi.
 `Uktap koyomun!' dép cattı.
 Öödö bolboyt bu Manas!
 (90-91/1680-1701)*

*Manastın çımınday canı ketti déyt,
 çın üyüne ketti déyt.
 Ak-saraylap koydu déyt,
 kök-saraylap koydu déyt,
 Toǵus küñü cattı déyt,
 tokson-do bee soydu déyt:
 altı küñü cattı déyt,
 altımış bee soydu déyt.
 Altınduu tonun toǵustan,
 élge cırtış bérđi déyt.
 Karaǵaydan kalñ tabıt çaptırdı,
 içki cüsün altındap,
 tısqı cüsün kümüşöp.
 Manastı tabıtına saldı déyt,
 sarayǵa sére kıldı déyt.*

Kalmuk yurdunun beri tarafında,
 müslümanların öte tarafında,
 Kökçö-köz ile Kaman-köz
 iki hırsızın evi vardı.
 Kır sakallı Mendi-bay
 bunlara da haber verdi:
 "Ballı rakı hazırlayın,
 içine de zehir katın!
 Bunu Manas'a verelim."
 İşte bu emri vermişti.
 Üç-kapkak vâdisinde o,
 Ükürcü suyu boyunda,
 Oy-kayın'ın boyunda,
 beyaz çadırları kurdurdu.
 Derken Er Manas göründü.
 Altına yünlü bir kilim saldılar
 bele kadar soyunmuş oturdu,
 dizinin altına bir yastık dayadılar,
 bir ayağını altına alıp oturdu.
 Zehir olduğunu bilmedi.
 Uyumağa uzanmıştı,
 halsiz düştü kalkamadı Manas!

Manas'ın canı uçmuştu,
 asıl evine gitmişti.
 Ak saray gibi bir bina yaptılar
 mavi bir mezar yaptılar,
 dokuz gün orada kaldılar,
 doksan kısırak kestiler,
 altı gün orada kaldılar,
 altmış kısırak kestirip
 dokuz kat da altın kumaş
 bulup halka dağıttılar.
 Çamdan da bir tabut yapıp
 iç yüzünü altın kapladılar
 dış yüzünü gümüş kapladılar.
 Tabuta Manas'ı koydular,
 mezarı sıkıca kapadılar.

*Aldıñı cêrden sısın ötkörböy,
üstünü künden kösün tiygispey,
sarayğa sérelep koydu déyt.
(93/1790-1807)*

Yerden nem sızmasın diye,
güneş de vurmasın diye,
sarayın içine koydular.

*Égem Taala ciberdi,
bérişteni cumşadı:
`Cakşının atı ol bolso,
cakşının kuşu ol bolso,
cakşının iti ol bolso,
esin tirgisip kéliñer!
Camandın atı ol bolso,
camandın kuşu ol bolso,
camandın iti ol bolso,
uçöönü téñ öltürüp kéliñer!
Boorına koyğon kara taş
ezret kısı Altınay
suluu katın bolsun alıpka!
Üstündö ak sarayday kümbösü
altı kanattuu ak ordo üy bolsun!
Ildam barğıb!' déydi déyt.
(99/2106-2121)*

Hazreti Taala gönderdi
bir meleği şu emir ile;
"İyi atın biri ise,
iyi kuşun biri ise,
iyi köpeğin biri ise
efendilerini dirilt sen.
Fena atın biri ise
fena kuşun biri ise
fena köpeğin biri ise
üçünü de öldür gel!
Bağrına kara taş basan
hazret kızı Altınay
kahramana zevce olsun!
Üstündeki ak saray gibi mezar
altı kanatlı ak çadır olsun!
Haydi çabuk gidin!" dedi.

Yukarıda "bir melek" olarak geçen melek, aşağıda "melekler" şeklinde yer almaktadır. Bu melekler, Manas'ın hayvanlarına sıra ile hakaret ederek şu soruları sorarlar:

*Sén Kaday ittin kuşusun?
Sén Kaday ittin at éden?
Sén Kaday ittin it éden?*

Hangi itin kuşusun? (2124)
Hangi itin atısın sen? (2131)
Hangi itin köpeğisin sen? (2136)

Bunun üzerine bu üç hayvan efendilerini aynı ifadelerle savunarak şöyle karşılık verirler:

*"İt" te begin emdi
Men Manastın kuş edem!
Men Manastın at edem!
Men Manastın it edem!*

Efendime it deme sen
ben Manas'ın kuşu idim (2144-45)
ben Manas'ın atıydım (2167)
ben Manas'ın köpeğiydim (2181)

Hemen bu savunmalardan sonra Manas'ın yeniden dirildiği anlatılmaktadır:

*Aspandağı pərişte
Manastın başındağı béytin
émdi kélip tépt'edi
Ak sarayday üy boldu,
boorundağı kara taş
ezret kısı Altınay suluu boldu!
Manas koptu tirilip,
Ak-kulanı mindi déyt,
Ak-kübönü kiydi déyt,
kılıçın kıya bayladı,
Ak-şumkarın kolgo aldı!
Manas it ayıtıp salat,
Manas kuş ayıtıp salat,
conoyl ıldıy col salat,
ak émçekka kol salat...
Érteñ-minen attanat,
it ağıtıp, kuş salat...
Dünöo çakkan kişiden
ölgönün Manas bilgen cok!
Oşunda Manas cürğön soñ,
kiygenin kara kiş kördü
Témir-kandın kısı Kanukéy
uktap çatıp tüş kördü!
Kakıladağan kara bét
kakşay koop ayttı déyt,
kırıldep turup ayttı déyt:
`Mént atekem-minen énekem,
éki turbay birb'éken?
Tündö çatıp tüş kördüm,
oşu tüşüm opkon tüş,
cürögüm başı kopkon tüş!
Ay karañğı tün éken,
ay töbödön tuuptur:
kün karañğı kün éken,
kün töbödön tuuptur!
Mınan alal tilek ıçıptır,
kolomtodon bir térek,
koltoyo térek çıçıptır!
Bir butağı kayrılıp,
kündün küsün alıptır!
(100/2182-2224)*

Gökteki melek
Manas'ın başındaki beyte
gelip girdi,
bu ak mezar bir ev oldu,
bağrındaki kara taş
hazret kızı Altınay oldu,
Manas kalktı dirilip
Ak-kula atına bindi,
ak zırhını giyinerek
kılıcı taktı beline,
Ak-şumkar'ını oturttu eline,
Manas köpeğini ava saldı,
Manas kuşunu ava saldı,
vadiye doğru yol aldı,
ak memesine el saldı...
erkenden atına bindi,
kuşla köpeği ava saldı...
Dünyaya gelen insanlardan
Manas ayrıldığını bilmiyordu.
Manas hayata döndükten sonra
siyah samurlar içinde gördü,
Temir Han'ın kızı Kanıkey
uykuda bir rüya gördü!
Zavallicak haykırdı
fırlayarak dedi ki:
Acele kalkıp şöyle dedi:
"Anneciğim babacığım
iki miyim bir miyim ben?
Gece ben bir rüya gördüm,
dehşet bir rüya idi,
yüreğimi hoplattı!
ay karanlığı gece idi,
ay tepeden doğdu,
güneş karanlığı gün idi,
güneş tepeden doğdu!
Helal dileğim oluyor demek:
Ocak başından yüce bir
kavak yükseliyordu!
başka bir dal da eğilip
güneşin ışığını örttü!

Böylece Manas; kuşu, atı ve köpeğinin kendisine bağlılığı sayesinde ikinci defa hayata döndürülmüş olmaktadır.

Manas'ın üçüncü ve sonuncu, daha doğrusu gerçek ölümü Semetey'in doğumundan öncedir. Babası Cakıp Han daha sağdır. Kanıkey de, kayınvaldesi gibi çocuk doğurmakta geç kalmıştır. Manas, evliliğinin 32. yılında vefat eder. Bütün bu olaylar aşağıdaki şekilde anlatılır:

*Ak-kula arığan éken,
Manas-kan karığan éken.
Kanıkéydin alğanı
otus éki cıl bolğon éken,
boyuna bütökön balası
céti ay bütökön éken.
Oorıp catkan Êr Manas
kırk çorosun çakırdı:
`Kapır-minen Busurman, çorom,
kalçap alğan kırandar, çorom,
éli-minen curtundan, çorom,
ékçep alğan érender, çorom!
(203/1-10)*

*Baydın bir uulu Bakayım, çorom,
kéres bir kébim uktuñbu, çorom,
kémin bir tonum bıstıñbı, çorom?
Aalandan émdi ötömün, çorom,
ak kamuşım oruptur, çorom,
kan kamıñdı kamdanğın, çorom!
Kan balası Kanıkéy, çorom,
caya körbö çaç oorıyt, çorom,
cırtila körbö bét oorıyt, çorom!
Asılıñ bolso, körörsün, çorom,
azabıñ bolso, tartarsın, çorom!
Abéké, Köböş, éki uul, çorom,
aytkan bir kúp uktuñbu, çorom?
Astıma dayat kıldıñbı, Bakay?
Éndi baş-ayağım tartıñar, Bakay!"
Cakıptın uulu çaş Manas
Aalandan émdi öttü déyt,
Baydın bir uulu bu Bakay
ak kamuştı saldı déyt,
tooday bolğon Manastı
alıp barıp koydu déyt.
(203-204/29-49)*

*Ak-kula zayıflamıştı,
Han Manas ihtiyarlamıştı.
Kanıkey'i alalı,
otuz iki yıl olmuştu,
karnındaki çocuğu da
yedi ayı bitirmişti.
Manas hasta yatıyordu,
kırk yiğidini çağırdı:
"Kafir ile müslümandan, yiğitlerim,
tek tek seçildiniz hep, yiğitlerim,
il ile yurttan, yiğitlerim,
seçilip alınan yiğitlerim!*

*Bay'ın tek oğlu Bakay'ım, yiğidim,
vasiyetimi duydun mu, yiğidim,
kefenimi bıçtın mı, yiğidim
Alemden artık göçüyorum, yiğidim,
ak kamuşım koparılıyor, yiğidim,
han kabrimi hazırlatın yiğidim!
Han kızı Kanıkey, yiğidim,
saçını çözmesin, acır, yiğidim,
yüzünü yırtmasın, acır, yiğidim!
Adil olun, iyi olursunuz, yiğidim,
haksızlıkta azap var, yiğidim!
Abeke, Köböş, iki oğul, yiğitlerim,
sözümü duydunuz mu, yiğitlerim?
Altlığımı yaptınız mı, Bakay?
başımı ayağımı çekin, Bakay!"
Cakıp-bay oğlu genç Manas
alemden artık göçmüştü,
Bay'ın tek oğlu Bakay
ak kamuşu oraya koydu,
dağ gibi yüce Manas'ı,
alıp götürüp, gömdüler.*

*Kan balası Kanikéy
cayıp saldı çaştarın,
buup saldı bélderin!
Kan balası Kanikéy
cırtp saldı bétterin!
Körgön künün köl aldı,
içken suun sél aldı!
Cakıptın uulu caş Manas
bu Talastın boyunda,
Sulpukordun özöndö
alıp barıp koydu déyt.
(204/67-77)*

Han çocuğu Kanıkey,
saçlarını çözdü artık,
beline sımsıkı sardı!
Han çocuğu Kanıkey
yüzünü yırtıyordu hep!
Günleri göz yaşıyla göl oldu,
bütün suyunu sel aldı!
Cakıp'ın oğlu genç Manas'ı
Talas suyunun boyunda,
Sulpukor dağı başına
alıp götürüp gömdüler.

Görüleceği üzere Manas, bir daha dirilmemek kaydıyla ölür ve öbür âleme geçer. Bu ölümünde herhangi bir olağanüstülük yoktur; her şey son derece tabiidir.

Manas Destanı'nın Sagımbay Orazbakoğlu tarafından anlatılan ve Abdülkadir İnan'ın Türkiye Türkçesi'ne özetleyerek aktardığı anlatmasındaki ölüm halleri ve ölümü biraz farklılık göstermektedir. Biz, onun tıpkı Radloff derlemesinde olduğu gibi zehirlendiği bir öldürülme teşebbüsü ile gerçek ölümünü kısaca sunmak istiyoruz.

"Manas Kırgız boylarını toplayarak büyük bir kuvvet kurdu. Bu kuvvetiyle Kırgızların eski düşmanı olan Esen Han'a karşı büyük zaferler kazandılar."

"Esen Han Kırgızların alplarını hile ile öldürmek için plân hazırladı. Birinci iş olarak Kırgızlara kardeş olan boylardan kendine hizmet edecek adamlar bulmaya çalıştı... (Onlara), "Bu Manas'ı ancak hile ile yakalamak veya öldürmek mümkündür. Bu iş için Közkaman Ailesini görevlendirmek istiyorum..." dedi."

"... Hain kurnaz Közkaman Manas'a bir mektup yazıp adam gönderdi..."Padişahımız Manas'a sığınmaya geldik. Bir atadan türemiş kardeşiz..." (dedi)... Manas bu haberden çok memnun oldu... Fakat Çıyırdı Hatun ile Kanıkey hiç sevinmediler."

"... Manas bu yeni doğmuş kardeşlerine yeni çadırlar, hayvan sürüleri ve güzel bir yayla verdi."

" Közkaman Manas'ı ele geçirip öldürmeyi yahut onu bağlayıp Esen Han'a götürüp teslim etmeyi tasarladı. Kendi evinin içinde derin bir çukur kazdı. Manas'ı sarhoş edip bu çukura atacak, mümkün olursa Çin'e kaçırarak, yoksa öldürecekti."

" ... Manas'ın kırk yiğidi *ordo* oynarlarken Közkaman ve arkadaşları bunu fırsat bilip Manas'ı evlerine çağırdılar. Hoş bir içki sofrası hazırlamışlardı. Manas Çin usulü hazırlanmış sofradan çok hoşlandı ve sarhoş oluncaya kadar rakı ve şarap içmekte devam etti. Sonra zehirli bir şarap verip onu bayılttılar."

" ... Celtimes'in yedi oğlu Manas'ın kafasını kesip Esen Han'a götürmek için acele ediyorlardı..."

" ... Manas'ın yanına kimseyi almadan Közkamanlar'a misafirlğe gitmesi Kanıkey'in kara kara düşünceye dalmasına sebep olmuştu. O gece korkunç bir düş görüp uyandı... Manas'ın silahlarını takınarak, zırhını giyip Akkula'ya bindi. Ona Manas'ın sadık erlerinden Akayar katıldı. Manas'ı hapsedildiği evdeki çukurdan çıkarıp Akayar'ın yanına ata bindirdiler. Manas'ta güç kalmamıştı."³

Ancak kaçarlarlarken Gökçeğöz'ün adamlarının hücumuna uğrarlar. Kanıkey Manas'ı kaçırsa da Akayar yaralanır ve bir çukura atılır. Bu arada olaydan habersiz olan Közkaman ve Gökçeğöz'ün adanları Pekin'in yolunu tutup Manas'ın ölüm haberinin müjdesini vermeye hazırlanırlar.

İnan'da, "Manas Alpın Ölümü" başlığı ile verilen bölüm, Radloff derlemesine göre oldukça farklı ve uzundur. Ayrıca eşi Kanıkey de Semetey'e hamile değildir; çünkü o doğmuş ve altı aylık olmuştur. Ancak Manas, çok yakın alpları olan Almambet, Çurak ve Sırgak'ın ölümüne son derece üzülmemektedir.

" ... Manas, en çok sevdiği yemekleri bile yiyemiyor, bayılıp yatıveriyordu. Aybalta'nın yaptığı yara korkunç bir ağrı yapıyordu... Manas o güne kadar belinde yara bulunduğunu Kanıkey'e söylememişti... Kanıkey Hatun düşündü, taşındı, nihayet Manas'ı rahatsız eden süngü parçasını bulunduğu yerden çıkarmaya karar verdi... Manas ölüme yaklaşıyordu. Kanıkey Manas'ın silah arkadaşlarından Acıbay Alp'in her tarafa haber vermesini rica etti."

" ... Kanıkey çadırın kapısını açıp, "Küçük kardeşinize fenalık geldi!" diye dışardaki Bakay'ı çağırdı... Manas'ın av kuşu atmaca ağladı, uçtu, kayboldu. Kanıkey ancak otuz iki yaşında iken dul oldu... (Kanıkey) Manas'ın cenaze namazını Koşay'a kıldırdı. Manas'ın ölüsünü Kanıkey'in hazırladığı mezara göturdüler."⁴

Anadolu Türkleri tarafından çok sevilen destanlardan biri de, Battal Gazi / Seyyid Battal Gazi / Seyyid Battal gibi adlarla anılan kahramanın hayatı etrafında kurulan dstandır. Pek çok mensur yazmasının yanında, 18. yüzyılın ikinci yarısında Darendeli Bakâî tarafından nazma çekilmiş 6600 beyitlik bir manzum

3 Abdülkadir İnan, *Manas Destanı*, İstanbul 1972 (Yeni baskı, İstanbul 1992), 56-61

4 a.g.e. 175-187

yazması da vardır. Arap tarihçisi İbn Kesir ile yazmalardan yola çıkılarak hazırlanan basılı mensur nüshalarla birkaç kopyesi bulunan manzum nüshanın Battal'ın ölümünü anlatan bölümleri son derece farklıdır. Biz, bu üç son'u da ayrı ayrı vermek suretiyle, bir destan kahramanının farklı şekillerdeki ölümlerini ortaya koymak istiyoruz.

İbn Kesir'deki menkıbe şöyledir: Velid diyor ki: "Şehid olduğu sene Hac farizesini yerine getirebildi. Şehadeti şöyle oldu: Rum kralı Leon, Konstantiniyye'den çıktı 100.000 kişilik bir orduyu, başında Battal'ın kızı ile evli olduğu patrik (kumandan) bulunduğu halde Battal'ın üzerine gönderdi. Bu durumu Battal, İslâm kumandanına bildirdi. Kumandan Lebîb bin Şebîb (Şubeyb)'di. Ona dedi ki:

"Ümmetin kurtuluşu için Harran şehrinde gizlenmemiz gerekmektedir. İslâm orduları komutanı Süleyman bin Hişam gelinceye kadar orada saklanınız."

Bunu kumandan reddetti. Rum muhasarası başladı, şiddetli bir çatışma oldu. Kahramanlar Battal'ın etrafını çevirmişlerdi. Daha önceki konuşmaya göre harp esnasında Battal'ın isminden bahsetmeyeceklerdi. O arada kahramanlardan bir tanesi Battal'ın ismini (unutkanlıkla) çağırdı. Bu ismi duyan Rumlar, onun üzerine saldırıp yere düşürdüler. Battal, İslâm askerlerinin mağlubiyetini yattığı yerden üzüntü ile seyrediyordu. Büyük komutan Melik bin Şubeyb katledildi. Müslüman askeri kırıldı ve kalanlar harabe şehre gidip oraya sığındılar. Leon sabahladı ve savaş alanında durdu. Bir de baktı ki Battal can çekiyor. Ona yönelerek dedi ki:

"Bu ne hal ey Ebu Yahya!"

O da; "Kahramanların sonu böyle olur..."

Leon onu tedavi ettirmek üzere doktorlar çağırdı. Yarasının çok derin olduğunu görünce dedi ki:

"İsteğin nedir?"

Battal da; "Yanımdaki müslümanlara beni yıkamalarını, namazımı kılmalarını emrediniz", dedi.

Kral bunları yerine getirdi ve İslâm askerlerini serbest bıraktı. Bundan sonra Leon, şehre sığınanların üzerine yürüdü ve muhasara altına aldı. Onlar bu muhasara altında iken Süleyman bin Hişam'ın İslâm ordularıyla geldiği haberi, Rumlar

üzerinde olumsuz bir durum yarattı. Leon pis ordusuyla birlikte kaçarak ülkesine sığındı.⁵

İbn Kesir'deki özet böyle sona ermektedir. Gömülmesi veya kuyuya atılmasıyla ilgili başka bir açıklama yoktur.

Mensur basılı nüshanın son bölümü, önce Battal'ın çektiği sıkıntıları, sonra da ölümünü anlatmaktadır. Olaylar özet olarak şöyledir:

"Şimdiye kadar savaş ganimetlerinin bir habbesini almayan Seyyid fakir düşmüştür. Karısı Gülendân durumdan şikayetçidir. Battal çok zengin olan Emir Ömer'in kızını ister. Emir Ömer kızı karşılığında ondan bazı isteklerde bulunur. Bu istekleri yerine getirmesi için Battal'ın Hindistan'a gitmesi gerekmektedir. Hindistan'a giden Seyyid Battal Kara Div'i öldürür. Emir Ömer'in istediği Akfil'i çeşitli savaşlar neticesi ele geçirir. Hızır Peygamber kendisine devamlı yardım etmektedir. Hindistan'dan çok fazla mal ve mücevherle geri döner. Ancak Malatya Kayser tarafından yıkılmış ve Emir Ömer'in kızı esir edilmiştir. Hindistan'dan getirdiği mal ve mücevherle Malatya'yı yeniden imar ettirir. Kızı kurtararak onunla evlenir. Kısa süre sonra kız Ukba'nın oğlu Velid tarafından öldürülür. Velid kaçır ve bir kiliseye saklanır. Seyyid, Velid'i yakalayacağını umar. Soğuk bir kış gününde kiliseye alınmayan Battal ölümünden yine Hızır Peygamber'in yardımıyla kurtulur.

Velid'i aramak üzere yoluna devam eden Seyyid, Adin Banu isminde yiğit bir kızla tanışır. Bir bey oğlu olan Bedrun Şah, Adin Banu'yu sevmektedir. Seyyid bunları evlendirir. Adin Banu, Seyyid'e Kayser'in kızı Ketayun'dan bahseder. Üçü birlikte Ketayun'u almak için yola düşerler. Ancak bu işi başaramazlar. Adin Banu ile Bedrun Şah kurtulup kaçarlar. Kaçamayan Seyyid, Kayser'in orduları tarafından yakalanıp Cah-ı Cehennem kuyusuna atılır. Kuyu ağzına kadar taşlarla doldurulur ve Seyyid Battal Gazi öldürülür."⁶

Bu özetle ilgili son birkaç paragrafı asıl metinden vermek ve Battal'ın ölümüyle ilgili gelişmeleri daha yakından bilmek, karşılaştırmalarımız için faydalı olacaktır.

(Daha önce de bir defa yakalanıp elleri bağlı olduğu halde ölümünden kıl payı kurtulan Battal'ın yakalanmasından sonraki olaylar şöyledir:)

5 İbn Kesir, *El-Bidayetü Ve'n-nihâyetü fî't-Târih* 9. cüz, Mısır baskısı, 231-234'ten Hasan Köksal, *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, 41

6 Mehmet Köse (Haz.), *Min Menâkıb-ı Gazavât-ı Seyyid Battal Gazi*, Erzurum 1978, VIII (Basılmamış bitirme tezi)

" ... Ketayun dahi kakıdı, kılıç çaldı. Seyyid bağı tururken çaldı. Hakk'ın kudretinden kılıç Seyyid'in elleri yanına uğradı. Mübarek elleri çözüldü. Seyyid Hazret bir kez na'ra haykırdı. Ketayun kaçdı. Târun ve Talkan la'in ilerü gelüp Seyyid Hazret'in tutmak dilediler. Seyyid dahi irişdü geldi. Târun'ın göğsine bir yumruk öyle urdı kim, la'in tepesinin üstüne muallak yıkıldı. Seyyid Hazret Târun'ın üstüne çıkıdı Kâfirler gulüv kıldılar. Kimi kılıçla ve kimi ağaçla Seyyid'e urdılar. Seyyid Târun'ın bir ayağın basdı ve bir ayağın iki eliyle çaldı. Şol eski bez gibi iki pâre eyledi. Ol dem Akratis dahi Seyyid'e karşı geldi. Seyyid dahi karşudan Akratis'e Târun' ın bir ayağı ile urdı kim la'inin göğsi tahtası yarılup kıçın kıçın gidüp tepesin üzerine yıkıldı. Kâfirler dahi gulüv eylediler ve kemendler atup Seyyid'i tutup gine bağladılar. Ol dem haber geldi kim, "Kayser geldi" didiler. Cümle begleri karşı vardılar ve hikâyeti bildirdiler. Kayser'in benzinde kan eseri kalmadı. Çün Kayser dahi gelüp oturdı:

"Kanı Battal? Tiz getürün boynın urun!", didi. Veziri Yemliha eyitdi:

"Ey Melik, bir söz diyeyim eger buyurursan", didi.

"Söyle, nedür?", didi. Vezir eyitdi:

"Şaha, bunun kanın yire dökmek olmaz. Tariyun bunu od'a yakdı; ölmedi. Ukbe zehir virüp kâr eylemedi. İmdi sen bunun kanın yire döke, kan toprağa karışa, toprakdan ot bite, ol otı koyun yiye, ol koyunun etinde şehvet hasıl ola, ol şehvetden gine Battal ola", didi.

Kayser eyitdi: "Ya nice idelüm? Bunun gibi herif elime girdi; gine koyuvireyim mi?", didi.

Yemliha eyitdi: "Ya melik, niye koyuverirsin. Kûy-ı Varces'te bir kuyu vardır. Adına "Câh-ı Cehennem" dirler. ceddin zamanında bir dahi bunun gibi kapdı idi. Neçe kerre öldürdiler, gine diri idi. Vardılar, ol kuyuya bıraktılar. Alem anın gussasından kurtuldı. Bunu dahi öyle idin.", didi.

Kayser ve cümle begler bunu maslahat gördiler. Varces'te ol kuyunun ağzına kondılar, karar eylediler.

... Seyyid Hazret dahi kuyunun ağzına bir tahta üzerinde oturur ve cellatlar dahi kılıç yalın idüp tururlar.

... Bir cellat dahi tahtanın üstüne çıkıdı ve elinde yalın kılıç; diledi kim Seyyid'in mübarek boynunu ura. Seyyid Hazret bir kez kaçandı ve tahta sürdü, cellada dokandı. Cellat dahi Seyyid birle ol kuyuya gittiler.

Andan Kayser la'in buyurdı. Üstüne ağır taşlar bıraktılar kim kıyama gelmez.

... Halife dahi azim yas matem tutup üç gün, üç gice feryâd eyledi ve Seyyid battal Gazi Hazretleri şehid olduğunu İslâm diyarlarına haberler gönderüp ruhiyçün hatimler okutdılar."⁷

Bakâî'nin manzum destanında ise ölüm farklı bir şekilde görülmektedir. Burada, koca destan kahramanı, kendisine gönül veren bir genç kızın attığı bir taş ile, bir kaza sonucu ölür. Kız da bu duruma üzüлүp onun üzerine düşüp ölür.

Didi Kayser Battal geldi yine ah
 Kande gidem ya kimi idem penah
 Hamle kıldı kâfire ol nâ mudâr
 Kimin kırdı kimin itdi tâ rumâr
 Kaçup kal'a içine gıtdi kâfir
 Ki kal'a kapusın berkitdi kâfir
 Kayser'in bir kızı var idi hemân
 Seyyid'e âşık oldu bil ol zemân
 Seyyid ol gün kal'ayı itdi hisâr
 Gör niçe tedbir itdi ol kamukâr
 Alur bir ulu taş bak tedbirine
 Takup İshak Nebi'nin zencirine
 Atdı burca burcını itdi harâb
 Hem nice kâfir helâk itdi o şâb
 Hem niçe haneyi itdi tâ rumâr
 O gün anı iş ider ol namudâr
 Yıkdı kal'a burcını çok atdı taş
 Kayser âciz kaldı gözden dökdi yaş
 Taş atmakdan yorıldı Seyyid Gazi
 Hemân abdest alup kıldı namazı
 Öyle namazın kıldı âli cenâb
 Hem biraz yakdı kim ide anda hâb
 Didi bu kal'ayı sonra serteser
 Yıkup burcın ide yire beraber
 Çun uyudı geldi Kayser kızı
 Görđi burcdan Seyyid'i işit sözi
 Didi ey mâşukı sultânım benim
 Yalın üstinde yatar canım benim
 Şimdi Seracil gelür anı görür
 Uykuda ol pehlüvâmı öldirür
 Şimdi çağırsam işidür halk temâm

Hem beni rûsvây ider bu hâs u âm
 Aldı bir taş eline ol kız hemân
 Yazdı hem ol taş ey şîr-i cihân
 Çok uyudın şimdi kâfirler gelür
 Korkum oldur ki sana ziyân olur
 Evvel al bu kal'ayı sonra beni
 Kayser'in ben kızıyam sevdim seni
 Hem dinine girmişem ey nâmutdâr
 Taşı atdı Seyyid'e çun ol nigâr
 Şöyle takdir eylemiş kim ol Çalab
 Seyyid'in fevtine taş oldu sebeb
 Bil getürdi çünki ol taşı o dem
 Seyyid'in sinesine tokandı hem
 Bir kezin itdi hareket pehlüvân
 Can-ı pâkin virdi Mevlâ'ya hemân
 Din yolında canını itdi fedâ
 Bi-nihâye rahmet eyleye Hudâ
 Meskeni hem Cennet-i âlâ ola
 Daima hem sâye-i Mevlâ ola
 Böyledür çün kim bu fâni bi-vefâ
 Bâki kalmaz kimsede olmaz safâ
 Yine râviden rivâyet ideyim
 Tâ ki bu sözi nihâyet ideyim
 Çünki kız gördi ki hiç uyanmadı
 Cân-ı pâkin teslim itdi sanmadı
 Geldi babasına didi ol nigâr
 Kim yatar ol Seyyid-i Battal kamukâr
 Bana destur vir ki ana varayım
 Başını kesüp sana getüreyim
 Didi Kayser ol bir ayyârdur sakın
 Kız didi ki gör neler idem hemin
 Vardı Seyyid katına ol rûy-ı mâh
 Gördi canın teslim itmiş itdi âh
 Didi yâ Rabbi bu dünyâda nasib
 İtmedin it bâri ukbâda nasib
 Düşdi Seyyid'in üstine ol sahi
 Canın Hakk'a teslim itdi ol dahi
 Kati tufan oldu bi-emri vedûd
 Hem belürsüz oldu bu iki vücûd
 Bilmediler nice oldu Battal meger

Kacdı Kayser itmedi gayri sefer
 İrte oldı kalkuban ağlaşdılar
 Bir biriyle bu işi söyleşdiler
 Geldi bunlar Malatıya'ya ayân
 İtdiler bunı halifeye beyân
 Ağladı hem ol halife tutdı yas
 Yas dutar Rum ehli anda bi-kıyas
 Yedi iklime bil imdi bu peyâm
 Ruhına fatiha okı ey imâm
 Siz dahi eylen duâalar fâtiha
 Rûh-ı pâki için okun fâtiha⁸

XIII. yüzyıl alperenlerinden olan Sarı Saltık'ın maceralarının anlatıldığı *Saltuknâme*'de kahramanımızın ölümüyle ilgili oldukça fazla bilgi vardır. Bu eserin metnini yayımlayan Dr. Halûk Akalın bu tür olayları metin içinde verirken eseri inceleyen Dr. Kemal Yüce de tesbitlerini ortaya koymuştur.

Destanda, sonu Sarı Saltuk'un ölümüyle bitmesi gerekecek pek çok olay yaşanmasına rağmen, sonuncusu dışında hepsinden kurtulma söz konusu edilmektedir. Bu durum, "Hazret-i Hızır"ın Ona, "Ya Şerif! Gam çekme. Şimdilerde sana ölüm yoktur. Ta kim su gözüne od gibi görünmeyince sana mevt olmaya. Alâmet oldur, üşenme", demesi, sonu ölümle bitebilecek pek çok olaydan kurtulmasının müjdecisi gibidir.⁹

Hristiyanları kırmak için kendini en büyük ruhbanın oğlu olarak tanıtır aralarına giren Saltuk, durumu anlayanlarca sunulan "dârûlu şerbet"i içince kendinden geçer ve ertesi sabah ateşte yakılmak üzere habse atılır.

"Çün sabah aklı geldi, kendüyi bend içinde gördi. Ah itdi. Lâkin kazaya rıza virdi. Ol idi kim celladlar çıkageldiler. Alup Şerifi Tekür'ün divânına getürdiler. Tekür eyitti: "Ya Saltuk-ı Sâhir! Devletüm gör seni benüm nice ayağuma getürdi ve niçe bir hîle idesin, sana bir iş idem kim cemi âlem senden ibret ala", didi. Andan emr,eyledi, şehir öninde çokluk odunlar yığalar tâ kim Şerifi oda yakalar. Bir kimesneye kim katı gazap itseler oda yakarlardı. On gün Seyyid Saltuk Şerifi anda habs itdiler ve bir mancınık düzdiler dahı oda atalar. Ol yığılan oduna od urdılar. Od dahı şol kadar yandı kim kimesne yakın varımazdı. Pes Şerifi getürdiler, ol mancınığa koydılar dahı od içine atdılar."¹⁰

8 Halil Özgan (Haz.), *Hâzâ Kitâb-ı Battal Gazi*, Erzurum 1978, 336-340 (Basılmamış bitirme tezi)

9 Şükrü Halûk Akalın (Haz.), *Saltuk-nâme I*, Ankara 1988, 33

10 a.g.e., 32

Ancak Şerif, o şehrin karşısındaki tepeye her zaman uğrayan Hz. Hızır'ı ziyarette gelen Sünni cinnilerden Minu-çihri cinnî tarafından görülüp kurtarılacaktır.¹¹

Sarı Saltuk, dana sonra başka şekillerde öldürülmek istenilir: Taştan bir sandık içine konulup denize atılır; Yunus Peygamber'i karnında taşıyan balık Saltuk'la konuşarak onu denizde bir müddet sırtında taşır. Saltuk böylelikle karaya çıkar.¹² Sarı Saltuk'a hediye edilen köle onu zehirler; yeşil elbiseli Hızır koynundan çıkardığı gizli bir şeyi suda ezerek Saltuk'a içirir ve onu ölümden kurtarır.¹³ Saltuk hayattayken müslümanları yenemeyeceklerini anlayan kâfirler ona suikast düzenlerler. Ragduş adlı bir cazu, müslüman cini Cebelsa'nın kızını almak istemektedir. Kâfirler Ragduş'a bu kıza ancak Sarı Saltuk'u öldürmekle kavuşabileceğini söylerler. Fakat yanlışlıkla Sa'd adlı birini öldürür.¹⁴ Zaman zaman çevre dağlara avlanmaya giden Sarı Saltuk, Miragun hisarının kâfirleri tarafından kurtarılır.¹⁵ Daha farklı bir olay ise onun kaz şekline sökulmasıdır. Bir cazunun topuğuyla vurması sonucu kaz şekline dönüşen Saltuk bir müddet sular ve çamurlar içinde çırpınıp durur. O, bir otu yiyerek eski şeklini alır.¹⁶

Sarı Saltuk'un ölümü ise yine bir zehirlenme ile olur: "Ol velâyetle çıkmış su kenarına geldi, oturdu. Hâtırı su diledi. Pes maşraba birle Akabe su sundı, içine elmas zehrin bıraktı. Sevver ol zehirli sudan içdi, maşrabayı yire kodı. Ol su od yalını gibi şu'le virdi. Pes Şerife mevt alâmetlerin dimişlerdi. Nite su kaçan sana od görine mevtün ol vakt yakındur." Çün Şerif anı eyle görince tiz dönüp maşrabadan elması gördi, yirinden turup Akabe'yi tuttu."Bre la'in! Nedür bu itdüğün?", didi. Akabe eyitdi: "Atam, dedem nisbetine itdüm", diyüp maşrabayı alup kendü dahi içdi, düşdi, can virdi."¹⁷

Daha sonra Sarı Saltuk da vefat edecektir. Bu arada onun bu ölümüne hristiyanlar inanmazlar. Dr. Yüce, buna sebep olarak Sarı Saltuk'un daha önce de bir çok defalar ölüp tekrar dirilmiş olmasını göstermektedir.¹⁸

Üzerinde Anadolu'da en fazla derleme ve inceleme yapılan destanımız şüphesiz Köroğlu Destanı'dır. Günümüzde hikâyeleşmeye yüz tutan şekliyle de anlatılan bu destanın iki ayrı coğrafyada, Kahramanmaraş ile Erzurum'da derlenen iki methinde görülen Köroğlu'nun sonunu ele almak istiyoruz.

11 a.g.e., 33

12 Kemal Yüce, *Saltuk-nâme'de Tarihi, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Ankara, 1987, 353-354

13 a.g.e., 357

14 a.g.e., 371

15 a.g.e., 373

16 a.g.e., 366

17 Akalın, 298

18 Yüce, 378

Kahramanmaraş varyantı Ferruh Arsunar tarafından 1940'larda, ünlü anlatıcı Gül Fehmi'nin çırağı Fırıldak Ökkeş'ten derlenmiştir. Destanın sonu şöyledir:

Bezirgan Frenk Oğlu, İstanbul'dan aldığı karabinasıyla Çamlıbel'e gelir. Köroğlu'nun yakınları silahı ele alıp incelerler; ancak bunun adam öldüremeyeceğine inandıkları için denemek isterler. Ayvaz, silahı Demircioğlu'nun döşünde sınamak isterse de, yumuşak olduğu için oradan kolayca geçebileceği düşünülür ve silah "alınının çatına" dayanır. Sonuçta Demircioğlu kafası parçalanarak ölür. Ölenin en yakın arkadaşı olan Zorbezirgân bu işe üzülür ve hemen kılıcını çekip Ayvaz'ı yere serer. Ayvaz'ı kardeşi gibi seven Dağıstanlı Hasan da Zorbezirgânı kılıcıyla ikiye böler. Alan kan gölüne döner.

Çin padişahı ile yapılan savaşta şehid düşen Deli Hoylu'dan sonra Ayvaz'ın da ölmesi Köroğlu'yu son derece sarsar. Dışardaki manzarayı gören Köroğlu bir "off" çekerek kapıya dayanır. Bu sırada Köroğlu'nun beli bükülür, ağzındaki bütün dişleri dökülür ve çenesinden aşağıya doğru bir "pir sakal" uzar. Oğlu Dağıstanlı Hasan'a kır atını çektiirse de güçsüz düştüğü için binemez. Hasan'ın yardımıyla ata binerek sazını ister ve kocadığını itiraf eden bir şiir söyler. "Kocadım oğlum Hasan'ım, kocadım" dedikten sonra karısı Hüsnübala ile kızı Benli Döne ile birlikte Şam'a gitmek istediğini son şiiriyle dile getirir.

Nesini aldım sanki bu fani dünyanın,
Deli gönül bu faniden usanmalıdır.
Sefasın da sürmedim Benli Döne'nin,
Gidip gayrı Şam iline yaslanmalıdır.¹⁹

Destan Köroğlu'nun Kırklar Mağarası'nda kaybolması, deha doğrusu kırklara karışmasıyla son bulur:

"Çamlıbel kal'esinde (babası) Deli Yusuf'un çatılı kal'esi önünde bir selâmla geçen Köroğlu, herşeyi olduğu gibi orada bırakarak türkülerinden anlaşıldığına göre en güvenli yerinin Şam olduğunu söyleyerek Döne, Hüsnübala ve Hasan ile birlikte yoluna koyulur... Hasan bundan anlar ki, babasının gayrı yeri Şam'dır. Herşeyden elini çeken Köroğlu bundan sonra usanır ve böyle bir hayat sürmeğe başlar.. Aradan geçen az bir zaman içinde bu feci hale dayanamayan kızı Döne ölür. Şirin Döne'nin defnedilen mezarına her seher vakti gidip ziyaret etmeği Köroğlu kendisine bir iş edinir.

Bu ziyareti oğlu Hasan da peşi sıra giderek yapardı. Günlerden bir gün yine bir seher vakti Köroğlu ile Hasan ziyarete giderler. Dönüşte Köroğlu Hasan'a yol üstünde bir mağara gösterir... Neresi olduğunu sorar. Hasan bu yeri bilemeyince Köroğlu buranın kırklar mağarası olduğunu söyleyerek, "Haydi Allah'a ısmarladık

sizi..."", diye son bir sözle mağaranın içine atı ile dalan Köroğlu bir daha çıkmaz... Dağıstanlı Hasan ne kadar hayıf etse çaresi olmadığını görünce bu işin artık nihayete erdiğini anlayan Hasan dönüp yerine gelir. O da artık bütün ömrünü sessiz sedasız geçirmeye başlar, Köroğlu hayatının hikâyesi burada tamam olur... Söyliyene ömür, dinliyene ömür, yanıp kül olan maziye de kömür...

Bu bir olmuş kıssa, alasın bir hisse..."²⁰

Erzurum varyantı; Prof. Dr. Mehmet Kaplan ile asistanları (araştırma görevlisi) Mehmet Akalın ile Muhan Bali tarafından 1965'lerde Erzurum'da, meddah Behçet Mahir'den derlenmiştir.

Bolu Beyi, bütün askerinin "delikli demire mensup" olması üzerine derebeyliği kaldırmağa karar verir. Bu arada Köroğlu'na da durumu bildirir:

"Bundan sonra emir veriyorum, derebeyliği kalkacak!"

Artık Köroğlu'nun kaçakları da geldikleri memleketlere döneceklerdi... Bu arada Köroğlu ansızın kaybolur. Keleşlerinden Lezgi Ahmet, memleketine dönerken rastladığı üç ihtiyara Köroğlu'yu sorar;

"Ben Köroğlu koçağı Lezgi Ahmet'im; ağamız kayıptır arıyorum."

Onların tavsiye ettiği yerdeki yedi kişinin yerlerini tarif ettikleri kırk kişi arasında Köroğlu'yu ve kıratı" görür. Ahmet'in, her yerde kendisini aradıklarını söylemesi üzerine de, "Kendisinin bir makama mensup" olduğunu söyler. O, artık dünyanın tadını orada bulmuştur."Dünyanın sonuna kadar uçmaya" devam edecektir. O, Ahmet'e, köyüne dönmesini söyler. Ahmet tam 247 yıl yaşamış ve Köroğlu'nun hikâyelerini anlatıp durmuştur.²¹

Buraya kadar destan kahramanlarından Manas'ın, Battal Gazi'nin, Sarı Saltuk'un ve Köroğlu'nun ölümleriyle ilgili tesbitlerimizi, metinlerden alıntı yapılarak veya özetleyerek vermeye çalıştık. Bazıları oldukça uzun olan bu bölüm sahnelerini kısaca ve toplu olarak şöyle gösterebiliriz.

I. Manas'ın ölümü

A. Radloff derlemesi

1. Manas, delinmez olarak kabul edilen zırhının Kökçö'nün attığı gülle ile delinmesi sonucu ölür.

²⁰ a.g.e., 272

²¹ Behçet Mahir (Anlatan), *Köroğlu Destanı* (Der. Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın, Muhan Bali), Ankara 1973, 585-587

2. Manas, Közkaman ve Kökçököz tarafından zehirlenir.

3. Manas ihtiyarlamıştır, hastadır da. Yatağında ölür.

B. Sagımbay Orazbakoğlu anlatması

1. Esen Han'ın adamları Manas'a zehirli şarap içirip öldürmek isterler.

2. Manas, bir yandan yarası, öbür yandan kaybettiği arkadaşlarının acısı sonucu vefat eder.

II. Battal Gazi'nin ölümü

A. İbn Kesir'deki menkıbe

Manas, Rum Kralı Leon'un askerleri tarafından öldürülür.

B. Mensur Battalnâme

Cafer, Kayser'in orduları tarafından yakalanıp Cah-ı Cehennem kuyusuna atılır ve kuyu ağzına kadar taşlarla doldurulur.

C. Bakâi'nin manzum Battalnâmesi

Battal'a âşık olan Kayser'in kızının onu uyandırmak üzere burca attığı taş kahramanımızın ölümüne sebep olur.

III. Sarı Saltuk'un ölümü

1. Saltuk ateşte yakılır; ancak sünnî cin tarafından kurtarılır.

2. Taştan bir sandık içine konulup denize atılır.

3. Ona hediye edilen köle tarafından zehirlenir.

4. İçi, yılan çıyan dolu bir fıçıya konulup dağdan aşağı bırakılır.

5. Zehirlenerek öldürülür.

IV. Köroğlu'nun ölümü

A. Maraş anlatması

Köroğlu, Kırklar mağarası'na girip orada Kırklar'a karışır.

B. Erzurum anlatması

Derebeyliğin kalkacağı emri üzerine birdenbire ortadan kaybolan Köroğlu Kırklar'ın arasında görülür.

Görüleceği üzere destan kahramanları hem aynı anlatmada farklı zamanlarda ölmekte veya ölümler yüz yüze kalmakta, hem de farklı anlatmalarda farklı zamanlarda aynı şekilde ölüme yaklaşmakta veya ölmektedirler. Manas'ın iki ayrı

derlemesinde dikkati çeken husus zehirlenmesidir. Aynı durum Sarı Saltuk için de geçerlidir.

Başta Manas Destanı olmak üzere Türk destanlarında, bu arada Sarı Saltuk Destanı'nda görülen birden fazla ölümü ve arkasından kahramanın hayata döndürülmesini destanlara has bir özellik olarak kabul edebiliriz. Bazı masallarda da görülen bu motif Prof. Dr. Şükrü Elçin tarafından "Ölüp Dirilme Motifi" olarak adlandırılmaktadır.²²

Prof. Elçin, konuyla ilgili olarak W. Radloff'un *Proben* serisinde yer alan destanlardaki "ölüp dirilme" motifini özetler halinde vermektedir. Bu arada *Manas Destanı*'ndaki "ölüp dirilme" olaylarına da dokunan Prof. Elçin'in diğer ciltlerdeki örneklerini şöyle gösterebiliriz:

1. Altay Türklerinden Şorların "Kan Pergen" adlı destanında kahramanla atı düşüp ölürler. Destanın sonunda gökten gelen bir kız her ikisini de diriltir. (C. I, 321/531-532)

2. Abakan Türklerinin bir Sagay destanı olan "Kan Mergen"de, Kan Mergen üç çorosu ile içki içerken kız kardeşi içkilerine zehir koyar ve hepsi ölür. Bir çocuk hepsini göle atmak suretiyle diriltir. (C. II, 59/535-545)

3. Bir Sagay destanı olan "Altın Purkan"da kahramanlardan ikisi savaş sırasında ölür. Birinin atı, üç kızların yardımı ile sahibinin dirileceğini öğrenir; kızlara yalvarır. Kızlardan biri atın sahibini diriltir. (C. II, 116/965-970)

4. Yine göçebe Türk destanlarının birinde Altın Ergek ve atı, ısıklık çalınıp yere vurulunca dirilir. (C. II, 124/1225-1226)

5. Yine bir Sagay destanı olan "Kara Pâr"da, yurdundan ayrılan bir çocuk dönüşte bütün soydaşlarının öldürüldüğünü görür. O, yer altındaki Hüday'larla çarpışır ve sevdiklerinin dirilmesini sağlar. (C. II, 230/5)

6. Kırgız Türklerinin destanı "Er Koşay"da, düşmanları kahramanı öldürdükten sonra atını yakalamak isterler. 40 kişiyi öldürdükten sonra ölünün yanına gelen at, kahramanın karısıyla konuşmaya başlar. O, ölen atların ödlerinin burnuna konulduğu takdirde Er Koşay'ın dirileceğini söyler. (C. III, 100)

Prof. Elçin, son olarak da Manas Destanı'ndaki motifleri ele almıştır. O, bu arada *Proben*'in ikinci cildinde yer alıp da yukarıda sayılanlarla dışında kalan beş "ölüp-dirilme" motifinin de yerlerine işaret etmiştir.²³

22 Şükrü Elçin, "Göçebe Türk Destanlarında Ölüp-Dirilme Motifi", *Türk Folklor Araştırmaları*, II (234), Ocak 1969, 5177-5178

23 Elçin, 5177

Görüleceği üzere destan kahramanları, sonuncusu tabîî gibi görünse bile, daha önceleri bir kaç defa ölmekte veya ölüm halini yaşamaktadırlar. Bu ilk veya ara ölümler, değişik şekillerde ortadan kaldırılmaktadır. Bunlar arasında panzehirle, ilaçla, göle atılmakla, ısıklık çalınmakla dirilme olduğu gibi gökten gelen veya yerdeki kızların yardımıyla, yer altındaki "Hüday"larla çarpışıp onları yenmekle de dirilme gerçekleşmektedir. Atların ödleri de ölenlerin dirilmesi için kullanılmaktadır.

Destanlar; yapıları, anlatımları ve hacimleri itibariyle uzun soluklu anlatmalar oldukları için, onlarda görülebilecek özellikler de farklı olacaktır. Kahramanlık olayları üzerine kurulu bulunmaları da destan kahramanlarının farklı özelliklerle donatılmış olmasına yol açmaktadır. Elbette, ilk kılıç darbesiyle ölebilen, rakiplerine karşı koymasını bilmeyen bir destan kahramanı düşünülemez. Onlar, diğer kahramanlara göre farklı özelliklerle donatıldıklarına göre, elbette ölmeleri de sıradan olmayacak, hatta bir defa ölmekle de destan sahnesinden çekilmeyeceklerdir.

İşte Manas da böyle bir destan kahramanıdır. Ölmesi, tekrar hayata döndürülmesi, ikinci defa aynı kötü sona yakalanması ve en sonunda daha tabîî olan dönüşsüz yola gidişi, destan kahramanına yakışan olaylardır. Benzerini Sarı Saltuk'da gördüğümüz birden fazla ölüm ile, her kaynakta ayrı ayrı şekillerde ölen Battal Gazi örnekleri destanlarda görülen bu özelliklerin sadece bazılarıdır. O halde destan kahramanları kolay kolay ölmeyen, ölseler bile yeniden hayata döndürülen olağanüstü diyebileceğimiz bazı özelliklere sahip olan insanlardır. Manas gibi, Sarı Saltuk, Altın Ergek gibi, Kan Mergen gibi...

MANAS DESTANINDA EVLİLİK GELENEĞİ

GÜLDEN SAĞOL*

Türklerin zengin folklor dünyasında ayrı bir yer tutan ve Kırgız Türklerinin millî destanı olan Manas destanındaki evlilik geleneği üzerinde oluşturduğum bu çalışmamın malzemesini, Emine Gürsoy-Naskali tarafından yayına hazırlanan Wilhelm Radloff'un tespit ettiği derleme¹ ile Abdülkadir İnan tarafından yayınlanan Sagımbay Orazbakoğlu rivayetinin özeti² teşkil etmektedir.

Evlilik geleneği dünyanın her yerinde görülmekle birlikte, eş seçimi, eş sayısı ve evlilik törenleri, törelere ve toplumlara göre çeşitlilik göstermektedir.

Destanda kahramanların, birden fazla kadınla evlendikleri görülmektedir. Bu tür evlilikte, ya aynı evin içinde her kadının kendi çocuklarıyla birlikte oturduğu ayrı birimler oluşur, ya da her eşin ayrı birer evi olur ki destandaki düzenin de böyle olduğu anlaşılmaktadır. Destanda bu evliliklerde eşlerden biri büyük hatundur. Bu büyüklük, yaş ile veya erkeğin kronolojik bakımdan ilk evliliği ile ilgili değildir. Eşlerin bir önem sırası vardır ve bu, zaten evlilik şekli ile de kendisini göstermektedir. Destanın bütününe bakıldığında erkeklerin seçerek evlendikleri eşlerin, onların hayatında önemli bir rol oynadıkları, ganimet olarak alınan kızların, büyük hatun olamadıkları görülmektedir. Bu bize bir ölçüde ganimet usulü ile evlenme devrinin kapanıp barış yoluyla aile kurmanın daha iyi olduğunun anlaşıldığı devrin başladığını göstermekle birlikte kelimenin tam anlamıyla barış içinde gerçekleştirilen bir evliliğin destanda bulunduğunu söylemek de oldukça zordur.

* Yard. Doç. Dr. Gölten Sağol, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

1 Wilhelm Radloff. *Manas Destanı*: Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri. Haz. Emine Gürsoy-Naskali. Türksoy Yayınları. Ankara, 1995.

2 Abdülkadir İnan, çev. *Manas Destanı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 2. Baskı. İstanbul, 1992.

Ayrıca destanda dıştan evlenme kuralının var olduğu görülmektedir ki zaten bugün Kırgızistan'da da çok geniş bir yakın akraba grubuyla evlenememe anlamında, bu kural işlerliğini muhafaza etmektedir.

Destanda tespit edilen evlilik şekillerinden biri ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile evlenme usulüdür. Aslında bu usulde babanın ölümünden sonra, üvey anne ile evlenme kuralı da mevcut olmakla birlikte bu tarz evlilik destanda görülmemektedir. Manas öldükten iki ay sonra babası Cakıp Han, Mendi-bay'ı göndererek Semetey'e gebe olan gelini Kanıkey'e, at ölünce postunun, ağabey ölünce yengenin miras kaldığını belirterek Manas'tan geriye kalan Kanıkey'in Manas'ın kardeşlerinden, yani Abeke ile Köböş'ten hangisiyle isterse onunla evlenebileceği teklifini iletir. Ardından aynı teklif Manas'ın diğer eşi Akılay'a da yapılır (Gürsoy, VI: 204/78-94).³

İnan'ın neşrine göre Semetey altı aylıktan Manas ölür ve kardeşlerinden biri olan Kobeş (Köböş), diğer kardeşi Abeke'nin, Kanıkey'le evlenmesini ister. Fakat Abeke, Kanıkey'in sütünü emmiş olduğunu söyleyerek bu teklifi reddedince hiddetlenen Kobeş, o evlenmezse kendisinin Kanıkey ile evleneceğini belirterek ihtiyar Kırıl ile Tay Baymat'tan Kanıkey'e gidip evlilik teklifini iletmelerini, eğer teklifi reddederse bütün servetini yağma edeceğini söyler. (İnan, 130-132).

Her iki neşirde de Kanıkey bu teklifi kabul etmez. Fakat İnan'ın neşrine göre Kanıkey, oğlu büyüdüğünde kardeşlerden biri olan Abeke'ye bizzat kendisi evlenme teklif etmiştir. Ama kayın validesinin engel olması ve kendilerine hiç bir zaman yardım etmediği gerekçesiyle Abeke'yi öldürtmesiyle bu evlilik gerçekleşmemiştir (145-146). Zaten Kanıkey'in teklifinden önce oğlu Semetey, Talas'a geri döndüğünde Abeke'ye, annesine yapılan haksızlıklarda onun günahı bulunmadığını söyleyerek onu annesiyle evlendireceğini belirtmiştir (İnan, 143). Akılay ise teklifi kabul edip oğlu olan her kadının onu bir er olarak yetiştireceğini, çocuğu olmayan kendisi gibi baykuşun ise evleneceğini söyleyerek tercihini Abeke'den yana kullanmıştır (Gürsoy, VI: 205/129-134). Neticede her iki neşirde de evlenme teklifini kabul etmeyen Kanıkey'in evi talan edilir ve o da çocuğunu alıp kayın validesiyle birlikte kaçmak zorunda kalır (İnan, 132-134; Gürsoy, VI: 207/218-252).

Aslında bu evlilik şekli, yani leviratus, Türklerde mevcuttur ve bu uygulamayla ölen kocanın isminin, mülkünün, ailesinin devam etmesi ve onların korunması amaçlanır. Fakat destanda Abeke ve Köböş'ün amaçları bu sayılanlar değildir. Onların amaçları, Kanıkey'e sahip olmak, Manas'ın yerini almak ve

³ Emine Gürsoy-Naskali'nin neşrinden yapılan alıntılarda bölüm numarasının ardından, sayfa ve mısra numaraları, Abudülkadir İnan'ın neşrinden yapılan alıntılarda ise sadece sayfa numaraları gösterilmiştir.

Semetey'i öldürmektir. Zaten Kanıkey de oğlunu korumak için bu teklifi kabul etmemiş ve Manas ölünce yedi aylık gebe olduğunu, doğan çocuk kız olursa, ateşe atıp yakacağını, suya atıp boğacağını, sonra biriyle evleneceğini, çocuğu oğlan olursa, kimseyle evlenmeyeceğini belirtmiştir (Gürsoy, VI: 205/97-113). Tabîî bu arada Abeke ve Köböş'ün, Manas'ın öz kardeşi olmadıklarını da unutmamak gerekir. Aslında Gürsoy'un neşrinde bu konuya tam bir açıklık getirilmemektedir, ama çeşitli yerlerdeki telmihlerden onların üvey kardeş oldukları anlaşılmaktadır. Mesela Manas evlenmek üzere Temir Han'ın iline gidip de yalnız başına bırakıldığında şöyle esef eder:

Atadan yalnız doğmasaydım, tövbe,
adım Manas konulmasaydı,
bir ağabeyim bulunsaydı,
arслан Manas'a ne oldu diye
elbet yanıma gelirdi.
Küçük kardeşim olsaydı
Manas yalnız kaldı deyip
koşar yanıma gelirdi. (Gürsoy, III: 81/1176-1183)

Yine aynı neşirde Manas'ın annesinin, Cakıp Han'ı öldürmeden önceki sözleri de bizi onların öz kardeş olmadıkları sonucuna götürmektedir:

Bir eteğimi yel açtı, Cakıp,
bir eteğimi sen açtın, Cakıp,
neyimi eksik buldun, Cakıp?
Benim biricik oğlum Manas Han, Cakıp,
cehenneme mi gitsin, Cakıp? (Gürsoy, VI: 223/1066-1070)

Zaten İnan'ın neşrinde Kobeş ve Abeke'nin, Manas'ın üvey kardeşi oldukları açıkça belirtilmektedir (İnan, 131).

Manas'ın Kayıp'ın kızı Kara-börük, Şooruk'un kızı Akılay (veya Nakılay) ile yaptığı evlilikler ise ganimet-yağma türü evliliklerdir. Manas bu iki hanımını savaş meydanında ganimet olarak almıştır (Gürsoy, III: 69/558-561; III: 98/2054-2058; İnan: 38). Yukarıda da belirttiğim gibi destanda ganimet olarak alınan kadınların seçilerek alınan kadınlar kadar önemli bir role sahip olmadıkları görülmektedir. Mesela Kara-börük'ün adı Manas'ın eşi olarak geçmekle birlikte karşımıza canlı bir varlık olarak hiç çıkmaz. Manas'ın dördüncü eşi Atalık da destanda sadece bir isim olarak yer almaktadır. Ganimet olarak alınmış olmakla birlikte adı oldukça sık geçen Akılay ise hiç bir zaman saygı değer bir eş olarak gösterilmez. Manas'ın düğün dernek usulüyle evlendiği Kanıkey ise eşinin akıl hocası olmasının yanı sıra onu ölümden kurtarır, ailesine bakar, oğlunun onun yerini almasını sağlar ve hiç bir zaman Manas'a ihanet etmez.

Destanda ganimet ve kaçırma ile yapılan evliliğin yanı sıra barış yoluyla, yani kızın ailesinden istenip kalın (başlık) ödenerek yapılan evlenme usulü de tasvir edilmektedir. Bu evlilik kısmen normal bir yol takip edilerek gerçekleştirilen tek evliliktir ve bize törelere uygun evliliğin gerçekleştiriliş şekli hakkında belli bir malzeme vermektedir. Fakat bu evlilikte de ganimet usulü evliliğin izlerine rastlanmaktadır. Çünkü düğün esnasında iki taraf savaşır ve ganimet olarak alma ve kaçırma sistemi yine bir ölçüde uygulanır (Gürsoy, III: 86-88/1419-1529).

Söz konusu evliliği yaptığında Manas'ın iki karısı vardır, fakat bu eşlerini savaş meydanında ganimet olarak aldığı için gerçek bir evlilik yapmış olarak kabul edilmemektedir. Gerçi her ikisi de carie değillerdir, fakat Türk töresine göre düğün yapıp evlenilmiş kızlar da değillerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki destanda Manas, normal bir insan olarak kabul edilip hem ganimet usulü hem de düğün dernek usulü evlilikler yapmasının yanı sıra, zehirlenip öldüğünde Hazreti Taala'nın emriyle mezarı bir saray haline getirilir, bağrındaki kara taş hazret kızı Altınay haline gelip kahramana zevce olur ve Manas dirilir (Gürsoy, III: 99-100/2106-2188). Altınay, Manas'ın Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal karısıdır ve muhtemelen öbür dünyada Kanıkey'in yerini almıştır.

Tekrar Manas'ın düğün dernekli evliliğine dönersek Manas, evlenme isteğini babası Cakıp Han'a bildirir ve ondan kendine güzel bir kız bulmasını ister (Gürsoy, III: 69/558-568). İnan'ın neşrine göre ise Almambet'in "Sen halâ bekâr imişsin" şeklindeki şakasını ciddiye alan Manas, evlenmeye karar verir ve babası Cakıp Han'a oldukça sitemli sözlerle evlenme isteğini açar: "Babam idin han Cakıp, önüne gelip arzularımı açmadım. Kendin düşünüp 'oğluma ak nikâhla bir kız alıp vereyim' demedin. Gelinlerini kendim savaş meydanında aldım ..." Orada bulunanlar da Manas'ın sözlerini doğrularlar. Manas'ın bu sözleri üzerine Cakıp Han, düşünüp taşınır ve onu düğünlü, toylu evlendirmeye karar verir (35).

Gürsoy'un neşrine göre Cakıp Han, ona uygun kızı bulmak için yanına bir kaç yiğit veya hediye almaksızın atına atlayıp tek başına yola çıkar. Fakat bütün yurdu dolaşmasına rağmen uygun kızı bulamaz ve sonunda bir çoban ona Temir Han'ın kızı Kanıkey'i tavsiye eder. Rüzgârda saz gibi sallanan Kanıkey, hem çok güzeldir, hem de çok süslüdür (Gürsoy, III: 70-71/569-642). Cakıp Han, Kanıkey'in methini duyduktan sonra standaki kötülük timsali Mendi-bay ile karşılaşır ve Temir Han için çalışan bu kişiye -ki daha sonra biz bu kişiyi Cakıp Han'ın danışmanı olarak göreceğiz- Manas'a uygun kızı arayışını şöyle anlatır:

Çaldur çaldur ederek
anlaşılmaz bir dil konuşan
Çin yurdunu dolaştım ben.
Orada bir kız bulamadım,

çapaya söğütten sap takıp
 inatçı eşeğini cins atmış gibi metheden,
 koynunda ekmek taşıyan,
 boynuna çift çapa asan
 Sartların yurdunu dolaştım ben.
 Bahadır Manas oğluma
 orada da güzel bulamadım.
 Dümdüz dağlarda yazlayan
 domuzun etini kesip
 eğerlerine bağlayan
 tekerlek kalpaklı, püsküllü başlıklı,
 Kalmuk yurdunu dolaştım.
 Bahadır Manas oğluma
 orada da güzel bulamadım.
 Kalça yurduna da gittim,
 orada da güzel bulamadım.
 Kızıl-baş ilini dolaştım,
 orada da güzel bulamadım.
 Su başında evi olan
 ev başında beyi olan
 Kırgız yurdunu dolaştım,
 orada da güzel bulamadım.
 Sonra Hint yurduna gittim,
 orada da kız bulamadım.
 Tacik yurduna da gittim
 orada da kız bulamadım.
 Alpler yurduna da vardım
 orada da kız bulamadım.
 Oradan Kırgız yurduna vardım,
 hiç bir yerde kız bulamadım (Gürsoy, III: 71-73/662-730).

Cakıp Han, ertesi gün Temir Han'dan kızını istediğinde henüz Kanıkey'i hiç görmemiştir.

Destanda kız isteme faslını ise - ki bunu ilk olarak Kanıkey ile Manas'ın evliliklerinde görmekteyiz - şöyle gerçekleşir, yani Cakıp Han, Temir Han'dan kızını şu sözlerle ister:

Elçiye zeval olmaz,
 kız isteyene hakaret olmaz,
 ben de Kanıkey'e geldim,
 onu istemeğe geldim.

Tadar mısın sen bu tuzu,
verir misin Manas'a kızı? (Gürsoy, III: 74-75/834-839).

İnan'ın neşrinde ise Cakıp Han şu cümlelerle Kanıkey'i ister: "Benim elimde bir avcı kuşum var, sizde bir sungur kuşu varmış. Benim avcı kuşu, o sungurunuzu avlamak istiyor. Açıkçası oğlum Manas'a kızınız Kanıkey'i istiyorum. Sana baş vurup kızını gelin olarak almak istiyorum. Ne dersin Karahan? Cevabını bekliyorum." (İnan, 37). Burada her ne kadar "avlamak" kelimesi kullanılıyorsa da Manas ile Kanıkey arasında bir denklik bulunduğunu, Manas için "avcı kuşu", Kanıkey için ise "sungur" kelimelerinin kullanılmasından anlıyoruz.

Tabii kız vermek, istemek kadar kolay değildir. Temir Han bir kız babası olarak Cakıp Han'ın teklifine hemen olumlu cevap verip 'Verdim gitti' diyemez. Önce Manas'ı savaşçı olmasından dolayı keskin bir dille kötüler, kızının yaşamı ile onun yaşamını mukayese eder. Manas devamlı savaş halindeyken Kanıkey, yalnız bacadan gün görmüş, suyu yalnız evde içmiş, seçilmiş atlara binmiş, uzaktan gelme bal yemiş, ince elbise ile rüzgâra çıkmamış, soğuk nedir hiç bilmemiş, gece kapıya çıkmamış, dünden kalma yemek yememiştir. Devamlı savaşmasının neticesinde Manas'ın vurulup ölmesi kaçınılmazdır, bu durumda kızı karalar giyinmek zorunda kalacaktır. Temir Han'ın şartı vardır, eğer Manas yurt gezmekten, ok atmaktan, çarpışmaktan, bıçaklamaktan vazgeçerse kızını ona verecek, bunlardan vazgeçmediği takdirde ise asla vermeyecektir (Gürsoy, III: 75/840-877). İnan'ın neşrinde ise Temir Han, kızının çok küçük olduğunu, oyundan başka şey bilmediğini söyledikten sonra, Cakıp Han'a, Manas zaten iki hanıma sahip olduğuna göre Kanıkey'le evlenecek kişinin kim olacağını sorar (İnan, 37). Aslında Temir Han'ın Manas'ın başka eşlerinin bulunduğunu ileri sürmesi oldukça ilginçtir. Çünkü destanda görüldüğü kadarıyla çok eşlilik yadırganacak bir şey değildir. Bu, belki Temir Han kızının evleneceği erkeğin tek eşi olmasını istiyor olarak da yorumlanabileceği gibi, bu evlilik teklifini hemen kabul etmemiş olmak için öne sürdüğü bir bahane olarak da yorumlanabilir. Çünkü diğer neşirde de Temir Han, bahane olarak Manas'ın savaşçılığını göstermiştir ki o günün şartları göz önüne alınırsa savaşçılık küçüklük değil, aksine üstünlük belirtisidir.

Cakıp Han, Temir Han'ın sözlerine çok öfkelenir, hiddetle köpürerek Temir Han'ın bu sözlerini Manas'a haber vereceğini, onun buraya saldırarak Temir Han'ın vermediği Kanıkey'i bileğinden çekip alacağını, atının arkasına atıp, esir diye götürüleceğini söyler (Gürsoy, III: 75-76/878-903). Bu cümlelerden, istenen kızın verilmemesinin büyük bir hakaret olduğu anlaşıldığı gibi, evlilik teklifinin reddedilmesinin de hemen hemen imkânsız olduğu görülmektedir. Çünkü bu durumda savaşmayı göze almak zorundadırlar. Neticede gönüllü olarak verilmeyen kızın, esir olarak alınma ihtimali çok kuvvetlidir.

Bunun üzerine zaten kızını vermemek gibi bir niyeti olmayan Temir Han, şaka yaptığını, bu teklifi düşünceleri gerektğini, karısına, kızına, ağabeyine sorup onlarla görüşeceğini, ondan sonra gelip cevabını bildireceğini söyler (Gürsoy, III: 76/904-923).

Her iki neşirde de Mendi-bay her ne kadar bu evliliğe mani olmaya çalışırsa da neticede Cakıp Han'ın teklifi kabul edilir (Gürsoy, III: 76-78/934-1005; İnan, 37-38).

Teklif kabul edilince sıra başlığa gelir. İnan'ın neşrinde Temir Han kızını vermeyi kabul eder, ama o kadar kalın ister ki bunu ödemek Cakıp Han için kolay değildir: 'Altı yüz kızıl tek hörgüçlü deve, üzerlerinde torba torba altın olsun, yakındaki tepe dolusu hayvan sürüsü ile iki bin ak koyun olsun, elli gün devam eden düğün yapılsın. Sığırdan iki yüz vereceksin, bunların hepsinin alnında akı olacaktır. Bunlara bakan da kız olsun, yük hayvanlarından iki yüz, av kuşu sungurdan doksan kuş, yedi pars, iki arslan vereceksin' diyerek alacağı malların adlarını bildirir. Cakıp Han düşünüp taşınır ve bu mihiri yedi gün içinde teslim edeceklerini bildirir (38). A. İnan burada başlık veya kalın kelimesi yerine mihir kelimesini kullanmaktadır, fakat doğrudan Kanıkey'in babasına verilen bu malı mihir olarak değerlendirmek doğru değildir. Gürsoy'un neşrinde ise oldukça yüklü bir başlık verilir, ama bu neşirde Temir Han açıkça belli bir miktar başlık istemez (Gürsoy, III: 81/1150-1160). Burada ayrıca Manas'ın Ak-padişah'ın verdiği altın gümüşleri, baldız ve yengelerine hediye ettiğini görmekteyiz (Gürsoy, III: 82/1234-1254).

İnan'ın neşrinde büyük toy-düğün yapılır ve gelin Kırgız ülkesine götürülür (39). Gürsoy'un neşrinde ise düğün sırasında iki taraf arasında savaş çıkar ve neticede Kanıkey kendi ayağıyla Manas'a gider (Gürsoy, III: 87-88/1505-1539).

Başlıktan sonra sıra çeyize gelir. Temir Han, kızına altın, gümüş, kadın başlığı, mercan ve kadife ipek yüklü altmış deveyi çeyiz olarak gönderir (Gürsoy, III: 90/1651-1663).⁴ İnan'ın neşrinde Temir Han'ın Kanıkey'e başlık verdiğine dair bir bahis bulunmamaktadır.

İnan'ın neşrinde Manas, methini duyduğu Kanıkey hakkında bilgi edinmek üzere Çubak'ı Temir Han'ın iline göndermiştir (İnan, 35-36). Köketay Han'ın evlatlığı Bokmurun ise evlenmek istediğinde Manas'tan farklı davranmış, babasını veya başkalarını aracı koymak yerine evleneceği kızı bulmak için büyük ve zengin bir kervanla bizzat kendisi kız aramaya gitmiştir (İnan, 46).

⁴ Metnin devamında Mendi-bay'ın doksan hayvan yüklettiğinden bahsedilmektedir (Gürsoy, III: 90/1675).

Barış içinde gerçekleştirilen evliliğin bir göstergesi olan nişanlanma usulünün de destanda bulunduğu görülmektedir. Fakat evlenmenin meşru olmasını sağlayan bir unsur olarak evlenme törenine giren bu hususun, normal bir yol izleyerek evlilik töreniyle sonuçlanması mümkün olmamıştır.

Gürsoy'un neşrine göre Semetey ile Ay-çürök'ün evliliği bunun bir örneğidir. Semetey, Kökçö'nün oğlu Ümütöy'le nişanlı olan, Akın'ın el işinde usta, mahçup, misafirlige gitmeyen, maharette üstüne olmayan, zekâsı eşsiz, sönmüş ateşi yakan, ölen canı diriltten kızı Ay-çürök'ün methini duyunca, bu kızı ya dostlukla ya da zorla almaya karar verir. İki yiğidi Kül-çoro ve Kan-çoro ile Akın Han'ın ilinin sınırına dayanır ve Kül-çoro'dan Ay-çürök'e kendisinin geldiğini haber vermesini ister. Kül-çoro, Ay-çürök'ün yanına gidip de Semetey'in geldiğini söyleyince kız dışarı çıkar, Semetey de onu kapıp evine götürür (Gürsoy, VII: 230/262-348).

İnan'ın neşrine göre ise Semetey ile Ay-çürök nişanlıdır. Noygutların hanı Şıgay Han'ın oğlu Çinkoca ise Semetey'in nişanlısı Ayçörek'i (Ay-çürök'ü) sevmekte ve elde etmek istemektedir. Bağış'ın oğlu Toltoy ile anlaşılan Çinkoca, askerleri ile birlikte Akun (Akın) Han'ın iline gidip "Ayçörek'i versin" diye haber gönderdiğinde bu teklif, Ayçörek'in Semetey'le nişanlı olduğu gerekçesiyle reddedilince Çinkoca, Akun Han'la savaşıma karar verir. Ayçörek'in haber vermesi üzerine Semetey de oraya varır. Neticede Çinkoca ve Semetey savaşır. Üç gün süren savaş sonunda düşman yenilgiye uğratılır, Çinkoca öldürülür ve nişanlılar birbirlerine kavuşur (İnan, 147-155). Bu neşirden Ay-çürök ile Semetey'in nişanlı olmalarına rağmen birbirlerini tanımadıkları da anlaşılmaktadır.

Destanda düğün dernek usulüyle de olsa esaretin mutlaka söz konusu edildiği görülmektedir. Manas, evlenmek üzere Temir Han'ın iline gidip de gece Kanıkey'in evine girdiğinde yatağından çıkmazsa onu hançerleyeceğini söyleyen Kanıkey'e, şaşkınlıkla şöyle der:

Ne yapıyorsun Kanıkey?

Nazlı büyümüş han kızısın

nazlı şeyler söylemelisin,

nazlı büyümüş bey kızısın

nazlı şeyler söylemelisin!

Ne yapıyorsun Kanıkey? (Gürsoy, III: 83-84/1260-1326).

Daha sonra annesi de Kanıkey'i aşağı yukarı aynı sözlerle uyaracaktır (III: 85/1382-1395). Manas'ın müdahalesine rağmen Kanıkey hançerini kınından sıyrıp onun bileğine sapladığında evlenmek istediğine pişman olan Manas'ın cevabı açıktır:

Eyersiz ata bineyim!

Kadınsız bekar yaşayayım!

Altı tane sürü görüp
arkalarından koşayım!
Sana gösteririm kahpe!
Eline sopa veririm,
koyunları güttürürüm,
kısrakları güttürürüm,
sana gösteririm kahpe!

...

Eyersiz ata bineyim!
Kadınsız bekar kalayım!
Onu sarmaktansa kuruyayım !

Onu almadan kuruyayım ... (Gürsoy, III: 84-85/1327-1380).

Daha sonra savaş başlar ve Manas'ın kırk çorosu, kırk tane kızı atlarına bindirip kaçırlar. Kanikey de atına atlayıp onların önüne geçer ve Manas'ın bulunduğu yere gider. Onu gören Manas etrafındakilere şöyle der:

Gelen şu kahpe değil mi?
Kırk tane kız seçmiş de bak
bize doğru getiriyor!
Ta buradan üstüne koşun,
esir edin getirin!...
Onları hep birden turalım!
İnce bileklerinden tutarak
atımızın arkasına atalım!
Hepsini esir kılalım!... (Gürsoy, III: 86-88/1469-1527)

Alışılmış ganimet usulü evliliklerden biraz farklı biçimde gerçekleşen Almambet ile Ay Han'ın kızı Altınay'ın evliliklerinde⁴ de Almambet'in kızın çadırına girdiğinde onun yakalanmasını isteyen kıza verdiği cevap, Manas'ın Kanikey'e söylediklerinden pek de farklı değildir:

İşaret koydum yüzüne,
haber getirdim ben size,
tan ağarıp atarken,
Terazi yıldızı batarken
büyük kapılı ak saraydan,
eğilerek sen çıkarken,
ince bileğinden tutmazsam
at üstüne atmazsam,
seni esir etmezsem...!

4 Farklı manasçılardan derlenen neşirde, V. bölümde Almambet'in Ay Han'ın kızı Altınay ile evliliği III. bölümdekinden daha farklı anlatılmaktadır.

Tan ağarıp atarken,
 Terazı yıldızı batarken,
 tuğumun direğini yere saplarım,
 başını göğe yayarım ben!
 Büyük kapılı yurt sarayından
 eğilerek sen çıkarken,
 hanlığının talihini karartıp
 kırk yiğide seni ganimet veririm!
 Cesaretin elden gidince
 penahı nerede bulacaksın?
 Benim hışmım artınca
 ölümün mukadder değil mi?' (Gürsoy, V: 189-193/1887-2064)

Konuya terminolojik açıdan bakıldığında erkek ve kadının evlilik için ayrı kelimeler kullandıkları görülmektedir ki bu kelimeler bize evlilik geleneğinin açıklanmasında da yardımcı olur: Erkeğin kullandığı kelimeler; *néke kıy*- "nikah kıymak" (Gürsoy, VII: 251/1401), *nike kıyıp al*- "nikah kıyıp almak" (Gürsoy, V: 185/1676; VI: 210/406), *katın al*- "kadın almak, evlenmek" (Gürsoy, III: 69/567; III: 70/613), *kıs al*- "kız almak, evlenmek" (Gürsoy, III: 72/693). Kadının evlilik için kullandığı kelime ise *tiy*-'tir (Gürsoy, VI: 204/92). Bu kelime *teg*- ~ *tig*-, yani Türkiye Türkçesinde bu gün *değ*- olan fiilin ses değişikliğine uğramış şeklidir ki manası "değmek, ulaşmak, varmak"tır. Yani erkek almakta, kadın ise varmaktadır. Bu kelimeler bize erkeğin konumunun yanı sıra, evlenen kızın baba ocağından alınarak erkeğin evine götürüldüğü, kocasının kabilesine ve ailesine dahil olduğu ataerkil aile tipini ve dıştan evlenme usulünü de açıklamaktadır.

ORTA ASYA DESTANLARINDA BİR EVLİLİK TÜRÜ

FAHRÜNNİSA BİLECİK*

Orta Asya destanları incelendiğinde bu metinler, bize yaşam biçimi ve sosyal hayatın düzeni konusunda tahminimizden çok daha fazla bilgi sunmaktadır. Destanlardan hareketle ben burada, aile modelleri arasından bir tanesini ele almak istiyorum. Ölen erkek kardeşin dul kalan karısı ile evlenme hadisesi ve bu mevzudaki farklı görüşler üzerinde durmaya çalışacağım.

Türklerde dışarıdan yani, kan bağı olmaksızın evlenme (exogamie)¹ esastı. Eski devirlerden beri, sosyolojide "leviratus" tabir edilen ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme şekli mevcuttu². Kadın, evlendikten sonra, kocasının ailesine hizmet eder ve bu ailenin malı olurdu. Onun için kadını babasından, eski ailesinden satın almak gerekirdi. Bu sebeple erkek tarafı, kız evine başlık (kalın) verirdi. Kalın, çeşitli ehli hayvanlardan; at, deve, koyun v.b. oluşurdu. İbni Fadlan, X. yüzyılda Oğuzlarda bu adetin (kalın) olduğunu söylemektedir³. Kadın, artık erkeğin ailesine ait olduğu için, kocasının ölümünden sonra da ailede kalırdı. Zira, mevcut olan geleneğe göre, kayını, bazen Moğollarda görüldüğü üzere kocasının diğer eşinden olan oğlu veya ailenin herhangi bir erkek ferdi ile evlenebilirdi⁴. Hatta, İbni Fadlan Seyahatnamesi'nin evlenme adetleri bahsinde anlatıldığı üzere, Oğuzlarda bir

* Fahrünnisa Bilecik, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı öğretim görevlisi.

1 Bk. Abdülkadir İnan, "Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri ", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 341-349.

2 Bk. Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33, İstanbul 1982, s. 163; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 57; M. Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı ", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, İstanbul 1978, s. 210; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987.

3 Bk. "İbni Fadlan Seyahatnamesi "; Türkçe tercümesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, 2, Ankara 1954, s. 63; L. Rasonyi, aynı eser, s. 56.

4 Bk. L. Rasonyi, aynı eser, s. 56.

erkek ölüp karısı ve çocukları kalırsa, kadının ailede kalması için, çocukların en büyüğü, eğer gerçek annesi değilse babasının karısı ile evlenebilirdi⁵. M. Mori ise, Kuzey Asya'daki eski bozkır devletlerinin teşkilatını incelediği makalesinde, Hsiung-nu devletini örnek vermiş, bu devletin yapısının Göktürkler ve Karahanlılar ile ortak esaslar taşıdığına dikkat çekmiştir. Leviratus olarak adlandırılan geleneğin, bu devletlerde mevcut olduğunu ve bunun sayesinde aile içindeki bağlantının kuvvetlendiğini, pekiştiğini belirtmiştir⁶. Türklerde, aile içinde kadının ve çocukların kendilerine ait mülkü vardı. Evlenen kadının baba evinden getirmiş olduğu çeyiz malı üzerinde kocanın hiç bir tasarruf hakkı yoktu⁷. Kadın, malını istediği şekilde kullanabilirdi. Bütün bunlardan hareketle, Türklerde, ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme geleneğinin gayesini, dul kalan kadınları himaye, onların hayatını teminat altına almak ve kadın aileden ayrıldığı takdirde kendi malını alıp gideceği için, aile mülkünün, aynı zamanda aile birliğinin parçalanmasını önlemek şeklinde açıklayabiliriz. Yani bu sistem, kadınların korunmasını sağlamak ve aile mülkünü muhafaza etmek için uygulanıyordu⁸. Leviratus geleneğinin, cemiyetin her tabakasında muteber olmayıp, yalnız yüksek tabakaya mahsus olduğu düşünülmektedir. Çünkü, devletin ileri gelen ailelerinin bölünmemesi, mülkün korunması esası, eski devirlerden beri mevcuttu⁹.

Manas Destanı'nda¹⁰ da bu geleneğin varlığını görmekteyiz: Manas'ın karısı Kanıkey, bir han kızı olduğu için, ona layık ve denk bir eştir. Burada aslında Manas'ın Kanıkey'e layık olup olmadığı da düşünülebilir. Çünkü, Manas'ın babası Cakıp, uzun zaman, pek çok yer dolaşarak kız aramış ve nihayetinde Kanıkey'i bulmuştur. Kanıkey'in babası Temir Han ise, kendi dostuyla, kardeşiyle bile dövüşen Manas'ı biricik ve çok iyi yetiştirmiş kızına layık bulmaz¹¹. Ayrıca, Kanıkey için önemli bir başlık (kalın) verilmiştir.

Kanıkey, yedi aylık hamile iken, Manas ölür. Bunun üzerine kayınpederi Cakıp, hilekar danışman Mendi-bay'ı ona gönderir ve şunları söylemesini ister:

"At ölse postu miras kalır,
Ağabey ölse yenge miras kalır!
Han çocuğu Kanıkey
Er Manas'tan arta kaldı.
Akıllı doğan Abeke
Hödük doğan o Köböş de

5 Bk. "İbni Fadlan Seyahatnamesi", s. 63.

6 Bk. M. Mori, aynı makale, s. 210.

7 Bk. Z. F. Fındıkoğlu, *Türk Aile Sosyolojisi*, s. 266.

8 Bk. Abdülkadir Donuk, aynı makale, s. 163, 167.

9 Bk. L. Rasonyi, aynı eser, s. 57.

10 Bk. W. Radloff, *Manas Destanı*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995.

11 Bk. W. Radloff, aynı eser, s. 75.

Er Manas'ın küçük kardeşleri:
 Köbös'ü mü alacak o,
 Yoksa Abeke'yi mi?
 Kimi severse onu alsın!"(VI. 85-94)

Burada, o devirlerdeki geleneğin izlerini görüyoruz. Ağabey öldüğü takdirde, yenge miras olarak kabul edilmektedir. Mirasın da bir şekilde geride kalanlara pay edilmesi gerekir. İbni Fadlan, seyahatnamesinde gittiği yerlerden biri olan Sekalibe kralının ülkesinde, bir kimse ölürse, mirasını oğlunun değil, erkek kardeşinin aldığını söylemektedir¹². Yine, geleneğe göre kadın, kocasıyla evlenmek suretiyle girdiği aileye aittir. Artık o ailenin malıdır. Ayrıca, onun için başlık verilmiş olmasının da önemi vardır. Bu sebeple, kadının kocasının ölümünden sonra, aile dışına çıkmasının, baba evine dönmesinin uygun görülmediğini düşünebiliriz. Hatta, 1991 yılında Bişkek'te basılan *İzildöölör Eskerүүлөр* (İncelemeler Anmalar) adlı eserde, ünlü manasçılardan Togolok Moldo'nun, kaynıyla evlenmeye razı olmayıp, baba evine kaçan ve bu yüzden toplumun tepkisine maruz kalan Kaptagay'ın kızı hakkında yazdığı bir koştuktan bahsedilmektedir. Çünkü, aile birliği ve mülk birliği devam etmelidir¹³. Cakıp da bu yüzden, Kanıkey'i Manas'ın kardeşlerinden biriyle (Abeke, Köbös)¹⁴ evlendirmek ister. Bu noktada tercihi Kanıkey'e bırakır. Oğullarından hangisini beğenirse, onunla evlenmesini söyler.

Kanıkey ise, bu sözleri işitince ağlar ve şöyle der:

"Ne Abeke, ne Köbös
 Böyle haram şeyler demesinler,
 Manas'tan kalan bir kadının
 Duyacağı sözler değil bu!
 Biricik efendim Manas öldüğünde
 Yedi aylık gebe idim,
 Yedinci aydan sonra
 Sekizinci ay oldu,
 Sekizinci aydan sonra
 Dokuzuncu ay oldu!
 Doğan çocuk kız olursa,
 Ateşe atıp yakarım,
 Suya atar da boğarım,
 Sonra biriyle evlenirim!

12 Bk. "İbni Fadlan Seyahatnamesi", s. 72.

13 Bk. Abdülkadir Donuk, aynı makale, s. 163.

14 Destanda, bu bölüme gelinceye kadar Abeke ve Köbös'ün adı geçmemektedir. Bu da bize, onların Cakıp'ın ikinci eşinden doğan çocukları olduklarını yani, üvey olduklarını düşündürmektedir.

Çocuğum oğlan olursa,
Kimseyle evlenmem ben!"
(VI. 97-112)

Bu sözleri dikkate alarak, Kanıkey'in psikolojisini çeşitli açılardan inceleyebiliriz:

1. Kanıkey, bu tür bir evliliği haram kabul eder. Namusuna, iffetine zarar gelmesinden korktuğu için, evlenmek istemez. Bu hadiseyi günah olarak değerlendirir. Nitekim, teklifi yapan Cakıp için de destanın bu bölümünde haram kul tabiri kullanılır. Ancak, yine de böyle bir evlenme teklifini toplumun benimsemiş olduğunu, abes karşılamadığını anlıyoruz.

2. Kanıkey, Manas'la aynı memleketten değildir. Farklı bir yerden olduğu için, belki de töreleri farklı olduğu için, bu evliliği kabul etmemiş olabilir.

3. Kanıkey, Manas gibi bir kahramanın eşidir ve ona olanca sadakatiyle bağlıdır. Ona layık ve sadık bir eş olduğunu göstermek için bunu kabul etmez. Bunu yapmayı kendisine yakıştıramaz. Kanıkey'in şahsi bir direniş göstermiş olması söz konusudur. Kocasının hatırasına hürmet eder. Manas'ın yerini kimsenin tutamayacağını düşünür.

4. Kanıkey, dokuz aylık hamiledir. Manas ölmüştür. Çocuğu kız olduğu takdirde, onu öldürmeye mecbur olacaktır. Daha sonra, kardeşlerden biriyle evlenmeyi kabul edeceğini söyler. Burada Kanıkey, iki şey düşünmüş olabilir:

a. Kız çocuk, soyun devamını sağlayamayacak, Manas'ın adını yaşatamayacak, onun yurduna sahip çıkamayacaktır.

b. Kız çocuğu olursa, Kanıkey geçimini sağlayamayacaktır. Kız çocuğunun ona bakamayacağını düşünmüş olabilir. Büyüdüğü takdirde, birisiyle evlenecek ve annesine faydası olmayacaktır.

5. Çocuğu oğlan olduğu takdirde Kanıkey, kimseyle evlenmeyecektir. Çünkü, oğlan çocuk hem Manas'ın soyunu devam ettirecek, yurduna sahip çıkacak hem de annesini kimseye muhtaç etmeyecektir. Nitekim, Manas'ın kadınlarından Akılay, çocuğu, daha doğrusu oğlu olmadığı için, bu ümitle kardeşlerden Abeke ile evlenmeyi kabul eder.¹⁵

6. Kanıkey, Abeke ile Köböş'ü beğenmemiş olabilir. Onları, Manas'la kıyas edemeyeceğini anlayınca, bu evlenmeye tepki göstermiştir.

¹⁵ Bk. W. Radloff, aynı eser, s. 206.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz:

Kanıkey, bu evlenmeye olumsuz bakar. Ancak, toplum abes karşılamaz. Çünkü, bu evlenme şekli bir gelenek olarak kabul edilmiştir. Destanda, bu tip evliliğe başka bir yerde rastlamıyoruz. Bu da çok tabiidir. Çünkü, destanlarda önemli olan, destan kahramanı ve onun davranışları, yaptıklarıdır. Hadiseler, onunla bağlantılıdır. Ancak, doğrudan ilgili olmayanlar daima ikinci planda kalırlar. Fazla önem taşımazlar. Bu evlenme hadisesi de, Manas'la dolaylı olarak alakalıdır.

Şimdi, Manas Destanı'nda¹⁶ incelediğimiz ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme hadisesini yine Orta Asya destanlarından Kazak destanı Kız Cibek'te ele alıyoruz¹⁷ Destan kahramanı Kız Cibek, kocası Tölegen'in ölümünden sonra, onun kardeşi Sansızbay'la evlenir.

Bazarbay adlı çok zengin bir adamın oğlu olan Tölegen, kız aramak üzere gittiği Cayık'ta, Sırlıbay'ın kızı Kız Cibek'le evlenir. Gereken başlığı toplayabilmek düşüncesiyle, yurduna geri döner. Ancak, babası, başlık konusunda kendisine yardımcı olmaz. Bunun üzerine, başlığı toplayamayan Tölegen, Kız Cibek'e verdiği sözü tutmak ve Cayık'a gitmek için, tek başına tehlikelerle dolu bir yola çıkar. Yolda öldürülür. Tölegen'in Sansızbay adında bir kardeşi vardır. Sansızbay, sekiz yıldır haber alamadıkları ağabeyini bulmak için, yakın arkadaşı Şege ile yola çıkar. Bu arayış esnasında, Cibek'in yurduna, Cayık'a gelirler. Sansızbay, Cibek'i tanımamaktadır. Cayık'ta her yer insan doludur. Bu kalabalığın sebebini sordukları zaman, Sırlıbay'ın kızı Cibek'in kafir Kalmak hanı Horen ile mecburi bir evlilik hazırlığında olduğunu - çünkü, Horen, Sırlıbay'ı yurdunu yok etmekle tehdit etmiştir -, bu insanların da Horen'in askerleri olduğunu öğrenirler. Aynı zamanda Cibek'in yengesi olduğunu öğrenen Sansızbay, bir yolunu bulup Cibek'le konuşur. Cibek, Sansızbay'a kaçır ve evlenirler¹⁸

Burada Cibek'in psikolojisini inceleyecek olursak, farklı üç sonuca varırız:

1. Bir erkekle evlenen kadın, o erkeğin ailesinin malıdır ve onun yurduna aittir görüşünden hareketle, Cibek, Sansızbay'la evlenmiş olabilir. Çünkü, onu bu evlenmeye kimse zorlamamıştır.

2. Kız Cibek, Sansızbay'ı ilk defa gördüğü zaman şunları söyler:

Rabbim ne kadar benzetmiş
Ağabeyine sıfatını,
Yaratan Allah yar olup,

¹⁶ Bk. W. Radloff, aynı eser, s. 205-206.

¹⁷ Bk. M. G. Gumarova - B. V. Vahatov, *Batırlar Cırı*, Alma-Ata 1963.

¹⁸ *Kız Cibek Destanı*, yayınlanmamış doktora tezi, çalışan: Fahrünnisa Bilecik.

Yaktı mı sönen چراغımı?
 Açılısana talihim!
 Ölmüş yarım gelmekte.
 Yarılısana yüreğim!
 Yaratan Allah yar olup,
 Verdi mi benim dileğim!
 Sansızbay'ı görünce,
 Cibek'in gönlü dolar.
 Başındaki işleri unutup,
 Kaygısını içinden kovar.

(*Kız Cibek*, 852-864. satırlar)

Kız Cibek, Sansızbay'ı görür görmez, onun Tölegen'e çok benzediğini, ağabeyi kadar yakışıklı olduğunu düşünmüştür. Yani, Sansızbay'ı beğenmiştir. Ayrıca, Sansızbay'ın ağabeyine denk olduğunu düşünmüştür. Burada, kadınların tekrar evlenirken, kocalarına denk birini tercih ettiklerini görürüz.

3. Cibek, Kalmak hanı Horen'le yurdunu kurtarmak için evlenmeyi kabul etmiştir. Oysa, ona bende olmayı, onun karısı olmayı ölüme eş görür. Çünkü, Horen, onların düşmanıdır ve kafirdir. Bu sebepten de Sansızbay'la evlenmeyi istemiyebilir.

Bu evlenme hadisesi üzerinde, Kazakistan'da bilhassa Yazarlar Birliği'nde ve destanı inceleyen edebiyatçılar arasında iki farklı görüş vardır:

1. Bu tür evlenmeyi gereksiz ve *amengerlik* olarak değerlendirenler:

Amenger,¹⁹ kocası veya nişanlısı ölen hanımın, ölen kocasının yerine evlenmesi gereken kocasının akrabası manasındadır. Kazaklarda bu tür evlenmeler için, iki tabir oluştuğunu görüyoruz. *Amenger* ve *amengerlik*. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugatı't-Türk*'ünde²⁰ bu kelimeler veya bu manada bir kelime yoktur. Kazak Türkçesi'nde bu iki kelimenin varlığı, bize hadisenin yaygınlığı hakkında bir fikir verir. *Amenger* ve *amengerlik* kelimeleri, Kız Cibek Destanı ve Kazak edebiyatçılarının incelemelerinden hareketle, Kazaklarda eski devirlerde ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme şeklinin bir gelenek olarak yaşadığını söylemek mümkündür. Kazakistan'da bazı edebiyatçılar, bunun çok eskide kaldığını, şartlar ne olursa olsun bu tarz evliliklerin doğru olmadığını ve günümüz için geçerliliğini kaybettiğini düşünmektedirler. Gerçekten de bugün Kazakistan'da bu tür evlilikler yoktur. Evlenme hadisesine büyük önem verilmektedir. Aynı

19 Bk. Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1984.

20 Bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugatı't-Türk* (I, II, III), çev. Besim Atalay, Ankara 1985(I.cilt), 1986(II. ve III. cilt); *Divanü Lugatı't-Türk Dizini*, çev. Besim Atalay, Ankara 1986.

uruktan, kabileden olan insanların birbirleriyle evlenebilmeleri için, yedi neslin değişmesi gerekmektedir. Bir uruğa mensup insanları, akraba olarak düşünecek olursak, günümüzde Kazakların bu hususta, yani akraba evliliği hususundaki hassasiyetlerini anlayabiliriz.

2. Bu tür evliliği gerekli görenler:

O devrin şartları ve insanların içinde bulundukları ortam dikkate alınırsa, bu tür evliliklerin yapılması gereklidir. Ayrıca, bu konudaki açıklamalar, Cibek'in psikolojisini incelerken verilmiştir. Kazakistan'da, Kız Cibek çok sevilmekte ve takdir edilmektedir. Kocasının ailesine gösterdiği bağlılık, düşmanı olan Horen'e karşı verdiği mücadele büyük bir hayranlık uyandırmıştır. Bu yüzden pek çok kız çocuğuna ipek manasına gelen Cibek ismi verilmekte, Kız Cibek adıyla güzellik yarışmaları düzenlenmektedir. Kız Cibek'in kocasının kardeşiyle evlenmesi, bu gözle değerlendirecek olursak, toplum tarafından abes karşılanmamıştır.

Manas ve Kız Cibek destanlarını bu tür evlenme hadisesi bakımından karşılaştıracak olursak, şu sonuçlara varırız:

1. Orta Asya destanlarından Manas ve Kız Cibek'te, ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme söz konusu edilmiştir.

2. Kanıkey, bu tür evliliğe razı olmadığı halde, Cibek kendi rızasıyla evlenir. Tabii burada şartlar önemlidir. Bu kararlar, onların şahsi görüşlerini ve psikolojilerini açıklamaktadır.

3. Her iki destanda da bu tür evlilik toplum tarafından abes karşılanmaz. Bu da bir geleneğin varlığını gösterir.

4. Her iki destanda da, kadınlar kocalarının soyunu düşünerek, evlenmeye razı olmuş veya rıza göstermemiş olabilirler. Kanıkey ve Kız Cibek, her ikisi de asil ailelere mensuptur. İkisi de han kızıdır. Evli birer kadın olarak vazifeleri, kocalarının soyunun sürekliliğini sağlamaktır. Çünkü, geleneğe göre her ikisi de kocalarının ailelerine aittir. Kanıkey, kendisine evlenme teklifi yapıldığı sırada hamiledir. Manas'ın çocuğunu taşımaktadır. Bu çocuk, erkek olursa, kocasının soyunu devam ettirebilecektir. Manas, bir kahramandır ve Kanıkey çocuğunun ona benzemesini istemektedir. Ancak, çocuğu kız olursa, Manas'ın kardeşlerinden biriyle evlenecek ve yine kocasının soyunun devamını sağlayacaktır. Kız Cibek ise, kocası Tölegen öldükten sonra, onun kardeşi Sansızbay'la evlenir. Çünkü, hem kocasının soyunu devam ettirmek hem de düşmanları olan Horen'le evlenmemek istegindedir.

MANAS DESTANINDA İSLAMÎ UNSURLAR

NURİ YÜCE*

Manas destanının ne zaman oluştuğu ve anlatılan olayların hangi tarihî döneme yerleştirilebileceği bu destanın tartışmalı özelliklerinden biridir. Yaygın olan kanaate göre, tarihî tabanı 9. yüzyılın sonlarında başlayan hadiselerle de ilgili olan bu destanın asıl kaynağı Mani dinine mensup olan Karahitaylarla müslüman olan Karahanlılar arasında 12. yüzyıl başlarında meydana gelen siyasi ve askeri mücadeleler sırasında Kırgızların yaşadıkları olaylardır. Bazı kaynaklar 16. yüzyılda yaşamış Manas adlı bir tarihî şahsiyetten bahsederken, bazı araştırmacılar da Manas destanındaki olayların 18. yüzyılın ortalarına kadar uzandığı görüşünü ileri sürerler. Buna rağmen Manas destanı oldukça eskidir. Destanı nesilden nesile nakleden manasçıların hayal gücü ve ifade tarzı, halk arasında hatırlanan önemli olaylarla bu destanı devamlı beslemiş ve süslemiştir.

Fakat Manas destanındaki islamî unsurların eski ve köklü olduğunu söylemek güçtür. Manas'taki bu unsurlar, herhalde, Kırgızlar arasında İslam dininin yayılmasından sonra bu destana müslüman manasçılar tarafından alınmış olmalıdır. Çünkü bunlar, destan aralarına manasçıların kendi islamî bilgileri nisbetinde ve seviyesinde sonradan serpiştirilmiş sathî bilgilere dayanan bazı sözlerden ibaretmiş intibahı vermektedir. Mesela Kuran'ın en çok okunan ve çok kısa bir suresi olan olan 112. İhlas (=Kulhüvalli ahad) suresi, müslüman olan herkes tarafından kolayca ezberlenerek bilinmesine rağmen, manasçılar bunu "Kurkuldabat kualdat" şeklinde çok tuhaf bir şekilde telaffuz etmişlerdir. Bu da manasçıların islamî bilgisinin ne kadar zayıf olduğunu gösterir.

Şimdi bu destandaki islamî unsurların neler olduğuna ve bunların destanda nasıl yer aldığına bir göz atalım.

* Prof. Dr. Nuri Yüce, İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1. Kuday veya Alda

Farsça *Hudâ* kelimesi Kırgızca'da *Kuday* olarak bulunmakta ve destanda "Tanrı" karşılığında kullanılmaktadır. İslam inancında bir olan, canlı cansız bütün varlıkları yaratan, kudreti her şeyi kapsayan "Tanrı" anlamındaki Arapça *Allah* kelimesi de Manas destanında *Alda* şeklinde geçmekte ve *Kuday* gibi aynı kavramı ifade etmektedir.

Manas'ın babası Cakıp Han, karısı Çıyırıcı'nın erkek çocuk doğurmayışından dolayı üzgün bir halde kendi kendine konuşurken önce Çıyırıcı'nın davranışlarından dert yanar ve sonra Kuday'a, yani Tanrı'ya şöyle yalvarır.¹

1 Bu yazıda Manas destanından alınan satırların aslı W. Radloff'un *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme* adlı eserinin 5. cildinde bulunmaktadır (*Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme, gesammelt und übersetzt von Dr. W. Radloff. V. Theil: Dialect der Kara-Kirgisen*. SPb. Ak. 1885. V+XXVI+599 S., 8). Radloff'un kısaca *Proben* diye bilinen ve toplam 10 cilt tutan eseri Türkoloji için çok mühim olmasına rağmen, Türkiye'de sadece bir kaç kütüphanede bulunmakta, bunlara da ulaşmak pek çok kimse için maalesef pek mümkün olamamaktadır. Manas destanı, Türkiye'de yıllardan beri ne metin ne de tercüme olarak tam yayımlanmamıştı. Bu büyük bir eksiklik ve boşluk idi. Proben'in 5. cildindeki Manas destanını Emine GÜRSOY-NASKALI yayımladı. (Wilhelm Radloff: *Manas Destanı. Kırgız Türkçesi metin — Türkiye Türkçesi çeviri*. Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali. Ankara, Türksoy Y.1, 1995. 278 S. 4). Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali bu yayınında Radloff'un bundan 130 yıl önce derlediği Kırgızca metni Latin harfleriyle bir sütunda vermiş, bunu bilgisayar yardımıyla Krill harflerine çevirerek, Latin harfli metnin soluna koymuş, destanın Türkiye Türkçesine yaptığı tercümesini de sağdaki üçüncü bir sütuna yerleştirmiştir. Böylece herkesin kolayca yararlanabileceği bir şekilde planlanmış bir eseri istifadeye sunmuştur. Ben de bu yazıyı hazırlarken Manas destanına en kolay ulaşabileceğim eser, E. Gürsoy-Naskali'nin bu yayını oldu. Benim bu yazımda Manas destanından nakledilen metinlerin sol tarafındaki bölüm ve satır numaraları, E. Gürsoy-Naskali'nin yayınındaki bölüm ve satırları gösterir.

Ancak burada önemli bir iki hususu da belirtmek mecburiyetindeyim.

a) E. Gürsoy-Naskali'nin, Latin harfleriyle verdiği Manas metnindeki c- ile, Radloff'un kendi eserindeki j- konusunda (ve daha başka bazı harflerin aktarmalarında) bir uyumsuzluk olduğunu bu sahanın emekdarları anlarlar. Mesela Radloff'un kendi yayınında Manas'ın babası *Jakyp Kan* şeklinde kaydedildiği halde, E. Gürsoy-Naskali, bu adı Latin harflerine transkripsiyonla aktarırken *Жакып Кан*, = *Cakıp Kan* şeklinde yazmış. Halbuki bu adın *Yakıp Kan* diye aktarılması, ve Türkiye Türkçesine çevrilirken de *Yakıp Han* diye çevrilmesi daha uygun olurdu. Buna rağmen, elimde Radloff'un neşri bulunmadığı için, destandan yaptığım iktibasları ben, E. Gürsoy-Naskali'nin yayınındaki metinde nasıl ise aynen öyle verdim. Bu yazı için yaptığım metin iktibaslarında, telaffuz veya transkripsiyon, bu yazının konusunu etkilemediği için, bunlarla ilgili herhangi bir düzeltme yapmadım. Böyle olan yerlerdeki herhangi bir yanlış veya doğru E. Gürsoy-Naskali'nin yayınına ait bir keyfiyettir.

b) E. Gürsoy-Naskali'nin Türkiye Türkçesine yaptığı çevirisiyle asıl metin, bazı yerlerde anlam bakımından tam bir uyum göstermemektedir. Bunun sebebi herhalde bu çevirinin, çeviriden çeviri olmasıdır. Bu yazımda ben, Manas destanından naklettiğim satırların çevirisini, her zaman aynen iktibas etmeyip, gerekli gördüğüm yerlerde, asıl metne daha iyi uyduğunu sandığım ifadeleri kullandım.

Burada okuyucunun dikkatine sunduğum her iki husus, bu yazımda muhtemel bir yanlış anlamayı önlemek içindir. Prof. Dr. E. Gürsoy-Naskali'nin değerli yayını ile ilgili değerlendirmeyi, o eserin tanıtma veya tenkidini yapacak olanlar herhalde enine boyuna inceleyerek okuyucuya sunacaklardır.

*'Oşu Çıyırıcını alğanı,
mén cıttap bala öppödüm,
bu Çıyırıcı cayğan çaçın tarabayt,
Kudayğa tooba dép tipti méni karabayt.* Şu Çıyırıcı'yı alalı
ben koklayarık çocuk öpmedim,
Bu Çıyırıcı çözdüğü saçını taramaz,
Huda'ya tövbe deyip hiç bana bakmaz.
(I. 12-15)

É Kuday Taala car bolso!
Çıyırıcının kursağına
érkek bala bar bolso!
Ey Huda Taala yar olsa!
Çıyırıcı'nın karnında
bir erkek çocuk var olsa!
(I. 23-25)

Kökçö, Almambet'e konuşurken şöyle söyler:

*a cuma-minen bu cuma
arasında céti kün,
özü-minen ségis kün,
béyşke kiret dédile.* o cuma ile bu cuma
arasında yedi gün,
kendisiyle sekiz gün,
sonra cennete girilir dediler.
*Alda Taala azret
ayd' asmannan cıldırğan,
künd' asmannan cıldırğan,
ızığın céрге tiygisken!* Allahu Taala Hazretleri
ayı, gökyüzünden parlatır,
güneşi de gökyüzünden parlatır,
onun ışığını yere ulaştırır.
(II. 107-114)

2. Busurman (= Müslüman)

Destanda *Busurman* (= Müslüman) sıkça geçen islamî kavramlardan biridir. Destan kahramanı Manas müslümandır. Bu onun en önemli özelliklerinden biridir. Daha küçüklüğünde müslümanlığıyla kendini belli eder. Çünkü o, hem kahraman, hem mücahiddir. Manas'ın bu özelliği, onun bebekliğinde şu mısralarla anlatılır:

*Bu baybiçe Çıyırıcı
Manastı sır béşikke bölödü,
Manastı Kıdır cölödü.
Manas kabak cérden buğuldu.
Kapır-minen Busurman
Manastın kabarı mıttap uğuldu.
Manas émi küülödü,
Manas béşikte catıp süülödü:
'Ak sakal ateke Cakıp-kan,
Busurman colun açamın,* Bu baybiçe Çıyırıcı
Manas'ı ala beşiğe beledi.
Manas'ı Hızır korudu.
Manas yar kenarında kundaklandı.
Kafir ile müslüman
Manas'ın methini duydu.
Manas şimdi gülmeye başladı,
Manas beşikte yatarken konuştu:
"Ak sakal babam Cakıp Han,
müslüman yolunu açacağım,

*Kapırdın malın çaçamın!
Kapırğa kétéet kılamın,
Busurman cétéet salamın!'*

kafirin malını saçaçağım,
kafiri sürüp çıkarıp,
müslümana necat salacağım!"

(I. 60-72)

Manas'ın babası Cakıp Han'ın isteğini kabul eden Bay oğlu Bakay şöyle cevap verir:

*'Makıl bolot, cöp bolot, Cakıp!
attanalı, cortolu, Cakıp!
Busurman colun açalı, Cakıp!
Bécindin colun basalı, Cakıp!
Kuday bérsé çabalı, Cakıp!'*

"Kabul, baş üstüne, Cakıp!"
"Atlanalım, gidelim, Cakıp!"
müslüman yolunu açalım, Cakıp,
Pekin yolunu basalım, Cakıp,
Allah nasip ederse yeneriz, Cakıp!"

(I. 145-149)

Manas'ın yiğitleri önceleri başka inançlara sahip olsalar bile Manas ile tanışınca müslüman olurlar ve bu dinin ateşli birer yayıcısı olurlar. Manas'ın en gözde yiğidi Almambet'in müslüman olması bölümü şöyle başlar:

*Cér cér bolğondo,
suu suu bolğondo,
altı atanın uulu Kapır bar éken,
üç atanın uulu Busurman bar éken.*

Yer, yer olduğunda,
su, su olduğunda,
altı babanın oğulları kafir imiş,
üç babanın oğulları müslüman imiş.

(II. 1-4)

Almambet müslüman olduktan sonra, babasını imana davet eder ve ona düşüncelerini anlatır:

A düünö-minen bu düünö,
cakşılık cayın bilelik!
"Kurkuldabat kualdat"
Kuran tilin bilelik!
Méké-minen béyştin
ortosunan tileylik!
Bis Busurman bololuk!

o dünya ile bu dünya için
iyilik kuralını öğrenelim.
"Kul hüvallahu Ahad"
Kur'an dilini bilelim.
Mekke ile cennetin
ortasını dileyelim!
Biz müslüman olalım!

(II. 215-221)

Manas'ın maiyyetindeki yiğitler arasında müslümün olanların yanı sıra müslüman olmayanların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Onlar da Manas'a hizmet etmektedirler. Bu da bize, Manas'ın halkı arasında müslümanlığın fazla derin olmadığını veya Manas'ın yaşadığı toplumda çeşitli inançtaki insanların bulunması farklı ırk ve dine mensup kimselere hoşgörülü olmayı gerekli kılmıştır. Nitekim Manas bunu şöyle ifade eder:

*Éndi Manas ayttı:
‘Élim-minen curtum bar,
ékçep alğan érender,
Kapır-minen Busurman
kalçap alğan kırandar*

Sonra Manas şunları söyledi:
"Halkım ile yurdum var,
seçilip alınmış yiğitler,
kafir ile müslümanlar
vuruşarak alınmış yiğitler!

(II. 1262-1266)

Başka bir yerde yine aynı ifadeler kullanır:

*Manas çorolorğo kélđi,
çoroloruna ayttı déyt:
‘Kapır-minen Busurman, çorom,
kalçap alğan kırandar, çorom,
élim-minen curtumdan,
çorom,
ékçep alğan érender, çorom,
kolğo kabar aytıñar, çorom,
curtka kabar aytıñar, çorom!*

Manas yiğitlerine vardı,
yiğitlerine dedi ki:
"Kafir ile müslüman, yiğitlerim,
vuruşup alınmış kahramanlar, yiğitlerim,
öz halkımla öz yurdumdan olan,
yiğitlerim,
seçilip alınmış erler, yiğitlerim,
orduya haber verin, yiğitlerim,
yurda haber salın, yiğitlerim!

(II. 1554-1561)

Kökötöy Han ölünce oğlu Bok-Murun, babasının ruhu için büyük bir ziyafet düzenlemek ister. Davetliler hem müslümanlar hem müslüman olmayanlardan olacağı için Bok-Murun bu ziyafeti nasıl düzenleyeceğini ince ince düşünür:

*‘Bu aştı kanday tartamın?
Attı kanday çabamın?
Bu akret caydı utamın?
Bu Kapır-minen Busurman
bu kaysı cérde tutamın?*

"Bu ziyafeti nasıl hazırlayayım?
Atları nasıl koşturayım?
Ahret sevabını nasıl alayım,
Bunca kafir ile müslümanı
Hangi yerde ağırılayayım?

(IV. 184-188)

Fakat o, bu işleri adamlarının yardımıyla halleder. Çünkü:

*Bok-murunday törödön
çıkkın élçi kétti déyt,
tögörök tört burçun
barın birdey öttü déyt,
Kapır-minen Busurman
barın birdey çakırdı.*

Efendi Bok-murun'un yiğitleri
çıkıp elçi olarak gittiler,
ülkenin dört bucağına
hepsi birden geçip gittiler.
Kafir ile müslümanın
hepsini aşa çağırdılar.

(IV. 252-257)

3. Kuran

İslam dininin mukaddes kitabı Kur'an Manas destanında sık sık geçer. Onu okuyabilen kimse, bilge kişi olarak Manas'ın yanında ve halkın arasında saygı görür. Er Bakay'ın Kur'an'ı olduğu, onu okuyabildiği için Manas'ın babası Cakıp Han, Bakay'dan Manas'a yol yordam öğretmesini, onu eğitip yetiştirmesini ister:

<i>At başınday kurandı, Bakay!</i>	Atlarının sayısınca Kur'an'ın var, Bakay,
<i>koy başınday kitepti-</i>	koyunlarının sayısınca kitapların var,
<i>Bakay!</i>	Bakay,
<i>Kıyamət colun turuşup, Bakay!</i>	kıyamet yolunu öğret ona, Bakay!

(I. 139-141)

Almambet de Kökçö'ye cevap verirken şöyle der:

<i>kitebiñ bardır koynuñda,</i>	kitabın vardır koynunda,
<i>Kuraniñ bardır moynuñda,</i>	Kur'an'ın vardır boynunda,
<i>kötör Kuraniñ köröyn,</i>	getir Kur'anı göreyim,
<i>cay kitebiñ okuyñ!</i>	aç kitabı okuyayım!"

(II. 122-125)

Kökçö, Almambet'e ikramlarda bulununca, o bunu kabul etmez, gerekçe olarak şunları söyler:

<i>'Méniñ moyloom oy'elek,</i>	"Benim bıyığım kesik değil,
<i>sakalım méniñ koy'elek-</i>	sakalım dersen hiç de yok.
<i>kötör Kuran köröyn,</i>	Ver Kur'an'ını göreyim,
<i>cay kitebiñ okuyñ!</i>	aç kitabını okuyayım,
<i>Tanısam alıp içeyñ!</i>	anlarsam o vakit içerim,
<i>Tanıbasam kantıp içeyñ?</i>	anlamazsam nasıl içeyim?"

(II. 139-144)

Bunun üzerine Kökçe Almambet'e şunları söyler:

<i>Kökçö turup mına ayttı:</i>	Er Kökçö kalkıp şunu dedi::
<i>'Kara-kannuñ balası</i>	"Kara Han'ın oğlu
<i>kapılan tuuğan Almambét,</i>	kaplan doğan Almambet,
<i>moylooñ téreñ oyuñañ,</i>	gel bıyığının ucunu kısa kes,
<i>sakaldarıñ koyuñañ,</i>	sakalını koyuver,
<i>köküldörüñ kırkıñañ,</i>	saçlarını kırktır,
<i>başıñdan tozoğó (?) -tıñse alıñañ!</i>	başından kalpağını çıkar!
<i>Kitebimni okusun,</i>	o zaman kitabı okuyabilirsin,
<i>Kuranımnı tanısn!'</i>	Kur'an'ımı anlayabilirsin."
<i>Kapılan tuuğan Almambét</i>	Kaplan doğan Almambet,
<i>moyloonu téreñ oydu déyt,</i>	bıyığının uçlarını kısa kesti,
<i>sakaldarın koydu déyt,</i>	sakalını koyuverdi,

*köküldörün kırktı déyt,
acayım kattı aştı déyt,
astına koyo koydu déyt,
kötörtöpöy Kuran tanıdı,
caydırbay kitep okudu!*

saçlarını kırktırdı,
mukaddes kitabı derhal açtı,
sonra önüne koyarak
Kur'an'ı yardımsız okudu,
kitabı yanlışsız okudu.

(II. 145-161)

Sonra, Almambet yurduna dönüp, kendi kavmini irşat etmek ister. Eğer bu arzusu gerçekleşmezse, o zaman üç oğlu müslüman olan adamın yanına gidip, müslümanlar arasında yaşamayı düşünür. Babasının yurduna gelir ve onu imana davet eder:

*Almambét atka mindi,
atasının cakka cürdü.
Atasınıñ üyünö
kirip kélse Almambét
'Asalau maliykım, atam!' dédi.
Salam bérse Almambét,
elik bérgeñ adam cok,
tura kalğan adam cok.
Almambét ottun başında
tura kalıp ayt't'éle:
'Tuudurbay tuna çöksöñçü!
Uçurbay kurup kalsañçı!
Çalğan düünö munda déyt,
cay düünölör anda déyt!
A düünö-minen bu düünö,
cakşılık cayın bilelik!
"Kurkuldabat kualdat"
Kuran tilin bilelik!
Méke-minen béyştin
ortosunan tileylik!
Bis Busurman bololuk!*

Almambet ata bindi,
babasının yanına gitti.
Babasının evine
girince Almambet:
"Selamunaleyküm, babam." dedi.
Selam verince Almambet,
selamını alan olmadı,
kimse yerinden kalkmadı.
Almambet ateşin başında
dura kaldı ve sonra dedi ki:
"Doğurmadan dona kalsaydın,
muvaftak olmadan kuruyasın,
Yalan dünya burası,
gerçek dünya orasıdır.
O dünya ile bu dünya için
iyilik kuralını bilelim!
"Kul hüvallahu Ehad"
Kur'an dilini bilelim.
Mekke ile cennetin
ortasını dileyelim!
Biz müslüman olalım!

(II. 201-221)

der, fakat babasından beklediği ilgiyi göremez. Babası Almambet'e şu cevabı verir:

*Kabılan tuuğan Almambét
atasın karmap aldı déyt:
'Tuudurbay tuna çöksöñçü!
Uçurbay kurup kalsañçı!*

Kaplan doğan Almambet,
babasını tutup dedi ki:
"Doğurtmadan dona kalasın!
Uçuramadan kuruyup kalasın!

*A düünö-minen bu düünö
cakşılık surap kételi!
Kılça kızıl candarğa
"Kulkuldabat kualdat"
Kuran tilin bileli!
Bis Busurman bololu!
Kapırdın kanı bolğonço,
Busurman kulu bololu!
Atası turup ayt' éle:
'A düünö-minen bu düünö
cakşılık cayın bil' elbeym,
Méke-minen béyştin
ortosunan al' albaym,
mén Busurman bol' olboym!
Çabuuçu bolsoñ, bas muna!
Tögüçü bolsoñ, kan mına!'
Kara-kan bu képti aytıp,
üydön çıǵıp bardı déyt.*

O dünya ile bu dünya için
iyilik ederek çalışalım
kıl gibi kızıl canlara
"Kul hüvallahu Ahad"
Kur'an dilini bilelim,
Biz müslüman olalım!
Kafire han olmaktansa
müslümanın kulu olalım!"
Babası o zaman dedi ki:
"O dünya ile bu dünyanın
iyilik kurallarını bilemem.
Mekke ile cennetin
arasını alamam,
ben müslüman olamam!
Alacaksan işte canım!
Dökeceksen işte kanım!
Kara Han bu sözü deyip
evinden çıkıp gitti.

(II. 283-304)

Babasından olumsuz cevap alan Almambet, bu kez anasını imana davet eder, o da kocası Kara Han'ın yanında kalmayı yeğleyerek oğlunun teklifini kabul etmez. Almambet, bu davranışlarıyla, bize ilk müslümanların inançlarındaki kararlılığını veya gazaya çıkan alp erenlerin serüvenlerini hatırlatmaktadır.

4. Zekat

Manas destanında İslamın şartlarından olan zekat da destandaki diğer islami kavramlar gibi sadece konuşma arasında geçer. Bunun nasıl uygulandığına dair açık bir bilgiye rastlanmaz. Mesela Manas daha altı yaşındayken bir gezinti sırasında karşılaştığı Alooke'den şu sözleri duyur:

*Tömöngö kire barǵanda,
"Alooké" dégen kan çıktı,
aytkanunan can çıktı:
"Koydon zékét bérsin!" dép,
"Koydon zékét bérbese,
tilep alǵan Manastı,*

Bir gün aşağıya giderken
karşıma Alooke denen han çıktı,
söyledikleriyle sanki canım çıktı,
"Koyundan zekat verilsin bana! dedi.
Koyundan zekat verilmezse
Manası alırım ha! dedi.

(IV. 845-850)

5. Sünnet olmak, abdest almak ve namaz kılmak

Müslümanlar arasında erkek çocukların sünnet edilmesi geleneği, taharet, abdest almak ve namaz kılmak Manas destanının Közkaman bölümünde geçer. Manas'ın amcası Közkaman daha altı yaşındayken bir savaş karışıklığında Kalmuklara esir düşer ve onlar arasında büyür, evlenir, beş oğlu olur. Yıllarca sonra bir yolunu bulup ailesi ve adamlarıyla, şöhretini duyduğu yeğeni Manas'ın ülkesine gelir. Fakat bu gelenlerin erkeklerinin sünnetsiz olduğu ve müslümanlıktan hiç bir şey bilmedikleri anlaşılır. Manas onların şerefine at yarışı, eğlence ve ziyafet düzenler. Yarıştan sonra Manas'ın adamlarından bilge ve bilgili bir kişi olan yaşlı Er Bakay, bunlara islâmı öğretir ve erkeklerini sünnet ettirir. Bu hadise V. bölümde şöyle anlatılır:

*Ak-kula çıktı attardan!
At baygesi бүткөн соң,
curtka dilde чаçкан соң,
karağaydan tabıt cardırıp,
ara-minen tarttırıp,
meseleñdi kıldırıp,
moyn turuk kıldırıp,
asil cërde daldalğa,
tö kötörgön balbanğa
başın békem koydurup,
balta-minen bastırıp,
Kalmaktardın çoçoğun
kérki-minen késtirip,
Busurman kılıp koydu déyt,
béş'bak namas bilgizip,
kötünö tarat taldırıp!
Kuran kitep koynunda,
bir Busurman bolğon соң,
Küdröt söсү оosında,*

Atlar arasından Ak-kula birinci oldu!
At yarışı bittikten ve
halka altın dağıtıldıktan sonra,
(Er Bakay) çamdan tahta yardırıp,
(Kalmukların sikini) arasına sıkıştırıp,
onlara "bismillah" dedirtip,
boyunlarını eğdirip,
asil doğan bir kahramana,
ün salmış bir pehlivana,
başlarını sıkıca tutturup,
balta ile bastırıp
Kalmukların sikini,
keser ile kestirip,
onları müslüman etti,
beş vakit namazı öğretip
kızlarını taharet ettirdi!
Kur'an kitabı koynunda
onlar müslüman olunca,
Tanrı sözü ağzında,

(V. 1165-1183)

6. Kutsal kişiler ve yerler

Manas destanında, bazı peygamberler, veliler, kutsal sayılan bazı yerler, Kuran-ı Kerim, Kuran'dan bazı sure veya ayetler de geçmektedir. Bunların sadece birer ad olarak geçmesi, destanı anlatan manasçıların islâm diniyle ilgili bilgilerinin fazla olmayışıyla açıklanabilir.

6.1. Manas daha beşikteyken konuşup, uzun sürecek bir yolculuğa çıkacağını ve gideceği yerleri anlatınca, Babası Cakıp Han, maiyyetindeki yiğitlerinden Bakay'ın, Manas'a kılavuzluk etmesi ve ona göz kulak olması için şunları söyler:

*... bilbegenin bilgisip, Bakay!
birge cortup cürsönçü! Bakay!
Adam ata, Oobo éne,
tuuğan cérin bilçi édeñ.
Oñ cağına Oysul-ata buka
étken, Bakay!
sol cağına Koco Kıdır duka
étken! Bakay!
Baabédin başında, Bakay!
Koco Kıdır kaşında, Bakay!*

(Manas'ın) bilmediğini öğretip Bakay, beraber git ve ona yürüsene" de, Bakay. Adem atanın, Havva ananın doğduğu yeri bildir ona. Sağ yanına Oysul-ata'yı boğa et, Bakay, sol yanını Hızır kollasın, Bakay, Bahaeddin başında olsun, Bakay, Hızır önünde olsun, Bakay!

(I. 124-131)

6.2. Destanda bir yerde Tört payğambar koco (= dört peygamber hoca) diye bir söz geçmektedir. Bununla ne kasedildiği belli değildir. Kitap sahibi dört nebi mi (yani Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. İsa, Hz. Muhammed mi) kasedilmektedir, yoksa peygamber ifadesiyle halk arasında saygı duyulan dört veli mi kasedilmektedir, bu tam anlaşılamamaktadır.

*Ak bos bie soydurdu,
Cakıp-kan tuuğan balasının
tört payğambar kocoğó
atın 'Manas' koydurdu.
Tört payğambar kınadı,
payğambar balanı sınadı.*

Bir ak kısrak kestirdi,
Cakıp Han, doğan oğlunun
dört ulu peygamber hocaya
adını "Manas" koydurdu.
Dört peygamber onu kucakladı,
peygamberler çocuğu sınadı.

(I. 45-50)

6.3. Kıdır (= Hızır)

İslamî Türk edebiyatında Hızır, darda kalan masum insanların imdadına yetişen, ak sakallı bir kişi olarak çok sık geçer. Türkler arasında Hızır, erkek olarak da kullanılır ve Hızır şeklinde söylenişleriyle yaygındır. Manas destanında da bu motif Kıdır (= Hızır) diye vardır ve üstlendiği rol aynıdır. Yolculuklarda, en çaresiz ve yalnız kalındığı zamanlarda Kıdır (= Hızır)'a görev düşmektedir. Nitekim Manas doğunca onu Kıdır korur:

*Bu baybiçe Çıyrıcı
Manastı sır béşikke bölödü,
Manastı Kıdır cölödü.*

Bu baybiçe Çıyrıcı
Manas'ı alaca beşiğe yatırdı.
Manas'ı Hızır korudu.

Manas kabak cêrden buğuldu.
Kapır-minen Busurman
Manastın kabarı mıktap uğuldu.

Manas yar kenarında kundaklandı.
 Kafir ile müslüman
 Manas'ın methini duydu.

(I. 60-65)

Kanıkey, sefere çıkan kocası Manas'ı uğurlarken hayır duaları arasında şunları da söyler:

barğan cooñ basıp kayt, töröm!
Bağ aldırıp andan kayt, töröm!
Cortkondon coluñ çoşulsun, töröm!
Coldoşuñ Kızır koşulsun, töröm!'

Gittiğin yerde düşmanı yen gel, efendim,
 baht kazan da dön gel, efendim!
 Gittiğin yollar hoş olsun, efendim,
 Hızır sana yoldaş olsun, efendim!"

(V. 200-203)

Ak-Erkeç, Almambet giderken ona at ve zırh vermesi için, kocası Er-Kökçö'yü etkilemeye çalışarak şöyle konuşur: (Eğer ona at verirsen)

Koco Kızır car bütkön!
Cürgön cêri bak bolup,
êşiñ bir Kudayğa cak bolup!

Hızır Hoca sana yar olur.
 Yürüdüğün yer bağ olur,
 İşin bir olan Huda'ya yakın olur!

(II. 1091-1093)

7.1. Medine, Mekke

Anadolu ve Azerbaycan bölgelerindeki halk şairlerinin gitmedikleri, görmedikleri pek çok yeri sanki gidip gezmiş ve görmüş gibi hayat hikayelerinde, şiirlerinde malzeme olarak kullandıkları gibi, Manas destanında da, destan kahramanı Manas'ın adı etrafındaki pek çok olaylar anlatılırken, sanki Manas pek çok ülke ve şehirlere bu arada kutsal sayılan yerlere de gitmiş gibi anlatıldığını görüyoruz: Mesela Manas daha çocukken uzak ülkelere sefere çıkmak ister:

Ménin Manas kulunum
"Attanamın, cortom!" déyt,
"Alıska sapar baram!" déyt.
"Médinéni sızırıp,
çoñ Bukardı kızıdırıp
It-kéçüüden kéçem", déyt,

Benim er Manas oğlum
 "Atlanıp gideceğim!" dedi,
 "Uzak sefere çıkacağım!" dedi,
 "Medine'den geçerek,
 ulu Buhara'dan dolanıp
 İt-keçüüden geçeceğim!" dedi,

(I. 85-90)

Manas'ın maiyyetine giren Almambet, Oyrot üzerine yürürken şöyle der:

Médinéniñ sarı talağa
bir tüşürüp albasam,
séni bir Kudaydan bir tilep salbasam"

Medine sahrasına şimdi
 düşürüp neden almayayım,
 seni Tanrı'dan nasıl istemeyeyim?"

(II. 382-384)

Manas, amcası Közkaman'ın kötü niyetli oğlu Kökçököz tarafından bir ziyafette zehirlenip öldürülünce, sevenleri türlü ilaçlarla Manası diriltmeye çalışırlar. Bunlardan biri de Mekke'deki Kan-Koco'dur. Manas'ı o kurtarır. Manas dirilince Mekke'ye gider, Kabeyi tavaf eder, duası kabul olur ve Manas'ın ölen kırk yiğidi de dirilir, onlar da Mekke'ye gidip Manas'a katılırlar.

*Mékédegi Kan-koco
céte kélđi Manaska.
Kün on éki bolğondo
tüñ on éki bolğondo,
cakşı bolduñ, Ér Manas!
Aylana karasañ,
ölgön éken kırk çoro!
Anda ayttuñ, Ér Manas:
'Cañgıs kantıp cüröyn,
Casagandan tileyn,
Casagandan car bolso,
cam ooliyya koldoso,
kırk çoromdu tileyn!'
Atka minip kétti déyt,
Mékége barıp cétti déyt.
Mékédegi cétti éşik,
cétti éşikke siyndı,
tögöröktün tört burçun
tört aylana kıdırdı:
'Kılbağanım coğ-éle
cañgıs kantıp cürömün?
Casagandan car bolso,
cam ooliyya koldoso,
kırk çoromdu tileymın!'
Cér astın da kirbegen,
Ér Nazar tiygen kul éken,
Kuday kılğan ér éken:
kırk çoro turdu, tirildi!
'Manastay érge baralı!' dép,
atka minip kétti déyt,
Mékége barıp cétti déyt.--*

Mekke'deki Kan-koco,
yetişip geldi Manas'a.
On iki gün geçince,
on iki gece olunca
iyileştin Er Manas!
Etrafına bakınca
kırk yiğit ölmüştü!
O zaman dedin ki Er Manas:
"Yalnız nasıl edeyim?
Yaratandan dileyeyim,
Yaratandan yardım olsa,
tüm evliyala kollasa,
kırk yiğidimi isteyeyim!"
dedi ve ata binip gitti ,
Mekke'ye varıp yetti.
Mekke'de yedi kapı var,
her kapıda dua etti,
çevresindeki dört burcunu
dört defa dönüp dolaştı:
"Yapmadığım iş kalmadı,
şimdi yalnız nasıl edeyim?
Yaratan bana yar olsa,
tüm evliya kollasa
kırk yiğidimi istiyorum!" dedi.
Hiç yer altına girmese de o
Er Nazar'ın sevdiği kul imiş,
Allah'ın yarattığı er imiş:
kırk yiğit kalktı dirildi!
Er Manas'a gidelim diyerek,
atlara binip çıktılar,
Mekke'ye varıp yettiler.

(V. 2432-2462)

7.2. Evliya mezarını ziyaret etmek

Evliya mezarını ziyaret etmek müslümanlıkta teşvik edilen iyi bir hareket ise de, oralardan yardım dilemek, gerçek islam inancıyla bağdaşmayan bir davranıştır. Çünkü islam dinine göre yardım ancak Allah'tan beklenir. Buna rağmen halk arasında şu veya bu şekilde evliya mezar ve türbelerine gidip dilek dilemek yaygındır. Bunu Manas destanında da görüyoruz. Manas daha doğmadan önce, babası Cakıp Han, karısı Çıyırçı'nın çocuk doğurmamasından dert yanar:

*Kudayğa tooba dépti méni
karabayt!*

*Bélin békem buubadı,
bu Çıyırçı érkek bala tuubadı.*

*Bu Çıyırçıını alğanı,
cayı-kışı on tört cıl
bu mazarluu céрге sındırbayt,
bu almaluu céрге oonabayt,
bu araşanduu céрге tünöböyt!*

É Kuday Taala car bolso!

*Çıyırçıının kursağına
érkek bala bar bolso!*

Bu bélin békem buudursam!

*Bu Çıyırçıdan érkek bala
tuudursam!*

Allah'a tövbe deyip hiç işime
bakmadı!

Belini sıkıca boğmadı,
Bu Çıyırçı erkek oğul doğurmadı.

Bu Çıyırçı'yı alalı,
yazı kışı tam on dört yıl oldu,
bu, daha evliya mezarına gitmedi,
elmalıkta yuvarlanmadı,
şifalı kaplıcalarda yatmadı!

Ey Huda Taala bana yar olsa!

Çıyırçı'nın karnında
bir erkek çocuk var olsa!

Bunun belini bir sıkabilsem!

Çıyırçı'dan bir erkek çocuk
doğurtabilsem!

(I. 15-27)

7.3. Cennet, melek, ezan, fatiha, dua, evliya, vs.

İslam dinindeki diğer kavramlardan cennet, melek, ezan, dua, veya bazı ayet ve sureler vs. gibi kavramlar ve adlar da Manas destanında geçmektedir.

*'Békip bir kalğan béyştin
éşigin açkan Ér Koşoy,
baylanıp kalğan bazardın
colun bir açkan Ér Koşoy!
Aruuñ turat başında,
arbağın turat kaşında!
Arbaktarın koldosun,
bériştelerin kötörsün!*

*Çakırğan ünüñ azanday, Kocom,
başında sélde kazanday, Kocom!
Bérişteler kötörsün,*

"Kapalı kalan **cennetin**
kapısını açan Er Koşoy,
kapanıp kalan çarşının
yolunu açan Er Koşoy,
şerefın duruyor başında,
ruhun duruyor yanında!
ruhlar seni kollasın!

Meleklerin yüceltsin!

Çağırın sesin **ezan** gibi, efendim!
Başında sarığın kazan gibi , efendim!
Melekler seni yüceltsin!

(II. 394-404)

Manas'ın yiğitleri arasına katılan Almambet'in iman etme merasimi şöyle anlatılır:

*Kara-kandın balası,
kabılan tuuğan Almambét,
top ooliya ciyıp,
top oozınan bütüptü,
bar ooliya ciyıp,
batasınan bütüptü,
Arçaluu Mazar azret
Aldasınan bütüptü!*

Kara Han'ın oğlu,
kaplan doğan Almambet,
tüm evliya toplanıp,
hep bir ağızdan okudu,
bütün evliya toplanıp,
Fatıhayla inandı,
Arçaluu Mazar Hazret'in
Allah'ına inandı.

(II. 8-15)

Manas öldüğü zaman, yapılan dinî merasimde okunan ayet ve dualar arasında Kuran'dan bazı ayet ve surelerin de adı geçmektedir. Nasıl bir merasim yapılması gerektiğini orada bulunanlara söyleyen Bay oğlu Bakay bunları uzun uzun anlatır ve bu arada şunları da söyler:

*Ala-tooday Cakıptı
karısa dağı Kan kötörüp koyolu!
Ak-bos beeni soyolu,
Manastın arbayına bağıştap,
kulkuldabat Kurandı
kuptan okup aytalı!
Ayatıl-kürsü iman-da,
namastın abdan okup aytalı!*

Ala-dağ gibi Cakıp'ı
ihtiyarlasa da han yapalım,
Ak-boz kırsığı kesip
Manas'ın ruhuna bağışlayalım,
Kur'andan Kulhüvallahı Ahadı,
yatsı namazında okuyalım!
Ayete'l-kürsi'yi de
namazdan sonra yüksek sesle okuyalım!

(III. 2450-2452)

8. Şehit veya gazi olmak

Bilindiği gibi İslama göre hak dini uğrunda savaşanlar ölürse şehid, yaralanırsa ve sağ kalırsa gazî olur. Manas destanının Semetey bölümünde her iki kavram da geçmektedir. Ancak buradaki savaş, Manas'ın iki yiğidinin oğullarının, Manas'ın oğlu Semetey'e karşı öç almak için yapmak istedikleri bir savaştır. Semetey, babasının yiğitlerinden Acıbay ve Almambet'e kötü davranır. Acıbay'ın oğlu Kan-Çoro ile Almambet'in oğlu Kül-Çoro intikam almak için konuşurlar. Kan-Çoro arkadaşına şöyle seslenir:

*Kél! Ér-kıyazğa.kireli!
Sémétéyden çıkkalı!
Sénin atañ Acıbay,
anı öltürgön Sémétéy!
Ménin atam Almambét,*

Gel, Er-kıyaz'a katılalım!
Semetey'den ayrılalım!
Senin baban Acıbay,
onu öldüren Semetey!
Benim babam Almambet

*anı öltürgön Sémétéy!
 Ér-kıyazğa kireli!
 Cangıs caylap béreli!
 Öştöböy öştü alalı,
 kéktebey kékti alalı!’
 Anda ayttıñ Kül-çoro:
 ‘O Kuday, batır Kan-çoro,
 Ölsöm, séytke kéçemin,
 öltürsöm, kaza kılamın,*

onu da öldüren Semetey!
 Gel, Er-kıyaz'a katılalım!
 Kaçıp yalnız yaşayalım.
 Alınmamış öçü alalım!
 Alınmamış intikamı alalım!"
 O zaman Kül-çoro şöyle dedi:
 "Ey Allah, bahadır Kan-çoro,
 Ölürsem şehit olarak ölmüş olurum,
 öldürürsem gaza kılmış olurum,
 (VII. 1245-1262)

9. Kıyamet

Destanda "Kıyamet" kavramı da geçmektedir. Cakıp Han, Bakay'dan Manas'a yardımcı olmasını isterken şöyle der:

*Kıyamet colun turuşup, Bakay!
 cılkı içinde bos bolçu, Bakay!
 Manas-minen kıyamattık
 dos bolçu! Bakay!’*

Kıyamet yolunu öğret ona, Bakay,
 sürünün içinde ona kır-at ol, Bakay,
 Manas ile kıyamete dek
 dost ol, Bakay!"

(I. 141-143)

MANAS VE SEYTEK DESTANLARINDA ANT İÇME ŞEKİLLERİ

ÖZLEM DENİZ*

Eski devirlerde bir yabancı ile dost ve kardeş olmak için ant içilmiştir. Zamanla ant törenleriyle sağlanan dostluk ve kardeşlik, kargışlarla yani lanetlerle de pekiştirilmiş olmalıdır. Bu yüzden sonraları kargış törenleriyle ant törenleri birbirine karışmış ve sadece kargıştan ibaret olan ant içme törenleri meydana çıkmıştır.¹

Aşağıda tespit ettiğim ant içme şekilleri hemen hemen bütün Orta Asya boylarında ortaktır. Ben burada sadece Kırgızlarda kullanılan şekilleri ele aldım.

Radloffun tespit ettiği Manas destanı ile Karalayev'in söylediği Seytek destanı tarandığında karşılaşılan ant içme şekilleri şunlardır:

A. Şamanizm Kökenli Ant İçme Şekilleri:

1. Taş ve su üzerine ant içme:

Radloffun tespit ettiği Manas destanında alplar taş ve su üzerine ant içerler. Yalan yere ant içerlerse taş yarılır, su kurur:

*Kara taşka ant ayttı
Kak carılıp ketti taş,
Kara suuga ant ayttı
Kara suu soolıp ketti²*

(Kara taş üzerine ant içti, taş ortasından yarılıverdi, kara su üzerine ant içti, su kuruyuverdi.)

* Araştırma Görevlisi Özlem Deniz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

1 İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, 2. baskı, Ankara, 1987, s. 326.

2 İnan, A., *a.g.e.*, s. 143.

Taş ve su üzerine ant içmenin Anadolu kültüründe çeşitli izleri görülmektedir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde taş üzerine şöyle ant içilmektedir: *Kara taşın altında kalasın, taş altında kal, taş kesil, taş ol, taşa dönesin, taşlara başını çalasın, tepene taş yağsın, ummadığın taş başını yarsın* v.b. Su üzerine ise, *ölüne su bulunmaya, sen gelene kadar (ölünü yıkamaya) suyunu ısıtayım, suyun ulna* v.b. yemin etme türlerine rastlanmaktadır. Yine iyi dilekleri belirten şu deyişlere de rastlıyoruz: *Kamın akan görklü suyun kurumasın* (Dede Korkut Kitabı), *su gibi aziz ol* ya da *su verenlerin çok olsun* v.b³.

2. Gök ve yer üzerine ant içme:

Gök ve yer üzerine ant içme, eski ant içme şekillerinden biridir. Alplar yemin etmeleri gerektiğinde "yer ve gök beni cezalandırsın!" diyerek ant içerler.

Manas, kendisini bıçakla yaralayarak reddeden Temir Han'ın kızı Kanıkey'i kaçırmak için Temir Han'ın iline gelir. Durumu önceden sezen Kanıkey, tavrını değiştirerek kırk kızla birlikte Manas ve yiğitlerini karşılamaya çıkar. Bu kırk kız, kırk yiğide hediye eder ve bana ilişmeyin der. Fakat Almambet'e düşen kız, koca memeli, kuru kıçlı, kara bir kızdır. Bu durum karşısında Almambet şaşırır. Manas, "Almambet'e layık bir kız yok mu?" diye sorar. Bunun üzerine Kanıkey, Ayıp Han'ın kızı Altınay'ın yanına gider ve ona ricada bulunur. Almambet için yüzünü açmasını ister. Altınay, Almambet'in kendisini küçümseyeceğini, Kanıkey'in ilerde onu hor göreceğini söyleyerek buna razı olmaz. Kanıkey bunların doğru olmadığını söyleyerek ant içer:

*Konok kelip kelgende,
"Koop kımsı koy!" desem,
"Celeden bee saa!" desem,
"Koşokton koydu saa!"
"Köp kımsı kuy!" desem,
men, ecekem, Kanıkey
töbönü açık-kök ursun,
töştüktü cer ursun!"⁴*

(Misafir gelince ben sana, kalk da kımız ver diyecek olursam, bağlı kırsırağı sağ diyecek olursam, koyunları sağ diyecek olursam, kalk da kımız koy diyecek olursam, beni, güzel kardeşim, Kanıkey'i tepemi gök çarpsın, göğsümü toprak çarpsın!)

Seytek destanında halk, Kaңçoro'yu tahttan indirip, Seytek'i han yapmak için ant içer:

3 Akalın, L. S., *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, Ankara, 1990, s. 144.

4 Radloff, W., *Manas Destanı*, yay. haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, s. 89 (1613-1620).

*Tak uşunday kılbasak,
Akkelte multık ogu ursun,
Ak miltenin çoğu ursun!
Töbösü bütöo kök ursun
Töşü tüktüü cer ursun!⁵*

(Aynen böyle yapmazsak, Akkelte'nin mermesi vursun! Fitilin ateşi vursun! Tepesi her yandan kapalı gök vursun! Döşü kıllı yer vursun!)

Gök ve yer ile ilgili motiflere Koroğlu destanında rastlanmaktadır. Koroğlu destanında gök ve yer ilahi kudretlerdir. İnsanoğlu bu ikisi arasında üçüncü bir varlıktır. Yer ve gök ile bağları vardır.

Anadolu'da, *Oğul seni Yerin-Göğün beğene, Yer-Gök imdadına gele* v.b. deyişlere rastlanmaktadır⁶. Bu sözlerde Yer-Gök, Tanrı anlamında kullanılmıştır. Yine, yer ile ilgili olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde *Allah seni yerin dibine soksun, kara yere giresin, kara yerin karanlığına giresin, kara yerler alsın seni inşallah, titreye titreye yere giresin, yedi kat yerin dibine giresin, yere batasın, yere döşenesin, yerin dibine batasın, yerin dibine geçesin, yerler yarıla da içine giresin, yerlerin dibinden sesin gele* v.b. yemin etme türlerine rastlanmaktadır. Bu deyişlerde yer, toprak anlamında kullanılmıştır.

Osman Nedim Tuna'dan öğrendiğime göre, Düzce yöresinde de "gür gür baba çarpsın", "gök çarpsın" diyerek yemin edilmektedir.

3. Alpların birbirlerinin annelerinin memelerini emerek ant içmeleri:

Destanlarda alplar birbirleriyle dost ve kardeş olmak istediklerinde annelerinin memelerini emerler.

Almambet Manas'la dost ve kardeş olmak için Manas'a, annesi Kanıkey'in memelerini emmeyi teklif eder. Manas bu teklifi kabul eder. Kanıkey'in bir memesini Almambet, bir memesini Manas emer. Böylece ikisi kardeş olurlar:

*"Enekeñnin ak emçek
agıp turat, Manas-kan!
Bir emçeğin sen emgin,
bir emçeğin men emeyn!
Belimdi kınday buulayn!*

5 Karalayev, S., *Seytek*, çev. Özlem Deniz, İstanbul, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, 1995, s. 18 (12523-12527).

6 Akalın, L. S., *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, s. 155.

*Cakıp-baydan tuuayn!
Seni-minen bir tuugan adam bolayn!"⁷*

("Annenin ak memesinden süt akıyor Manas Han! Bir memesinden sen git em, bir memesinden ben emeyim! Belimi sıkı bağlayayım! Cakıp-baydan doğayım! Senin kardeşin olayım!")

Seytek Destanı'nda Kaңoro, Semetey'i öldürüp, onun yerine tahta geçmek ister. Ona tuzak kurar. Bu kavga sırasında Semetey ortadan kaybolur. Onun ölüp, ölmediği belli olmaz. Daha sonra Kaңoro, Külçoro'yu öldürmek için takibe başlar. Kıyaz, Kaңoro'yu bundan vazgeçirmeye çalışır. Üçünün kardeş olduklarını hatırlatır. Çünkü Kaңoro, Semetey'in annesi Kanıkey'in memesini emerek onlarla kardeş olmuştur.

*Cetim kalsañ atañdan,
Seni tuugandan artık körüptür.
Kanıkeydin sol emçek,
Kaңoro, saa beriptir.
Uluk eken Semetey,
Seni uyalaştay körüptür⁸*

(Babandan yetim kaldığında o seni, öz kardeşi gibi görmüştür. Semetey, (annesi) Kanıkey'in sol memesinden sana süt verdirtecek kadar fedakarlık etmiştir. Seni kardeş görmüştür.)

Anne memesi emerek dost ve kardeş olmanın izleri, kanaatimce, bugün Anadolu kültüründe de yaşamaktadır. Bence, "süt kardeşi" olmanın menşei bu anlayış olmalıdır. Çünkü süt kardeşi olan kişiler, birbirlerini öz kardeş, hatta öz kardeşten de ileri saymaktadırlar. Ayrıca Doğuda erkeklerin çok ileri yaşlara kadar meme emdikleri de bilinmektedir.

4. Araya ok, kılıç v.b. koyarak ant içme:

Destanlarda iki alp, dost ve kardeş olmak istediklerinde aralarına ok, kılıç v.b. koyarak ant içenler:

*Anda aytın Colay Kan:
"Kara-Kul minen Sarı-Kul
Korkpogun menden, kaçpagın
Kıyamattık dos boloyın"
Bir ogun suurup aldı,*

7 Radloff, W., *Manas Destanı*, yay. haz. Emine Gürsoy-Naskali, s. 56 (1850-1856).

8 Karalayevev, S., *Seytek*, çev. Asuman Subaşı, İstanbul, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, 1995, s. 17 (408-413).

*arasına koydu deyt
kıyamattık dos boldu...⁹*

(O zaman Colay han söyledi: "Karakul ile Sarıkul benden korkmayınız, kaçmayınız. Kıyametlik dost olayım". Bir okunu çekti, aralarına koydu, kıyametlik dost oldular.)

Kanaatimce araya ok, kılıç v.b. koyarak ant içme şeklinin Anadolu kültüründe uzantısı yoktur. Buna rağmen Anadolu'da kılıç veya ok üzerine söylenen çeşitli yemin etme türlerine de rastlanmaktadır: *Allah'ın iki ağızlı kılıcına uğrayasın, Allah'ın keskin kılıcına rast gel, Allah'ın kılıcına doğranasın, kılıçlar arasında can veresin, kılıçlardan git, zalimlerin kılıcına tuş olasın; bebe okundan gidesice, sahipsiz oka rast gelesin, Tanrı okuna uğra, yoğun yoğun ok v.b.*

5. Kılıç, bıçak v.b. namlusu yalayarak ant içme:

Alplar yeminlerini pekiştirmek için kılıç, bıçak v.b. namlusunu yalayarak ant içerler.

Seytek destanında halk, Kaңçoro'yu tahttan indirip, Seytek'i han yapmak için ant içer:

*Ak buuday nanın çaynaştı,
Keleme şarıp karmaşıp,
Ölüp keter ant kılıp,
Aç bolot mizin çalaştı¹⁰*

(Ekmek üzerine yemin ettiler. Kuran'a el basıp, ölünceye kadar (birlikte olacaklarına) yemin edip, ant içtiler.)

Seytek destanında Kıya'z, Kaңçoro'yu, Külçoro'yu öldürmekten vazgeçirmeye çalışır. Onun çok değerli bir bahadır olduğunu söyler. Onunla ant içerek dost olalım der:

*Ak buuday unun çaynaşıp,
Ak bolot mizin calaşıp,
Ak cılıkıdan boz bolup,
A düynölük dos bolup,¹¹*

(Ak buğday ununu çiğneyip, ak çelikten yapılmış kılıcın kenarını yalayıp ant içelim. Diğer atlar beyaz olsa, biz (sen, ben ve Külçoro) boz at olup, onlardan ayrılarak dost olalım.)

⁹ İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, s. 143-144.

¹⁰ Karalayev, S., *Seytek*, çev. Özlem Deniz, s. 18 (12511-12514).

¹¹ Karalayev, S., *Seytek*, çev. Asuman Subaşı, s. 18 (487-490).

Bana göre kılıç, bıçak v.b. namlusu yalayarak ant içme, Anadolu kültüründe yankısı görülmeyen bir yemin türüdür.

6. Yeri veya bir şeyi kerterek ant içme:

Eski Türk antlaşma törenleri arasında yeri veya bir şeyi kertme ögesinin bulunduğu görülmektedir. Manas destanının kahramanlarından Almambet, Er Kökçö ile bozuştığı zaman, bıçağıyla yere bir çarpı işareti çizerek öç alacağına ant içer:

*Cerge arkı-terki çiydi,
bıçak kaytıp kınına saldı.¹²*

(Yere bir çarpı işareti çizdi, bıçağını kılıfına koydu.)

Bu ant biçimine Dede Korkut'ta da rastlanır:

*Oğuz yigidiniñ öykeni kabardı, kılıcın çıkardı yiri çaldı kertdi, aytdı-kim:
Yir kibi kertileyin, toprak kibi savrulayın, kılıcuma toğranayın, ohuma sançılayın,
oğlum toğmasun, toğar-ise on güne varmasun big babamuñ kadın amamuñ yüzün
görmedin bu gerdege girir-isem didi.¹³*

(Oğuz yığidinin öfkesi kabardı, kılıcını çıkardı, yeri çaldı, kertti, dedi ki: "Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğar ise on güne varmasın, bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girer isem!")

Yine A. İnan'ın da dediği gibi bugün dilimizde yaşayan "beşik kertme yavuklu" deyiminin menşei bu görenek olsa gerektir. Anlaşılabacağı üzere eskiden aileler, küçük çocuklarını nişanlarken sadakat işareti olarak çocuklarının beşiklerini kertmişlerdir.

7. At veya at sürüleri üzerine ant içme:

İncelemiş olduğum destanlarda alplar, "beyaz atın tozu çarpsın!" diyerek ant içerler. Kırgızlar'da atlar çok kıymetli hayvanlardır. Hatta bu atlar bazen insanlarla denk tutulmaktadır:

*Uyalaş elek can birge,
Aytkanımdı kılbasam,
Tuu tübüñö turbasam,*

12 Radloff, W., *Manas Destanı*, yay. haz. Emine Gürsoy-Naskali, s. 37 (842-843).

13 Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı I - Giriş-Metin-Faksimile* -, 2. baskı, Ankara, 1989, s. 193.

*Ak cılkının çañı ursun,
Ak buudaydın danı ursun!*¹⁴

(Biz aynı yuvadan olan can idik. Söylediklerimi yapmazsam ne olayım! Ekmek çarpsın!)

Anadolu kültüründe de at çok kıymetli bir hayvandır. Köroğlu destanında bunu gözlemleyebiliriz. Köroğlu'nun atı Kır At-Uçan At, olağanüstü özelliklere sahip bir hayvandır. Yine Anadolu'da atla ilgili olarak, *Allah seni attan indirip eşeğe bindire, tahta ata binesin (tabuta)* v.b. deyişlere rastlanmaktadır. İyi dilekleri belirtmek için ise şöyle denilmektedir: *Atın sürçmesin, çapar iken ak-boz atın bedrümesin* (Dede Korkut Kitabı) v.b.¹⁵

8. Ekmek üzerine ant içme:

Karalayev'in Seytek destanında sıkça görülen ant içme şekillerinden biridir. Alplar buğday tanesi, buğday unu, buğday ekmeği çiğneyerek, bazen de "ekmek çarpsın!" diyerek ant içerler.

Seytek destanında Kançoro ile Kıyaz, birlikte olacaklarına dair ant içerler:

*Ak buuday danın çaynaşıp,
Keleme şarıp karmaşkan,
Ak bolot mizin calaşıp,
Bilgizbey kat berişken,
Dos bolup sözge kelişken,
Bağıştın uulu er Kıyaz.*¹⁶

(Ekmek üzerine yemin edip, Kuran'a el basan, ant içip, gizlice mektup vererek bağlılığını bildiren, dost olup, sözüme gelen Bağış'ın oğlu er Kıyaz!)

Seytek destanında Kayıpçal kızı Kuyalı ile Ayçürök, dünya ahret dost olmak için ekmek üzerine ant içerler:

*"Men perizat, sen adam,
Körüügö ayıl konuşar,
Biribizge, biribiz
Keregibiz boluşar."
Dep, oşentip, şart kılıp
Ubadanı bek kılıp,*

14 Karalayev, S., *Seytek*, çev. Özlem Deniz, s. 24 (13094-13098).

15 Akalın, L. S., *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, s. 84.

16 Karalayev, S., *Seytek*, çev. Özlem Deniz, s. 22 (12971-12976).

*Ak buuday nanın çaynaşıp,
Aç bolot mizin calaşıp,*¹⁷

("Ben peri, sen insan. Obalarımızı yakın kuralım. Birbirimize bir gün ihtiyacımız olur." diye antlaşmışlar. Verdikleri sözlerden dönmek üzere ak buğdaydan ekmeği çiğneyerek, keskin çelik kılıcın yüzünü yalayarak (yemin etmişler).)

Yine Seytek destanında Ayçürök, Kayıpçal kızı Kuyalı ile dost oluşundan şöyle bahseder:

*Ak buuday unun çaynaşıp,
Birge coldoş boluuga,
Bir cayloogo konuuga
Ece, siñdi boluuga,
Ubadanı çın kıldık.*¹⁸

(Ak buğday unundan (ekmek) çiğneyip, yoldaş olmaya, bir yaylaya konmaya, abla kardeş olmaya ant içtik.)

Ekmek üzerine ant içme, bugün Anadolu kültüründe de yaygın olarak kullanılan bir yemin etme biçimidir. *Ekmek atlı ola sen yaya koşup kavuşamayasın, ekmeğim seni kör ede, ekmeğin dağınık ola, elin ekmeğe yetişmeye, gün ekmeğine muhtaç olasın, karnın doyastıya ekmek yiyeme, karnın doymasın, ekmek bulama, yediğin ekmek gözüne-dizine dursun, yediğin ekmek haram olsun* v.b. İyi dilekleri belirtmek için ise, *ekmeğini taştan çıkarasın, ekmek sahibi olasın, (çocuğunuz) ana-baba ekmeğine kuru ayranına duru demeye, ekmeğin kuru ayranın duru ola* v.b. söyleyişler halk arasında sıkça kullanılmaktadır.

9. At, koç kurban edip, elleri kana batırarak ant içme:

"Kardeş veya dost olmak isteyenlerin kanlarını bir içkiye karıştırıp içmeleri eski antlaşmanın en önemli şartlarından biri olmuştur" der İnan¹⁹. Eski zihniyete göre kan ve can aynı şeylerdir. Eskiden, kanları birbirine karışan kimselerin hayatlarının ve ölümlerinin de bir olacağına inanılırdı. Onlar birbirlerini terketmezler, birbirlerini korurlardı. Bu bakımdan kardeş olmak için yapılan ant içme törenlerinde kan en önemli unsur olmuştur.

Kırgızlar dost ve kardeş olmak istediklerinde kurban ettikleri at veya koç kanına ellerini batırarak ant içmişlerdir²⁰. Böylece kan karıştırma adetini sembolik

17 Karalayev, S., *Seytek*, çev. Meral Gölgeci, İstanbul, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, 1995, s. 35 (16838-16845).

18 Karalayev, S., *a.g.e.*, s. 43 (17616-17620).

19 İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, s. 327.

20 İnan, A., *a.g.e.*, s. 319.

olarak yerine getirmişlerdir. Kan karıştırma adeti Türk boylarında tarih boyunca devam etmiştir. Osmanlı devri edebiyatında da kan yalaşıp dost olma motifine rastlıyoruz. II. Bayazıt devri şairlerinden Mesihî'nin Ali Paşa hakkında yazdığı mersiye:

*Subhudem bir acep uğraş oldu
Her taraf lagze-i sabaş oldu
Dil paşa ile peykân-i adu
Kan yalaştı ve kardaş oldu*

Birinci Selim devri şairlerinden Ahî'nin bir şiirinde:

*Okların can almaga târiñle yoldaş oldular
Sinelerde kan yalaştılar karındaş oldular²¹*

Ömer Seyfettin'in "Ant" adlı hikayesinde de kan yalaşıp, dost olma motifine rastlanır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kan üzerine ant içildiği görülmektedir: *Altın leğenlere kan kusun, kan işeyesin, kan sıçasın, kan tüküresin verem tutasın, kana belenesin, kanın bokun bir delikten gele, kanın içinde uyuşsun, kanın içine aka, kanın kulağına dola, kanın kurusun, kanına su serpile, kanına tezek doğrana, kanına tirit olasın, kanında şeytan geze, kanını içeler, kanlı gömleklerin gele, kara kan kusun* v.b.

Dilimizdeki "kan kardeşi olma" deyiminin menşei de kanaatimce bu görenek olmalıdır.

10. Karşılıklı bir şey değiştirerek ant içme:

Silah, at, giyim v.b. eşyaları değiştirerek ant içme adeti, Türk ve Moğollar'ın dost ve kardeş olma törenlerinde önemli bir unsurdur. Moğolların Gizli Tarihi'nde Temuçin'le Camuha'nın karşılıklı eşya değiştirerek dost ve kardeş olmaları anlatılır:

"İlk defa aralarında dostluk tesis ettikleri zaman Temucin on bir yaşında idi. O zaman Camuha Temucin'e, karaca bacağından elde edilmiş bir oyun kemiği vermiş ve Temucin'den de içine kurşun dökülmüş başka bir oyun kemiği almış, bu suretle dost olmuşlardı. Bu dostluğu onlar, Onan (nehri) buzları üzerinde aşık oynarken kurmuşlardı. Bundan sonra bahar gelince, ağaçtan yapılmış yaylariyle ok atıştılar. O zaman Camuha, iki yaşlık bir öküzün iki boynuzunu kesip ok uçları yapmış ve bunları delip yapıştırmak suretiyle ıslık çalan (ok) meydana getirmişti. Camuha bunu Temucin'e hediye etmiş ve buna karşılık Temucin'den, ucu selvi ağacından yapılmış bir ok hediye almak suretiyle onunla dost olmuştu. Dostluklarını ikinci

21 İnan, A., a.g.e., s. 326.

defa tazelemeleri böyle cereyan etmişti."²² Yine onlar, büyüdükten sonra altın kuşaklarını değiştirmek suretiyle dostluklarını tazelemişlerdir²³.

Hediyeler alıp, vererek dost ve kardeş olma adetinin İskit ve Türk boylarının egemen oldukları sahada çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimce bugün, bu adetin izleri bizde olduğu gibi bütün dünya kültürlerinde de görülmektedir.

11. Sürüden at yakalamaya yarayan kementli uzun sırık (kuruk) veya kamçı sapı üzerinden atlayarak ant içme:

Kırgızlar sürüden at yakalamaya yarayan kementli uzun sırık veya kamçı sapı üzerinden atlayarak ant içmişlerdir²⁴. Orta Asya topluluklarında ve tabii ki Kırgızlar'da da, bugün hala hayvancılık büyük bir önem taşımaktadır. Hayatta kalmak için hayvan sürülerine ihtiyaç vardır. Kanımca sürüden at yakalamaya yarayan kementli uzun sırık veya kamçı, sembol yoluyla hayvan sürülerini, dolayısıyla zenginliği simgeliyor olmalıdır.

Bu ant içme şekline Radloff'un Manas destanı ile Karalayev'in söylediği Seytek destanında rastlayamadım. Benim tespitime göre, Anadolu kültüründe de bu ant içme şeklinin izine rastlanmamaktadır.

12. Demir veya demirci körüğü üzerine ant içme:

Kırgızlar demir veya demirci körüğü üzerine de ant içmişlerdir. Servet ve samanı körüğün lufu saymışlardır²⁵.

Eski Türkler demiri mukaddes maden saymışlardır. Bu inanç, Türkler'in islamlaşmasından sonra da devam etmiştir. Mahmud Kaşgarî, temür (demir) kelimesini açıklarken Kırgız, Yabaku, Kıpçak v.b. boyları halklarının ant içtiklerinde yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına önlerine koyduklarını ve *bu kök kirsün, kızıl çıksun* "sözünde durmazsan, kılıç kanına bulansın, demir senden öcünü alsın" diyerek yemin ettiklerini yazar²⁶. Kırgız-Kazaklar demirden kötü ruhların kaçtıklarına inanırlar. Bu yüzden de demir veya demirci körüğünü mukaddes sayıp, onun üzerine yemin etmişlerdir.

Şükrü Elçin, Anadolu köylerinde loğusa kadınlara musallat olduğuna inanılan kötü ruh "al karısı" yahut "albastı"nın çelikten korktuğuna dair bir inanç bulunduğunu tespit etmiştir (TFA, 5. 193). Bu inanca Kazaklar'da da rastlanır. A.

22 Temir, A., *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1948, s. 52-53.

23 Temir, A., *a.g.e.*, s. 53.

24 İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, s. 322.

25 İnan, A., *a.g.e.*, s. 322.

26 Mahmud Kaşgarî, *Dîvânü Lugâti't-Türk Tercümesi I*, çev. Besim Atalay, 3. baskı, Ankara, 1992, s. 362.

İnan, loğusanın yanında bir erkeğin demirciyi temsil ederek çekiçle bir demire vurduğunu Kazaklar'ın Argın ve Turgay-Kıpçak boylarında tespit ettiğini bize nakleder²⁷. Başkurtlar ise ölünün göğsüne bıçak, makas, çekiç v.b. şeyler koyarlar. Bu adet, Şükrü Elçin tarafından Anadolu'da da tespit edilmiştir. Yine Osman Nedim Tuna'dan öğrendiğime göre Anadolu'da hamile hanımların karınlarının üzerine de demir konulmaktadır. Ayrıca O. N. Tuna bana, kendisinin cebinde çakı taşıdığını ve onu birine verirken elinin üstüne koyduğunu, alırken de aynı şekilde elinin üstüne bırakmalarını istediğini söyledi.

Demirci körüğüyle ilgili olarak ise Anadolu'da iyi dileği belirten şu deyişe rastlanmaktadır: (*Kızlara*) *Allah sana ocağı küllü, körüğü kirli yer nasip ede*²⁸

Demirci körüğü üzerine yemin etme biçimine Manas ve Seytek destanlarında rastlayamadım.

13. Tırnak yalayarak ant içme:

Kırgızlar tırnak yalayarak da ant içmişlerdir. İnan'ın da dediği gibi "Her halde bu adet, tırnaklı (yırtıcı) bir totem üzerine yapılan kargış andı töreninin yankısı olsa gerektir"²⁹. Bazı kuzey uluslarında da ayı pençesi ve dişleri üzerine ant içildiği bilinmektedir. Ben Manas ve Seytek destanlarında tırnak yalayarak ant içme biçimine rastlayamadım. Aynı şekilde bu ant içme şeklinin Anadolu kültüründe de görülmediği kanısındayım.

B. İslami Unsur İhtiva Eden Ant İçme Şekilleri:

İslami unsur ihtiva eden ant içme şekilleri Kırgızlar'ın İslamiyeti kabul etmelerinden sonra destanlara girmiştir. Bu yüzden Radloff'un tespit ettiği Manas destanında bu tür ant içme biçimlerine rastlayamadım. Fakat Karalayev'in söylediği Seytek destanında İslam dininin etkisi daha çok görülmeye başlanmış, hatta bu yemin etme biçimlerine de yansımıştır. Bunun sebebini de Seytek destanının daha sonraki dönemlerde teşekkül etmiş olmasına bağlayabiliriz.

1. Kuran üzerine ant içme:

Radloff'un tespit ettiği Manas destanında Kuran üzerine ant içme şekline rastamadım. Ama Seytek destanında bu yemin biçimi sıkça görülmektedir.

Seytek destanında alplar Kuran'a el basarak ant içerler. Destanda halk, Kançoro'yu tahttan indirip Seytek'i han yapmak için Kuran'a el basarak ant içer:

27 İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara, 1991, s. 231.

28 Akalın, L. S., *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, s. 133.

29 İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, s. 330.

*Ak buuday nanın çaynaştı,
Keleme şarıp karmaşıp,
Ölüp keter ant kılıp,
Aç bolot mizin çalaştı.³⁰*

(Ekmek üzerine yemin ettiler. Kuran'a el basıp, ölünceye kadar (birlikte olacaklarına) yemin edip, ant içtiler.)

Yine Seytek destanında Kaңçoro ile Kıyaz şöyle ant içerler:

*Ak buuday danın çaynaşıp,
Keleme şarıp karmaşkan,
Ak bolot mizin calaşıp,
Bilgizbey kat berişken,
Dos bolup sözge kelişken,
Bağıştın uulu er Kıyaz.³¹*

(Ekmek üzerine yemin edip, Kuran'a el basan, ant içip, gizlice mektup vererek bağlılığını bildiren, dost olup, sözüme gelen Bağış'ın oğlu er Kıyaz!)

Kuran üzerine ant içme, çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'de en çok kullanılan yemin etme türlerinden biridir. *Kuran çarpsın!* sıkça duyduğumuz bir yemindir. Yine, iyi dilekleri belirtmek için Kuran'la ilgili *Allah'ım Kuran-ı Kerim'i bize nur eyle, Allah'ım Kuran-ı Kerim'i bize kılavuz eyle* v.b. deyişlere sıkça rastlamaktayız.

2. Allah / Tanrı üzerine ant içme:

Radloff'un Manas destanında "Allah üzerine ant içme" motifine rastlanmamaktadır. Ama Seytek destanında bu yemin biçimi mevcuttur. Alplar destanda "Tanrı beni lanetlesin!" diyerek ant içerler.

Külçoro, "biz hısımız" diyerek Kaңçoro'nun otağına gelir. Bahadır Manas'tan kalan emanetleri almak istediğini söyler. Eğer Kaңçoro istediklerini verirse ona daima bağlı kalıp, gerektiğinde destek olacağına dair yemin ederek söz verir:

*Tuu tübünö tuu kılıp,
Tutuşkan coogo çuu kılıp,
Karaan kılıp albasam,
Caratkan kuday meni ursun!³²*

30 Karalayev, S., *Seytek*, çev. Özlem Deniz, s. 18 (12511-12514).

31 Karalayev, S., *a.g.e.*, s. 22 (12971-12976).

32 Karalayev, S., *a.g.e.*, s. 25 (13247-13250).

(Düşman sana saldırsa, nara atarak sana destek olmazsam, Tanrı beni cezalandırsın!)

Kayıpçal kızı Kuyalı, teke tek döğüşte Sarıbay'ı öldüreceğine dair Seytek destanında şöyle ant içer:

*Aykırıp nayza malbasam,
Aygay tartıp salbasam,
Alda tala meni ursun!*³³

(Haykırıp, kargı saplamazsam, narayı çınlatarak atmazsam, Allahü Teala beni çarpsın!)

Allah üzerine ant içme, Türkiye'de en çok kullanılan yemin etme türlerinden biridir: *Allah'ından bulasın, Allah canını alsın, Allah'ın belası canına gele, Allah cezası vere, Allah'ın cezası üstüne, Allah senin defterini dürsün, Allah bilinmez dert vere, Rabbim bilinmez dertler versin, Allah'ın huzuruna eli bağlı yüzü kara çıkasın, Allah'ın gazabı üstüne yağa, Allah'ın gazabına uğra, Allah senin hakkından gele, Allah'ın hışmına-gazabına uğrayasın, Allah seni iflah ettirmeye, Allah işini gücünü rast getirmeye v.b.*

Sonuç olarak yeminlerin şekli ve muhtevası incelendiğinde bunların çoğunun eski dönemlerden ve geçmişteki inanç sistemlerinden kaynaklandığını, günümüze kadar da Kırgızlar arasında ve kilometrelerce uzakta olmamıza rağmen Anadolu topraklarında da kullanılmaya devam edildiğini söyleyebiliriz.

KANIKEY'İN RÜYASI

ARZU ERDOĞAN-ÖZTÜRK*

Tarih boyunca insanlar gördükleri rüyaların yaşanan ve yaşanacak hayata ait bir takım işaretler ve gizli anlamlar taşıdığına inanmışlardır. Bu inancın yerleşmesinde insan hayatının üçte birinin uykuda geçmesi ve ömür boyu yaklaşık elli bin saat rüya görülüyor olması da etkilidir sanıyorum.

Bu tebliğde Manas Destanı'nda sıkça yer alan rüyalardan bir tanesinin yorumu Arapça, Türkçe ve Batıda hazırlanmış İngilizce bir tabirnamedeki yorumlarla karşılaştırılarak rüya yorumunun farklı kültürlerde ortak özellikler taşıyıp taşımadığı tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Manas Destanı'ndaki rüyaların içinde belki de en etkili bölümlerden birinde yer alması sebebiyle beni en fazla etkileyen rüya olan Manas'ın eşi Kanıkey'in gördüğü bir rüyayı ele almak istiyorum:

Manas, gücünün doruğundayken zehirlenerek öldürülmüştür. Onun ölümüyle ailesi perişan olmuş, kendilerine çok ağır gelen şartlarda yaşamak zorunda kalmışlardır. Manas'ın yiğitleri de dağılmış tam bir çöküş yaşanmaktayken Manas'ın atının, kuşunun ve köpeğinin Manas'a karşı olan sadakati ile sevgisi, Allah'ın bir meleği vasıtasıyla Manas'ı tekrar canlandırmasına sebep olmuştur. Manas'ın dirilişinden habersiz olan Kanıkey bu sırada bir rüya görür:

Ay karanlığı gece idi, ay tepeden doğdu,
Güneş karanlığı gün idi, güneş tepeden doğdu!
Ocak başından yüce bir kavak yükseliyordu!
Dallardan biri eğilip ayın ışığını örttü
Başka bir dal da eğilip güneşin ışığını örttü,

Güneş sıcak olunca da gölgelenip yaşadı,
 Kanıkey gülümseyip serin gölgede dolaştı!
 Dallardan biri eğilip göğün ışığını örttü,
 Ala-dağ gibi doğan Cakıp Han gölgesinde dolaştı!
 Dallardan biri eğildi yer yüzünü örtüverdi!

Yer yüzü soğuduğunda Bagdı-döölöt baybiçe güneşte ısınıp yaşadı!¹

Bu rüya -görüldüğü gibi- ay, güneş ve ağaç motifleri etrafında gelişmektedir. Destanda bu rüya Kanıkey'in kayın pederi Cakıp Han tarafından Manas'ın dirilip gelmesi şeklinde yorumlanır. İmam Nablusi'nin Arapça yazma tabirnamesinde² ay görmek makam, mertebe, dileğine ulaşmaktır. Ayın ortaya çıkması en kısa zamanda müjdeli bir haber alınacağına işarettir. Güneş de kuvvet, kudret ve iyiliktir. Güneşin ortaya çıkması, gören kişinin hayatının düzgün bir yola gireceğine ve musibetten kurtulacağına delalet eder. Ağaç görmel de bu tabirnameye göre rızık bolluğu ve iyiliktir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bir tabirnamede³ de ay görmek makam, itibar, bolluk ve dileğine kavuşmaktır. Ayın ortaya çıkması iyilik ve tehlikenin geçmesi, güneş de iyilik, itibar ve makamdır. Ağaç ise uzun ömür ve bolluktur.

Batıdaki rüyayla ilgili çeşitli kaynaklardan derlenerek hazırlanmış bir tabirnameye⁴ göre ise ay iyilik ve işlerin yolunda gitmesi, problemlerin sona ermesidir. Güneş ise bolluk, iyilik, hayattaki iyiye doğru değişim, aile içinde huzur ve mutluluğa kavuşmaktır. Ağaç da bolluk ve güçtür.

Bütün bu tabirnamelerin ışığında ele aldığımız rüya, güç, iyilik ve müjdeli haber olarak yorumlanabilir. Fakat burada unutulmaması gereken nokta rüyanın Cakıp Han tarafından Manas'ın dirilişi olarak yorumlanmasıdır. Bu yorum onların Manas için henüz ölümü uygun görmediklerini göstermektedir. Nitekim ilerleyen bölümlerde Manas yaralandığında yakın çevresinde Manas'ın yaşayacağına veya ölüp tekrar dirileceğine dair bir beklenti görülmemektedir. Fakat motifler açısından bakacak olursak Kanıkey'in gördüğü bu rüya incelediğimiz tabirnamelere göre de hayırlı ve olumlu bir rüyadır. Sonuç olarak yorumların birbiriyle uyum içinde olmasına dayanarak en azından güneş, ay, ağaç gibi temel tabiat unsurlarının farklı kültürlerde ortak yorumlandığı söylenebilir.

1 Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, *Wilhelm Radloff Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri*, III, 2210-2236. dizeler, Türksoy Yayınları, Ankara, 1995.

2 Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Efendi Bölümü Numara, 095/I, *Tabir al Nablusi*.

3 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, Numara 1734.

4 Philippa Waring, *Omens from your dreams, An A-Z to the mysteries of sleep*, Chancellor Press, London, 1993.

MANAS DESTANINDA RÜYA

SEBAHAT DENİZ*

Destanlar, destan kahramanının çevresinde gelişen olaylar zinciri ile şekillenirler. Bu olayların işlenmesinde ise bazı bediî unsurlar önemli rol oynar. Rüya motifi de bu unsurlardan biridir.

Türk destanlarının hemen hepsinde en az bir defa rüya motifi işlenmiştir. Manas destanı, rüya motifi itibarıyla ayrı bir özellik taşımaktadır. Çünkü diğer destanlarda en fazla üç veya dört rüya ile karşılaşılırken Manas'ta¹ bu sayı ona çıkmaktadır. Bunda Manas'ın üç nesil süren bir zamanın destanı olmasının rolü olduğunu söyleyebiliriz. Zira diğer Türk destanlarında asıl destan kahramanının ölmesiyle destan sona erer. Manas destanında ise Er Manas'ın ölmesiyle destan sona ermez ve onun oğlu Semetey, daha sonra da Semetey'in oğlu Seytek bu destanın varlığını devam ettirir.

İlk zamanlarda, Türk destanlarının meydana gelişinde rüya motifi, destan kahramanının etrafında oluşan olaylar vasıtasıyla, Türk'ün devlet anlayışını, dünyaya buyruk olma ülküsünü anlatmaktadır. Oğuz Kağan dastanında Uluğ Türk'ün rüyasında gördüğü, doğudan batıya doğru uzanan bir altın yay ve kuzeye kadar inen üç gümüş ok, buna işaret etmektedir². Türeyiş destanındaki Böğü Kağan'ın, rüyasında bir pîr elinden yeşim (ya da) taşı alması ve ihtiyarın, "eğer bu taşı muhafaza edebilirsen dünyanın dört köşesi hep senin buyruğun altında

* Dr. Sebahat Deniz, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

1 Manas Destanının çeşitli tesbitleri arasında, bu çalışmada Radloffun tesbit ettiği ve Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali'nin Türkiye Türkçesiyle yayına hazırladığı metinden istifade edilmiştir: Radloff, Wilhelm; *Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin, Türkiye Türkçesi Çeviri*, Haz: Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995.

2 Öztürk, Ali, *Çağları İçinde Türk Destanları*, Erzurum 1980, s. 152.

toplanacaktır"³ diye ona nasihat etmesi aynı ideali, aynı devlet anlayışını ifade etmektedir.

Daha sonraları rüya motifinin bu fonksiyonu değişerek, destan kahramanı ve ülkesi için bir tehlikenin yaklaştığını veya iyi bir olayın vukû bulacağını haber verici bir fonksiyon üstlenmiştir.

Bu itibarla Manas'ta geçen rüyaları, iyilikleri müjdeleyen rüyalar ve bir acıyı bir felaketi haber veren rüyalar olmak üzere iki grupta toplayabiliriz. Meselâ, Manas'ın doğacağı, Almambet'in Manas'a sığınacağı, Manas'ın öldükten sonra tekrar dirileceği, Kanıkey'in Semetey'e hamile olması gibi güzel haberler hep birer rüya ile müjdelendir. Cakıp Han bir gece, uykusunda gördüğü rüya ile bir oğlu olacağını anlar.⁴ Almambet'in Manas'a sığınacağını ve onun ünlü başbuğlarından biri olacağını Manas'a haber veren rüya ise şöyledir: Manas rüyasında keskin bir kılıç bulur. Bu kılıcı taşa vurunca taş parçalanır. Sonra kılıcı beline bağlarken kılıç, büyük bir arslan olur. Nice parsalar bu arslana boyun eğer, ona hizmet ederler. Arslan birden bire bir ejder olur. Daha sonra bir kuşa döner ve Manas'ın eline konar⁵. İşte önce kılıç, kılıçken arslan, arslanken ejder, ejderken bir kuş olup Manas'ın eline konan yiğit Almambet'tir. Bu rüyadaki hayvanlar yiğitliği temsil eder. Destanın Radloff varyantında bu rüya daha farklı anlatılır. Buna göre Er Manas rüyasında ateş etrafında şişler görür. Ak-kula'ya binip Ak-taygan'ı ipinden tutmuştur. Ak-şumkar'ı çağırır ve bir sefere çıkar. Ak-şumkar elindedir. Manas, Ak-şumkar'ını (doğanını) uçurunca bir çok kanatlı hayvan Manas'ın ayağına kapanıp ölür. Ak-taygan (köpeği) Manas'ın arkasında iken Manas onu salıverir ve dört ayaklı canavarlar onun ayağına kapanıp ölür⁶. Bu rüyanın yorumu da Almambet'in Manas'a sığınacağı şeklindedir.

Manas'ın öldükten sonra dirileceği haberi, karısı Kanıkey için bir müjdedir. Bu müjde ona gördüğü şu rüya ile verilmiştir: Bir gece rüyasında Kanıkey, ay karanlığı bir gecede ayın tepeden doğduğunu, güneş karanlığı günde güneşin tepeden doğduğunu ve ocak başından yüce bir kavak yükseldiğini görür. Bu kavağın dallarından biri eğilip ayın ışığını örter. Başka bir dal eğilip güneşin ışığını örter. Güneş sıcak olunca da gölgelenip yaşar. Kanıkey gülümseyip serin gölgede dolaşır. Dallardan biri eğilip göğün ışığını örter. Aladağ gibi doğan Cakıp Han gölgesinde dolaşır. Dallardan biri eğilip yeryüzünü örtüverir. Yer yüzü soğuduğunda Bağdı-döölöt Baybiçe güneşte ısınıp yaşar⁷. Bu rüyayı gördükten

3 A.g.e., s.86.

4 İnan, Abdülkadir, *Manas Destanı*, İstanbul 1992, s. 6.

5 A.g.e., s. 33.

6 Radloff, Wilhelm, *Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin, Türkiye Türkçesi Çeviri*, Haz:Emine Gürsoy Naskali, Ankara 1995, s. 46.

7 A.g.e., s. 101.

sonra Kanıkey, Manas'ın dirilip geldiği müjdesini, rüyayı yorumlayan Cakıp Han'dan alır.

Kanıkey, gördüğü başka bir rüya ile Semetey'e hamile olduğunu anlar. Kanıkey bu rüyayı, Manas Mekke'de kırk yiğidin dirilmesi için Allah'a yalvardıktan sonra, duası kabul olarak kırk yiğidin dirilip Manas'ı görmeye geldikleri gece görür. Rüyasında Manas'ın geldiğini, işlerin eskisi gibi olduğunu, onun kendisine sarıldığını, Manas'ın büyük kapılı ak saraya girdiğini ve başında bir ege olduğunu, kendisinin bu egeyi alıp koynuna attığını görür⁸. Rüyasını Altınay'a yorumlatır. Altınay, Manas'ın başındaki ege'nin doğacak bir erkek çocuğa delalet ettiğini söyleyerek Kanıkey'e hamile olduğunu bildirir.

Yukarıda anlatılan her üç rüya da destan kahramanına ve yakınlarına güzel haberler verici fonksiyondadır. Bunların yanısıra kötülükleri haber veren rüyalar da vardır. Meselâ, Manas, Çinlilerle savaşta iken karısı uykusunda bir rüya görür. Bu rüyada Kanıkey, kalın boyunlu gök bir boğanın suyun dibine daldığını, orada bağırıldığını, kuzgunu takip eden şahinin ona iyi saldıramadığını, uzun boylu bir çınarın kibleye doğru devrildiğini ve Manas'ın oturduğu tahtın ayaklarının kırıldığını görür⁹. Rüyasını yorumlatan Kanıkey, Manas ile kırk yiğidin tehlikede olduğunu anlar. Gerçekten de bu savaşta Manas yaralanır. Almambet ve diğer yiğitlerden pek çoğu ölür.

Kan-çora, Semetey ile Kül-çora'yı silahsız ve yoldaşsız olarak Manas'ın ak türbesine kurban sunmak için götürüp, orada her ikisini de öldürmeyi plânlamaktadır. Kanıkey, Semetey'e, çok kötü bir rüya gördüğünü, rüyasında terkiye bağlanmış baş gördüğünü, Talas'ta yangın, Evliya Ata'da göl gördüğünü çatal boynuzlu ak tekenin aya bakıp melediğini, büyük boynuzlu ak boğanın sancak altında olduğunu, kırk memeli sarı kancığın acı acı uluduğunu, çınar ağacının gürültü ile devrildiğini, talih kuşunun başından uçup gittiğini ve bir daha geri gelmediğini anlatarak onun, kurban kesmeye gitmesine engel olmak ister¹⁰. Fakat o, yolundan vazgeçmez ve mukadder akıbet önlenemez. Aynı olay üzerine Semetey ve onun karısı Ay-çürök de birer rüya görürler. Her iki rüya da hayra yorulmaz. Semetey rüyasında, kavağın dibinden sallandığını, denizin dibinden çalkalandığını ve ölü ile dirilerin ruhlarının ata bindiklerini görür¹¹. Destanın bir başka varyantında, Kanıkey'inkine benzer bir rüyanın Ay-Çürök tarafından görüldüğü belirtilir. Ay-Çürök rüyasında, kesilmiş kanlı bir baş görür. Sarı ırmak sahilini sel bastığını, bunun arkasında yangın olduğunu, iki gözünün yumulduğunu, yangın

8 A.g.e., s. 200.

9 İnan, Abdülkadir, A.g.e., s. 119.

10 A.g.e., s. 170.

11 Radloff, Wilhelm, A.g.e., s.241.

ateşinin yüzüne çarptığını görür¹². Gerek Kanıkey'in, gerek Semetey'in ve gerekse Ay-Çürök 'ün gördüğü bu üç rüya Semetey'in, Kan-çora'nın sözüyle babasının mezarına gidip kurban kesmesinin tehlikeli olacağını, kendisini ölüme götüreceğini haber verir. Fakat, Semetey buna itibar etmez. Sonunda Kan-çora ve Kıyaz'ın askerleri tarafından ok yağmuruna tutularak öldürülür.

Destan kahramanları bu düşler vasıtasıyla, başlarına gelecek olan kötü olaylardan haberdar edilmelerine, alacakları kararlar ve yapacakları önemli işler hususunda ikaz edilmelerine rağmen onlar buna aldırış etmemektedirler. Bu durumun, onların ve onların şahsında Türk kahramanının kendine olan güvenini kadere olan inancını gösterdiğini söylemek mümkündür.

Rüya motifi itibarıyla Manas'ı diğer destanlardan ayıran bir özelliği, destanda düşmanların rüyalarına da yer verilmiş olmasıdır. Bunlar genellikle destan kahramanının üstünlüğüne işaret eden ve onun mensubu olduğu milletin düşmanlarına yönelik bir felaketin geldiğini haber veren rüyalar. Meselâ, Kırgızların düşmanı Şoruk Han'ın kızı Akılay rüyasında, kuzeyden fırtına ile korkunç bir sel geldiğini, toprak yığınlarını göçürüp dağların, askerlerinin önünü kapladığını, selin kendisini de götüreceğini ve altın yapraklı bir çınar ağacına sarılıp üzerine çıktığını, babasının da onun yanına geldiğini görür¹³. Bu rüyanın kendilerine felaket getireceğini anlarlar. Sonunda Şoruk Han, Manas'a yenilir. Kızı da esir edilen kızlar arasında Manas'a hediye edilir ve neticede onunla evlenip karısı olur.

Yine Kırgız düşmanı kâfir Çon Coloy'un karısı Ak-Saykal'ın gördüğü rüya da Akılay'ınki gibi onlara, felaketin yaklaştığını haber veren bir rüyadır. Ak-Saykal rüyasında, Er Manas'ın Çon Coloy'un sürülerine saldırdığını, yıldızlara doğru bakıp yüzünü güneşe çevirdiğini, elbise yağmalayıp sırtına giydiğini, başlık yağmalayıp başına geçirdiğini görür¹⁴. Bu rüyaya çok hiddetlenen Çon Coloy, karısının ve oğullarının engellemelerine rağmen, uygun olmayan yanlış bir zamanda ordusunu alarak Manas'a saldırmaya gider. Ancak Manas, onu öldürerek atlarını alıp götürür. Bu rüyada düşmanın felaketine, aynı zamanda destan kahramanı olan Manas'ın ise üstünlüğüne işaret vardır.

Bütün Türk destanlarında olduğu gibi Manas'ta da rüyalar, destan kahramanı, karısı veya annesi gibi kahramanın en yakında bulunan kişiler tarafından görülür ve yine aynı yakınlıkta kişiler tarafından yorumlanır. Manas destanında bu özellik Kanıkey ile şekillenmiştir. Kanıkey, Manas destanında en fazla rüya gören kişidir ve ikisi iyi, ikisi kötü olmak üzere dört rüya görür. Cakıp Han, Manas, Semetey,

12 İnan, Abdülkadir, *A.g.e.*, s. 156.

13 *A.g.e.*, s. 22.

14 Radloff, Wilhelm, *A.g.e.*, s. 144-145.

Ay-Çürök, Akılay ve Ak-saykal da birer rüya görürler. Görüldüğü gibi destanda en fazla rüya gören kişi, destan kahramanı Manas'ın en yakınında bulunan karısıdır. Daha önce de zikredildiği gibi destan kahramanlarının başlarına gelecek olan iyi veya kötü olaylar, kahramanın kendisinin veya onun en yakınında bulunan kişilerin gördüğü rüyalarla haber verilir. Dikkati çeken diğer bir özellik ise destanda daha çok kadın kahramanların rüya görmüş olmasıdır. Bu husus onların, yapı olarak erkeklere nazaran daha hassas olmaları ve bu hassasiyetlerini eşi, çocuğu ve ailesi üzerinde yoğunlaştırmalarına bağlanabilir. Destanda erkek kahramanların rüyaya, kadınlar kadar itibar etmedikleri görülür. Bu durumun, onların herşeyi kendi güçlerine göre değerlendirmelerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kadınlar ise onlara nazaran rüyaya daha çok itibar eder ve bu vesileyle eşlerini ve çocuklarını koruyucu ve ikaz edici rol üstlenirler. Destan kahramanının gücüne olan fazla güveni, onun mantıklı düşünüp tedbirli hareket etmesine engel olur. İşte bu noktada kadının koruyucu ve ikaz edici rolü önem kazanır.

Destanda rüya gören kahramanların hepsi de gördükleri rüyanın yorumunun iyi veya kötü olduğunu hissetmişlerdir. Manas, Almambet'in kendisine sığınacağı şeklinde yorumlanan rüyasının iyi bir rüya olduğunu anlar ve bu rüyayı doğru yorumlayana hediyeler vereceğini söyler. Yanlış yorumlayanın ise oğlunu Rum'a, kızını Kırım'a yollayacağını ve onun başını keseceğini söyleyip tehdit eder. Burada destan kahramanının herşeye hükmetme özelliğini görüyoruz. Manas, rüyasının iyiye yorumlanması için baskı yapmakta ve ona hükmetmektedir. Bu durumda kimse bu rüyayı kötüye yorumayacaktır.

Kanıkey, Manas ve ordusu Çinlilerle savaşa gittiği zaman gördüğü rüyasının kendisine kötü bir olayı haber verdiğini anlar ve rüyayı kendi kendine yorumlar. Kalın boyunlu gök boğanın suyun derinine inmesini ve suyun altında bağırmasını, Almambet'in ölmesine yorar. Kuzgunu takip eden şahinin iyi saldıramamasını, Çuvak adlı yiğidin azap ve ızdırıp içinde olması şeklinde yorumlar. Uzun boylu bir çınarın kibleye doğru devrilmesi ise ona göre, Sırgak adlı kahramanın ölmesidir. Manas'ın bindiği altın tahtın ayaklarının kırılması, Manas'ın atı Ak-kula'ya ok isabet ettiğine işaret eder. Kanıkey, gördüğü bu rüya vasıtasıyla bütün bunların olduğunu hisseder fakat yine de her olayın yorumunun başında "acaba" diyerek etrafındakilerden bunun doğru bir yorum olup olmadığını sorar. Ayrıca bu "acaba" ifadesinin altında, bu acı olayların meydana gelmemiş olması ümidinin olduğunu da düşünmek mümkündür.

Yine Kanıkey, Manas'ın öldükten sonra dirilmesiyle ilgili olarak gördüğü rüyayı kayın validesi ve kayın pederine "gece ben bir rüya gördüm, dehşet bir rüya idi, yüreğimi hoplattı, helâl dileğim oluyor demek" diyerek anlatmaya başladığında, bu rüyanın Manas'ın dirileceğine delâlet ettiğini onlara hissettirir. Nitekim sonunda

Cakıp Han da bu rüyayı, Manas'ın dirileceğinin habercisi olduğu şeklinde yorumlar. Burada Kanıkey'in rüyasının yorumunun iyi olduğunu anları. Sına rağmen yine de bunu Manas'ın anne ve babasına anlatması, meydana gelecek olan bu güzel olaydan duyduğu sevinci onlarla paylaşmak istemesine bağlanabilir. Bu rüya aynı zamanda Manas'ın anne ve babası için de bir müjdedir. Dolayısıyla Kanıkey'in bu müjdeyi vermesi onların sevincine de bir vesiledir.

Semetey, kendisinin ölümü ile ilgili olarak gördüğü rüyayı farklı yorumlayarak, babasının ruhunun kurban istediğini düşünür ve en kıymetli atlarından biri olan Ak-boz isimli kısağı ona kurban etmek ister. Karısı Ay-çürök ve annesi Kanıkey ise bu rüyayı Semetey'in kurban olacağı şeklinde yorumlarlar. Onların bu şekilde düşünmelerine rağmen Semetey'in bunu farklı yorumlamasının, bir kahraman olan kendisinin, yenilgi neticesinde ölümünü kabul etmeyip, buna ihtimal vermemesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ayrıca burada Kan-çora'nın ihaneti söz konusudur ki bu, Semetey'in aklına dahi gelmez. Zira Kan-çora, Kül-çora ile beraber onun en güvendiği yiğitlerinden ve arkadaşlarından biridir. Nitekim gördüğü rüyayı ertesi sabah ilk önce onlara anlatır.

Çon Coloy'un karısı Ak-saykal, eşinin ölümü ile ilgili olarak gördüğü rüyasını ona anlatırken, "pek müthiş bir rüya olduğunu, yüreğini ürktüğünü ve korktuğunu" söylemesinden anlaşılacağı üzere o, bu rüyanın iyiye delâlet etmediğini bilmektedir.

Şoruk Han'ın kızı Akılay da babasına, gördüğü düşün, onun çıkacağı seferin sonunun felaket olacağına işaret ettiğini söyler ve babasını bu seferden vaz geçirmek ister. Akılay, rüyasının yorumunu hiç kimseye sormadan kendisi yapıp babasına anlatır. Fakat babası buna inanmaz.

Görülüyor ki Manas destanında rüya gören kahramanların hemen hepsi de rüyalarının iyi veya kötü olduğunu anlamaktalar. Ancak bunu çevrelerindeki yakınlarına anlatma ihtiyacı duyarak onları da meydana gelecek olaylardan haberdar ederler.

Denilebilir ki rüya motifi, Manas destanındaki olaylar zincirinin önemli halkalarını teşkil etmektedir. Her önemli olay bir rüya ile renklendirilmiştir. Buradan hareketle, bilhassa Manas'a has bir özellik olarak rüyanın destana büyük bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

İnan, Abdülkadir, *Manas Destanı*, İstanbul 1992.

Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, İstanbul 1985.

Köksal, Haşan, *Milli Destanlarımız ve Halk Edebiyatı*, İstanbul 1985.

Ögel, Bahattin, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1989.

Öztürk, Ali, *Çağları İçinde Türk Destanları*, Erzurum 1980.

Radloff, Wilhelm, *Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*,
Haz: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995.

Umay, Günay, *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara 1986.

İPEK YOLU DESTANLARINDA KÜLTÜREL KİMLİK VE İDEOLOJİK TAHRİFAT

LAURI HARVILAHTI*

Dünya destan geleneklerinin büyük bir bölümüne İpek yolu üzerinde rastlamaktayız. Bu geleneğin bir parçası olan epik nazım anlatım, günümüze kadar sözlü anlatım biçiminde hayatiyetini sürdürmüştür. Bu destanların bir çoğu kültürel ve siyasi kimlik açısından önemli birer sembol vazifesi görürler; bu destanlardan bazılarının uzun bir geçmişe dayanan basılı nüshalarının bulunduğunu görürüz, fakat bu destanların bir çoğu ancak yakın zamanda "keşfedilmiş" ve bizlere malum olmuştur.

Çeşitli Türk toplulukları arasında destan geleneğinin yaşadığını gösteren deliller vardır. Kırgızların Manas destanı buna gösterebileceğimiz en başta gelen örnektir. Destan geleneğinin Orta Doğu, Orta Asya, Çin ve Sibirya'da yaşamakta olduğunu, bu arada Hindistan yarımadasının bazı yörelerinde de zengin bir epik nazımın geleneğinin bulunduğunu görüyoruz.

Bundan bir süre önce, mevcut malzeme ile aşinalığı olmayan, yerel sözlü gelenekler hakkındaki bilgileri yetersiz olan bazı bilim adamları, yaşayan destan geleneğinin bulunmadığını iddia ediyorlardı. Bugün, İpek yolunun farklı yerlerinde zengin ve güçlü destan geleneklerinin varlığına işaret eden yeterli delilleri buluyoruz.

Yeni saha araştırma metodları ve yeni malzemeye dayanarak, bu gelenekler hakkında daha kapsamlı bilgi sahibi olduğumuzu, mesela, epik türleri hakkında, anlatım biçimleri hakkında, mitolojik, tarihi ve lirik epik türlerin arasındaki farklar hakkında ve toplum içindeki fonksyonları hakkında daha etraflı bilgiye sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Günümüzde yapılmakta olan araştırmalar arasında belki

* Doç. Dr. Laure Harvilahti, Helsinki Üniversitesi, Helsinki.

en ilgi çekici araştırmalar sözlü edebiyat ile yazılı edebiyatın aynı zamanda mevcudiyetini ve karşılıklı etkilenmesini konu alan araştırmalar ile modern kültürümüzde destanlardan ne şekilde istifade edildiğini konu alan araştırmalardır. Yaygın düşünce biçimleri ve ideolojiler, bir çok yerde, epik nazımın canlılığını güçlü bir biçimde sürdürmesine yardım etmiş ve bir çok yeni epik türkölere de ilham kaynağı olmuştur. Epik nazım, yeni durumlara uyum sağlayabilen bir araç olarak kesintiye uğramadan kullanılmıştır.

"Epik" veya "epope" terimleri bir kaç anlamda kullanılmıştır. Bu terimler 1) destansı bir edebi eseri tanımlayabilir, 2) sözlü anlatım mahsulünden oluşan bir destan bütünü tanımlayabilir, veya 3) sadece sözlü nazım şeklindeki destan türüne işaret edebilir. Buradaki tanımlama zorluğu, sadece sözlü olan biçim ile edebi olan şekil arasındaki farkı belirleme zorluğundan doğar. İşin aslına da bakılırsa bu kategoriler arasındaki çizgi pek belirgin değildir ve tanımlamalarımızda esnek olmanın yararı da vardır.

Edebi / sözlü anlatım arasındaki fark yazıya geçmiş destanlarda büyük ölçüde kendini gösterir. Dede Korkut Kitabı gibi veya klasik destanlara örnek olan İlyada ve Odyssey veya Şahname gibi destanlar halk anlatımından yazıya geçirilmiş destanların yanı sıra halk anlatımının bazı unsurlarını, mesela, vezin, motifler, edebi sanatlar gibi unsurları örnek alarak kaleme alınmış Şosta Rustaveli'nin *Panter Postuna Bürünmüş Şövalye*'si gibi edebi eserler de mevcuttur. Bazan, sözlü destan, ozanın ifadesindeki ayrıntıları mümkün olduğunca koruyarak yazıya geçirilmiş olabilir, gerçi genellikle bazı çıkarmalar, eklemeler ve naşirin gerekli gördüğü değişiklikler kaçınılmaz olur; mesela, Fazıl Çoldaş-oğlu'nin anlatımına dayanarak (F. Juldaşev'i'nin kiril harflerine aktarmasıyla) neşredilen Özbek destanı *Alpamış* veya *Rustamhan*; veya S. Orazbakov ve S. Karalayev'in¹ anlatımına dayanarak neşredilen *Manas* destanı gibi. Bazı kültürlerde sözlü destan anlatımı ile edebi dastanlar aynı anda mevcudiyet göstermiş ve karşılıklı biri birlerini etkilemişlerdir, bu hadiseyi bugün de gözlemliyoruz². Bazan "epos" veya "epik" teriminin bir millete veya bir etnik guruba ait olup bir kahraman etrafında oluşan hadiseleri anlatan epik nazım anlatımların topluca bütünü için kullanıldığını görüyoruz. Bu tür anlatımların, ait oldukları toplum için epik boyutlarda önemi vardır. Önem derken de, mitolojik ve kozmolojik boyutlardan milli kimliği ve haysiyeti belirleyen boyutlara kadar uzanan bir önemi kastediyoruz.

Birçok destan kahramanı, mensup oldukları farklı dil, din ve kültürlerle rağmen geniş bir çevrede tanınmaktadırlar. Bunun en iyi örneğini bir kahraman ve

1 S. Karalayev, Kırgızların en meşhur *Manas* ozanı yani *manasçısı*dır. *Manas*, Semetey ve Seytek'in bölümlerinden oluşan *Manas* halkasını yarım milyon dizeyi aşan bir hacimde anlatmıştır. Yine meşhur bir *manasçı* olan S. Orazbakov, *Manas* destanını 180.000 dizeyi aşan bir hacimle anlatmıştır.

2 Krş., mesela, Honko 1990, s. 6.

(veya) ahfadı etrafında gelişen hadiseler ve motiflerle Koroğlu destanında görüyoruz. Koroğlu (Koroglu, Kör-oglu, Gurguli) destanı aslında bir kaç farklı, hatta müstakil hadiselerin anlatımından oluşur. Ne farklı diller, ne de farklı dinler, millet ve milliyetler bu kahramanın önüne set çekebilmişlerdir. Bu destana farklı çevrelerde yeni türküler, yeni unsurlar, yeni motifler eklenerek yöresel bir renk katmıştır. Koroğlu destanı Türkiye'de, Azerbaycan'da, İran'da (kuzey İran'da Azeriler oturmaktadır), Özbekler, Türkmenler, Kazaklar arasında bilinmekle birlikte aynı zamanda Tacikler, ve Kafkaslarda Ermeniler, Gürcüler ve diğer bazı küçük etnik guruplarca da tanınmaktadır. Azeriler Koroğlu destanını nesir olarak söylerken, Özbekler ve Kazaklar nesir nazım karışık bir biçimde, Tacikler ise genellikle nazım şeklinde söylemişlerdir³.

İpek Yolu destan geleneklerinde en önde gelen kahramanlardan biri de Rüstem (Rustem, Rustam, Rostom) olmuştur. Eski Soğut metin fragmanlarından tanıdığımız Rüstem, tabii, Firdevsi'nin Şahname'sinde⁴ de yer almaktadır. Yakın ve Orta Doğuda İran'da, Afganistan'da, Türkiye'de, Ermenistan'da, Gürcistan'da, Özbekistan'da vs. da görülen Rüstem, sözlü ve edebi geleneklerin biri birine bağlılığını gösteren iyi bir örnektir. Bu karşılıklı etkilenmeyi medeniyetimizin ilk yüzyıllarından itibaren takip edebiliyoruz. Aslına hayal meyal benzese de, Rüstem'i epik anlatımların kahramanı olarak bir çok yerde görüyoruz; mesela, Özbek destanı Rustamhan, Sovyet döneminde yayınlanmış romantik bir destandır. Hadiselerin ve motiflerin bir kahraman etrafında toparlanmasını farklı türlerdeki başka destanlarda da rastlıyoruz; mesela, orta çağlardan günümüze yazılı bir biçimde gelen Türk destanı olan Dede Korkut destanı. Bilindiği üzere, Kitab-ı Dedem Korkut, bir giriş bölümü ve on iki epik bölümden oluşan, büyük kısmı nesir bir destandır. On iki bölümdeki hadiseler biri birinden bağımsız hadiselerdir, ancak, destanın temel kahramanları hemen hemen her bölümde aynıdır. Dede Korkut destanının genel yapısı başka halkların destanlarında da görülür: han ve hanın idaresindeki hanlık, önemli hadiselerin, kahramanların ve yiğitliklerin bir araya gelebileceği bir odak noktası oluşturur. Bu bakımdan Han Bayındır'ı sadece diğer bir çok Türk ve Moğol destanlarıyla mukayese etmekle kalmayıp, mesela, Rus epik şarkılarındaki (*bylina*'lardaki) Kievli Rus Vladimir ve on iki yiğidi ile de karşılaştırabiliriz.

Korkut'a biri birinden farklı roller atfedildi: destan söyleyen kişi rolü atfedildi, bilge kişi rolü atfedildi, yiğitlik ideallerini nesilden nesle aktaran kişi rolü atfedildi; bütün bunların yanında, Korkut, aynı zamanda, destanın bazı bölümlerinde temel kahramanlardan biri olarak da karşımıza çıktı. Bazı Türk halkları arasında sihirbaz müzisyen, proto-şaman ve bazan da tapınılacak önemli bir merci olarak görüldü. Her ne kadar Dede Korkut destanı 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyıldaki durumu

3 Bkz. Zhirmunskij 1958, s. 46.

4 Bkz. Kidayş-Pokrovskaya 1972, s. 9.

yansıtısa da, Dede Korkut'taki hikayeler, Oğuz boyu destanının farklı gelişme safhalarını temsil eder. İslami tesir açıkça kendini gösterir, fakat diğer Türk boylarında da gördüğümüz üzere İslamiyet öncesi unsurlardan tabakalar bulunur⁵. Bamsı Beyrek bölümü konu itibarıyla Alpamış destanına çok yakındır⁶; ve Altay bölgesinde derlenen Alıp-Manas versiyonunda ilgi çekici arkaik unsurlara rastlanmaktadır. Dede Korkut ve Alpamış gibi Türk destanlarını incelemek - değişik dönemlerde destanların yeni teşekkül eden sosyal ve ideolojik ortamlara ve tarihi olaylara nasıl adapte olduğunu araştırmak suretiyle - halk edebiyatının esnekliği hususunda bilgi sahibi olabiliriz. Mesela, daha eski dönemlere ait şeklinde, fersah fersah uzaklarda, gök ile yerin sınırındaki efsanevi diyara bir şey istemek için yapılan yolculuk, daha sonraki dönemlerde kahramanlık hüvviyetine bürünerek Kalmuk, Rus, Hristiyan düşmanlara karşı girilen savaşları tasvir eder; veya Başkurtlarda olduğu gibi halk hikayesi şekline dönüşür.

Geçen yüzyılın sonlarında Finn folklorcuları Kalevala destanının zaman içindeki gelişmesini ele almışlar ve bu araştırma için bazı metodlar geliştirmişlerdir. Bu yaklaşım, büyük çoğunluğu 19. yüzyılın sonlarında derlenen Kalevala destanının metninin prototipini veya arkitipini ortaya koymayı hedeflemişti. Türk destanları söz konusu olduğunda zaman içindeki gelişimi araştırmak için herhangi bir model tahayyül etmeye gerek de olmayabilir çünkü Türk destanlarının bin yıldan fazla bir zaman içindeki gelişmesini gösteren bir çok derlenmiş Türk destanı bulunmaktadır⁷.

Her halk edebiyatı derlemesi ve her yayın bir takım ideolojik yapılanma ve dramatizasyon yöntemleri geliştirmiştir; bu yenilikler, aynı zamanda, bir takım gelenekleri de yerleştirmiştir. Elimizde bir çok Moğol epik nazım örneği bulunmaktadır; bu örneklerde yüzlerce yıllık gelişme etapları görürüz: kozmogoni, şamanizm, Moğol boylarının tarihi, İran, Hindistan ve Tibet'in kültürel tesirini etap etap takip edebiliriz. Moğol epik nazım örneklerinden *Cangar* ve *Geser* destanları, dünya destanları içinde en yayılmış olan destanlar arasındadır. Cangar destanı, kuzey batı Çin'de Oyratlar arasında, Volga bölgesinde Kalmuklar arasında, Moğolistan'da ve Baykal gölü çevresinde oturan Buryatlar arasında bilinir. Geser destanı ise daha ziyade Tibet kültürünün hakim olduğu bir alanda, Tibet'te, Moğolistan'da, Buryatlar arasında, fakat aynı zamanda Nepal'de, Butan'da, Sikkim'de, Ladak'ta bilinir. Geniş çaplı Türk destanlarında olduğu gibi, Moğol destanları da efsanevi canavarlar ile yapılan mücadelelerden bahseder, en sık rastlanan konulardan biri de bir şey istemek için yapılan yolculuklar ve yarışmalardır. Çeşitli türde şekil değiştirmeler, yer altına yapılan yolculuklar, ölen

5 ... Bkz. Chadwick & Zhirmunskij 1969, s. 308-312.

6 Bkz. Zhirmunskij 1962, s. 201.

7 Bkz. mesela, Surazakov 1985.

kahramanın hayata dönürülmesi bu destanların eskiliğine birer işarettir. Hem Cangar destanı, hem Geser destanı bir kaç defa, bir kaç dilde neşredildi; bu neşirler biçim, muhteva, neşir perensipleri ve ideolojik amaçları açısından farklı farklı neşirlerdir. Bir örnekle açıklayayım: Rus şairi Semen Lipkin, *Kalmuk Halkının Destanı*, *Cangar* başlığı altında Cangar destanının (Lipkin 1958), *Buryatların Destanı Geser* başlığı altında da Geser destanının (Lipkin 1973) Rusçaya bir çevirisini yayınlamıştır. Lipkin'den önce Namcil Baldano'nun Buryat dilinde yaptığı tesbite dayanarak halk edebiyatı bilimcisi Aleksei Ulanov, destanın Rusçaya bir çevirisini yapmış ve metni kelimesi kelimesine aktardığını, muhtevaya, üsluba ve sanatlara bağlı kaldığını ancak, dstandaki olayların akışına engel oluşturan yan gelişmeleri çeviriye almadığını söylemiştir. Lipkin'in çevirisi, Ulanov'un çevirisinin ancak bir kısmıdır. Lipkin, Ulanov'un Rusça çevirisinden istifade etmiş, metni kafiyeyle şiirsel bir biçime sokmuş, Buryat destanlarında görülmediği gibi Rus destanlarında da görülmeyen bir takım sanatlar kullanmıştır. Neticede, Homer veya Lönnrot'un yaptığı gibi Baldano Buryatlar için yapmıştır: Ulanov, Baldano'nun metnini Rusça nesre çevirmiş, Lipkin de Buryatların Destanı namıyla bu metni şiire dökmüştür, ancak kapak sayfasında "Buryat dilinden Semen Lipkin tarafından çevrilmiştir" gibi bir açıklama bulunmaktadır. İdeolojik yapılanma ve gelenek oluşumunu burada açıkça görüyoruz.

Şimdi Manas'a dönüyorum. Bu destanın ilk metin neşirleri az olmakla birlikte önem taşımaktadır. V. V. Radlov, 1885'te Manas destanlarından bir seçmeyi Türk halk edebiyatı kitabının 5. cildinde neşretti⁸. Ç. Velihanov 1804'te Kökötöyün aşısı bahsini (Pomniki po Koketeyu) anlatan nesir bir bölüm neşretti, 1911'de ise Alamsi, Budapeşte'de *Keletei Szemle* dergisinde kısa bir Manas vresyonu neşretti. Bu ilk neşirler arasında Radlov'un neşri çok etkili oldu⁹. Bununla birlikte, Musayev'e göre Radlov'un metinlerinin aslı muhafaza edilmediği için Radlov versyonu metin değerlendirmesi açısından yorum yapmaya müsait değildir¹⁰. Manas metinlerinin sistemli bir şekilde derlenmesine ancak 1920'li yıllarda başlandı. Musayev derleme dönemini iki safhaya ayırıyor: 1) 1920'li yıllarda ve 1930'lu yılların başında konulara ilgi duyan kişilerin yaptığı amatörlerce derlemeler. Amatör derlemelerine bir istisnayı belirtmek gerekir, o da Abdırâhmanov'un manasçı Sagımbay Orozbekov'dan yaptığı derleme. Derleme sırasında Orozbekov'un metni kontrol ettiği, hatta tashih ettiği, bazı bölümleri yeniden söylediği bilinmektedir. 2) 1930-1940 döneminde Kırgız Dili ve Edebiyatı Enstitüsü halk edebiyatı bilimi esaslarına uygun metodlarla ve sistemli bir şekilde metin derlemeye başlamıştır. Musayev'in

8 Radlov'un neşrettiği 12.454 dize Kırgızca metinden 9.449 dizesi Manas'a, geri kalan 3.005 dizesi ise Semetey ve Seytek'e aittir.

9 M. Parry ve A. B. Lord'un geliştirdiği sözlü edebiyatta formüller konusunda Radlov'un önemi için bkz., mesela, Foley 1988, s. 10-12.

10 Musayev 1977, s. 225.

ifadesine göre, bu metinlerde de farklı bir takım aksaklıklar bulunmaktadır, ancak Musayev bu aksaklıkların neler olduğunu açıklamamaktadır¹¹.

Rus Bilimler Akademisinin girişimiyle 1952'de Frunze'de tertiplenen Manas konferansı, Manas araştırmaları ve Manas malzemesinin yayınlanmasına büyük etkisi olmuştur. Bu konferansın amacı, Manas destanının tarihi ve sosyal kökenlerini araştırmaktır: konferansın neticesinde, Manas destanının, Kırgız tarihinin derinliklerinden kaynaklandığı ve - o dönemlere ait Rusça bir terim ile - *narodny* olduğu ilan edilmişti; burada *narodny* kelimesi "halka ait", aristokrasiye ait olmayan" ve "ilerici" anlamına gelmektedir. Konferansın, Manas araştırmalarını başlattığı ve yönünü tayin ettiği kayıtlara geçirilmiştir¹².

SSCB Bilimler Akademisi Başkanlığının bir kararı ile Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Kırgızistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsünde özel bir Manas Çalışmaları Bölümü kurulmuştu¹³. Bütün bunların neticesinde dikkatli bir çalışma ile Manas destanı, SSCB Halkları Destanları dizisinde hem Kırgızca hem de Rusça olarak yayınlandı. Bu güne kadar üç cilt basıldı (Mirbadaleva, ve diğerleri, 1984, 1988 ve 1990), dördüncü cildi de bu arada yayınlanmış olabilir. Başka yayınlarda da olduğu gibi bu yayının da ortaya çıkabilmesi için neşirlerin - hem neşir açısından hem de ideolojik sebeplere - tercihler yapmaları, orta yola razı olmaları ve bir takım kararlar almaları gerekmiştir. Hem kompozisyon hem sanat değeri bakımından Orozbekov'dan derlenen metnin ayrı bir yeri vardır, ancak, Musayev'e göre Orozbekov varyantında sonradan yapılan düzeltmeler ve orijinal metne ait olmayan suni eklemeler görülmektedir ve bu değişiklikler - bilhassa metnin sonlarına doğru - destanın akışını bozmaktadır¹⁴. Metni bozan bu değişikliklerin neler olduğu görmek ilgimizi çekiyor. Yine Musayev'in görüşüne göre, Karalayev varyantında bir çok tekrarlar bulunmaktadır, ve sanat yönünden Karalayev, Orozbekov kadar başarılı değildir.

Sonuç itibarıyla, bu yayında Manas'ın doğumu, gençlik yılları, bazı savaşları Orozbekov'un anlatımından alınmış, Manas'ın kahramanları, son savaşının son bölümü ve Manas'ın ölümü Karalayev'in anlatımından alınmıştır. Bu uygulamanın gerçek sebepleri hakkında elimizde bazı ip uçları mevcuttur. Orozbekov'un Manas'ında İslamiyeti öven kısımlar bulunmaktadır, Orozbekov'un anlatımında Manas, Rus *bylina*larının baş kahramanı İlya Muromek ile savaşmakta, hatta İlya Muromek'i yenmektedir. Uygulamanın gerçek sebepleri bunlar olabilir¹⁵.

11 Musayev, 1977, s. 223.

12 Musayev 1984, s. 423.

13 Musayev 1984, s. 424.

14 Musayev 1977, s. 228.

15 Bkz. Musayev 1977 s. 228 ve Cunuşaliyev 1961 s. 285...

Musayev'in ifade ettiğine göre, metinler neşre hazırlanırken tutarsızlıklar ortadan kaldırılmış, ancak manasçının üslup özellikleri muhafaza edilmiştir. Ama hangi kısımlar atılmış, hangi kısımlar muhafaza edilmiştir, üzerinde durmamız gereken husus budur. Musayev'in dediğine göre, anlatımın tabii akışını muhafaza etmek için sonradan yapılan eklemeleri kesmek, destanın bir sözlü anlatım olması ve anlatımın bir kaç gün sürmesi (bir gece önce anlatılan kısmın ertesi gün bir özetinin verilmesi) dolayısıyla yapılan tekrarları metin dışı bırakmak gerekmiştir. Orozbekov'un anlatımından çıkarılan ancak bu tebliğ açısından özel bir önem taşıyan kısımları şöyle sıralayabiliriz: 1) Manas'ın Kuzey ve Batı yönlerine yapmış olduğu saldırılar Orozbekov'un metninden çıkarılmıştır. Musayev'e göre bunun gerekçesi de bu fasılların diğer manasçıların anlatımlarında yer almamasıdır. 2) İslamiyeti beyan eden satırlar, kısımlar ve monologlar Orozbekov'un metninden çıkarılmıştır. Musayev'in açıklamasına göre metinde İslami unsurlardan ziyade suya, ateşe, güneşe, göğe ve çeşitli ruhlarla tapınma gibi pagan unsurlar bulunmaktadır; fakat İslami unsurlara da yer verilmiştir, özellikle de Şamanist unsurlarla iç içe bulunan İslami unsurlara yer verilmiştir. Musayev'e göre İslamiyet propagandası yapan kısımlar çıkarılmıştır, fakat bu kısımların neler olduğunu söylememektedir. Savaş nidaları, ozanın din ile ilgili tefekkürlerini yansıtan lirik bölümler İslami unsur başlığı altına girebilir. Bir çok yerde Manas veya Bakay eski düşmanlarından İslamiyeti kabul etmelerini isterler. Musayev'e göre bu bölümler destanın aslına ait değildir ve bu bakımdan uydurma ve gayri tabiidir¹⁶.

Bu açıklamaların ışığında şu neticeye varıyoruz:

1. Neşir hazırlanırken ozanın destana kattığı ve katması da beklenen varyasyonlar dikkate alınmamış, önemsiz addedilmiştir. Zamanın edebi tercihleri ve ideolojik maksatlar gözetilmiştir.

2. Naşirler, neyin orijinal, neyin uydurma, yakıştırma, ekleme olduğuna karar vermekte kendilerini yetkili görmüşlerdir.

3. Neyin metne gireceğine ve neyin girmeyeceğine karar verirken ideolojik sepepler etken olmuştur. Ortaya çıkan çalışma Sovyet kültür politikasına uygun neticeler vermeliydi. Bu sebeple gerek İslamiyeti öven kısımlar, gerek kuzeydeki komşularla yapılan savaşlar metinden silinmiştir.

Meseleye daha etraflı bir şekilde baktığımızda, edebi abidelerin veya destanların, özellikle de folklor malzemesine dayalı milli destanların yaratılış şekline baktığımızda benzer uygulamalara rastlıyoruz. Bu tür uygulamalara dünyanın her

yerinde rastlıyoruz¹⁷. Fin milli destanı Kalevala'nın tarihçesi ve kültür hayatındaki yeri, siyasi boyutuna güzel bir örnektir. Bir başka örnek de H. W. Longfellow'un *The Song of Hiawatha* (1855) isimli kitabıdır. Longfellow, Kızılderililere ait müstakil efsane ve mitolojik hikayeleri bir kaç karakterin baş rolü oynadığı bir tek eser haline dönüştürmüş, bu hikayeleri aslında bulunmayan bir ahlak sistemi çerçevesine (Hristiyan ahlakı sistemi çerçevesine) yerleştirmiş, aslen mensur olan bu malzemeyi Kalevala'dakine benzer bir ölçüye sokmuştur. *The Song of Hiawatha*'nın kaynaklarına gelince, Longfellow'un temel kaynağı H. R. Schoolcraft'ın folklor malzemesi olmuş, H. R. Schoolcraft kaynağını ise yerli Amerikan kaynaklarının İngilizceye çevirileri teşkil etmiştir¹⁸.

Sonuç olarak görüşlerimi şöyle ifade edeyim. Az önce bahsettiğim şekillerde, şartlara ve ortama bağlı olmayan bir epos veya bir milli destan bulmak mümkün müdür sorusuna cevap olarak herhalde folklor tarihinde veya dünya edebiyatında böyle bir örneğe rastlamanın mümkün olmadığını söylemek gerekir.

Her halikarda, bir destanın (hatta destanın sözlü anlatım geleneğinin) temel amaçlarından birisi bir hakkın kendi kendine saygısını pekiştirmek, mirasına ve kültürüne saygı uyandırmak arzusudur. Destan kahramanı yenilmez, yok edilemez çünkü o, bizim kahramanımızdır. Kahraman yenilse bile bir gün dönecek ve halkını kurtaracaktır. Çoğu zaman, siyasi uyanma, çatışan ideolojiler, hatta savaş gibi karmaşa dönemlerinde, destanlar mitolojik birer silah gibi ideolojik amaçlarla devreye sokulabilir; karmaşa dönemleri kültürümüzde destanların devreye sokulduğu durumlardan sadece biridir¹⁹. Destanların kültürel ve milli kimliği güçlendirmesi hususundaki siyasi yaklaşım, günün sosyo-kültürel ortamına bağlıdır. Destanların kültür hayatımıza olumlu değerler kattığı şüphesizdir, ancak destanlar birtakım karar ve tasarrufları da gerektirmektedir. İşte önemli olan da çağları, imparatorlukları ve ideolojileri gerisinde bırakıp yaşamını sürdüren destanlar hakkında karar ve tasarruf selahiyetinin kime ait olduğudur.

17 Charles Briggs (1993) konuyla ilgili makalesinde "metadiscursive practices" terimini kullanıyor. Bu yazıda kullandığım "institutionalisation", ideologisation" ve "conventionalisation" terimleri yerine, mesela, Briggs & Bauman (1990)'ın kullandığı gibi daha genel bir terim olan "contextualisation" terimi kullanılabilir.

18 Ek bilgi için bkz. Bauman

19 Krş. Honko 1990

KAYNAKÇA

- Braginskij, I. S., *O tacikskom epos "Gurguli" i ego hudojestvennih osobennostiyah*, Braginskij, I. S. & Petrosyan, A. A. & Çiçerov, V. I., Voprosı izuçenia eposa narodov SSSR, Moskova 1958
- Bauman, Richard, Briggs, Charles, "Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life", *Annual Revue of Anthropology*, 19, 1990
- Bauman, Richard, "The Nationalisation and Internationalisation of Folklore. The Case of "Gitshee Gauzinee"", *Western Folklore*, 52, 1993
- Briggs, Charles, "Metadiscursive Practices and Scholarly Authority in Folkloristics", *Journal of American Folklore*, 106, 1993
- Chadwick, Nora K. & Zhirmunsky, Victor, *Oral Epics of Central Asia*, Cambridge 1969
- Ergin, Muharrem, (naşir), *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1980
- Foley, John Miles, *The Theory of Oral Composition*, Bloomington & Indianapolis 1988
- Honko, Lauri, (naşir), *Religion, Myth, and Folklore in the World's Epics*, Mouton de Gruyter, Berlin & New York, 1990
- Cunuşaliyev, B, *Ob opite sozdaniya svodnogo varianta eposa Manas*, Bogdanova, M. I. & Zirmunskiy, V. M. & Petrosyan, A. A. (redaktör), *Kirgizskiy geroičeskiy epos Manas*, Moskova 1961
- Lipkin, Semen, (çeviren), *Cangar, kalmıskiy narodnyy epos*, Moskova 1957
- Lipkin, Semen, (çeviren), *Geser, buryatskiy geroičeskiy epos*, Moskova 1973
- Kidayş-Pokrovskaya, N. V., *O dastane Rustamhan*, Mirbadaleva, A. S. (redaktör), *Rustam, Uzbekskiy geroiko-romaniçeskiy epos*, Moskova 1972
- Mirbadaleva, A. S. (ve diğeri) (redaktör), *Manas. Kirgizskiy geroičeskiy epos*. I Moskova 1984, II Moskova 1988, III Moskova 1990
- Musayev, S. M. *Problemy nauçnoy publikasii tekstov "Manasa"*, Petrosyan, A. A., Fol'klor, Izdanie eposa, Nauka, Moskova 1977
- Musayev, S. M. *Kirgizskiy narodnyy epos "Manas"*, Sadıkov, A. S., Musayev, S. M., Mirbadaleva, A. S., *Manas. Kirgizskiy geroičeskiy epos*, Kniga 1. Epos narodov SSSR. Nauka, Moskova 1984

- Radlov, V. V. *Proben der Volklitteratur der nördlichen türkischen Stämme*, vol. 5, *der dialect der Kara-Kirgisen*, St. Petersburg 1885
- Reichl, Karl, *Turkic Epic Poetry. Traditions, Forms, Poetic Structure*, Garland, New York & London 1992
- Surazakov, S. S. *Altayskiy geroïçeskiy epos*, Moskova 1985
- Tahmasib, N. G., (naşır), Keroğlu, Baku 1959
- Zirmunskiy, V. M., Nekotorye itogi izuçeniya geroïçeskogo eposa narodov Sredney Azii, Braganskiy, I. S. & Petrosyan, A. A. & Çiçerov, V. I., Voprosi izuçenia eposa narodov SSSR, Moskova 1958
- Zirmunskiy, V. M., *Kniga moego deda Korkuta, oguzskiy gerogçeskiy epos*, Moskova / Leningrad 1962

MANAS DESTANINDA SOY-DİL-DİN ÜÇGENİ

EMİNE GÜRSOY-NASKALİ*

Manas destanı Kırgız yaşamının etnoğrafik ve sosyolojik bir ansiklopedisi gibidir. Destanın içinde çayın hazırlanışından tüfek yapımına, selamlaşma adabından edalı bir bayanın saç taramasına kadar her türlü ayrıntıyı bulmak mümkündür. Bu çeşit ve ayrıntının yanı sıra Manas destanı Kırgız tarihine, Kırgız kimliğine açılan bir penceredir. Destan, Çinlilerin ve Kalmukların saldırılarına mukabele eden Kırgızların mücadelesini anlatır, tabii bu mücadeleler kahramanların şahslarında mücessemleşir. Manas destanı, Manas'ın, Manas'ın oğlu Semetey'in ve Semetey'in oğlu Seytek'in, yani üç neslin hayatını anlatır. Manas'ın babası Cakıp'ı ve arka atalarına yapılan atıfları da hesaba katarsak, Manas destanı bir soyun destanıdır. 19 yüzyılda yapılan Manas tesbitlerine dayanan metinlerde Kırgızlar artık müslümandır, ancak Manas destanını okuduğumuzda buradaki ayrıntıların çok daha eski dönemlere, Kırgızların şamanist oldukları dönemlere ait olduğunu görürüz. Manas destanındaki bu farklı kronolojik tabakalar, bence, biri birine yamanmış tutarsız parçalardan ziyade bir birikimin - en azından 19. yüzyıla gelindiğinde varılmış olan bir birikimin ifadesi olarak algılanmalıdır. Manas destanı, bu yönüyle de, şamanist iken müslüman olmuş bir topluluğun destanıdır.

Ben burda Manas destanında soy ve din kimliğinin nasıl ifade bulunduğunu ve ne anlama geldiğini, soy, dil ve din üçgeninde bireyin toplum içindeki yerini incelemeye çalışacağım.

Manas destanında¹ kişilerin soyu evvela baba adı söylenerek, yani aile bağlantıları belirtilerek ifade ediliyor: Mesela: *Baydın balası Bakay, Aydar-kandın*

* Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul.

1 Manas destanından yapılan alıntılar, Vilhelm Radloff, *Manas Destanı: Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri* (Hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali), Türksoy Yayınları, No 1, Ankara 1995'ten yapılmıştır.

kısı Çıtırıcı..."Bay'ın oğlu Bakay", "Aydar Han'ın kızı Çıtırıcı", "Kara Han'ın oğlu kaplan doğan Almambet", "Küldür oğlu Çalbay", "Çalbay oğlu Albay". Nesebi bu formülle belirtilen sadece insanlar değildir: bozkır hayatında büyük önem taşıyan atlar da tıpkı insanlar gibi özel isimleriyle ve soy kütükleriyle bilinirler. Mesela, "Kara-aygır'ın yavrusu, Kart-kürön'ün küçük kardeşi, kısrak Coor-boz'un yavrusu, Corgo-boz'un küçük kardeşi Kök-ala".

Bir topluluğa, bir millete isnatla ifade edilen kimlik formülleri yaygın değildir. Bu şekilde, mesela, Konur-bay'a atfta bulunulur: Konur-bay, Çinlidir ve Çinlilerin Konur-bay'ıdır (*Kıtaylardan Koñur-bay*). Ama, tabii, formüller halinde söylenmese de kimin hangi topluluğa mensub olduğu açıkça bilinir. Bu coğrafya içinde Kalmuklar, Oyrotlar, Çinliler, Ruslar, Tacikler, Afganlar, Hintliler, Kazaklar, Şürşütler (yani Mançular) vs. vardır. Kırgızlar kendilerini bu topluluklardan farklı bir kategori olarak görürler. İsimlendirme ve bu ismi ifade etme konusuna gelince, Kırgız kelimesi bütün destanda (Radloff tesbitinden söz ediyorum) ancak altı defa geçer. Kırgız kahramanlardan *Nogoy* "Nogay" ismiyle bahsedilir, bu kelime de destanda yedi defa geçer. Kalmuklar Kırgızlardan bahsederken *Burut* ismini kullanırlar, bu kelime de metinde beş defa geçer. Netice itibariyle ister Kırgız densin, ister Nogay, ister *Burut*, Kırgız soyunu ifade eden kelimeler çok az kullanılmıştır. Buna mukabil, düşman taraf olan, mesela, Kalmukların adı (*Kalmak*) yetmişten fazla defa, Çinlilerin adı (*Kıtay*) yirmi sekiz defa belirtilir. Kırgızların kendilerine Kırgız kimliği ile nadiren atfta bulunmalarının sebebi bence basittir: en azından destan söz konusu olduğunda Kırgız kimliği vurgulanması gereken bir husus değildir, sorgulanan bir husus da değildir, Kırgızların Kırgızlığı herkesçe malumdur. Kırgız olmayana işaret edilerek Kalmuk, Oyrot, Çinli olduğunun söylenmesi bir farklılığa dikkat çekmesi bakımından bir mana taşır. Yoksa, bazılarının ima ettiği gibi destanda Kırgızlık üzerinde durulmayışı Kırgız soy kimliği şuurunun noksanlığından kaynaklanmamaktadır.

Manas destanında geçen kelimeleri ve formülleri şimdi bir tarafa koyalım, acaba destan bize Kırgız olmanın - veya herhangi bir soydan olmanın - ne ifade ettiği konusunda bir ip ucu veriyor mu sorusunu soralım.

Destanda şöyle bir bölüm var: Düşman Kalmukların prensi Almambet yurdunu terk ederek Manas'a bağlanmıştır. Manas, ömür boyu sadakatinden feragat etmiyecek olan Almambet ile birlikte babasının evine at koşturarak gelmektedir, babasına haberci göndererek misafiri şerefine layık bir şekilde karşılamasını söyler. Kırgızların düşmanı bir millet olan Kalmuklardan bir kimsenin misafir geleceğini kıvançla haber veren haberciler ile Manas'ın babası Cakıp Han arasında şöyle bir konuşma geçer:

"Ben haberci geldim, atam,
 Kara Han'ın oğlu, atam,
 kaplan doğuşlu Almambet, atam,
 yurdumuza kaçıp geldi, atam!
 Kara elli, mavi bitli, atam,
 Han Almambet geldi, atam!
 Beni Er Manas gönderdi, atam,
 bir alaca kısrak kessin dedi, atam,
 halkı da toplasın dedi, atam,
 Kemege'nin başına, atam,
 kırk kazık çaksın dedi, atam,
 kırk ata ödül koysun dedi, atam,
 oradan buraya atla koşacak, atam!"

Cakıp-bay da dedi ki:
 "Babanın doğduğu yer neresi, yavrum?
 Ananın doğduğu yer neresi, yavrum?
 Göbeğinin kesildiği yer neresi, yavrum?
 İlk yıkandığın yer neresi, oğlum?"

İki oğlan dediler ki:
 "Göbeğimizin kesildiği yeri, atam,
 Kırımın yıkandığı yeri, atam,
 biz bilmiyoruz!"

"Göbeğinin kesildiği yer, yavrum,
 kirinin yıkandığı yer, yavrum,
 Kebes dağının beri yanı, yavrum,
 hep genişleyen geniş İrtiş nehrinin başı, yavrum,
 Almambet'in donduran bakışlarına dayanamayıp, yavrum,
 o yerlerden göçüp gitmiştin sen, yavrum.

(II. 1786-1813)

Burada, bir Kalmuk'un yurtlarına geleceğini duyan Cakıp Han, Kırgız habercilere kim olduklarını unutmamalarını, bazı hadiselerin unutulmaması gerektiğini söylüyor. Gençlerin unutmamaları gereken şey ise atalarının doğduğu topraklar, kendilerinin doğup büyüdüğü topraklar ve bu topraklarda yaşanan tarih. Yani kimlik, soy, toplu yaşamın sürdürüldüğü yer ve bunun şuuru ile belirleniyor. (Cakıp Han sanki günümüz Türkiye'sinde toprak bütünlüğümüzü hafife alanlara sesleniyor gibi).

Soy birliğinin var olduğu, fakat, toplumdan uzak kaldığı için kültür yabancılaşması halinde soy kimliği zayıflıyabiliyor ve soy kimliğinden beklenen sadakat konusunda aksaklıklar doğuyor. Manas'ın amcası Közkaman, çocuk yaşta iken Kalmuk hanları tarafından kaçırılmıştır. Aradan yıllar geçmiş ve beş oğlu ile birlikte Közkaman toplum içindeki yerine, hissesine sahip çıkmaya gelmiştir. Közkaman Kırğızlığını unutmamıştır fakat buna mukabil oğulları Kalmuklaşmış ve yabancılaşmışlardır. Dillerini unutmuşlar, adetleri unutmuşlardır. Bu akrabalar kendilerine kucak açan Manas'ı zehirlemekte tereddüt etmezler.

Aynı soydan olmakla birlikte Kalmuklaşıp, yabancılaşıp ihanete giren Közkamanın oğulları örneğine karşılık, Manas destanında bir de sonradan müslüman olan Kalmuk asıllı Almambet vardır. Soy birliği olmamasına karşılık Almambet Kırğızlarla kültür birliği içindedir. Hayatı pahasına Közkaman'ın oğlu Kökçököz'e ve Kalmuklara karşı Manas'ı korur. Böylece yakınlık, dostluk ve birliğin temelini sadece etnik kökende aranamıyacağı, birliğin temelini ortak bir anlayış, paylaşılan bir kültür, bir hayat olduğu söylenmiş olur.

Din konusuna gelince, destanda iki alternatif vardır: müslüman olma veya kafir olma. Kırğızlar müslüman, Kalmuklar, Ruslar vs. kafirdir. Yani hristiyanlar, lamaistler, budistler, - bu listeye şamanistleri de dahil etmek gerekir - hep kafir diye tanımlanmış olur. Kafir kelimesi, müslümanlıktan başka, müslümanlıkla bağdaşmayan bir din anlamına gelse de müslüman ve kafir zıtlığı, çoğu yerde bir dini ayırma işaretten ziyade "bizden ve bizden olmayan, bize karşı olan" zıtlığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zaten çoğu yerde kafir kelimesi "düşman" anlamında kullanılıyor.

Destanda kafir kelimesinin geçtiği ilgi çeken bir formül var: *kapır minen busurman* "müslüman ve kafir". Bu formül Manas'ın yiğitleri övülürken yiğitlerin en seçme bahadırılar olduğunu belirtmek için kullanılıyor. Bu formülle, yiğitlerin müslüman ve kafir arasından seçildiği, müslüman ve kafir arasında en seçmeleri olduğu söyleniyor. Formül, Manas'ın yiğitlerinin övüldüğü her sefer kullanılıyor ve "dünyanın dört bucağı", "cihanı alem" gibi müsbet bir anlam veriyor.

Daha önce de dediğim gibi destanda Kırğızlar artık müslüman ve müslümanlıklarıyla da gurur duyuyorlar. Destanda mertliği, dürüstlüğü, insani yönleriyle en çok takdir uyandıran, hatta bu bapta Manas'ı fersah fersah geride bırakan Kalmuk prensi Almambet müslüman oluyor. Kalmuklara hanlık edecek iken müslümanlarla birlikte Manas'ın adamı olarak yaşamayı tercih ediyor. "Kafire baş olmaktansa müslümana köle olurum!" diyor Almambet. Almambet'in nasıl müslüman olduğunu yakından incelemek istiyorum. Almambet ile onu müslüman yapan Kökçö, Isık gölü kenarında karşılaşır. Almambet, Kökçö'nün halini hatırlar sorar fakat Kalmukça konuştuğu için Kökçö bir şey anlamaz. Bunun

üzerine Almambet sorularını Kırgızca açıklar. Almambet, Kökçö'nün halini, keyfini, bir hanının var olup olmadığını, efendisinin olup olmadığını ve bu dünyadan öbür dünyaya gitmek için yol olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Kökçö de ona bıyığını kesmesi, sakalını salıvermesi, saçlarını kırptırması ve başındaki kalpağın süslerini çıkarması halinde cennete gidebileceğini söyler. Allah'ın bahsi bundan sonra edilir, Kökçö:

"Allahu Taala Hazretleri
ayı asumanda parlatır,
güneşi asumanda aydınlatır,
ışığını yere yansıtır."

der. Almambet, Kökçö'nün yanında makası, usturası ve kitabı olup olmadığını sorar. Bıyıkları kesik olmadığı için, sakalı bulunmadığı için, saçları uzun olduğu için ve henüz Kur'anı okuyup anlamadığı için ikaram edilen çayı kabul etmez. Nihayet Almambet saçını kırptırır, bıyığını kestirir ve sakalını koyuverir. Bundan sonra mukaddes kitabı açar kendi kendine yardımsız okur ve "Ben müslüman olayım" dedikten sonra da müslüman olur (II. 66-178).

Destanın başka bir yerinde yine bir müslüman olma anlatılır, bu hadisede de dış görünüm ön planda gelir. Manas'ın Kalmuk elinde yetişen akrabaları gelmiştir, Közkaman ve oğulları ağırlanacaktır. Manas talimatları vermektedir: ak kısarak kesilecektir, ... han çadırları kurulacaktır, elçiler zengin edilecektir, gelinlere gelinlikler verilecektir, ihtiyarlara kuyruk çiynetilecektir, vs. ve bu arada Kalmuklardan gelen akrabaların çenelerinde sakal uzatılacak, dudaklarından bıyık alınacak, bismillah öğretilecek ve müslüman edilecektir (V. 1124-1139). Akrabaların sünnetsiz olmaları kınanır (V. 1058) ve sünnet edelim denir (V. 1148).

Kafirler ise kafirliklerini öncelikle yine sakal ve bıyıklarıyla ayan ederler. Kalmuklardan "çenesi sakalsız, dudağı bıyıklı" diye bahsedilir (IV. 140-145, 463-465, 796-798; V. 2202-2205). Kim olduğu bilinmeyen bir yabancı elçinin kimliği de yine aynı şekilde anlaşılır çünkü: "yüzü toprak gibi uçuk, gözü ateş gibi yanan, sakalı yok çenesi çıplak, görünümü kafir gibi" bir adam yaklaşmaktadır (V. 309-313).

Kimlik konusuna bir de dil meselesini eklemek gerekir. Manas destanında yabancılardan dilleri anlaşılmayan insanlar olarak bahsedilir. Mesela Kıtaylar yani Çinliler ve Şürütler yani Mançular:

*çaldır-çuldur süülögön
tilin adam bilbegen*

insanlardır; yani, "çaldır çuldur konuşan dilini kimse anlamayan" insanlardır (III. 33, 697-698, 1746-1747). Kalmukların dili de anlaşılmaz, onlar da "'möndü" gibi

birşeyler söyliyerek" konuşurlar (metinde *möndü* kelimesinin geçtiği bir çok yerin yanı sıra saadece bir yerde *möndülö-* fiili kullanılıyor, V. 1784). Dil bilmek konusuna gelince, başka bir dil bildiği söylenen tek karakter Almambet'tir; *Kalmak tilin bilgen kul* (VII. 1887) denilerek Almambet'in Kalmuk dilini bildiği söylenir. Almambet'in bildiği Kalmuk dili başka yerlerde "kafir dili" olarak adlandırılır, ve Almambet için

Busurman tilin de bilet
Kapır tilin de bilet

(IV.2098-2099; V.1789-1788)

denilerek kafir dilinin yanı sıra müslüman dilini de biliği söylenir. Tabii, burada müslüman dilinden kasıt Kırgızca oluyor: mecazi bir anlatım kullanılmış, "müslümanların konuştuğu dil" demekle Kırgızca ifade edilmek istenmiş.

Almambet'in Kırgızca'yı nerede ve nasıl öğrendiğini bilmiyoruz, fakat Almambet'in müslüman olmadan Kırgızca konuştuğu, destandaki gelişmelerle sabit. Almambet müslüman olmaya karar verince:

göğsüme ben can koyayım,
ağzıma ben dil koyayım,
demesi ve müslüman olduktan sonra da
göğsümde canım var şimdi,
ağzımda dilim var şimdi,

demesi (II. 167-168, 181-182), kanımca, metafizik anlamda anlaşılmalıdır.

Metnin iki yerinde Almambet Kuran dilini bilelim gibi bir ifade kullanıyor:

Kurkuldabat kualdat
Kuran tilin bilelik

(II. 216-217 ve benzer bir ifade ile II. 289-290), yani "Kulhüvallahü adahd, Kuran dilini bilelim" diyor. Bununla birlikte, bütün metinde Kuran dili bilgisinden yegane örnek de bu ibare ve bir kere geçen bismillah kelimesi oluyor.

Bundan şu neticeyi çıkarıyorum: nasıl ki dil ile milliyet arasında bir bağ var ise ve bir milliyete mensubiyet o milletin dilinin bilinmesiyle ispatlanıyorsa, dil ile din arasında da tabii bir bağ olsun ve dil ve milliyet bağının içine din unsuru sağlamca yerleşsin isteniyor. Ancak, tabii, Kuran'ın yabancı bir dilde olması, din dilinin Arapça olduğu kanısı, az da olsa zihinleri karıştıran küçük bir husus. Teorik düzeyde uzlaşamaz gibi görünen bu çelişki pratik düzeyde hiç bir problem arzetmiyor: Almambet'in müslüman dili veya Kuran dili neticede Kırgızca oluyor.

Manas destanında kimliğin ifadesini bireyler açısından ele aldığımızda ferdi kimlikten bahsedilirken bir ferdin anası babası yani soyu ve soyunun bağlı olduğu

millet anlaşılıyor. Milliyet seçimi şahısların ihtiyarında bulunmadığına göre ve milliyete doğuştan intisab edildiğine göre milliyet asli kimliği teşkil ediyor ve milliyetten vazgeçilmiyor. Nitekim Almambet'in Kalmuk kimliği vazgeçilmez kimliğini oluşturuyor. Dili ve diniyle ne yaparsa yapsın Kalmukluğu - en azından lakabında - kalıcı oluyor. Dil sonradan öğrenilebiliyor, unutulabiliyor, din değiştirilebiliyor. Toplumun konuştuğu dili bilmeyen, yabancı sayılıyor. Kırgızcalarını unutup Kalmuklaşan Kamangöz'ün çocukları Kırgız soyundan olsalar bile yabancılaşmış ve toplum dışı sayılıyorlar. Zaten Kamanköz'ün çocukları ihanetle özdeşleşiyorlar. Almambet toplumun dilini bilmek suretiyle toplumda yerini alıyor, aynı dini kabul etmesi de sanki uyum içine girmesi oluyor. Dil ve din toplu yaşamın icabı. Modern gözlüklerle bakarsak, Manas destanı soy, dil, din üçgenini pragmatik ve geçerli bir çerçeveye oturtuyor.

Semih Ofset Tel: 341 40 75 (4 Hat) ANKARA

ISBN: 975-16-00000
FİYATI: 50 800000